ISSN 0131-2561

5

ВІТЧИЗНА

ВСЕСОЮЗНІ ШЕВЧЕНКІВСЬКІ СВЯТА

Проза Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

'91

О. Штанко. Плакат

ВІТЧИЗНА 5

ТРАВЕНЬ 1991

Літературно-художній та громадсько-політичний місячник

Засновник Спілка письменників України

Київ • видавництво «Радянський письменник» ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В номері

На першій стор. обкладинки гравюра М. Стратілата.

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК

СЕРЦЕ

I

Моя матір Оксана казала мені: «Хіба я покритка, а ти байстрюк, що тікаєш від мене». Я вернувся.

— Мій батько Семен держав мене, вже великого хлопця, цілу ніч на руках, а рано пішов до роботи. — Сильний був.

— Сестра Марія у «Вечірній годині».

— Сестра Параска — мій безмежний жаль.

— Брат Володимир з очима ангела.

— Брат Юрко блудив з великої доброти.

— Кирило Гаморак, мій старший приятель, казав мені: «Не пиши так, бо вмреш».

— Євгенія Калитовська — мій найвищий ідеал жінки.

— Іван Плешкан, поет, заморожений в пупчику.

— Іван Франко виніс мене на своїх дужих плечах і показав Україні.

— Євгенія Бачинська — моя перша любов.

— Михайло Павлик — побожність до людей і до ідеї.

— Леся Українка — моя приятелька з великої України і проводаторка в старім Києві.

— Софія Морачевська — пані, що навчила мене любити Русів і правду в собі.

— Лесь Мартович — мій хлопчачий сміх і радість.

— Моя жінка Ольга — найбільший мій приятель і мати моїх трьох синів.

— Не тріскай, серце! Я вже скінчив.

У повному обсязі публікується вперше.

Нарис Ф. Погребенника про автобіографічну новелу «Серце» читайте на стор. 149.

Фото кінця 90-х років XIX ст.

ПРИСВЯТА МОЇМ ДРУЗЯМ

II

— Лев Бачинський, до себе суворий, а від хлоп'ячих літ всі мої гріхи мені подарував.

— Анна Данилович, пані, яка безмежною інтелігенцією і мене ушляхотнила.

— Северин Данилович — мій учитель соціалізму.

— Степан С.-Стоцький плакав над «Синьою книжечкою». Написав передмову до «Синьої книжечки» — не поправив ані одного слова в моїй мові.

— Вячеслав Будзиновський друкував мої перші мініатюри в «Праці» під шибеницею і нікого не повісив.

— Вацлав Морачевський вивів мене в світ.

— Станіслав Пшибишевський навчив мене, що я не можу писати так грандіозні речі, як він це робив.

— Богдан Лепкий, якого я все і всюди линув цілувати, аби не бути смішним перед публікою, все кусаю.

— Микола Заячківський, який все грозить мені судом за довги у «Н[ародній] т[оргівлі]», а про мої довголітні довги у нього ніколи не згадує.

— Микола Шухевич, що прив'язаний до мене, як кіт, і дуже дряпає.

— Іван Семанюк каже: доки буду тебе боронити перед судом за довги і ще свої стемплі додавати?

— Юрко Морачевський, що зараз віддав би мені свою молодість або сховав би мене в своє серце, щоб мене світ не брукав.

— Олена Плешканова — вірна моя приятелька в біді на старі роки — таки виховала мені трьох синів: Семена, Кирила, Юрка.

Заспокійся, моє серце, я ще багато більше маю помічників.

МИКОЛА КАРПЕНКО

СВІЙ ХРЕСТ НЕСЕМ

●

Чи прокричу, чи промовчу
(о згадки, серця не ловіте!),—
Та ні від себе не втечу,
Ані від тебе, клятий світе!

Все, що в тобі, воно в мені —
Старим рубцем і новим болем...
Твоїх пожеж страшні вогні
Моїм зробились видноколом.

Я продираюся крізь них
Всі повоєнні мирні літа!..
Та не зречуся днів своїх,
Найтяжчих днів, жорстокий світе.

Бо це моє, усе моє:
Вітчизна, доля і дорога —
З борінь батьків
                    чи з волі Бога,
Якщо він є...

УСІМ, ХТО ВИСТОЯВ

«...Я смертна плоть
з вогнем безсмертним,
Мене так просто побороть:
Доволі градом кулеметним
Ударити у смертну плоть
Чи підвести мене під розстріл
Через в'язничний чад задух...

Але ж не просто, ні, не просто
Убити мій безсмертний дух.
Я з ним живий по смерті буду,
Він ще про себе нагада,—
Якщо не в час людського суду,
То в хвилю божого суда.
Йому я сотворю молитву,
Мій дух не просто побороть!..»

З колін встає,
                    зове на битву
Вогонь безсмертний
                    смертну плоть.

НА ТІЙ ВІЙНІ, ЯКУ ПІЗНАЛИ МИ

За Віктором Кочетковим

На тій війні, яку пізнали ми,
під гвалт і крик в атаку не вставали,
за п'ять хвилин в кільце полків не брали
на тій війні, яку пізнали ми.

На тій війні, яку пізнали ми,
по пригорщі на брата видавали
патронів...
                    «Економно» воювали
на тій війні, яку пізнали ми.

На тій війні, яку пізнали ми,
за все ціну платили справжню й повну:

чи взять в полон,
а чи втекти з полону,—
на тій війні, яку пізнали ми.

На тій війні, яку пізнали ми,
не спирт, а сон давав нам насолоду,
і — часом смерть була за нагороду
на тій війні, яку пізнали ми.

На тій війні, яку пізнали ми,
ділили порівну і хліб, і клятий досвід...
Фронтовики колишні, ми і досі
на тій війні, яку пізнали ми.

БОЇ МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ

З деталей війни, фронтових прикмет
Запам'яталось навіки,
Як шестиствольний б'є міномет
Зненацька і хтозна-звідки.

Кричить віслюком у нічну імлу —
Міна рвонула позаду...
Й засів осколок, як ворог в тилу,
В тривалу свою засаду.

Нагоди найменшої не обмина —
Чи мряка, а чи хуртеча...
І з ним у мене постійна війна,
Постійна йде ворожнеча.

Отак і живемо: візьме чия,
Хто кого перший влучить?..
Не раз по тривозі схоплююсь я,
Допоки біль перемучить.

І ніби пірну в фронтову імлу —
В очах лиш багряні кола...
Бо десь причаївся ворог в тилу —
За серцем сховавсь осколок.

Вже битвам запеклим втрачено лік —
Заледве вціліть пощастило...
А він же, клятущий,ізнов пропік
Ударом кинджальним з тилу.

Можливо, і справді на штурм іти —
На ту підступну засаду,
Зірвавши до відступу всі мости,
Що залишились позаду?..

Чи пан, чи пропав!..
Резерви малі
Пора вже вводити в дію —
На операційнім отім столі,
На скальпель мавши надію.

На тебе, мій давній друг ескулап,
Хоч місця нема живого...
...Вириваюся вкотре
із смертельних лап
Ворога фронтового...

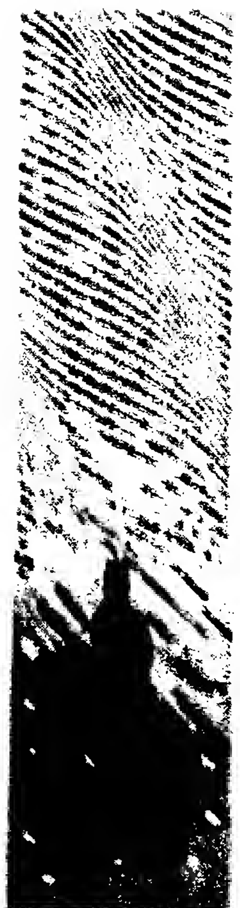

ПРОСТИ!

Онукові нашому, чия голівка облисіла в десять літ...

Володю!
Мій хлопчику!
Сонце ясне,
Що сходить в мою
вже призахідну пору!
Коли я востаннє
рушатиму з двору, —
Прости нерозумний наш світ
і мене:
За дурість прости,
за безумство прости,
За всі ті гріхи,
що спокутуєш ти...

ВІД МАТВІЯ

«Стережіться фальшивих пророків —
вовчих зграй в мирних смушках овечих,
бо хіба ж виноград на тернині,
бо хіба ж ті плоди на будяччі?..»

І гіркий многолітній наш досвід
піднімають натомлені плечі,
і ворушаться приспані мрії,
і думки прозрівають незрячі...

Мітингово вирують майдани...
Захлинаються страйки-протести;
громадянська глуха непокора
наповняє стихію потоків...

Консерватори і демократи...
Політичні програми і жести...
І лиш зрідка слова від Матвія:
«Стережіться фальшивих пророків!»

ГОСПОДЬ ВИПРОБОВУЄ...

На прохання людини, що зла й невситима,
провістив наш Господь мудрий жест доброти:
«Все, що хочеш, проси — його матимеш ти,
але знай: твій сусід вдвоє більше отрима...»
Довго мучився заздрісник в лютім вогні —
і сказав, ощасливлений думкою тою:
«Боже правий, ти виколи око мені,
а сусіда мого порази сліпотою!..»

СВІЙ ХРЕСТ НЕСЕМ...

Свої останні вірші перебрав —
І здивувався: з кожної сторінки
Дививсь мені у душу погляд жінки,
Який бентежив, кликав... і карав.

Хіба у тім була її вина,
Що їй хлопчина стрівся на дорозі,
Зустрівсь і попрощався —
«по тривозі»,

Бо десь іще точилася війна?..

Ніщо не пов'язало їх міцніш:
Бентежна мить була така коротка,
Така благенька, як його пілотка
Чи як його напівдитячий вірш...

А потім стрівся ще один юнак:
Ув очі глянув — серце обізвалось...
І хвилювалось...
          й ледь не розірвалось:
Загинув він... трагічно... рано так...

І третій знак — могильний —
                    на сльозу
Її сьогодні люто навертає:
«А де тепер, крилатий, він літає,
Зборовши в небі фронтову грозу?..»

...І треба ж так: в сивйнах пізніх дат
Зустрівся знову на її дорозі
Отой, що попрощався «по тривозі» —
Найперший той,
               колишній той солдат.

Онуків зграйка в нього вироста...
А ти одна...
          Лиш спогади з тобою...
Отак живеш — розіп'ята судьбою,
Розіп'ята й не знята із хреста.

Він розуміє: жінці тій болить...
Яка ж бо ти трагічна, вічна темо! —
Ви болите їй...
          троє...
               всі окремо...
Окремо — всі,
          а біль — не розділить...

Зустрінетеся інколи — і все...
Взаємно обміняєтесь привітом
І смутком сповідальним
                    перед світом, —
Та кожен з вас тепер
                    свій хрест несе...

●

Все, здається, розумію:
власний біль, твою біду,
а зустріну — занімію,
слів потрібних не знайду.

Бідне серце незігріте
стане жменькою золи, —
ніби чую, білий світе,
посвист віщої стріли.

Розверзається безодня...
Білий кінь мені ірже...
Воля вершиться господня
а чи звершилася вже?!

ОЛЕСЬ ЖОЛДАК

СТОГІН ЛУНКИХ ПЕРЕПРАВ

НОЧІВЛЯ

Ракетним сяйвом в нічній заграві,
Мостом понтонним на переправі,
Студеним вітром у Приазов'ю,
Вогнем «катюші», свинцем і кров'ю,
Ще й невідпорним кидком піхоти
Через ворожі окопи й доти,
Ударом дужим штика й приклада
Розпочиналась оця балада.
Ішли на захід танкісти наші,
І ми за ними — уже на марші.
В село прошкує стрілецька рота,
Із ніг нас валить напівдрімота,
Перепочити маєм нагоду...
— Ану-те, хлопці,— сказав комвзводу,—
Давайте зайдем до цеї хати,
Ачей, де буде заночувати...
Жіночий голос озвався: — Хто там?
— Пустіте на ніч, свої — піхота! —
Знов чути голос поза порогом:
— Ідіть, служиві, собі із Богом!
Людиновбивці несамовиті
Криваву бійню вчинили в світі,
Вам воювати — а я в одвіті!
Вже більше жити не маю сили,
Моїх двох діток «есеси» вбили...
Хоч проти мене ставте «катюшу»,
Не відчиню вам, не лізьте в душу!
Впустили горе під бідну крівлю —
Нехай вам Сталін дає ночівлю!
...На цьому можна й кінчать баладу,
Аби не скирта побіля саду.
Посеред ночі в дворі глухому
Стелили мовчки суху солому,
А в приголів'я клали утому...
Ні сон не брав нас, ані дрімота,
Поймала серце тяжка гіркота,
Тяжка гіркота, жура-скорбота...

1960

ФРОНТОВИЙ ПОБРАТИМ

Як тобі мається тут, осокоре,
У придніпровій моїй стороні?
Бачу, гілля похилив срібнокоре,
Що спогадалось, повідай мені!

Може, вчуваються, брате мій, грози,
Ревище й стогін лункиx переправ?
Може, твій стовбур проймає морозом —
Смерть розгулялась у блиску заграв?..

А пам'ятаєш: в годину знегоди,
Як до нового дійшли рубежа,
Ми не спиляли тебе на колоди,
На дерев'яний накат бліндажа?

Бій не стихав у гарматному гулі,
Бив кулемет на переднім краю.

Тілом своїм од смертельної кулі
Не одного захистив ти в бою.

Битий, навиліт осколком протятий,
Ти не схитнувся, не впав у траву.
Був би не деревом ти, а солдатом,—
Мав би за подвиг медаль бойову.

Бачу, у землю вкорінився дужо,
Кроною гінко сягнув у зеніт...
Доброго дня, осокоре, мій друже,
Скільки з тобою не бачились літ!

Тож гомони, фронтовий побратиме,
Про непоганьблену юність мою
Й тих, що лишились навік молодими
І не схитнулись в священнім бою.

1952

ІМЕНИНИ

Вже й вербички бруняться на березі.
Далечінь — погідна і ясна...
І не зчувся: це ж мені у березні
Проминає ще одна весна!
Іменини... Якось не до речі
Їх справляти, коли фронт гуде,
Коли поле стогне в гуркотнечі,
В твій, можливо що останній день.
А поодаль, з-за гори крутої,
Не голубка й голуб виліта,
А «катюші» б'ють із вогневої,
Годі й думать про свої літа.
Ще не час їх кликати у гості,
Смерть прикличе — що вже їй до них!
Хай позаду, по кленовім мості
Доганяють нас на вороних...
Бій притих... Годину вільну маю
Обійти порядки бойові.
Тиша, тиша на переднім краю —
Аж гуде, дзвенить у голові!
Сіється то мжичка, то пороша...
Навперейми Жданов — наш комбат:
— Хай тобі щасливиться, Альошо!
Щоб жилось до сотні — і стократ!
Комісар чистенький гордовитий
Привітався кивом голови:
— Ти живий? А я гадав, убитий...
Ну, нічого, голубе, живи!..
Станеш, чого доброго, й героєм.
Он сьогодні в наступ нам іти,
То сходи, будь ласка, перед боєм
Замполіту внески заплати...

А до бою — лічені хвилини.
Прощавайте березневі дні!
Як уб'ють мене на іменини,
Смерть сама
заплаче по мені...

1943—1948

ВАСИЛЬ ШВЕЦЬ

МОСТИ ЧЕРЕЗ ОБРІЙ

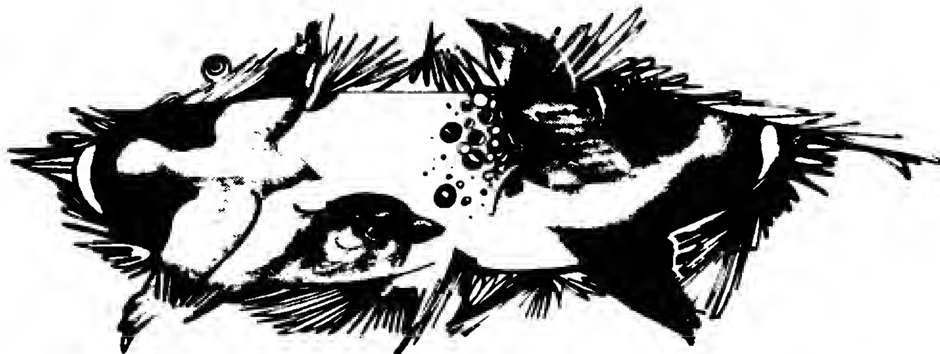

Я тут за тисячі годин
збагнув чуття поета,
як зябликів чекає тин,
як молиться трепета.

Журба подій — і я комусь
у люстро небокраю
щодня з трепетою молюсь
і зябликів чекаю.

Не менше тисяч десяти
було нас під рейхстагом.
А тут я сам, як десь і ти.
Читаю вірші птахам.

На всьому тут — гірка печать:
не поклювавши проса,
внизали тиння та й мовчать,
позиркуючи скоса.

В передчутті нових інтриг
пойнято пам'ять жахом:
а що, коли це душі тих,
що впали під рейхстагом?
1980

ВТЕЧА

Розтріскали воли ярмо
та й побрели помалу.
А ми свого не зірвемо:
тяжке — з вогню-металу.

Упасти б десь на сіно,
забутись, Україно.

Наупоумив бісик
звикати задарма
до ча́шовин і снізок
подвійного ярма.

Дорога — четверо коліс
покинуто волами.
Куди й кому котити віз?
Кругом — провалля, злами.

На кого ж я покину
(для німців?) Україну?

Вже краже б росіяни
командували тут.
Злякалася, неждано
міняючи маршрут.

І скільки я пробіг, проліз,
пропадав — чудасія.
Попереду — Чумацький Віз.
А що за ним? Росія.

Хилюся на коліно,
цілую, Україно!

ПОВЕРНЕННЯ

За боєм — бій, за боєм — бій.
Так день у день, так ніч у ніч.
Або вмирай, або радій,
а долю сумом не каліч.
Вціляйся — ворога калі́ч!

Занадто вже тяжка ціна
моєму вороттю сюди.
Це ж — Україна, це ж — весна:
хати біліють і сади.
Вже не чиїсь — мої сади.

Я не осліп, я не оглух:
достоту з кріпосної мли —
жінки, запряжені у плуг,
орють город. А де ж воли?
Не повернулися воли.

Не підпряжусь, не поможу,
тепер заніколи мені:
ступити маю за межу
нового рабства по війні.
Здобути б волю по війні!

СОЛЬДА

Оружжям, хлопці, руки не мозольте,
а вже чужим нажитком — поготів.
Колись у Римі за мізерне soldo*
вбивали некрути своїх братів.

---

* Срібна монета.

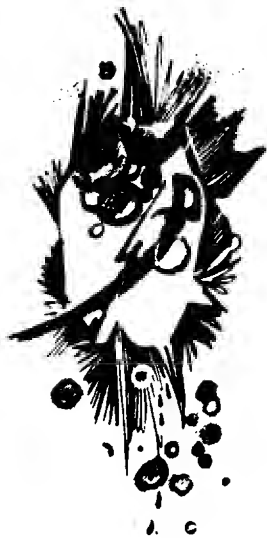

Замурувалась між руїн подія
в освячені побиті дзеркала,
як новобранця-кріпака Росія
ім'ям чужої сольди нарекла.

Зітханням не прикличе сина мати,
вночі безтямно хрестячи вуста,
бо син — солдат: повинен убивати,
прикривши сольдою закон Христа.

І як побожно він прошепче: м а м а,—
коли полониться капканом зла.
Тоді й збагне, що сольда рід Адама
до братозненавиддя призвела.

Литва — Кувейт: вже не зимі, ні літу
без крові не приборкати гризню.
Запевню: ставши президентом світу,
найперше — сольду й порох ув'язню.
1991

Мовчанням себе не сколи,
байдуже очей не заплющуй:
навчися кричати, коли
зневажить слабкішого дужчий.

І криком себе не сколи,
хоча й спонукає спокуса:
навчися мовчати, коли
зневажить герой боягуза.
1974

ПОЗОВ

Розпитаюся — докопаюся,
хай засвідчить архів і музей,
як подам на сільраду позов:
ну, коли тут бував Ломоносов,
ну, чи справді гусей
москалі тут ніколи не крали,
бо інакше чого б це
нашу вулицю Гусівку
Ломоносовою назвали?

В ПАМ'ЯТЬ АЛЬТИ

І Альта плаче...
Т. Шевченко

Я сам себе загнав до пасовища —
в німотний плач сухого джерела.
Чи в цьому світі є тривога вища?
Не уявлялося такого зла,
Щоб Альта лободою заросла!

Пасуся: буде борщ... Тут випасалось
щоберезня табуння журавлів.
А був ще й травень — солов'їний галас
мене з коханням тут уперше звів.
Та зникли й птахи, залишивши гнів.

Я впасся в обрій, перетятий військом,
в алюрний шквал, в нечуваний алярм.
Я — ген, під криком польсько-українським
гасаю в тріскоті коліс та ярм.
І скрізь мене височує жандарм.

Я прориваюся в козачі сотні,
штурмую рубікон убрід, уплав...
Це сталося не вчора, не сьогодні —
сконала шляхта і жандарм пропав.
Де ж Альта? — я в Нікого запитав.

Тут виплакано все: і сльози, й крики.
Збезводнено колодязі в селі,
в лугах не попасуться журавлі.
Драконні зуби злої землерийки
відгризли нашу Альту від землі.

17.VI.1948

ЧАЙКА

Я не вагався —
вона привітається.
Вечоре, викинь
чайку над лугом!
Вечір вагається.
Луг — без кигикань.

Луг і напахчено,
луг і зачесано
(так щонеділі)
димом, колесами —
автомобілі.

Он вона — гульк
(чи не страх їй спричиню?):
хрестиком гребінь.
Ах, чаєнят
переїхано шиною...
Править молебень.

Як поховати б? —
із вечором радиться.
Хатка — могила:
гума — не ратиця,
всіх подавила.

Молиться?.. Ні,
захаращує колію
піками пір'я.
Начебто пір'я
машини підколює:
дзизнуть — і в прірву.

Значить, знайшла
для моторів страхалище!
(В серці біль-сором.
Значить, не стало ще
серце мотором).

1974

ПОШЕСТЬ

Щось діє над нами зверхнє,
це видно з чутливих мембран:
зелене колосся мерхне —
чи не вродив уран?

НА ЛЕКЦІЇ 1937 РОКУ

По душі, як вогнем по стрісі,
як цеглиною по залізі,
голоснула студентка:
в Голосіївському лісі
розстріляно Микитенка!...

Це було навесні?
Восени?.. Та ні,
згадувань досить!
У моєму сні
Голосіїв голосить.

ГЛЯНЬМО ЧЕРЕЗ ОБРІЙ!..

Кинуто в обличчя: предки? Ваші предки —
скіфи! Хи-х, не знали власної абетки.
Я не відступаю: рід наш — гречкосій —
з голубої Скіфії втримав корінь свій.

Очі, руки — в зорі: дід Федот, мій предок,
саме з того кореня вибрав п'ять абеток —
нашу та слов'янську, грецьку та латинь,
ще якийсь клинопис. Доле, нам підкинь!

Отакої пам'яті — пам'яті на мову,
повивітрюй з неї суржик та полову,
скіфською дорогою далі нас веди,
не позбав хліб-солі й чистої води!

Гляньмо через обрій: хто там? Ігор з лука
цілить в зраду сонця — вогняна опука
висвітлила далеч, вершників, списи
і вуста поета: «Господи, спаси!»

Предку мій, поете, **Словом** сам говориш,
де ти народився — біля мене поруч,
не сказав, де зляжеш, маю віру й так:
на твоїй могилі в полі квітне мак.

Там, по той бік обрію,— князева кіннота,
тут, по цей бік обрію,— заповідь Федота:
внукам через обрій зводити мости,
не міняти прізвища, мову берегти!

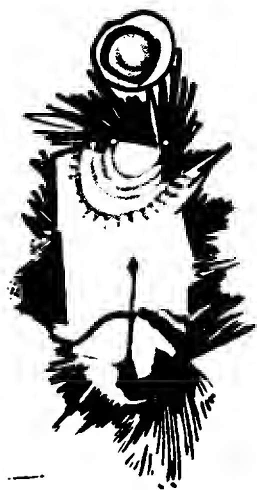

АБРАМ КАЦНЕЛЬСОН

ІЗ КНИГИ »НА ВЕЧІРНЬОМУ ПРУЗІ«

МОЛОДІСТЬ ОКРАЙ ПРІРВИ

1.

Солдат уже битвами зморений.
Додому ідуть похоронки.
На полі засніженім ворони
і траурно-чорні воронки...

2.

Поранені падали в річку бійці,
поволі ставала вода у ріці
із сіро-свинцевої жовто-рожевою.
І страшно було у хвилини оці,
що робить війна кров такою дешевою.

3.

Минають зими і минають весни,
і кожний рік в дев'ятий травня день
звучання музики, промов, пісень.
А прах бійців загиблих — безсловесний.

У травні на святковому майдані
під урочистий шурхіт прапорів
не чули ми, як в дальнім Магадані
зривався зойк з похмурих таборів.
Невже були глухі ми та байдужі:
не болісно було нам, коли ми
ступали на барвисті килими
в той час, як падав друг наш в лютій стужі
на сніг концтабірної Колими.
Простіть, невинні, ви, які вмирали
у тюрмах, в засланні в страшний той час,
що пізно ставимо меморіали,
щоб у віках не забували вас.
Простіть...

ДВОЛИКІСТЬ

Виглядав будинок величаво.
Я пішов до нього через двір,
і одразу засмутивсь мій зір:
плями на стіні, труба іржава.
А рум'янощокий мій порадник,
сам дволикий, як будинок цей,
радив, щоб тримався я парадних,
лиш фасадних з вулиці дверей.

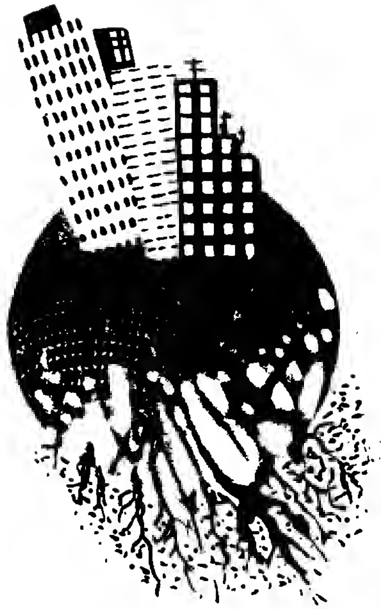

♦

Як чортове насіння.
П. Тичина

Буває, смерч руїну принесе,
а цей, чорнобильський, промчав незримо,
немов не тут, а десь пронісся мимо,
і зовні наче в злагоді усе.

В зеніті літо, і цвітуть луги.
Здається, у цю пору, як і треба,
синіє річка, голубіє небо
і зелень розкошує навкруги.

Хати біліють у садках рясних,
на вікнах сонце, й шиби в них не вибиті,
і перекочуються хвилі Прип'яті,
і човничок гойдається на них.

Який ти, зір, оманливий єси!
Чи міг забуть я, що цих місць поезію
убило чортове насіння цезію...
Де диха згуба — там нема краси.

ВУЗЛИ

Як довелось розв'язувать вузли,
то був такий розгніваний і злий
на того, хто отак заплутав їх,
що я ніяк і розв'язать не міг.
Ото б узять ножа та і за мить
їх розрубать... Схотілося ж зуміть
не силою, а хай хоч і поволі —
умінням, випробовуванням волі.
Так і зробив я... І сказати мушу:
і гнів приборкав, і утішив душу...

♦

Вчора друг мій із життя пішов.
Я про нього думав усю ніч.
Як же мало мав із ним розмов,
як же мало мав із ним я стріч.
Не сказав йому я добрих слів,
тих, що так йому сказать хотів.
Не гучних, а щирих і простих.
Все збирався... Гаявсь... І не встиг...

♦

В заметі сніговому, скутому морозом,
холоду не відчува, мабуть, сніжинка.
Той час, в якім живу, чи можуть осягнуть
по-справжньому мої чуття і розум?

Яким було життя і що було з народом —
Історія про це всю правду скаже згодом.

ЄВМЕН ДОЛОМАН

ЦІНА ПЕРЕМОГИ

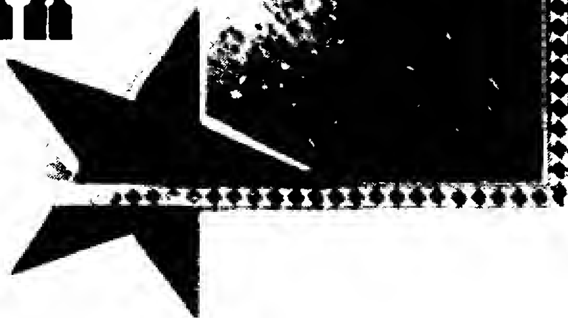

Я В АТАКУ ХОДИВ...

Я в атаку ходив,
під нулівку пострижений,
Трьохлінійку тримаючи напереваги.
Аж сичали фашисти з очицями хижими:
— Звідки в цьому Іванові стільки відваги?!

З автомата косили,
а я — заворожений,
Не змогли мене знищити навіть з гармати...
Хто повірив,
що ворога ми переможемо,—
Тих нічим
і нікому
уже не здолати!

ПАДАЛИ В БИТВАХ...

Падали в битвах на фронті солдати,
А маршали вдома — також від куль.
Звідки їм, чесним, тоді було знати,
Що винен в усьому Сталіна культ.

Бо вірили в нього більше, ніж в Бога,
Більш ніж в усіх разом взятих святих.
Двадцять мільйонів — ціна перемоги,
А в сотні мільйонів ще біль не затих.

Всю «неділиму» підсік під основу,
Цілим народам в тайгу вибрав путь...
Боже, не дай повторити все знову,
Бо наші нащадки всіх нас проклянуть.

ПРО ОТОЧЕНЦІВ

В роки несправедливих акцій,
В роки крушіння світлих мрій
Гадав, що краще б там зостаться
Навіки — на передовій.

Не звідав би в пітьмі окопу
Ганебної в житті пори,
Коли визвольників Європи
Везли в радянські табори.

Наказано усім забути
Про власний подвиг, про звання...
А як сім'я там, як рідня,
Від них як лихо відвернути?!

Мовчати, не писать листи,
Нехай вважають, що загинув,
Бо ти ж віднині не людина,
Ти — зек, а значить, ворог ти.

Насправді ж всі достойні честі:
Змели ж коричневу чуму...
Везли колишніх оточенців,
Везли на муки в Колиму.

НЕЗАБУТНІЙ БЕРЕЗЕНЬ

З нагоди сорок п'ятих роковин визволення Кам'янця-Подільського

Відбувалось це в сорок четвертому,
Пам'ять береже:
Біжимо за танками уперто ми,
Аж упріли вже.
Ранок березневий затуманений,
Птаха десь ячить.
Біжимо.
Товариш мій поранений
Губи стис, мовчить.
Ген Старого міста видно вулиці,
Та ріка — рубіж.
А вода у Смотричі бурунится
З льодом вперемiж.
Форсувати вплав ніяк не бажано:
Берег — крутизна.
Взяти місто з ходу — нам наказано,
Кожен воїн знав.
— Не дозволим ворогу спалить його! —
Командир гука. —
З містом цим навік — ім'я Хмельницького
І Кармалюка.
Атакуєм ворога бригадою,
Сипле мокрий сніг.
На мосту Турецькім воїн падає
Той, що першим біг.
Падають убиті та скалічені,
Наступ все ж іде,
А когось із них чекає дівчина
І матуся жде.
Жони й діти ждуть.
Бійцям наснилося
Чи почулось те:
— Що ви так на фронті забарилися,
Чом ви мовчите?
А вони вперед нестримно рвалися
Крізь вогонь і сніг...
В Кам'янці-Подільському зосталося
Ой немало їх.
І лежать вони під обелісками
Вже десятки літ.
Жаль, не можем їм послати звітку ми,
Передать привіт.
Може, сниться їм та рідна вулиця
У ранковий час,
На яку вони не повернулися,
Врятувавши нас.

БОЛИТЬ ДУША МЕНІ, БОЛИТЬ

Болить душа мені, болить,
Коли я зло чи кривду бачу,
Така вже, видно, в мене вдача —
Не знаю спокою й на мить.

Болить душа мені, болить
І за минуле, й за сьогодні:
Ще є бездомні, є голодні —
Як їх од лиха боронить?

Болить душа мені, болить
За тридцять третій — чорну дату,
Забрав людей він так багато,
Що і понині не злічить.

Болить душа мені, болить
За репресованих безвинно
Синів і дочок України,
Яких уж не воскресить.

Болить, душа мені, болить
За труд в колгоспі без оплати —
Зазнали горя батько й мати,
Й сестриці випало попить.

Болить душа мені, болить
За долю наших полонених,—
«Афганців» й давніх літ воєнних,
Невинних мусим захистить.

Болить мені душа, болить
За всіх, кому свій присуд вічний
Чорнобиль виніс в ніч трагічну,
Який несила відмінить.

Болить душа мені, болить
За наші ниви, луки, ріки,
Що їх нітратами без ліку
Ми вже зуміли осквернить.

Болить душа мені, болить,
Що в місті ріднім дихать нічим,
Що надарма прибутки лічим —
За них здоров'я не купить.

Болить душа мені, болить,
Що безкультур'я процвітає,
Що в нас безбатченки зростають.
А як це лихо зупинить?!

Болить душа мені, болить
За те, що й нині ми бідуєм,—
То щось будуєм, то руйнуєм,
А час летить, летить, летить...

Болить душа мені, болить.
Коли ж боліти перестане,
Коли жаданий час настане,
Щоб ми змогли по-людськи жить?!
Болить душа мені, болить...

Ще з ночі мав у серці ледь чутний щем. Не те щоби йому боліло а чи пекло, як то вже бувало під час говінь і довгих нічних відправ у монастирській церкві, де завжди чорно й смердно від юрбиська немитих і непраних бідах-ченців, а якось ніби муляло, так наче там, у грудях, з'явилось щось стороннє, чуже його примученій літами й постом плоті. Напевно знав, що то не хворість тіла, а скорше сум, чи біль душі, чи здогад-передчуття, яке йому явилося таким знаменням. Що ж то повідать хоче йому Господь?.. Гай-гай, Іване-мніху, чи ти бува не впав у гріх гордині? Хто ти єси, аби отець небесний тебе узорів, так вирізнив з-межи людей, щоб посилати тобі всевишній знак перестороги?..

Осінивши себе хрестом, устав поспішно з ліжка і знову сів: набряклі за ніч ноги були важкі й болючі. Мало не півсотні прожито літ!.. Простраждано, сказати можна. Принаймні ці, афонські... Та й ті, острозькі, луцькі, хіба були не страдницькими!.. А мандри по розбурханих, жорстоких, чварних землях?.. Де Україна, а де Афон, свята гора, фортеця православія в чужому світі магометан!..

Він навіть тут, у келії, чув шум і плескіт моря, що раз у раз вдаряло в берег, одлічуючи йому хвилини і дні життя. Егейське тепле море, юдоль печалі греків, потурчена, побусурманена вже так давно, що й спогад про колишнє став для тубільців маревом. Якби не книги, хто зна, чи й пам'ятали б добрі старі часи!.. А чи бували добрими вони колись? Та й нині — чи є десь правда в світі? Навряд... Он на Вкраїні... Господи, пошли рабу твоєму хоч сили волі, коли не можеш дать забуття!

Він втік сюди, на край землі, тобою благословенної у справжній вірі, аби очистить душу від суєти, віддатись до краплини служінню тільки істині, що доконечна, вічна і... незрадлива. Зрада його погнала з дому в чужі краї, як моровиця люта жене людей, жадаючих собі рятунку. Пошесть пішла, пішла по Україні — зраджувати. Народ свій, віру дідів і прадідів, солодку рідну мову. Найпершим слабло панство, за ним — попи, а далі вже міщани. Затюкані ксьондзами-єзуїтами, та шляхтичами,

та королем, русини заметалися в тих сітях духом, впали, котрі найслабші, перед насильниками й залепетали: «Te deum laudamus!»[1] Горе народу мученому; мучителеві так само зле: його їдять дві зненависті — чужа й своя!..

Таки підвівся. Босими ступив ногами по прохолодних дошках, і жилами аж до колін пішло легке поколювання. Болюче, але й приємне — ніби земля давала силу... Чи позичала... З землі прийшли й підемо в землю... Господи, далеко ж як земля перемишлянська, що дарувала йому життя!..

Утер сльозу й оглянувся на образи, які темніли в кутку тісної келії. Він присягався служити тут єдино Саваофові й забути все суєтне на цій землі. Смирення його могло б порятувати і на Вкраїні. Інші ж мовчать собі... Не зраджують, проте мовчать... А він, немов Ієремія, став на розпутті і заволав!.. Тепер ось тут, за сотні верст, на березі чужого моря!.. Господи, прости йому гріх спогадів, бо він не може вговтати свого єства, не в силі з серця вирвати цей давній біль. Все-все здолав у бреннім тілі, а душі не подужає, душа його не слухається, мов норовистий табунний кінь.

Вкляк на колінах і, осінивши тричі себе хрестом, почав творить молитву.

Крізь «Отче наш» просочувалися ті ж думки і той же щем у серці, з яким устав. Давно йому так не давило. Може, щось десь стряслося з рідною йому душею, і та душа кричить до нього пробі?.. А може, то волає і власна його душа? Ще глухо, мов з-під землі, захована його чернецтвом і цим життям... Пусте! Він, власне, прибіг сюди із світу міжусобиці заради неї. Не тіло ж він прийшов спасати — душу!..

Хтось гомонить надворі, біля вікна. Сміється тихо. Певно, якісь прочани, зайди... Ченці також,— коли ніхто не бачить,— споліскують зацвілі душі жартом. Живі ж бо!.. А, це проігумен Сава, його земляк. Не з Вишні, а з України. Земляк по роду-племені. І по недолі. Мислячому давно немає щастя на Україні! Та й місця теж. Немисліє — ось те, до чого прагнуть нас призвичаїти на рідній, нашій-таки землі!.. Цей Сава теж не витримав цього статуту і втік сюди. Він навіть був козаком і брав у битвах участь. Розказує — мороз іде по шкірі. А сам тоді аж молодіє, вищає і розпростує плечі, неначе вдягнений не в чорну вбогу рясу й простий клобук, а в дорогий новий жупан і макгерку[2] з пір'ям. Добрий був козарлюга!.. Чернець також нівроку. Смішливий, правда, надто як для ченця. І балакучий вельми... Он щось розказує... А другий тільки пирхає, як кінь на паші... Господи, прости їх, грішних!.. Люди ж... Іже єси на небесі і на землі... Немає у нас землі — стоптала вража шляхта. І душі наші стоптані ксьондзами, панством, зрадцями, що гірші від латинників!.. Да святиться ім'я твоє, да буде воля твоя!.. За віщо нам послав покуту, Боже? Чим ми так прогрішили, що ходимо в чужім ярмі, як ті воли?.. Прости мені невольний гріх цей, Господи. Не я питаю, а мій народ — колись великий, славний, а нині геть упосліджений. Я не посмів би, Господи, коли б ішлося лише про мене: грішний. Народ же наш не завинив ні перед ким. Впродовж століть він тільки відбивається від супостатів, що рвуть його з усіх боків, мов люті пси. А нині вже їм мало плоті, тіла — взялись за душу нашу, бо розуміють: поки душа своя в народу, він нездоланний. Душу спаси Вкраїні, Господи, її справдешню віру в святе добро, її ласкаву й тиху, як пісня мами, мову!..

Перехрестився і встав з колін. Прислухався до шуму моря, що розгулялося сьогодні вельми, й лише тепер помітив тишу за вікном. Проігумен Сава з товаришем по сміхослів'ю кудись пішли. Мало не подумав, що до корчми. Для нього Сава й досі скорше Козак Мамай, а не чернець, хоч він і ревно молиться, і вчитується в святе письмо, і плоть, як всі, приборкує постами та роботою на благо всієї громади, монастиря, віри греко-словенської, істинної.

---

[1] Тебе, Боже, хвалимо! (*Лат.*)
[2] Вид шапки.

Хоч не хотілося йти до трапезної, став готуватися. Та й, власне, він усе своє носив з собою, як мовилося в старі часи, й не мав мороки зовсім, йдучи кудись чи їдучи. Отож не встигло море три рази вдарити об крутолобий афонський берег, як він уже примружив очі на вранішнє проміння сонця, що щедрило тут і зимою. Вслухався в щем у грудях, що не минав. Не дужчав і не минав, а мов завис на певнім місці й невпинно, хоч і глухо, дзвонив чи бив на сполох хтозна-чому й для чого.

Аж озирнувся, ніби йому тут щось загрожувало. Й лише тоді збагнув, що якось тоскно йому на серці, що ледве вловний острах вже вповз туманом у не впокорену життям чернечим душу.

— Добридень. Слава Богу!

— На віки слава! — Не спостеріг, як підійшов до нього Сава — Козак Мамай.

— Заслаб, чи що?

— Ні... Щось мене тривожить...

— Мене також,— озвався жваво Сава. Іван звів сиві брови, і він додав: — Чи не зостанемося ми без сніданку?..

— А щоб тебе вбрикнула муха,— таки всміхнувся.

— Що ж вам одходить, отче Иване?

— Пусте! — махнув рукою. — Якісь химери... Тисне побіля серця...

— Знаю,— оглянувся, неначе змовник, Сава. — Наснилась, певно, любка? Ота білявка з Луцька?

Іван відчув, що зашарівся. Іноді вона йому являлася і тут у сни. Із синіми, як небеса, очима...

— Є гріх такий,— признався, мов на сповіді. — Але цієї ночі не виділося мені нічого. Та й скільки там ми спали...

— А я — аби торкнувсь подушки... — зітхнув смішливо Сава.

Поволі мовчки рушили. Діткнулися гріховних тем — і мусили урвать розмову. Вони ж ченці, афонські, а чи десь є святіше місце для православних, окрім, звичайно, Єрусалима! Свята гора...

Молитва вже кінчалася, коли вони тихенько шаснули за крайній стіл і причаїлись. Все-таки ігумен те помітив й нахмурив брови.

Їли варену рибу з хлібом: великий піст. Не розмовляли. То тут, то там хтось тяжко собі зітхав, пригадуючи свою домівку чи ліпші трапези, що іноді бували й тут, на розговіння або коли привозили з оказією з України харчів тамтешніх, рідних.

— Ти пам'ятаєш отой окіст, що нам торік передали щедротно львівські братчики? — озвався Сава пошепки, немов почувши його думки.

Іван лише всміхнувся. Прелакомий дістався їм гостинець! Аби не знали достеменно, що від львів'ян, подумали б, що від люципера — яко спокуса вірним Христовим воїнам.

Невдовзі ігумен встав і осінив себе хрестом: сніданок закінчився. Ченці поспішно зводилися, переступали лави й збивались, наче вівці, біля дверей. Ось що таке суворий пастир!

— Саво, а йди сюди! — гукнув ігумен різко, і ченчик-козарлюга ураз поник, зсутуливсь. Невпевненою ходою рушив на гострий взір отця Леона, бо завжди мав — нехай дрібну — провину, сиріч невольний чи вольний гріх.

Іван не став чекати друга: кожен, як поучав отець Леон, мав денно й нощно дбати лише про власну душу, її спасіння, пристанище у райських кущах. Вийшов на білий світ під синім високим небом і задивився на геть залите сонцем блакитно-біле море. Вітрець — північний, рідний — гнав баранці, то притихаючи на мить чи дві, то дужчаючи, переростаючи у справжній вітер. Дивно, проте здалося раптом, що пахне верболозом, як те бувало в них навесні, у Вишні, де в'ється між садками і нивами ріка його дитинства, так само Вишня. Власне, то й не ріка, а річка чи навіть річечка, та в пам'яті вона і досі тече велично й вільно, якою бачив її весною, під час скресання й повені. Гай-гай, як все те вже далеко — і в часі, і, головне, у просторі!.. Як був в Острозі, в Луцьку, то наїжджав, навідувався; із Вишні, власне, він і подався шукати прихистку на цій горі, на цій землі,

омитій славним морем. Наслухався про неї ще в Острозі, у школі князя Костянтина, що завжди був опорою для церкви греко-руської.

— Чого це ти такий плохий? — спитав лукаво в Сави, що вийшов кволо з трапезної.

— Дізнався звідкись про сни мої «жіночі» й наклав на мене єпітимію,— сказав печально Сава. — Прощай. Іду молитися... Доніс же хтось!

— Мо, риба...

— До чого тут ця безсловесна?.. — вирячився на нього Сава.

— Ти всім про все розказуєш, то чом би й рибі...

— Ну тебе! — махнув рукою. І, підійшовши ближче, сказав уже довірливо: — Чим дужче забороняється, тим важче мені утриматися, щоб не порушити ту заборону, не отверзти свої уста.

— Навіщо ж постригався?

Сава хотів так само щиро відповісти, проте цього разу себе здолав і не сказав нічого. Схиливши голову, побрів покірно стежкою, і тільки спина його міцна й широка весь час немов пручалася у чорній вбогій рясі.

Провівши друга поглядом, Іван пішов до моря. Із висоти гори, де притулилася їхня обитель, яка колись була заснована на честь апостола Павла, далеко видно. Обрій геть віддалявся, танув у сіро-синім мреві, коли, звичайно, море було спокійне і небо чисте. В бурю ж він наближався мало не до гори й кресав громи та блискавиці поряд, стрясаючи і твердь гори, і храми, і келії, в яких молились пошепки налякані всім тим ченці.

Сьогодні ж море рівно котило сині хвилі, й лише в місцях, затінених рідкими хмарами і через те темніших, виднілись білі гриви, чи баранці, що провіщали дужий північний вітер та хитавицю на кілька днів. Той прохолодний сіверко вже й зараз, хоч і зрідка, сягав гори й шмагав ченців, що йшли кудись найближчою до кручі стежкою, і крони кипарисів.

Ледь розстебнувши рясу, Іван підставив груди під той свіжець, немов хотів утишити в такий химерний спосіб сердечний щем. Людина, наче дерево, існує там найкраще, де народилась, виросла, і почувається непевно й навіть нерідко зле в умовах ліпших, вишуканіших. Свята гора Афонська, якщо її порівнювати з Підгір'ям на Вкраїні,— рай, благодать, найліпше, мабуть, місце для щирої розмови з Богом, а вітер любий — з півночі, а гості — з України, а думи вічно в'ються довкіл землі своєї і люду, що оточував тебе на ній. Великий гріх ченцеві тим перейматись замість постів, відправ та молитов, і він щосили бореться, стає на прю з дияволом, який йому нашіптує мирські думки. А втім, хіба не божий син нам заповів любов до істини та кревних ближніх!..

Побрів поволі стежкою, яка вела до келій, де мав і він пристанище. Невідпочилі ноги були важкі, набряклі, немов чужі. Останнім часом весь він став дужче й дужче підупадати, слабшати. Напевно, старість і смерть, що йде за нею тінню, йому нагадують про марність його трудів і тимчасовість його життя на цій землі. Усі ми тут тільки гості, мандрівники, що вийшли в путь із вічності і кануть знов у вічність...

Переступав з ноги на ногу й рухався. Хоч помалу, та невпинно й невідворотно. Як ми йдемо до смерті... Далась йому сьогодні та костомаха! Виник ледь чутний біль у грудях, і він уже заскиглив, засумував... Та й, власне, то ще тільки натяк на справжній біль, його подоба, символ. Ось він гряде... Ну, просто йде, чалапає... Двадцятирічні також, бува, хорують, худнуть і навіть мруть; йому ж уже за сорок... Немало вже!.. Живуть і вдвічі більше...

Наддав ходи. Гріх, гріх боятись смерті, відтак і стрічі з Господом! Встидися, старче Йване, і мужнім будь, яко Давид перед могутнім Голіафом чи Кожум'яка, що вийшов битися в смертельнім герці з печенігом!.. Все щезло, все — Велика Русь, звитяжці її, князі... Нащадки Кожум'яки за плугом гнуть сутулі спини, орючи лани пихатій шляхті, зайдам, що зневажають смертно не тільки нас, а й віру нашу, нашу колись дзвінку і славну, а далі злу історію. Орда, Литва та Польща поволі вицідили з народу кров, змервили душу, знівечили його сумління!..

Господи, це наслання — весь час про інше думати, а не про царство твоє небесне, це вічна мука — тліти пекельним жаром жалю за рідним краєм, що гине під гнітом сили вражої!..

Спинився, задихаючись. Схопив, як риба, вітру і рушив далі стежкою. Отче наш, іже єси на небесі і на землі!..

У келії, куди ввійшов поспішно, мов утікаючи від власних дум, залягла сперта тиша. Книжки, папір та пера лежали на ослоні і на столі. На добрий лад, він мав би все це винести, віддати в книгозбірню монастиря, але не зміг, зоставив як покуту (дивитися і не займати!) за те, що втрутився в діла, які полишив уже давно і від яких забіг убогим мандрівником із України аж на Афон. Була ще й інша зачіпка: до нього, хоч і зрідка, звертався сам патріарх, коли потрібно було щось прочитати польською чи перекласти з неї.

Знеможений, присів на ліжко. Потім поволі встав і прочинив на лікоть двері: важко йому було тут дихати вже котрий день. Щось схоже приключилось, коли творив рік тому отой свій гріх — послання на рідну землю.

Гупаючи важкими чоботами, слідом за ним ввійшов до келії отець Леон і, не вітаючись, сів на стілець. Він був удвоє вищий та втроє товщий, і через те Іван завжди в таких випадках втискувався кудись у кут, як мишеня, і чувся там незатишно.

Ігумен зняв пітний клобук і витер лоба хусткою, яку дістав десь із численних складок своєї диво-ряси, куди вмістити можна принаймні півмонастиря. Руде волоссяприснуло навсюдибіч, мов огненний терновий кущ перед Мойсеєм.

— То що? — спитав, притиснувши Івана зором до стіни. — Засядеш за патерик[3] монастиря Павла святого?

— Отче,— сказав Іван не скоро. — Я не достойний...

— Знову за рибу гроші! — вдарив руками об коліна отець Леон. — А хто ж тоді достойний, коли не ти?

— Будь-хто,— сказав смиренно й заплющив очі, ніби в такий непевний спосіб сховався в себе.

В келії зробилось тихо-тихо. Лише сопів сердито отець Леон, бо це вони не вперше бесідують про патерик і кожен раз розходяться, без будь-яких хоча б найменших зрушень.

— Ти володієш, як тут ніхто, пером і словом, мислиш, читаєш та перекладаєш із грецької і польської,— продовжив, заспокоївшись, отець Леон.

— Я надто грішний, отче, щоб взятися за це святеє діло,— сказав зі свого втечища зіщулений в кутку Іван. Очей він не розплющував, щоб мати хоч повіки між власною нікчемністю і величчю отця Леона.

— Ой, не смішп! — ударив знов руками отець Леон. — Поглянь лишень на себе! Чому тут є грішити?

— Не тілом грішний — духом...

— Один Господь без гріха,— зітхнув ігумен. — Ми ж прагнемо лише наблизитися до ліпоти святих отців, апостолів і не піддатись бісові, що не дріма.

— Не можу я одринути свою печаль за Україною, Вишню, своє далеке місто, забути й віддатися душею всею Господу... Я тут, а серце моє на рідній, прекрасній і нещасній моїй землі...

Отець Леон, що ніби був народжений і вигодуваний теж на Русі, щоправда, біля Брянська, не зміг одразу визначити, чи є гріхом таке роздвоєння, і довго й тяжко думав. Нарешті він знайшов достойний вихід. Хоч не новий, та вельми милий серцю:

— Відбудеш епітимію днів два чи три й спокутуєш. А там безгрішним візьмешся за труд тяжкий, та дуже вгодний Господові.

Ігумен і не спостеріг, що сам надав можливість ченцю Івану

---

[3] Книга житій отців монастиря.

вивільнитися з чужих лабет — робити з принуки діло, може, й богоугодне, проте тією ж мірою і не властиве його єству.

— Піст і молитва стануть тобі підтримкою, зміцнять твій дух,— підвівся отець Леон. — Сьогодні ж і розпочни.

«А тіло?» — хотів спитати в'їдливо, та не спитав. Сьогодні дух став на заваді житієтворенню, а за три дні охляла плоть...

Коли ігумен вийшов і в келії одразу стало вільно, хоч грай конем, Іван сів стомлено на край стільця, де тільки що громадився отець Леон, поклав так само долоні на коліна, мов передражнюючи ігумена, і посміхнувся. Надто вже він не схожий був на Леона; мов син його, коли б не сиве, рідке волосся та борода. У келії й досі пахло потом і дьогтем, що виблискував на чоботищах, вишмаруваних покірним, тихим служкою отця Леона... Дався йому, ведмедеві, цей патерик!.. Колись були святі отці, житійні люди, речники великих божих істин. А нині... Може, отець Леон тому такий завзятий у цьому ділі, що прагне сам потрапити в книгу, стати в почесний ряд достойників, які спасалися в монастирі?!

Ця думка розсмішила і... вразила. Якщо вона правдива,— а схоже було на те,— то він однині матиме надійну зброю захисту від гвалтування його душі ігуменом. Може, і не казатиме йому того, а тільки буде певен своєї правди й тому твердішим, дужчим. Хочуть зробити з нього служку, повію від пера та слова, славника і перодряпа!

Обурений, схопивсь на рівні ноги й забігав по стіснілій і знов убогій келії. Де й дівся тя́жар вранішній, що заважав йому ходити. Кожне, аби лиш трохи зверху, прагне тебе принизити, ужити для потреби не громадської, власної, так ніби ти народжений на гній, йому вкрай потрібний для сили й росту! Нице, убоге духом коїть із себе велета і вимагає від інших бачити і вславляти у ньому те, що він собі намислив, а не створив, не виробив тяжким трудом й звитягою для блага всіх, народу, краю рідного! Вони ж, ці в'явні велети, ще й мстяться потім славникам, що піддались на їхню тупу брехню, аби не мати свідків, творців облудних образів. Вони й самі увірують, що вік, від дня народження, були уже такими, позначеними перстом господнім, вищими, бо віра ця вбиває іскру сумніву, вкрива її надійним шаром попелу від спалених в ім'я неправди істин.

Знеможено упав на ліжко, ліг горілиць і посміхнувся. Бідний отець Леон — він і не відає, що спричинив своєю досить лагідною як для цього жорстокого, страшного світу постаттю таку філіппіку з чернечих уст! Ганяє, мов зайців солоних, братію і не здогадується, що нині сам між гнаних і звинувачених. Щоправда, він утішився б вже тим, що втрапив все-таки,— хоч під гарячу руку, при ви́казі,— в число значних і можних. Звідки йому, сердезі, знати, що він, теперішній чернець Іван, втік із України аж на Афон, коли збагнув, що може стати зброєю в чужих руках, підмурком, який собі для величі й примноження своїх скарбів творив один вельможний, що уявив себе народним рятівником, спасителем Русі та православ'я. Ну, він йому тоді сказав!.. В обличчя, при сторонніх, що рознесли той присуд по всьому Луцьку й далі. Зате і сам заледве ноги виніс із міста, де чувся не останнім!..

Заплющив очі. Господи, як це усе давно було і як недавно!.. Він був тоді здоровий і молодий, а нині сивий, виснажений постами й червом туги за рідним краєм. Знав би, то не полишив би землі дідів та прадідів. Умер би краще, а не відмовився б щоденно зріти її красу!..

Схопився, сів. Краса красою... Мусив із двох одне щось вибрати: чи катом буть, чи жертвою. Він вибрав третє — гору оцю далеку, келію і все, що нині має. Як розпинати люд свій, братів по роду-племені на зловорожих хрестах брехні, то краще скніти в тузі й самотині, та бути чистим серцем і вільним духом. Може, це малодушність, втеча від боротьби?.. Ні, він не міг боротися на тому полі бою: впав би, не встигши й вийняти свого меча — правдиве слово! Звідси ж... Що ти зробив за ці роки, відколи тут? Послав на Україну з оказією аж три листи, вмовляючи триматись віри предків, дідівських добрих звичаїв і мови батька-матері? А чи дійшли послання ті, чи роблять добре діло, мандруючи із дому в дім,— ніхто того

не відає. Дорога надто довга і небезпечна: через держави й віри, які знекровлюються в постійній ворожнечі й запеклих битвах. Може, на Україні-страдниці його давно забули, як забувають мертвих, коли вони в житті своїм не спромоглися на добре діло, варте пошани й пам'яті?..

Зробилось страшно й зимно, неначе він насправді був умерлий...

І тут згадав стару премудрість: мислю — отже, живу. Він мислить! Мабуть, аж трохи надто. Ченчикові усі думки, всі помисли щоденно слід спрямовувати на Господа і на спасіння, а він страждає тими, що вже його й не пам'ятають, що з ним лиш кревно зв'язані, як родаки, брати по Україні, по спільній вірі. Господи, пошли їм щастя-долі! Вони, коли і мали якісь гріхи, то вистраждали, спокутували уже стократ, бо стільки уже століть (не літ — століть!) живуть у підсусідках на рідній своїй землі!..

От знову він не так, як личить, молиться. Не про спасіння душі своєї грішної... А втім, хіба не там, на Україні, його душа? Хіба він зміг принести її сюди, на гору святу Афонську, цілою, не полишивши частки її на рідній своїй землі?.. Тому й страждає, духом своїм сум'ятиться, що розшматована його душа. І не гадав, не допускав і мислі про те, що так трагічно жити на чужині, серед людей, тобі не знаних. Думав: Бог всюдисущий, сонце на всіх одне, земля єдина, дана нам з рук творця небесного, аж ні — душа зрослася із тим куточком світу, де народився, де вперше ти почув ласкаву і мудру мову матері, зрослася так, що розірвати можна лише ціною свого життя.

Відчув сльозу, що скочувалася йому щокою, теплу й давно не знану, й ніби від того став молодший. Коли ж це він востаннє плакав? Літ десять, двадцять тому? А може, й більше... Мабуть, ціна землі своєї точніше визначається лише в розлуці з нею, в загрозі втратити її назовсім, стати духовним сиротою, ізгоєм, мертвим ще за життя.

Оглянув сумно келію, яка здалася раптом йому в'язницею, що її він уник у Луцьку після монологу перед лицем одного преосвященного лицеміра. Як видно, біди свої ми носимо усе життя з собою, де б не були, що б не робили, аби позбутись, вирватися із їхніх рук. Напевно, вони чи їхні паростки народжуються разом із нами, в наших осібних душах, бо як же тоді збагнути феномен доль, відмінних одна від одної, людей одного стану, віку й місця, де проживають? Ось він не втерпів, кинув у вічі слово правди, а інші ні. Ті «інші» були йому за друзів, за однодумців навіть у справах, де не можна кривить душею, не ризикуючи її саму скривити і погубить. Тепер він тут, чернець убогий, немічний в самотині, вони ж «духовні пастирі», «батьки» народу рідного, мало не пророки, мудрствуючі лукаво. Що має він за вчинок, гідний праведника, і що вони — за лицемірство?.. Господи, невже твоя це воля і твій закон?..

Злякавшись слів останніх, згадав про єпітимію, накладену на нього нещодавно, і став навколішки. Перехрестився тричі малим хрестом й зашепотів найпершу із молитов. Отче наш, іже єси на небесі, і на землі... І на землі... Якщо Бог сущий і на землі, чому ж тоді на ній зла більше, аніж добра?.. Свят, свят! Та це ж диявол йому нашіптує такі думки! Щоб спокусити, вирвати його із сонму праведників, із тих, хто прагне жити лише для Бога й вічності, не переймаючись цим грішним світом.Це сатана видобуває в пам'яті видіння літ давноминулих, щоб розтривожить, збурити його притихлу душу, в якій колись, у тім житті, кипіли буйно пристрасті, гула любов та зненависть і дуже мало було думок про власні душу й тіло! Він жив тоді своїм народом, долею його прийдешньою, і нині сили гріха та зла розбурхують у ньому знов колишнє, штовхають до змагання і боротьби, в якій йому напевно ж не перемогти. Що він — один як перст — тут може нині вдіяти?.. Геть, сатано! Цур, пек тобі!.. О Господи! Згадав про Цура й Пека, які прийшли з далеких віків поганських. Прости йому, преблагий Боже, цей гріх невольний! Пам'ять всіх поколінь зібралася в його душі й зринає несподівано, тоді, коли на краще було б того не відати. Йому здається іноді, що він не він, що він лише вмістилище своїх дідів та прадідів, яких йому належить і зберегти незайманими, і передати далі. Гай-гай! Нещасні предки... Не побіжать вони малими ніжками по

мураві, не стануть чоботом у борозну і не візьмуть перо в умілу руку, як він бере... Зійдуть із ним у цю нерідну землю... Ще добре, коли з його душею втраплять... Не поспішай! І нині твоя душа далека від царства божого, а що із нею станеться за ті літа, які тобі судилося прожити ще на цій землі, ніхто не знає. Ким ти умреш?.. Тож-бо й воно!..

Зітхнув і важко звівся. Не йде йому молитва днесь, не може він відринутися від суєти буття земного й зостатися віч-на-віч з Богом. Певно, виною той холодний щем у серці, який ніяк не відійде, не щезне. У келії він ніби дужчий. Тут же така задуха. Хоч рання ще панує весна, та на горі Афонській вже тепло так, як влітку на Україні. Сьогодні, правда, вітер і в морі хвилі піняві...

Нараз йому так закортіло глянути на обшир моря, неба, що він, поправивши єпітимію, квапливо вийшов з келії. Ху-у!.. Тут і справді дихається привільно й ніби солодко. Цей вітер з моря Чорного як благодать, бальзам душі і тілу!.. Ніяк не може звикнути до спеки, до погоди країв тутешніх. Іноді, як пролітає теплий єгейський сніг, він не знаходить місця, так наче то його рідня злітає з висот небесних і... розтає. Тоді він трохи не плаче з суму. Дивиться на ту повільну й невідворотну, як всяка смерть, загибель, а в горлі терпко стає клубок з журби та сліз невиплаканих, а мозок уявляє далекий шлях додому... Хто знає, де тепер його домівка, де тая твердь, та петра, що є в людини кожної на цій землі!..

Сонце зайшло за сиву хмару, й на морі хвилі збільшилися. Напевно, це йому здалося від переміни світла, та все ж у грудях щось піднялось, завирувало, забивши дух. Отак завжди. Як тільки море збурюється, він утрачає спокій, стає з ченця смиренного якимсь морським нетягою, що рветься в хитавицю, у свист вітрів у снастях, у білу купіль бризок. Чи хтось з його далеких предків був мореплавцем, чи з ближніх хтось ходив на чайках морем до турка «в гості», чи просто він любив стихії, збурення, в яких є міць, нестримна сила, виклик.

Тим часом хвилі бились за разом раз у берег, гора тремтіла, вітер згинав траву, дерева. Як на Вкраїні, в березі біля в'юнкої Вишні під час грози... Він якось іще малим зірвався з місця, вибіг у буревій і стямився за містом, аж у полі. Весь мокрий, розпашілий, стояв і з жалем стежив, як затихає злива, як хмари відпливають за виднокіл, як зблискує на житі та волошках проміння сонця...

Він мружиться і справді чує промені на вогких віях і на щоках, де виглядають ті з бороди. І чує шелест жита, і пахнуть йому квітки, і жайвір тне у високості хорал приходу пори квітування злаків...

— Чи не захворів брат Іоанн? — озвався хтось, мов за стіною.

— Молиться,— сказав хтось інший басом.

— Отак?

Вони погомоніли далі. А він вертався нехотя із Вишні, з дому рідного, з дитячих літ у старість...

Сонце уже світило знову. По морю бігли білі гривасті хвилі, ніби в степу табун. На видноколі чайкою то виринав, то поринав вітрильник. Не міг розгледіти здалеку, галера то чи менше судно бореться з могутнім супротивником, і мовчки став молитися за мореплавців. Може, на ньому турки, нехристи, та все єдино люди, створіння божі, душі...

— Стоїть...

— Еге...

Верталися ті двоє. Стишилися неподалік.

— А мо, його остовпило, як у Содомі?

— Що ти! Та він замало що не святий...

Вони пішли, а слово, всує мовлене, зосталося, упало, мов зернина, йому на душу, виорану плугами довгих роздумів та сподівань. Святий... Святий... І лоскітно було, і страшно від титулу, який йому надав один із братії монастиря. Жаль, не впізнав по голосу. Чи путній хто... А може, він покепкував? Тут є такі, й між ними перший Сава. Ні, це не Савин голос. Його впізнав би... Господи! Про що він дбає нині і чим клопочеться! Все суєта. Хто що сказав, подумав! Одне лиш має значення — що ти зробив.

І чиста совість. Власне, вони єдині: діла і совість. Праведне життя твоє — це добра Книга Совісті, твій скарб, покладений на терези спасіння людства.

Тихо почвалав уздовж стрімкої кручі, стежачи за грізним морем. Хвилі, залиті вже промінням, то тут, то там були покриті тінями від білих хмар, що линули в блакиті неба. Човен іще гойдався, тільки тепер він ще поменшав — йшов від Афону, гнаний попутним вітром з півночі. Хтозна-чому стає враз жаль того човна, вітрила посеред хвиль... Можливо, допоки він молився за їхній порятунок, прилип самотнім серцем, де стільки назбиралося добра й любові, що вже вони вихлюпували при будь-якій нагоді. А може, в тім човні пливла повз нього близька і рідна йому душа?..

Востаннє знайшов очима човен, що ледве мрів, зітхнув і відвернувся. Химери все, породження того клубка під серцем... Вже спостеріг: як тільки вітер, хвиля, стає і він розбурханим, тривожним, несмиренним. А ще коли дме сіверко!.. Тут вітер цей звуть словом іншим, грецьким; один лиш він зве вперто рідним словом. Сіверко!.. Яке виразне, з пахощами води і вітру — сіверко!..

О, знову трохи не плаче. Чого це він сьогодні такий сльозливий?.. Господи, навіщо ти створив людину сповненою журби й любові, вічним незадоволенням тим, що при ній, днесь сущим? Вічно її терзають сумніви, бажання ще не знаного а чи того, що вже вона пізнала й не забула. Як добре йому жилося б на цій горі спасенній, близькій до Бога, аби він мав душевний мир, аби зібрав усю духовну силу в одне — розмови з Господом!..

Оглянувся на верх, укритий лісом,— так ніби там сидів пан Біг і зорив за ним недремним оком,— зіщулився в своїй убогій рясі й побрів назад, до келії, де мав три дні покутувати. Святий, святий... Ох, знали б вони, ті братчики, які бувають хвищі в його душі!..

Надвечір прийшов послушник і погукав його у келію брата ігумена.

— А що там, Петре?

— Ніби приїхав хтось... — сказав послушник байдуже.

— Звідкіль?

— Та ніби з України...

Ось, ось воно, те, що йому передчувало серце! Гість з України! Може, з якоюсь вістю доброю, з такою, що...

Не смів того й подумати: Бог відає і чує все. Наддав ходи, аж молодий послушник відстав на кілька сажнів, а потім різко збавив, бо навіть добрі вісті сприймати слід спокійно, оскільки він муж зрілий та ще й чернець. Не личить йому вбігати й відхекуватись перед прибульцем. Та й вісті, що він приніс, усякі можуть бути. Із тих, які доходили на Святогір'я, не випливають ліпші, хоч як би ти їх тут чекав. На Україні чудес не може статися. Для чуда треба віри беззастережної і злету духу, гордості; а край його живе давно вже у напівсні. Зневіра це, байдужість, чи вид самозбереження? Земля також зимою спить. А навесні!..

Йому назустріч звівся худий чернець у рам'ї. Зарослий весь, вітрами й сонцем видублений.

— Не признаєте? — зблиснув веселим добрим оком.

— Хай Бог простить... — зам'явся.

— Ісакій я!

Поцілувались тричі. Постояли, погамували сльози, поодвертавшись зніяковіло.

— Сядьмо,— сказав Іван,— бо в мене щось сьогодні ноги...

— Сорок останніх верст мої також долали без будь-якої помочі,— зітхнув Ісакій. — Добре, що хоч дорога знана.

— Ти з дому?

— Так.

Він сів на лавку поруч, прокашлявся, й Іван збагнув, що вісті будуть злими. Аж щось упало в грудях.

— До нас ішов? — спитав, аби відстрочити недобру мить.

— Ні. Посланий до патріарха Мелетія, в Александрію,— сказав Ісакій глухо.

— Хіба константинопольський, Ієремія... — почав був Іван висловлювати своє нерозуміння, та брат Ісакій перебив:

— Коли біда, хватають за поли всіх і просять підпомогти.

— Яка? — не скоро спитав Іван.

— Та сама, що бачив колись і ти, лише жирніша, зросла. Отці духовні наші пустились зовсім берега. Гребуть усе під себе, живуть не духом, а животом, хапаються один поперед одного не благочестям, а капшуками, виїздами; дружин своїх та полюбовниць вбирають, наче ідолів, у камінці та золото!..

— Того не може бути,— втрутився хмуро отець Леон. — Ти вводиш нас в оману.

— Істинно! — перехрестився Ісакій швидко. — Братство ставропігійське[4] львівське послало навіть свою цидулу Ієремії, в Константинополь, в якій про все це мовиться по щирій правді.

— Братчики самі не можуть у шори взяти своїх отців? — спитав Іван.

— Куди там! — змахнув Ісакій чорними від худорби руками. — Єпископи і ті неначе всі показилися: привласнюють майно церковне, скрині понапихали золотом, гендлюють, блудять, з шляхтою запанібрата, мову свою міняють на польську навіть удома, дітей дають навчатися до єзуїтів, щоб виростали чужими нам, народу українському, своїй землі.

— Єпископи? — не міг тому повірити отець Леон.

— Ба навіть митрополит. Так кажуть люди віруючі, які не стануть зводити підступний наклеп.

— А що ж поляки, біскупи, король, нарешті? — вдарив руками об коліна отець Леон.

— Їм що, вони радіють та підкладають дров до багаття, зманюючи під руку папи римського, в католицизм.

— І що ж на те преосвященні? — нахмурив брови-стріхи отець Леон.

Ісакій розвів руками:

— Слухають і, як то мовиться, на вус мотають. Дехто почав співати у той же тон, під польську дудку, згоден з'єднати греко-руську і католицьку церкви в одну чи в унію під проводом єдиним папи...

— Та це ж ганебна зрада! — гукнув Іван, не стримавши свого обурення. — Кому належить твердо стоять на варті віри свого народу, першими йдуть на спокусу?

— Риба псується, брате Иване, від голови,— сказав Ісакій з посмішкою. — Чи так я мовлю, отче? — звернувся вже до ігумена.

Той тільки гмикнув скрушно. Іван же заперечив:

— Народ не риба... Щось з ним таке лучилося, що все пішло навкосяка, що ролі помінялися, колеса задні пішли вперед...

— Не ті, напевне, встановлено,— сказав Леон.

— Колись про це попереджали митрополита мудріші люди із галичан,— схопився Іван на ноги. — Писали йому листа, в якому докоряли, що ставить нам єпископів не попитавшись, волею лише своєю власною.

— І що? — спитав ігумен.

— А те, що чуєм нині, що ось Ісакій нам тут повів. Не слухаються свого народу пастирі, й від того всі нещастя!

Вбіг проігумен Сава. Чи то його покликали, чи сам дізнався.

— Людоньки, та це ж Ісакій! — вигукнув, коли впізнав прибульця. Обняв, чоломкнув тричі. — А схуд! Готові вже нетлінні мощі.

— Виходить, я заблукав? — всміхнувся брат Ісакій. — Замісто Лаври київської попав сюди...

— Нічого. Ми показуватимемо тебе прочанам як мощі невмирущі!

— Тихіше, Саво,— вговтав його ігумен. — Це ж монастир, а не корчма.

[4] Підлегле тільки патріархові.

— А нащо ото нагадувати!.. — скривився тяжко Сава. — Тут гість такий... То що там на Україні?

— Розказую оце якраз,— зітхнув Ісакій. — Горе...

— Пани, ксьондзи?

— Ті, як завжди... Попи свої сказилися.

— На них же є єпископи, митрополит.

— З єпископів і почалося.

— І що їм треба?

— Золота, дівок, усяких почестей...

— Ну, мають щастя, що я не там! — на мить із ряси визирнув Козак Мамай. — Священики, проводирі!..

Запала довга тиша. Сиділи й серцем скорбним уболівали за свій народ, якому Бог чи доля послали стільки випробувань, що й без цього, гріхопопівського, було під саму зав'язку. По правді, важко було повірити в падіння тих, хто має інших стримувати та научати словами й добрим прикладом, своїм життям благопристойним. Коли б не власні очі й не свідчення посланця з краю рідного, то відхрестилися б як від спокуси сатани, що вічно прагне вкинути у душу іскру сумніву. Та смута ця розпочалася іще тоді, коли й Іван, і Сава були ще в тому світі, а не в ченцях, і тільки розгорялася із року в рік. Диявол не осилив, а єзуїти, видно, знайшли трухляве місце і вбили свій підступний клин.

— Що ж діяти? — озвався першим Сава. — Сидіти склавши руки?

— На сполох треба вдарити, кричати пробі! — різко сказав Ісакій, що небезпеку знав краще за них, що зустрічався з нею лице в лице.

— Ні сполоху, ні крику нашого там не почують,— охолодив його ігумен. — Марно горлянку дерти будемо.

— Є ж патріарх Ієремія в Константинополі, то, може, він утрутиться. Він знає? — мовив Сава до гостя, що похнюпився від втоми чи від безнадії.

— Відає Ієремія...

Іван мовчав. Щось налягло пекуче йому на серце, мозок здавило, наче кліщами. Він пригадав свої листи на Україну, які пішли, немовби вода в пісок, й не породили відповіді. Народ наш став, як віл, байдужий, надто вже витривалий. Іншому дай соту частку його наруг, принижень — возропче й стане оборонятися, а наш несе своє ярмо, скубе траву і ремигає...

— Чи ти знімів, Іване? — поторсав його за руку Сава.

— А що хіба? — отямився.

— Чого мовчиш? Тобі до всього байдуже?

— Воплю в душі...

— Що з того! На Україні вопінь таких не вчують!

— А то ще хтозна...

— Справді, немає крику дужчого, як крик душі,— підтримав отець Леон.

— Вже докричались мовчки, що далі нікуди! — гукнув сердито Сава. — Ще трохи — й імені свого не матимемо на цій землі, минуле своє забудемо й прийдешнім не клопотатимемося, як та худоба!..

Сави Іван таким іще не бачив. От тобі й смішливий ченчик, Козак Мамай, що снить жінками й чаркою!..

— Читав твого листа, Іване, на Україну,— сказав Ісакій. — Може б, ти написав послання чи навіть книгу?

Іван не встиг відповісти.

— Він має сотворити наш патерик — історію монастиря і житія його святих сподвижників,— рішуче заперечив отець Леон.

— Я маю тут спасати душу.

— В патерику її спасіння. Богу угодне діло зробиш!

— А може, вам?

— І нам — всій нині сущій братії монастиря.

— Я мовлю про ігумена,— не дав Іван отцю Леону вислизнути.

— Та що тут сперечатися,— втрутився Сава. — Йдеться про наш народ, його прийдешню долю, а ви балакаєте про монастир!

— Тут часточка цього народу,— буркнув отець Леон.

— Лиш часточка! А гине все!
— Ще, може, Ісакій наш перебільшує. У страха, мовиться, великі очі...
— Я вам іще не все сказав,— зітхнув Ісакій стомлено. — Вже побалакують і навіть дискутують про унію обох церков...
— Нехай собі балакають, не первина,— сказав ігумен байдуже.
— Ідеться про послушенство папі...
— До зброї треба братися! — гнівився Сава.
— Шляхта кричить також про зброю. Щоб вирубати усіх схизматів[5],— гірко сказав Ісакій.
— А це ще ми побачимо, чия візьме! — розпрямив груди Сава.
— Ченці ми тут чи козаки? — спитав ігумен. Сам же і відповів: — Молитва — наша зброя, святе письмо.
— Молилися — не помагає. Господь...
— Молились мало! — не дав йому домовити отець Леон. — А Господа ти не займай. І шаблею без нього довго не помахаєш.
— Істинно,— уставив слово й собі Іван. — Духовний меч, правдиве слово...
— Де воно, твоє правдиве слово, твій меч духовний? — подався весь до нього Сава. — Ми тут беремось плісНявою, марнуємо свої уми, а там чужинці, зайди гвалтують люд беззахисний і заганяють, немов овець, у віру неправдиву, для нас чужу, смертельну!
— Я мніх простий...
— Ти володієш словом!
— То й що?
— Постав його стіною супроти злого ворога, за свій народ і землю рідну!

Попритихали. Навіть отець Леон поменшав ніби і присмирнів. Ісакій сидів із заплющеними очима і схожий був на мученика, яких малюють греки в притворах храмів. Сава стояв похмурий, немов гроза.

Послушник вніс свічник з трьома свічками й нечутно вийшов.

— Гостеві спочити треба,— мовив отець Леон і звівся, даючи тим зрозуміти, що на сьогодні диспут уже завершився і що ченцям Івану й Саві час на вечерю в трапезну.

Вонн були догадливі, й невдовзі вже, пройшовши сотню сажнів, вмостилися на іншій лаві, і проігумен почав молитву замість отця Леона, що залишився з гостем і попросив принести їм вечерю в келії.

По трапезі Козак Мамай, брат Сава, не став, як звично, чекати на Івана, щоб побесідувати на сон грядущий. Зависокосився а чи розгнівався за диспут у ігумена?

Із цим питанням у голові йшов брат Іван додому і не знаходив відповіді. Схилявся до останнього. Він нетерплячий, Сава. А ще коли ідеться про рідний край!..

На небі рясно висипали ясні зірки й, оскільки місяць ще не зійшов, ряхтіли, наче свічі, аж видно було довкіл. Брів по стежині, слухав зітхання моря стихлого й лише тепер завважив, що й милий серцю сіверко не дме горою. Тиша була якась врочиста і водночас тривожна і настороже-на... Із неї спершу виплив тремтливий вбогий іконостас, розписаний не дуже вдатним майстром, а потім люди, знані з дитячих літ, і на щоках у кожного у сяйві свіч блищали сльози... Хор щось співав печальне, немов на погреб жалобний... А піп, отець Онуфрій, узявши руки в боки, стояв посеред церкви й реготав. Беззвучно, правда. Під правий бік йому тулилася на шудру схожа дівка, з-під єпітрахилі зблискували дитячі хитрі очі...

Він аж спіткнувся і мало не впав. Перехрестившись малим хрестом, оглянувся, і все те щезло. З церквиці, що на печерах, линув протяжний спів: когось уже одспівують на цій землі, живим кладуть у склеп-печеру, звідки нема ченцеві вороття. Не відав, чи захоплюватися таким суворим

[5] Православних тобто.

подвигом в ім'я святої віри й свого спасіння, чи піддавати осуду як надаремну трату духовних сил. Щоправда, йдуть у печери немічні і геть старі...

Спів стих. Хоч як прислухався, крім шуму хвиль, не чув нічого... Серце йому взялося болем... Пожалкував, що не побув на тих печальних проводах, хоч знав, що мають статися. Чернець, найстарший віком на всім Афоні, пішов живим із світу, навік пішов. І тут, під небом зоряним, межи своєї братії, нелегко жить, а як-то там, у повній самотині, не впасти духом, стріти достойно смерть!..

Над морем спершу сяйвом, а потім мідним колом зійшов великий місяць. Він ніби ждав закінчення сумної служби й виринув уже по всьому. Зорі довкола нього зблідли, попригасали, змалилися, мов завинили чимось... Володар ночі!..

Біля дверей, в тіні платана, його зустрів брат Сава.

— Подумав, грішним ділом, що ти чкурнув до молодиць,— озвався мирно, звично. — Нема й нема...

Іван промовчав. Мабуть, йому годилося б відповісти так само жартом, та він не міг: що вісті з України, а що печальний погреб живого старця...

— Гніваєшся? — ступив до нього Сава.

— За віщо маю гніватися? — стенув Іван плечима.

— Ну-у... я ж тебе... в ігумена...

— Ти висловив свою про мене думку, яка мені повинна тільки лестити.

— Ху-у!.. Камінь з серця!..

— Тихо, прошу тебе,— оглянувся,— ченці вже сплять.

— Дозволь зайти до келії,— понизив голос Сава.

— Будь ласка,— дав дорогу.

Як засвітили свічку, гість сів до столу, ніби збирався сам писати на Україну, перегорнув грубезну грецьку книгу, узяв перо й встромив його у каламар.

— Засохло.

— Була б вода...

— Ех, вмів би я писати!..

— То спробуй.

— Марне діло,— махнув пером. — І руки немов граблі, і думка ніби з каменю, аж скреготить...

— Ти маєш інший великий дар.

— Який?

— Веселість серця.

— Хіба це дар!

— Найвищий,— присів Іван на ліжко. — В страшному світі розбрату, гонінь, грабунку, воєн ти зостаєшся завжди самим собою, здатним повеселитися при будь-якій нагоді, сипнути жартом, взяти себе й когось на кпини... Це також, Саво, духовний меч!

— Скоріше щит...

— Нехай і так. Щитом удари гасяться, вони втрачають силу й не досягають відтак мети.

— Але щитом не вб'єш, не знищиш ворога — потрібен меч! А він у тебе, в твоїй руці, в твоєму серці, Иване.

Примовкли. Тут не звикли до похвали, високих слів. Раби господні, слуги його смиренні, що вже звели свої рахунки із світом і сонмом знад, одною з яких і може найпідступнішою, є марнославство.

Сава повільно звівся, поклав перо, яке й досі тримав у грубій, міцній правиці, що знала списа й шаблю, і мовив:

— Будь здоровий! Я вже піду.

— Иди з Богом,— підвівся й собі Іван. — Добраніч!

— Ат!.. — махнув рукою Сава. — Проспали ми свою свободу, віру і рідну землю!..

Вийшов і зачинив так різко двері, що мало не вдарив ними господаря,

який збирався його провести. Кроки невдовзі стихли. Тільки ледь долинав шум моря, що знову, певно, збурювалося.

Відчувши раптом спрагу, Іван набрав води з цеберки і довго пив ковточками, мов смакував. Насправді ж він хотів водою втишити вогонь, що й досі пік у грудях. Розмова з проігуменом той жар лише роздмухала, та так, що вже нічого не помагало.

Приліг, як був, на ліжко й заплющив очі. Господи, нема ніде спокою на цій землі... В монастирі, за тридев'ять земель від України, знайшли його її печалі, лихо її старе і сьогочасне!.. Сюди втікав од суєти, од скверни панства і, хоч і сором собі признатися, від боротьби з мерзенним злом нетерпимості, що розлилося по всій державі, а весь той світ гріховний раз по раз досягає гори Афон, тривожить, відволікає від самовдосконалення і вірного служіння Богу. Вранці він ще не знав нічого, ще не прибув Ісакій у монастир, а серце вже стривожилося, засумувало. Може, йому доніс терпку журбу холодний, дужий вітер із України? Чи хмари чорно-білі, які ввібрали в себе її журу?..

Перевернувся й ліг долілиць. Підперши руками голову, дивився на вогник свічки, що миготів, потріскував і плакав воском топленим, мов був живий. Він справді іноді йому здається живим і добрим другом, розрадником і співрозмовником, довірником таких думок, яких не міг повідати ні Саві, ні Леону. Тут, на Афоні, є і його давніший приятель, друг по Острозькій школі Іван, в чернецтві Єзекіїл, Княгиницький. Жаль тільки, він такий затятий в служінні Богові, що уникає навіть найближчих друзів, вважаючи і їх гріхом. Дивак! Ісус, син Божий, і той мав їх дванадцять, своїх апостолів... Колись зайде до Княгиницького,— він в іншому монастирі,— й подискутує, спробує йому довести...

На тлі стіни вікно здавалося ямою. Чи входом у печеру, в якій він бачився півроку тому з Єзекіїлом. Розмови в них тоді не вийшло. Єзекіїл був хоч і чемний, та весь якийсь відчужений, неговіркий. «Так», «ні» — і більш нічого. Не розпитав, нічим не поцікавився, не одізвався серцем на спомин про Острозьку школу й молодість... Можливо, це і добре, можливо, й справжня відданість Афону й Богові, проте не біс же в образі Івана з Вишні прийшов його стривожити і спокусити, а теж чернець, свій афоніт... Недовідомі путі господні! Й путі спасіння також покриті сивим мороком...

Перехрестився,— хоч як було незручно,— бо ці думки гріховні. Святі отці афонські давно вже виробили статут життя й спасіння на цій горі, і не йому, нещасному, їх піддавати сумніву... А може, він шукає виправдання своїм ваганням, сумнівам, думкам про світ, полишений заради посту й келії?.. Химерний світ... Брудний і чистий, світлий і водночас аж синьочорний, добрий і вельми злий... А все ж і тут їм не байдужий, рідний!.. Хоч як старається одволікти свої думки від звістки, яку приніс Ісакій, від тих розмов, які вели сьогодні в ігумена й недавно тут, в оцій убогій келії, вони спливають, наче шмат деревини, топленої в морській воді. Між ним і рідним краєм невидимий духовний міст, який він марно прагне поруйнувати, знищити заради мосту світлого між ним та Богом. Чом же ці два мости, дві єдності не злиті воєдино? Хіба любов до ближніх і тих, хто дав тобі життя, не вгодна небу, Господу?..

Схопився й сів. Сьогодні якийсь гріховний вельми, суєтний день. Від спокою в його душі, що виростив за дні зимові посту і молитов, лишилася сама руїна. Вчора його душа була ще тиха, лагідна, погідна, ніби море ясного ранку влітку, а нині геть розбурхана, гріховна вся.

Впав на коліна. Господи, не осуди, дай сили й волі витримати випробування любов'ю до вітчизни, синівським жалем і співчуттям до мук її! Хто знає, крім тебе, отче, істину життя людського, сущого на цій землі? Ти нам послав народження, і смерть, і царство Боже, яке ми мусимо ще заслужити. Чим же? Коли любов гріховна, навіщо ж тоді послав нам батька-матір, землю, де ми народжуємося, народ, якому ми належимо, не тільки плоттю нашою, а й душею? І що ми без вітчизни і без народу? Краплі, добуті з моря! Все нам страшне, смертельне все: мороз і сонце,

вітер і навіть злива... Хто ми? Мандрівники, що шукають Бога? Коли ти скрізь, у всьому, який же сенс тебе шукати у певнім місці, в пущі, в монастирі?..

Замовк і сам злякався промовлених до Бога слів. Перехрестившись поспіхом, почав проказувати молитву звичну, істинну... Хто дав її, хто сотворив?.. Геть сумніви, дошукування конечних істин, логіки в ділах небеських! Отче наш! Іже єси на небесі і на землі...

Молився ревно, вголос, щоб заглушити мозок, здолати думки. Прості слова молитви, з дитинства знані, звичні, то набували вищого над розум смислу, то враз втрачали святість і перетворювалися в просте дзюрчання голосу. Він бачив це, він розумів, проте не міг нічого вдіяти з собою, із молитвою. Узявся був читати іншу, «Богородицю», та й ця невдовзі спрісніла, перетворилась на ряд словес...

Устав і сів до столу. Не знав чого. Писати не збирався, читать також. Вже пізно. Все довкола спить. Лиш море б'є у кручу, немов Сізіф,— невтомно і безнадійно...

Не вгледів, як узяв перо. Помітивши його в руці, поклав поквапно, ніби схопив змію. Папір сяйнув до нього привітним білим усміхом... Ще й підморгнув... Це навіть розвеселило. Взяв аркуш, перекинув навпроти світла... Треба ж такому здатися!.. Диявол чи хвороба? А може, втома?.. Мерщій лягати. Не якось, а роздягшись. І свічку погасити, втопити в тьмі спокусу пера й паперу...

Жваво,— хай начувається підступний біс! — устав і скинув рясу. Зняв укривало, потім дмухнув на свічку — і та гойднула вогником, метнула чорні тіні з кутка в куток, проте не згасла. Видно, боритель праведних прикрив її, оборонив... Хай світиться, коли така!.. Він ляже, щоб не бачити пера й паперу, й спатиме. А свічка згасне, як догорить. Не буде ж він на прю ставати з бісом через вогонь... Додать її чи вічною її зробити не в змозі навіть сам сатана!..

Оглянувся на стіл і ліг. Постіль була холодна і непривітна. Аж вогка ніби... Зимно, як у труні...

Всміхнувся і ліг зручніше. Хто це йому підкинув слово про вогкий гріб? Господь? Чи той же біс, поганьблений його, ченця Івана, стійкістю?..

Вогонь і тіні вже заспокоїлися. Свіча горіла рівно, й від неї в темні закути лилося світло і там десь пропадало, бо тьми в кутках не меншало... Невже отак і з сяйвом людських думок, повчань великих світочів? Вони собі сіяють, а рід людський не кращає, не поспішає вибратися з пітьми на день... А може, мало світла, слабкий вогонь? А може, наше слово не западає в душу простих людей, а пролітає мимо чи ковзає об їхню стару, закоренілу темінь і падає на пустирі?..

Він скинув укривало, бо стало душно. Голос, що вопіє в пустелі?.. Ні, хтось же чує, думає і, може, вдосконалюється. То усе слово тане разом із звуком, наче проміння свічки... А на письмі? А віддане паперу, книзі?..

Зиркнув на стіл, де звабно так білів папір. Чорнило в каламарі, казав брат Сава, висохло... Долить води?.. Долити й знов лягти... Знічев'я встать і розвести... Хай буде... Прийде ігумен, гляне, а там пустеля... Соромно...

Підвівся і, не кваплячись, а так собі, гуляючи, набрав води у кварту, ковтнув раз-два й налив у спрагле горло каламареві. Узяв перо й розколотив. Так само повагом поставив кварту. Глянув, чи ще багато свічки, й ступив до ліжка. Бореться з ним сатана!.. Як підбива вдягтися і взятись до писання!.. А що писати? Висловити весь біль душі, жбурнути в інші душі колючу правду!..

Змусив себе лягти і вкритися. Заплющив навіть очі. Повіки ледь-ледь просвічували, й за цим йому було цікаво стежити... Можливо, так, потроху доходить світло істини до темних душ?.. Там, удома, на Україні, ксьондзи, пани та єзуїти і денно й нощно трудяться, щоб твій народ попольщити, покатоличити, а ти гріха боїшся, рятуєш власну душу ціною сотень, тисяч пропалих душ! А це не гріх, не зрада Бога нашого?

Схопився з ліжка, швидко натяг на себе рясу і сів до столу. Босий

і розкуйовджений. Воістину великий грішник!.. Господи, благослови і заступи! Дай сили не згоріти на цім вогні!..

Підсунув аркуш, швидко узяв перо... Й застиг отак — над аркушем, з пером у тремкій правиці. А що ж він промовлятиме? До кого? Як?

Поклав перо й замислився. Навмисне, не бороначи собі того, покликав у чернечу келію свій рідний край, людей, з якими знався давно колись, і тих, яких лиш бачив, але не знав. Вони були на диво різні, збиті з пантелику озлобленням і нетерпимістю не тільки єзуїтів, а й голопупої, простої шляхти, що беззаконня взяли собі знаменом у ставленні до іновірців. Для них усі, хто не шанує папи,— схизмати, лотри, зрадники... Химерно: не послухав свого лихого недруга — і ти вже зрадник. А він, що хоче знищити тебе й твій рід, убити в тобі безсмертну душу твого народу,— шляхетний, чесний, добрий! Неправду роблять правдою, нечесність — благочестям, а зло — добром. І ще й не смій обурюватися, шукати світла істини! Тебе товчуть, примучують, а ти хвали та дякуй за ласку ту!..

Схопив перо, вмочив його й накинувся на білий аркуш.

Спершу накреслив назву. Виразно напівуставом: «Тобі, що живе в землі, яка зветься Польською, усякого віку, стану й становища народові руському, литовському та польському, розділеним на секти й різні віри, цей голос нехай досягне слуху».[6]

Перечитав із хвилюванням, мов доторкнувся до таїни народження. Підправив букви деякі й замислився, з чого почати, власне, уже послання. Довго шукав чи ні, того не міг сказати, бо не помітив, весь час знаходячи і відкидаючи початку твору. Раптом рука сама послала перо униз, під заголовок, й воно пішло виводити за словом слово, в'яжучи їх у пучки, що звуться в школах реченнями:

«Звіщаю вас, що та земля, по якій ви ногами вашими ходите і на якій прийшли ви у це життя та нині проживаєте, на вас перед Господом Богом плаче, стогне і жаліється, просячи творця небесного так, як колись на содомлян, і на вас послати потоп всесвітній, аби вас вигубити і викоренити, щоб ви не оскверняли більше її антихристовим безбожним невір'ям та поганським нечистим і несправедливим життям вашим, бажаючи ліпше пустою в чистоті стояти...»

Перечитав, спинивши прудке перо, й подивувався з діла, яке зробив. Не думав отак раніше, а це узяв і написав. Про землю, що обурена людським життям, здається, добре сказано. Того, хто ще не втратив зовсім совісті і не схудобився, візьме напевно за живе!

Відчувши, що нема кінця, замислився і дописав. Одразу ж з тим же запалом, що й напочатку, з душевним болем вигукнув:

«Де нині в Лядській землі віра, де надія, де любов, де правда і справедливість суду!..»

Не міг уже спинитися, перепочити, глянути, чи все як слід. Картав людей, що втратили людське в собі, державу, що змішала добро зі злом, нацьковує одних людей на інших.

«Замість смирення, простоти і незахланності пиха, хитрість, шахрайство і хабарство володарюють. Замісто суду й правди несправедливість, лжа, кривда, ошуканство, суперництво, обмова, лицемірство, підлабузництво й насильство бісівське володарюють. Так само замість віри, і надії, і любові безвір'я, відчай, зненависть, заздрість і мерзота володарюють...»

Схопився з місця, як молодий, забігав тісною келією. І знову впав на стілець, схопив перо, занурився в слова, думки, що вирували дужо в його душі й лилися на біле поле аркуша, мов дощ на ниву:

«Хай будуть прокляті владики, архімандрити й ігумени, які монастирі спустошили і фільварки собі із місць святих вчинили й живуть у них життям тілесним, скотським із приятелями й челядниками; на місцях святих лежачи, гроші збирають, із лепти богомольців дочкам своїм

---

[6] Тут і далі уривки з творів Івана Вишенського подаю у власному перекладі на сучасну мову для зручності читання і розуміння (*авт.*).

віно готують, синів одягають, жінок прикрашають, слуг множать, лівреї справляють, приятелів збагачують, карети купують, коней ситих й одної масті впрягають, розкіш свою, немов погани, перед людьми виказують...»

«...Від голови до ніг острупіли всі! Від начальників та священиків і до простих знечестивились! Осмерділись гноєм суєтнолюбства! Образ божий погубили в собі! Нема вже місця цілого від гріховної недуги — все струп, все рана, все пухлина, все гнилизна, усе вогонь пекельний, усе хвороба, все гріх, усе неправда, усе лукавство, все хитрість, усе підступність, усе крутійство, все лжа, усе химери, усе облуда, все пара, все дим, все суєта, все марність, усе примара!..»

«Заради чого ви збайдужіли, поважчали й окам'яніли серцями й помислами?..»

Розбризкуючи чорнило, картав далеку, чужу і рідну людність за бездуховність, за потурання забаганкам тіла, ницість та раболіпство. Він кликав їх у царство духу, відданості своїй землі, бо животом, а не душею, серцем, не досягнеш ні царства Божого, ні пам'яті межи людьми, ні навіть щастя власного, якому теж не досить шматка м'ясива й хліба. За стільки літ, прожитих на Афоні, в самотині душі та келії, він добре взнав ціну тих благ, що заступають людині зір і тягнуть, наче камінь, її униз, в болото, в рабські пута з речей, грунтів та золота. З болота ж, з твані, з ницості так важко зріти сонце, красу землі, води, небес і майже неможливо побачити красу духовну, вищу від красот тілесних, видимих людському оку.

Бачив — чи уявляв — юрбу, окремі лиця тих, хто у ньому збурив жагу писання, слова, вдивлявся в них за сотні й сотні чужинських верст, відшукуючи у їхніх рисах усміх чи розуміння, і сум поймав його зболілу душу. Можливо, він у цій далекій далечі їх призабув, а може, й там його забули люди й не розуміли нині його страждань великих за їхні гріхи, за їхню подальшу долю. Відчуженість між ним і тими, кому писав, жахала й стримувала йому перо. Як дописав і поставив в кінці «амінь», той жах розлився холодом по всьому тілу і перейшов у частий дрож. Аж зуби зацокотіли!..

Прикривши груди рясою, насилу встав, ступив до ліжка, вклався, не роздягнувшись. Потяг на себе старе укривало й знітився під ним, згорнувся, мов позгрібав курні вуглини та патички докупи, щоб відновити вогнище.

Лежав отак, укритий до підборіддя, і прислухався до того, як змагаються у ньому дрож і залишки думок з послання до земляків. Перемагало то те, то те, і він уже невдовзі стежив за герцем тим ізбоку, мов непричетний. Маючи таку химерну звичку чи особливість, він міг годинами спостерігати своє єство й цим другим «я» перевіряти свої думки та вчинки. Така роздвоєність його лякала іноді, проте здебільшого була йому корисна, бо рятувала від хибних кроків і хибних слів, яких доводилося б соромитися.

Дрож не вгавав, аж доки він не зігрівся. В келії було не так і холодно, й трудився він теж небагато. Старість? Чи вболівання за рідний край, що нагромадилося в його душі і сповнило її по вінця?.. Молився, отже, постив, а серце не здавалося, не поривало з вистражданим на Україні...

Свічка затріпотіла й поволі згасла. Темрява, що повила його раптово, невдовзі стала рідшати. Що призвичаївся, а що крізь шиби всотувалося спокійне сяйво місяця і розчиняло густу пітьму. Вже бачив книги, схожі на передгір'я, свічник — на всохле дерево з обламаним в грозу верхом... Що ж то було? Верба чи явір?.. Дивно, що він забув. А може, й не знав того... Воно стояло мертве, як народився і як пішов із дому... Чому те всохле дерево не зачіпали його батьки? Була то, може, пам'ять, якась святиня роду або й усієї Вишні?.. Він чув, як мама скаржилася на щось, торкаючись рукою окоренка, й співала тихо й жалібно... Слів, хоч убий, не пам'ятав... Мелодія йому вчувалась іноді в церковнім співі, в подуві різкого віру... в мові тих земляків, що прибували зрідка сюди на прощу... в співі малих пташок...

Прокинувся, бо хтось будив. Над ним стояв Ісакій. З саквами через плече.

— Ну й спиш! — показував аж надто білі зуби на тлі вітрами видубленого лиця. — Не добудити... Буду, Іване, йти!..

— Так скоро?

— Шлях неблизький.

— Побув би...

— Чи ж не набувся за стільки літ! — зітхнув, згадавши своє життя на цій горі.

Іван не міг збагнути, чи сумував Ісакій за тим своїм колишнім афонським побитом, чи шкодував років, прожитих всує.

Підвівся.

— Спиш у рясі? — спитав Ісакій з подивом.

— Трусило мене вночі, не міг ніяк зігрітися.

— Захворів?

— Хтозна...

— Може, тобі вернутись треба на Україну? — помовчавши, спитав Ісакій. — Діла там!..

— А Кирило[7] хіба деінде?

— Він все забув.

— Кирило? То ти його погано знаєш!

— І тільки це тебе тут держить? — глухо спитав Ісакій.

— Маю причини й інші...

— На той же кшталт?

— Та ні. Не можу я прикидатися, казать одне, а думать інше...

— Треба, бува, і змовчати. Ти ж не забув, як научав апостолів Ісус Христос?

— «Будьте кроткі, як голуби, а мудрі, як змії»?.. Це не для мене, брате! Ні голуба, ані змії не вийде, мабуть, з мене...

— Хто ж ти? — прискалив Ісакій око. — Беркут?

— Чернець Іван із Вишні,— не залишився в боргу і він.

Ісакій ще хотів щось мовити, та передумав. Глянув на нього сумно, потім сакви поправив на плечі, зітхнув і став прощатися.

Поцілувались тричі (хто зна, чи ще побачаться!), присіли на дорогу і тихо вийшли з келії. За брамою Іван відстав і мовчки благословив малим хрестом мандрівника.

Ісакій озирнувся, махнув рукою. Скоро його худа висока постать зникла за розсипом камінних брил, що заступали дорогу в світ.

Чернець Іван із Вишні змахнув сльозу, похнюпився і рушив до заутрені. А й справді, хто ти, ким ти себе вважаєш? Беркутом, що пильно зорить із піднебесся за суєтою життя земного, чи ховрахом, що заховався в нору зі страху перед беркутами?.. Ні тим, ні тим. Аз єсм чернець, людина, що прагне миру своїй душі й спасіння їй на небесах!..

Примусив себе вернутися до монастирських буденних справ, до дзвонів, що враз озвалися в усіх обителях, яких було немало на цій горі, і до молитви. Як же це він забув, що на покуті, що має лиш молитися!.. Натомість, Боже праведний, він написав послання до земляків, він мислив над собою, спокушений на гріх той давнім другом!..

Змалівши весь, зібравшись у ледь помітну грудочку, побрів до храму божого, куди вже тихо тінями стікалась чорна братія.

По утрені його знайшов брат Сава і мовив твердо, мов наказав:

— Ходімо до ігумена.

Іван не став розпитувати, чого та що, а мовчки звернув на ширшу стежку, яка вела до келії отця Леона. Зиркнув краєчком ока на проігумена, що був змарнілий, втомлений і разом з тим напружений, немов струна... Точніше, мов тятива...

— Не спав?

— А ти догадливий!.. — скривився Сава. — Думав усеньку ніч.

[7] Ідеться про Кирила Терлецького, єпископа луцького й острозького.

— Про що?

— Про те, що нам учора повідав брат Ісакій.

— Я теж...

— Не можемо стояти збоку! — схопив його за лікоть Сава і зупинив. — Втрутитись треба! Ми ж бо Свята гора, опора православія, його фортеця!

— Треба...

— Ти так сказав, немов тобі геть байдуже!

— Облиш мій лікоть — боляче,— спокійно мовив, втишуючи товариша.

Той відпустив і рушив попереду. Його широка спина була рішуча, гнівна. Іван по ній завжди читав про настрій і стан душевний Сави, немов по книзі.

— Що ми без України й віри — билинй в полі, порох для ніг чужих! — озвався знову Сава, не озираючись.

— Воістину! — зітхнув Іван.

Ігумен зустрів їх непривітно. Не запросив сідати і сам не сів, немовби мав якесь нагальне діло.

— Ну? — запитав.

— Надумав? — ступив до нього Сава.

— Це ж не горить,— знизав Леон плечима.

— Горить, горить! — спахнув, як віхоть, Сава. — Аж тут пече! Ти вельми товстошкірий.

— Все суєта...

— Для тих, що там, на Україні, це діло життя і смерті!

— Тихо. Бо ще подумають, що горимо,— скривився від слів палких ігумен. — Не можу я його послати...

— Кого? — спитав Іван, стривожившись.

— Тебе. Зі словом нашим на Україну...

Запала тиша. Сава й Леон дивилися з-під брів на нього, він же схолов од чутого, й під тим льодком поволі зчинили герць два почуття. Йому й кортіло дуже побути на Вкраїні й не менш, а може, й дужче тримала тут обітниця, що дав колись, постригшись у ченці, служити тільки Богові. Були причини й інші, яких не знала братія монастиря, коли її не просвітив Ісакій...

— Ну? — запитав брат Сава тепер його.

— Сьогодні вже мене питав Ісакій... — не знав Іван, що має відповісти.

— Яку ж йому дав відповідь?

— Не можу я...

— Не хочеш чи не можеш? — словами брав його за груди Сава.

— Не можу.

— Я ж йому казав! — повеселішав отець Леон. — А він знай пре, неначе бик.

І знову стало тихо. Стояли всі, потупившись, мов відчуваючи свою вину. Нарешті Сава глянув на присмирнілу братію і мовив різко:

— Отже, поїду я!

— А зможеш там проповідувати? — спитав Леон не зразу. — Кебети стане?

— Серцем підпособлю,— махнув рукою Сава. — А може, й чимось іншим!.. — розпростав плечі.

— Добре. Хай буде так,— зітхнув ігумен. — Скажеш, коли рушатимеш...

— Сьогодні, нині, зараз же! — горів уже брат Сава.

— Не гарячкуй,— торкнувся його руки ігумен. — Нехай Іван озброїть тебе для битви з недругами. Дві голови — то ж не одна.

— Я згоден,— сказав Іван, згадавши своє послання, що, не прочитане ще й ним самим, лежало тихо в келії. — Є чим, здається...

— Може, щось написав? — подався до нього рвійно Сава.

Не захотів признатися тут, при ігуменові, й непевно усміхнувся. Леон ураз накинувся б: пиши, Іване, хроніку монастиря!

— Одне скажу: сьогодні ти не вирушиш у свій похід на осквернителів чеснот святої віри нашої, бо для науки потрібен час.

— Коли? — нахмурився, мов осінь, Сава.

— Скажімо, взавтра вранці...

— Хай буде так,— сказав Леон за Саву, щоб нагадати, що він тут старший.

Сава лише зітхнув. Проте скорився долі.

— Веди, учи! — махнув рукою.

— По трапезі, мій дорогий, по трапезі!.. — речитативом сказав Іван, щоб збити Саву жартом із тону урочистості й самопожертви. Шлях на Вкраїну довгий, і не пройдеш його натхненно та піднесено, як путь із келії до храму на всеношну. Та й там, у ріднім краї, не хлібом-сіллю стрінуть панки-ляшки й свої духовні зрадники, ті, хто продав чи тільки ще готується продати матір.

Стрілися вони таки по трапезі. Щоправда, Сава не полишав його самого ані на мить. Ото й всього, що збігав по хлібину та ще якусь там дещицю собі в дорогу.

— Ну що, почнемо з Богом? — ввійшов з саквами через плече, неначе звідси прямо мав вирушати.

— Саво, не гарячкуй,— спинив його. — Сідай оно на лавці й передихни. І торбу скинь, наносишся ще за дорогу...

— Чого читаєш проповіді? — обурився його спокійним тоном Сава. — Навчай, коли узявся, як їх читать!

— А що я хіба роблю! — всміхнувся. — Для проповідника потрібне палке, гаряче серце й холодна, мудра голова. А ще уміння бачити, до кого промовляєш. Тріада ця дасть змогу тобі досягти успіху і повернутися живим до нас...

— Ти сам такий? — спитав не без лукавства, сідаючи на лавку, Сава.

— Тому-то я лишаюсь тут... — зітхнув Іван.

— Ну, добре,— вернувся до попереднього не дуже гречно Сава. — Твоя тріада славна... Та є ще дещо... Що це ти тут писав? — помітив раптом аркуші з посланням на Вкраїну.

— Як хочеш, то прочитай... — дозволив.

Сава вмить перейшов, взяв аркуш і вп'явся в нього зором.

Іван сів на ліжко, щоб бачити його лице, й почав мовчки спостерігати. Спочатку брови Сави полізли вгору, потім вони упали різко й нахмурилися від невдоволення чи ще чогось... Затим лицем пройшла легка судома й воно взялося плямами, мов зашарілося... Поволі знов погасло, посіріло, неначе вкрилось попелом... І вибухнуло веселістю!..

Хотів спитать, про що він якраз читає, та не посмів, щоб не сполохать і не подати знаку, що він і сам хвилюється, уболіває.

Гість те відчув, оглянувся і запустив у патли руку.

— Добре! Їй-богу, добре! — мовив, перекидаючи на другий бік довгастий білий аркуш. — Даси мені цей манускрипт з собою на Україну?

— Візьмеш. Ось сяду й перепишу...

— Спасибі! — сяйнув очима Сава. — Оце і є та зброя, що ти мені збирався днесь вручити?

— Вона.

— Ну й зух же ти, Іване! Прибіднювався, кректав, стогнав, а сам утнув — дай Боже!

— Ти дочитай, тоді й кажи...

— Як мовлять, видно пана і по халявах. Чудова річ! — підвівся. — Сідай і переписуй, щоб я не ждав. Раненько мушу вийти, аби Леон не передумав.

— Саво, ти ж не кажи ігумену про це послання. Мучить мене писанням патерика.

— У кожного свої химери,— всміхнувся Сава. — Кожному, крім місця в царстві божому, жадається і пам'яті на цій землі.

— Все ж помовч.

— Ось хрест святий! — розмашисто перехрестився. — Сідай трудись. А я піду й ударю по храповицькому, бо хто зна, де я спатиму наступну ніч.

Він вийшов, і в келії зробилось тихо й порожньо.

Іван підвівся, боком пройшов до столу й сів на стілець, де тільки-но сидів гарячий Сава. Завважив, що стілець геть теплий, і посміхнувся. Сава задасть там жару! З шляхти й попів-недовірків пух полетить!!!

Взяв чистий білий аркуш, вмочив перо в чорнило й почав писати, сиріч лиш переписувати те, що створив вночі сьогодні. Дивно, але не був утомлений. Те, що його послання піде вже завтра вранці на Україну, в люди, у боротьбу, у битву за рідний край і рідну віру, його зворушувало і хвилювало. Він намагався писати чітко, гарно, бо це письмо, ці букви побачать т а м, вбиратимуть прихильним зором, всотуватимуть у спраглі душі. В морі брехні, омани, наговорів, що супроводять знищення одним народом іншого, правдиве, чесне слово — як дощ для ниви, висхлої, вже ледь живої!.. Господи, пошли словам цим сили пробити шкаралущу, що наросла на душах марновірних і тих, хто власне черево поставив вище від духу! Вони не просто грішники, а самогубці, вбивці своїх дітей, і внуків, і правнуків, бо черево умре разом із ними, а дух, душа — принаймні її велика частка — передадуться тим, хто прийде і житиме опісля нас. Що ж ми залишимо в духовний спадок дітям? Пустелю, груддя зради, яким закидають труну з минулим нашим й поставлять хрест зневаги та забуття? Нащадки бідні наші колись отямляться, збагнуть свою душевну вбогість і проклянуть дурну захланність прадідів, що віддали за сочевичну юшку не тільки первородство, а й весь свій рід, минуле і прийдешнє!..

Писав, спинявся, вговтуючи тремтячу руку й серце, що птахом билося у стерплих грудях, і знов писав.

Як стало сутеніти, поставив крапку. Стомлений, поклав перо. А потім взяв, згадавши брата Саву, і дописав:

«Іван, чернець із Вишні, який спасається на Афонській горі, почув із Лядської землі, сиріч України, що напали на вас злоєресі. Тому посилаємо отця нашого Саву, проігумена монастиря святого Павла. А ви ж, Христові християни, прийміть його з радістю й милосердністю, про що й молимо вашу милість».

Зібрав докупи аркуші і важко вийшов з келії. Лише тепер, скінчивши труд достойний, почув, що море знов розхвилювалося й раз по раз било в берег, стрясаючи скелясту твердь.

Пішов і наче у воду канув Сава. Не раз, не два дуби скидали листя, шуміло море грізно й дрімало, лагідне, під теплим сонцем Греції, цвіли садки, а з дому, з України, ніхто сюди не добувався. Ніби там вмерли всі від мору чи од війни або гнітились спільним якимсь великим ділом й часу не мали думати про тих, кого загнала доля в чужі краї.

Не знав Іван, ба навіть не припускав, що можна так страждати від невідомості. Щодня, як мав часину вільну, виходив на дорогу за ворітьми, сідав на білий камінь і видивляв прочанина або ченця, що побував у рідній краї. Навіть молився ночами, щоб Бог послав йому такого мандрівника чи просто звістку, мовлену із других уст.

І Бог почув його молитву щиру!

Був прохолодний ранок, святковий день. Заутреню вже відслужили, й чернеча сіра братія могла віддатися своїм маленьким радощам. Їх тут було так трохи, що, може, тим й здавалися вони ченцям жаданими та дорогими. Один читав у келії святе письмо чи житія святих отців, у тому числі й своїх, афонських, другий ішов на берег моря, в самотину, і слухав шум стихії, а третій просто сідав на пень чи камінь за огорожею і споглядав великий світ...

Іван був з цих, із третіх, і через те одразу ж після утрені зайняв свій камінь, петру, з якої сподівався побачити хоча б на мить далеку рідну землю. Вже пригрівало сонце, і він йому підставив спину, в якій весь час

сидів тупий, занудлий біль. Із каменя він бачив шлях, і море, і скелі, вкриті буком, як у Карпатах, і синє-синє небо, яке йому нагадувало далекий Луцьк і милий погляд... Господи! Вже стільки літ минуло, вже молодість переросла у старість, а він не може ніяк забути, зняти цей гріх з душі!.. А чи гріховна пам'ять? Чи можна її позбутися, відсіяти собі зерно, а всю полову викинути, пустить за вітром?.. Є гріх бажання, помислу...

— Добридень!

— Слава Богу!

Не спостеріг за роздумами, як підійшов здорожений старий чернець. Збагнув, що він промовив по-українському, коли прибулець уже минув його дозорний камінь.

Схопився й нумо наздоганяти.

— Отче, ви з України?

— А так...

— Давно?

Старий задумався.

— Вже, певно, з двадцять... чи й більше літ.

— А я, було, подумав... — зітхнув Іван. — Не чули, що там ниньки?

— У нас, у Ватопеді[8], балакають, мов там біда... якась велика пошесть... а зветься ніби «унія»...

Івана так це вразило, що він умовк, забувши і подякувати чи розпитати більше.

Старий кахикнув чемно й пішов собі.

Вернувшись на свій, вже рідний камінь, Іван присів,— бо ноги не держали,— й перехрестився. Господи, спаси й помилуй!.. Унія, що нависала тучею, виходить, навалилася на бідну Русь. Ще їй цього, сердешній, не вистачало. Слідами орд Батия пройшли Литва, і Польща, і Крим, і Порта. Витоптали всю землю кіньми, всіяли її кістками, густо зросили кров'ю. А скільки люду нашого пішло рабами світом! Їх можна стріти всюди — від Криму до Єгипту та, певно, й далі... Господи! То хоч нещасні бранці, якась там частка людності, тепер же хочуть взяти у рабство душу всього народу! Занесли меч над вірою, а вдарять і по звичаях, по мові, духу, єдності, оскільки зрадять віру не всі враз. Которá, міжусобиця ввійде у кожне селище, у кожен дім, й народ утратить силу, не знатиме, де вороги, а де свої, боротиметься сам із собою, давши тим часом змогу недругам доруйнувати свій спільний храм, свою опору, втечище від сонму бід, що опосіли цей край, відколи впала колись така могутня Велика Русь!..

Картина, що уявилася, була така трагічна, така страшна, аж він схопився з каменя, пройшов у бік монастиря, а потім геть від нього... І раптом став, утриманий новим своїм припущенням. А може, те, що мовив старий чернець, лиш відголосок чуток про давній намір створити унію? Можливо, т а м не сталося іще нічого, не відбулося?..

Метнувся вслід за старцем у монастир, щоб розпитати ліпше і виловити зі слів його крихти правди, істини.

Оббігав всю обитель і не знайшов. Чи той старий вже вийшов, чи десь засів у земляка в печері, що порозкидані по всій горі, чи, може, він йому приснився нині, як задрімав на камені, пригрітий сонцем? Кажуть, коли чогось бажаєш вельми, це може і привидітися.

Розгублений, мов сам не свій, побрів в останнє місце, де ще не був. Ігумен, може, знає, де той чернець і чи він був у їхньому монастирі.

Леон дрімав у кріслі, одвісивши м'ясисту губу. Він з кожним роком гладшав, хоч їв разом із усіма, засапувався все дужче й дужче і вічно спав.

— Що скажеш? — таки почув його ходу.

— У тебе тут не було посланця з Ватопеду? Допіру. Після утрені.

— А нащо він тобі, Іване?

---

[8] Один з афонських монастирів.

[9] Харч схимників, які жили в печерах.

— То був? — напружився.
— Ні, не являвся.
— Чом же тоді питаєш, навіщо він мені потрібен?
— Сумно мені сьогодні... Тисне якась журба...
— То плоть твоя на тебе тисне і наляга,— сказав Іван не дуже чемно. — Може б, сів на боби[9]?
— Я з'їм себе в печері,— зітхнув Леон. — За тиждень.
— Свят, свят! — перехрестився Іван на те. Й завів про інше мову: — Не чув чогось про Україну?
— Ні...
— От біда!..
У тиші, яка запала, спочатку чулося лише сопіння, плямкання, а далі сонний голос отця Леона мовив:
— Ти все в гріху печалі за т и м життям. Іди до себе в келію, стань на коліна й ревно молись три дні. Скажу, щоб їсти тобі приносили.
Іван вклонився мовчки і мовчки вийшов. Може, це і найкраще рішення — молитва, піст. Якщо цим робом можна приборкувати плоть, то й душу теж покута зробить м'якшою, байдужішою до справ земних. А втім...
Не дав собі домовить подумки руйнівне слово сумніву. Здолав, відкинув! Хто він, щоб клопотатись Руссю, яка від нього за сотні верст, аж за трьома морями? І, найважливіше, за рясою та клобуком. Він не належить тепер собі, своїй землі — весь божий. Його мета, його єдиний клопіт — спасіння, царство боже!.. В ім'я чого?.. Згинь, сатано! Во ім'я отця і сина!..
Прискорив крок, так ніби міг утекти від власних дум. Воістину душа людська — це поле битви, герцю добра зі злом, надії з відчаєм, минулого із тим, що є, що буде!..
Платан побіля келії зустрів його ледь чутним, журним шумом. Печальне голе віття на тлі блакиті неба та білих хмар, що тихо пливли хтозна-звідки й хтозна-куди, окреслювалося так само знаком вічності, таємним смислом буття, оновлення і розростання. За кілька літ, які прожив у цьому монастирі, платан удвічі збільшився, зміцнів, роздався в стовбурі... А він усох, поменшав...
Щоб відігнати сумні думки, ввійшов мерщій у келію, перехрестився й став на молитву. Бог Саваоф світив до нього з покутя чомусь одним великим білим оком і мовчки, терпеливо приймав молитву... Нащо вони йому?.. Навіщо він, чернець Іван, що родом аж із Вишні біля Перемишля, цареві світу, Господові всього живого й сущого?.. Бог безконечний, вічний, а він, Іван, чи Іоанн, як нарекли його в чернецтві книжно,— піщинка, крапля... Тільки хіба й того, що мислить і страждає, що прагне жити не тільки тут, у світі земних істот, а й за межею, якою є для сущих смерть, у вічності...
Перехрестився, враз завваживши, що замість слів молитви шепоче грішні свої думки. Тепер молився ревно, тримаючи себе у шорах єпітимії, накладеної отцем Леоном. Зору не зводив з лику божого, що ледь виднівся в темному кутку його пристанища на цій землі. Шукав у Бога відгуку, якогось знаку єдності чи співчуття до мук його душевних — і не знаходив. Іноді йому здавалося, що це недремне, всевидяче небеське око змінювалося, немов живе, та, як вдивлявся краще, воно ставало знову холодне й біле, ніби шматочок снігу, криги. Байдужість чи зневага? А може, втома? Скільки їх, таких, як він, чернець Іван, а Бог один! В трьох лицях, правда: Отець, Син, Дух Святий... Хто дивиться на нього нині? Троє?
Перехрестився і важко встав. Коли й під час молитви немає миру й певності в його душі, то краще не молитися. Коліна йому пекли-боліли, і він приліг на ліжку, роздумуючи про смисл поклонів та молитов. Ось він три дні повинен...
Прогнав думки про єпітимію і про взаємини свої з вітцем небесним як не достойні мужа, що присвятив себе служінню Богові, й став уявляти собі — за читаним і за побаченим на образах — едем, чи рай господній, де

вічно пребуватимуть всі праведники, точніше, їхні душі. Не тимчасово, гостями, як на землі, а вже на віки вічні!.. Нелегко було збагнути розумом, окинуть, осягнути ту безконечність і... в ній себе. Чернецтво — це шлях прямий і найнадійніший у царство боже, а він стоїть на цім шляху, йде ним вже стільки років до вічності і до спасіння... Себе? Лише одного? Івана, що із Вишні?.. А як же ті, брати його по племені та по землі? Що жде на них? Пекельні муки в цьому житті і пекло там, за гранню, оскільки віра їхня і їхні душі потоптані й споганені чужим насильством, підступами диявола?.. Як же йому блаженствувати у райських кущах на самоті, без рідних душ, без людності з свого містечка, краю, Русі всієї?.. Господи, чи буде він достойний твого блаженства вічного, як дбатиме лише за власну душу?..

Бог німував. Світив до нього білим холодним оком, лишаючи йому самому виборсуватися з усіх вагань та сумнівів.

Іван підклав під голову обидві руки й слухав. Не сподівався, що Бог до нього явиться, як до Мойсея, палаючим кущем терновим, проте жадав хоч натяку або поради під виглядом простої думки... Море шуміло грізно, било, як завжди взимку, в берег, мов відміряючи йому хвилини, години, дні... А скільки йому відпущено? Чи встигне він у Бога вимолити собі спасіння?.. Гуп... Гуп... Все менше й менше!..

Схопився, вкляк перед іконою і став проказувати слова молитви. Згодом, як страх за час, дарований йому всевишнім на здобування вічності, поволі стих, уговтався, він знову повернувся до скорбних дум про край свій та свій народ. І враз жахнувся. Господи, чи є гріх тяжчий, більший, як гріх страшний байдужості до всіх, окрім себе самого? В муках вмирав Ісус за людство. Він же прийшов на світ спасати не власну душу,— Бог же! — а рід людський... Чому ж тоді ми, грішні і недостойні, турбуємося лише собою, вічністю для душ своїх?..

Дивився на ікону, яка його тепер лякала своєю таємничістю й відчуженістю від молитов, і слово застрягало йому в устах. Де ж істина? Де камінь віри, пе́тра її основ, єдина путь до праведності і до спасіння?

Заплющив очі й довго стояв безмовно і нерухомо. Коли ж гординя вивітрилася з його душі,— бо сумнів — то гординя,— устав з колін і, знехтувавши покутою, покинув сутінь келії.

Платан гойднувся, ніби зрадів йому. Всміхнулось сонце з синього, як влітку, неба. Вітер війнув з гори, принісши запах бука та хвої сосон або смерек. Ударило у берег море. Чайки знялись із кручі хмаркою і полетіли ловити рибу...

Сльози йому заслали очі. Коли цей світ такий прекрасний, Господи, то що вже той, якого тяжко прагнуть і заробляють злигоднями і він, і всі, хто вийшов із суєти життя людей щоденного на пресвяту Афонську гору!..

Невдовзі був уже на камені біля дороги, що став йому аж ніби другом. Скільки цей камінь чув його думок, жалів і навіть невиплаканих чернечих сліз, які точили серце так, гейби шашіль! З нього він виглядає Саву, а з ним — вістей із України. Тут стрів сьогодні старчика, що десь іщез, яко щезає дим... І звідси він... Чого він сюди прийшов? Що вигнало його допіру з келії? Шукання петри, істини в ділах небеських, божих чи біль душі, тривога за рідний край, загроза йому від унії?.. Недовідомість страшніша від правди, навіть коли вона трагічна!..

Камінь уже нагрівсь на сонці й зробився добрим, лагідним. Хилило в сон... Той старчик з Ватопеду! З монастиря, в якому живе земляк, смиренний Єзекіїл, в миру Іван... А раптом він щось знає про ту біду?

Схопився й рушив стежкою до Ватопеду. Був там не раз і міг пройти з заплющеними очима. Ці бескиди, смереки, буки мов переносили його в Карпати, в молодість, в часи давноминулі, що перейшли з буття у пам'ять... Пам'ять... Це мов літопис, хроніка минулих днів, життя, яке ніколи вже не повториться, проте яке завжди з тобою, в серці. Умерле, щезле, втрачене, але живе! Живе настільки, що нам без нього — як без коріння дереву! І в цьому є, напевно, свій вищий смисл. Здавалося б, живи цим днем, турбуйся про день прийдешній, завтрашній; аж ні, думки

постійно в'ються довкруж того, що відбулося з нами, і прагнуть зазирнути ще далі, в глиб історії, хвилюючись людьми й ділами давніми...

Спинився біля дуба, що шепотів сухим невпалим листям, й відхекувався, мов дід старий. Літа біжать!.. Чернечі теж... Попри неквапність, спокій, молитви й працю...

Торкнувся гілки нелиня, погладив пальцем жовтий сухий листок...

— Синочку, де ти?

— Тутечки.

— А йди, вже час!

— Ось тільки зірву жолудя!..

Краплини раптом бризнули йому в лице... Тамтешні? Ці, афонські? Чи, може, то й не з дуба зовсім?.. Мати його давно померла, а бач, живе в його душі, у пам'яті...

Поволі рушив стежкою поміж камінням і стовбурами, гамуючи у грудях серце. Сонце його знайшло, пригріло спину... Сонечко!.. Те саме, що світило йому колись, світило т а м, єдине на всій землі...

До Княгиницького, сиріч Єзекіїла, прийшов уже спокійний і вмиротворений. Багаторічний чернечий досвід приніс плоди, навчив долать спокуси і зосереджуватися на основному, вічному, яким було для них спасіння.

Земляк сидів за книгою. Він донедавна ще був лише послушником, трудився на пекарні, а це вже став ченцем насправжнім, мудрствуючим, оскільки знав науку ще за життя в Острозі, у школі князя Костянтина.

На диво, зрадів йому. Послушником він був аж надто ревним, все відмітав, крім Бога й служби монастирю, а зараз заспокоївся, притишив біг до святості та райських кущів. Навіть погладшав трохи, випростався чи розігнувся, оскільки мав схилятися віднині лиш перед всевишнім.

— Яким це вітром? — привітно мовив Єзекіїл. — Прошу, проходь, сідай. Коли це ти востаннє був у мене?

— Як ти в пекарні шкріб казани.

— Було, було... — всміхнувся. — Тепер з душі зішкрібаю леп святим письмом,— кивнув на книгу.

— Ліпо! — сказав Іван, радіючи за земляка. — Потрібні нам нині більше книжники, ніж пекарі... Не чув вістей із України?

— Про унію?

— Ти відаєш! Що там стряслося, Єзекіїле?

— Не знаю певно... Кажуть, що ієрархи[10] наші пішли на зраду віри своїх дідів та прадідів.

— Хто каже?

— Вчора ченці вернулись з Галичини й розповіли, що їх там не шанували, як то було раніше, не обдаровували на монастир, а насміхалися, мало не цькували псами; й не хтось — самі священики! Бач, одяг їм не такий, і чарка, в шинку випита ченцем замерзлим, мниться їм трохи не квартою, і дух ченців їм в носі крутить. Хвалять чуже, папежне, а рідне хулять, носа від нього вернуть!..

— Унію вже прийняли?

— Ченці самі не бачили, а чули так, як ми оце, із третіх уст.

— О господи! — зчепив Іван судомно пальці. — І що ж нам, брате, діяти?

— Молитися,— сказав смиренно Єзекіїл.

— Того замало.

— Досить, якщо молитись ревно, всього себе вкладати в слово Богові. Бог добрий, він почує і нас спасе; покличе і посадить ошую чи одесную...

— А тих, що т а м? — устав Іван і заходив по келії. — Хто їх спасе і хто почує ридання їхніх нещасних душ?

— Ми прийняли чернецтво і вийшли з того світу. Імення в нас і то не ті, якими звали мами. Забудь же світ, з якого вибіг ти не без гвалту,— як сам мені оповідав,— і дбай про власну душу.

[10] Вище духівництво.

— А це не гріх? — спитав Іван, спинившись.
— Коли б ти був єпископом, митрополитом... — повів плечима Єзекіїл. — Чи хоч попом на Україні... Ти ж афоніт, господній воїн, а не людський, і пря твоя творитись має з бісом, що одвертає нас од мети; мета ж — спасіння! Що нам до мук земних, до світу, людства? Ми це пройшли, минули й стали на грані тьми і світла, яким є царство боже. І чим ми більше зближуємося з сіянням вічним істини, тим біс лютішає і насилає нові й нові спокуси для наших душ. Тебе також він збурив, пригнав сюди, примусив спокушати й мене земним...
— То я знаряддя бісове?
— Ти поле прі, двобою,— не зразу мовив Єзекіїл йому у відповідь. Напевно, Княгиницький відчув, що перебільшив увагу нечестивого до скромного ченця Івана, й понизив тон. — Брате, сядь, заспокойся, стишся.
Узяв за плечі і всадовив. Як хворого або п'яного. Ще й осінив його хрестом, так ніби хотів йому допомогти боротися із сатаною. І це насправді вплинуло. Іван почав байдужіти, охолоняти до справ земних. Тут, на очах в Єзекіїла, в його убогій келії, де й серед дня панували сірі сутінки.
— Якийсь чернець приніс мені сьогодні цю новину... — сказав Іван глухим, далеким голосом. — Із Ватопеду прийшов до нас...
— Як звати того ченця?
— Не знаю. Я стрів його за брамою монастиря. Шукав потому довго і не знайшов.
— А ще його хтось бачив?
— Ні. Тільки я.
— То, певно, був... сам... у личині старця,— поблід сердешний Єзекіїл.
— Він мало знав.
— Дарма! Укинув зерно, й те проросло, розкущилося — і ти прибіг... Послухай, до мене він тебе послав?
— Ні. Мовив тільки, що з Ватопеду. А потім сам я здумав піти сюди. Не зглядівся, як опинився поза стіною...
— Він вів тебе і спонукав!
— Ти мовиш, Єзекіїле...
— Сам сатана!
Іванові мороз пішов по шкірі. Він зроду ще не бачив нечисту силу в очі, в людській подобі. Геть як убогий старчик!.. Мовив привітно так: «Добридень!»... Ну чисто, як на Україні, в його селі. Знав, знав боритель, чим привернути його увагу!..
— Чим же я дав йому надію? — мучився тим часом брат Єзекіїл. — Навіщо послав тебе?..
— Отямся! — спахнув Іван. — Це також є гординя.
— Ти ж тут.
— То й що? Прийшов провідать приятеля, дізнатися про рідний край...
— А «старчик»?
— Не вперше ж я прийшов сюди.
— Таким і так — уперше.
— Бо лихо у нас страшне! Загроза існуванню народу, віри, мови!
— А може, то лише чутки про унію, хтось каламутить воду і сіє смуту, розбрат? Можливо, навіть сам сатана.
— Чи папа римський...
— Що він, у спілці з бісом? Старчик...
— Прилип тобі той старчик до язика! — схопився Іван на ноги. — Може, він десь сидить, бесідує з котримсь із схимників і не гадає, бідний, яким його тут змалювали...
— Вельми ти м'якосердий, брате,— зітхнув трагічно Єзекіїл. — Довірливий аж понад міру. Гляди, аби із того тобі не вийшло лиха.
— Сьогодні лихо мені загрожує найбільше від Леона, ігумена монастиря,— всміхнувся на те Іван.
— Чому?
— Призначив мені покуту аж на три дні, я ж ось чкурнув до тебе.

— А кажеш, сам прийшов сюди, не гнаний бісом,— промовив з докором Єзекіїл.

— Біль гнав мене сердечний за наш народ.

— І це спокуса...

— Бог же велить любити ближніх.

— Любов ченця в молитві.

— І в співчутті...

— Молитвою ж! А Бог вже сам розсудить.

Запала тиша. Довга. Аж гість не витримав тієї кари й зібрався йти. Вже на порозі келії спитав у Княгиницького через плече:

— Ти справді мислиш, що старчик той не так собі?

— Хіба я тебе коли обманював? — дав відповідь також запитанням Єзекіїл.

— Здається, ні.

— Молися, й він одступиться.

— Гадаєш, що й досі...

— Відома ж настиренність лихої сили,— повчально мовив Єзекіїл. Ще тільки-тільки з котла, з пекарні виліз, а вже, дивись, який мудрець!

— А може, він, сиріч боритель праведних, зостанеться з тобою тут? — сказав, щоб подражнити.

Єзекіїл перехрестився й оглянувся, чи не стоїть спокусник десь за плечима.

— Нащо йому зі мною плентатися аж до Павла[11], коли й тут...

— Замовкни! — схопив за лікоть Єзекіїл. — Бо справді ще...

— Боїшся? Ти не впевнений у своїй цноті духовній?

— Не схимник ще, простий чернець.

— Легкий горішок для сатани,— не міг Іван спинитися.

— Свят, свят! — хрестився Єзекіїл. — Язик у тебе мов помело...

— Переночуєш з гостем й узавтра сам балакатимеш, як нині я. Добраніч!..

Пішов собі, всміхаючись, так ніби й справді скинув з душі тягар спокуси. Оглянувся і спостеріг, що Княгиницького вже не було — самі лиш темні двері, зачинені, мов при облозі. Буде всю ніч молитися Єзекіїл, гнать сатану!.. Той старчик, може, ні сном ні духом... Що то йому ігумен скаже, коли дізнається, що відлучався під час покути з монастиря? Додасть до трьох ще день чи два? А може, щось придумає чи пригадає? Афон за довгу свою історію зібрав багато звичаїв, неписаних своїх законів, правил. І все на голови простих ченців, послушників, бо схимникам один закон — відлюддя з постом і скора самотня смерть...

Передчуття його таки не обманули. Ще біля брами стрівся йому послушник і возвістив:

— Вас, отче, ждуть.

— Хто?

— Сам ігумен, а з ним худющий такий чернець, якого я у нас раніше не зустрічав.

— Не з України?

— Хтозна...

Забилось серце дужче. Якщо його розшукують, то є потреба в ньому, то ченчик той не просто подорожній, а посланець чи скарб новин!

— Отець Леон у келії? — спитав мерщій послушника.

— Був там недовго, отче.

— Спасибі за новину!

Послушник лише знизав плечима. Блідий, окастий, зовсім ще молодий. І все ж він тут. Та що це з ним сьогодні, з ченцем Іваном з Вишні! Весь день його опосідають сумніви, важкі думки, тривога.

Примусив себе притишити швидку ходу, оговтатися, перепочити. Рвонув же так од брами, як молодий. Тепер ось брів і хекав, як гончий пес на полюванні... Невже те правда, що й він колись брав участь у цій забаві

[11] Мається на увазі монастир святого Павла.

панській, мчав на коні, стріляв, кричав у захваті на слуг та псів?.. Ще слава Богу, що на чужих!.. У Луцьку він, як і тут, не мав свого нічого, лиш на потребу. Може, тому й Кирило — нині єпископ луцький — звіряв йому свої сердечні тайни, що не вважав собі за рівню... Господи, в якому він болоті жив і як він трудно вирвався з того багна й прибіг сюди рятуватись!.. Як те було недавно і як давно... Ось наче тільки вчора, а він тим часом сивий, вже замалим не дід... Чернець Іван... Чернець...

Немовби гірку сльозу, змахнув з лиця рукою печаль-журбу й, оскільки вже був побіля келій ігуменових, повитирав забрьохані в мандрівці чоботи й переступив камінний, до блиску вичовганий поріг.

— Дозволь ввійти...

— Заблуклий брат Іоанн! — зрадів Леон, що нині був бадьоріший і веселіший.

Чернець, який сидів навпроти, звівся, і в тій жердині в рясі Іван упізнав Ісакія.

— Сам Бог тебе мені послав! — зрадів прибульцю. — Чула моя душа...

Поцілувались, сіли.

— Не зовсім, проте, вгадав,— сказав Ісакій тихо. — До тебе я від Мелетія...

— Що патріарх? — не міг Іван повірити. — Він знає хіба мене?

— Читав твої послання. Точніше, я йому читав по-грецькому...

— І що?

— Хвалив. Ба навіть...

— Звідки ти, з України? — не хтів, щоб чув ігумен ту похвалу.

— Та як сказати... Власне, з Александрії, куди послав мене єпископ львівський Гедеон.

— По що послав?

— Просити допомоги супроти ієрархів, що прагнуть вельми унії.

— Коли ти з України?

— Ще в червні вийшов...

— Щось там уже зварилося,— зітхнув Іван. — Я тільки що від Княгиницького, із Ватопеду, й чув там...

— Що саме? — зчорнів Ісакій. — Унія?

— Нема нічого певного, лише чутки та свідчення, що ополчились дуже на православну віру, аж до знущань над батюшками, і над ченцями, й над усіма, хто не бажає унії. Вона ж, напевно, прийнята...

У келії зробилось тихо-тихо. Дзижчала десь у павутинні муха та важко дихав отець Леон.

— Це добре, що ти про це почув сьогодні,— сказав Ісакій, першим урвавши гніт мовчання. — Можливо, й справді мене послав до тебе сам Бог...

— Ісакію,— прогув Леон,— що сказано у третій заповіді? Не згадуй ім'я господнє всує! Чи Богові немає іншим чим клопотатися, окрім тебе та Іоанна?

— Идеться ж бо не про нас, а про загрозу вірі на Україні,— сказав Ісакій стримано.

— Не тільки вірі — всім нам, усьому народу руському, бо унія лише початок, рана, яка розкласти має могутнє тіло нації! — підтримав його Іван.

— Могутнє, мовиш? — глянув щілинами очей Леон. — Сам плакався мені недавно, що людність підупала,— хто в ліс, а хто по дрова! — що шляхта з єзуїтами роз'єднує громаду й душить її малими частками, бере в полон, сполячуючи і скатоличуючи.

— Тим паче жаль,— зітхнув Іван. — Такий народ, нащадки такої сили й моці, як Давня Русь, і мають щезнуть, згинути від рук й гонору Польщі, католицизму, папи!

— Я радий, Іоанне, що ти збагнув це й серцем, а не самою мудрістю,— врочисто, ніби в храмі, сказав Ісакій. — Маю лист патріарший, альбо цидулу, о тім до твої милості.

— До мене, лист? — зчудовано спитав Іван.
— До тебе.
— Від патріарха?
— Істинно!
Ісакій дістав папір з-за пазухи й, підвівшись, урочисто вручив йому. Ігумен тільки крякнув.
Узявши аркушик, Іван завмерлим серцем підніс його до світла й став розглядати. Писано листа по-грецьки. Підпис ясний — Мелетій...
— Не віриш? — тихо спитав Ісакій.
— Та що ти! Просто дивно...
— Отак-то, брате Йване! — всміхнувсь Ісакій. І підігнав: — Читай!
— Уголос,— додав Леон. — Звичайно, якщо немає там таємниць...
— Немає,— мовив гонець Мелетіїв. — Мені його показував — і радився! — сам патріарх.
Хвилюючись, Іван почав читати, перекладаючи, оскільки Леон не знав по-грецькому:
— «Івану Вишенському. Утік і Мойсей колись від міської суєти, а пізніше сталося так, що пішов од власного потомства й роду, проте прислухався до Божого голосу, й тому він повернувся, простираючи руку на фараона, на якого простер руку сам Бог з метою визволити синів ізраїльських. І ось він сам піддав себе небезпеці, але не зазнав ніякої шкоди і, звершивши чудеса, які звершує Бог, вивів достойних із середовища недостойних.
Зрозумій цю тайну, сину мій, і не залишайся в пустині, живучи тільки для себе одного, та й то, вочевидь, не будучи цілком задоволений. Не осуджую я пустині, оскільки й сам її прихильник, проте, уболіваючи за спасіння ближніх, кличу тебе до бойових рядів синів Божих. Братам твоїм, тяжкі турботи яких спільні з твоїми, загрожує у Польщі небезпека втратити святині. Православна людність Польщі залишається безпорадною навіть перед людьми, що мислять не по правді. Нас у цьому ділі не досить; треба і вам постаратися для Господа-вседержителя. Адже й Ілля-пустельник поганьбив Ахаава й побив жерців Єзавелиних. Отже, ми знаємо, що Ілля, предтеча євангельської благодаті, після пустинного життя пішов у народ, проголошуючи путі спасіння, навіть не страхаючись умерти за істину. Ось як чинять угодне Богові! Наслідуй і ти людей, нагорода для яких і тебе приваблює. Бувай здоровий! В Александрії. 1596 року».
Давно вже стихли звуки останніх слів, проте ніхто не смів озватись, висловити свої думки, породжені листом Мелетія. Думки були ті різні, не схожі геть, у чому Іван мав повну певність. Він знав Ісакія, і знав Леона, і знав себе.
— Що скажеш? — не витримав Ісакій перший. Видно, в це діло й він вніс лепту не тільки тим, що ознайомив Мелетія з його писанням. — Ніхто з нас, брате, не удостоївся такої честі!
— Дякую тобі за це...
— Мені? — удав Ісакій подивування. — Мелетієві складай подяку, Богові.
— Залиште Бога в спокої,— втрутився отець Леон, як видно, невдоволений ані листом як фактом, ані старанням преосвященного спровадити на Русь ченця Івана. Ігумен ще не полишив надії на патерик, що буде ним, Іваном, колись написаний.
— Якщо надумаєш, підемо вдвох — безпечніше і веселіше,— вкрадливо сказав Ісакій, зманюючи. — Мелетій правду мовить, що мало нас, що треба там твоя підмога, Йване.
— Не можу я одразу відповісти,— зітхнув Іван. — Се діло слід обмізкувати...
— Стане тобі два дні?
— Не знаю...
— Завжди ти поспішаєш і квапиш інших! — мовив ігумен знову різко Ісакієві. — У нас не військо, а монастир.

— А це ще як подумати,— підніс Ісакій палець. — Ти ж чув, що пише преосвященний! «Кличу тебе до бойових рядів синів божих».

— На кожен поклик не побіжиш,— сказав Іван, не відаючи, що діять, як повестися. — Он пес і той...

— Іване! — обурився Ісакій щиро. — Йдеться про віру нашу, істинну, а ти...

— Що я? — уперся, як бик рогами в лісу. — Кажу, що й пес не бігає на кожен клич.

— Гаразд, нехай по-твоєму,— притишив його Ісакій, що знав, з ким має діло,— Мелетій таки ж не «кожний»... Та й закликає тебе на діло святе і вгодне Богові.

— Не відає він усього,— похмуро сказав Іван. — І ти також... Коли б я сюди прийшов знічев'я, то й повернувся б легко й, напевне, уже давно.

— Ні разу не був відтоді вдома? — спитав Ісакій, давши йому можливість самому все розповісти, звичайно, коли захоче. — І не кортить, не тягне на рідну Русь?

Іван на те не відповів. Запитання це було таке болюче й таке немовби аж особисте, що він не міг торкатися його при них, пускати в душу навіть людей найближчих, друзів.

— І тут не зле,— сказав Леон. — Краса яка довкола! І тепло. Рай, та й годі!

— Навіщо ж вам благати в Бога іншого? — примружив Ісакій хитро очі.

— Тут в гостях ми, а там — удома, вічно.

— Не жирно буде — і тут, і там? Десь треба і помучитись. А на Вкраїні в нас нині пекло!

— Істинно,— сказав Іван. — Слід зважувати, де користі від тебе більше вірі й твоєму роду-племені.

— А не собі? — прискалився Ісакій знову.

— Можна сказати й так, оскільки ми бійці духовні, воїни самого Бога.

— І де ж твій бій?

— В душі моїй,— спокійно сказав Іван. — Тут битва, пря за істину...

— Цього замало, Йване!

— А слово, послане у рідний край?

— То — слово, не ти ж.

— Народжене од битв моїх великих...

— Там поле бою зараз, на Україні, Іване з Вишні! — палко гукнув Ісакій.

— Правда,— зітхнув Іван. — Та все ж і тут,— торкнув рукою груди. — Я часточка її мала...

— Ти меч її! Сам Бог...

— Облиште Бога,— сказав Леон. — Самі вже якось...

Стихли. Ісакій сів. З-під чорних острішків брів позиркував то на Івана, то на ігумена, що геть обм'як.

Іван уважно ще раз перечитав листа Мелетієвого й відчув, що він йому приємний. Правда, в листі була якась казенність, скутість, так ніби він написаний не за велінням серця, а на прохання іншого... Ісакій чи Гедеон, єпископ львівський, що посилав Ісакія до патріарха? А може, братство? Братчики у силу входять...

— Довго ми так сидітимемо? — спитав Леон. — Стомився я...

— А й справді,— не пропустив Іван нагоди вирватися з лабет Ісакієвих і все обмислити на самоті. — Наш гість здороживсь нині... Та й ранок, кажуть...

— Добре! — устав Ісакій рвучко. — Даю тобі дві ночі й день на роздуми.

Іван зітхнув полегшено. Проте коли вже вийшов у густо-синій вечір, почув позаду кроки й, оглянувшись, уздрів таки ж Ісакія.

— Пройдусь з тобою трохи,— озвався той, наблизившись. — Леон наш геть роз'ївся...

— Він вельми хворий.

Мовчки пройшли до моря стежкою, що обривалася на скелях кручі. Сонце уже зайшло чи заховалося десь за горою, бо тільки ген на видноколі в морі тремтів його багровий відблиск...

— Як там на Україні? — спитав Іван.

— Отак,— вказав Ісакій на виднокіл. — Вже ледве-ледве світить... Ти знав Дем'яна Наливайка? — спитав ураз.

— Острозького?

— Еге.

— Бував у нього навіть.

— А Северина, сотника у війську князя Костянтина?

— Дем'янів брат. Його лиш бачив здалеку. А що?

— Підняв повстання цей Северин... Розбили його поляки, взяли в полон...

— Тому-то так знахабніла шляхта! — зітхнув Іван. — А з нею єзуїти і наші зрадці-пастирі.

— Там мав відбутися якийсь собор.

— Про унію?

— А так. Іпатій Потій, єпископ володимирський, і Кирило Терлецький, єпископ луцький, були вже в Римі й визнали над нами владу папи.

— Над нами чи над ними? — похмуро спитав Іван.

— Круль Сигізмунд вже видав універсал, в якому він сповістив про перехід єпископів до унії, під зверхність папи римського.

Багрінь на морі згасла. Із синього повітря стало сірим. Потому чорним...

— А ти не хочеш іти на Русь! — сказав Ісакій з докором.

— Я мушу ще розмислити. Не підганяй.

— Ну, ну... Бог в поміч! — хмикнув. — А я подамся спати.

Він відступив у темінь, що впала враз, як це бува на землях полуденних, і щез. Небавом стихла його хода. Дмухнув із моря вітер, й десь унизу пригнав під берег хвилю, і вдарив нею в скелі. Ні зір, ні місяця... Як на душі...

Зробилось раптом холодно. Закутавшись у свій каптан-хламиду, побрів також од кручі. Хоч знав стежки тутешні, йшов обережно. Темрява була густа, й у ній ледь-ледь угадувалися кущі, дерева... Господи, йому так само нині нема просвітку!.. Душу його терзають сумніви і супротивні помисли. Він скучив, навіть вельми, за рідним краєм, людом його сердешним і водночас так зжився із безсуєтним буттям ченця, з Афоном, з думами своїми в ночі самотини, з читанням книг без поспіху, без будь-якого остраху, що хтось прийде і вчинить якусь гвалтовність. Якби ж була ще ясність про те життя, що він давно полишив, і про теперішні бурхливі пристрасті на тій землі, то, може б, він наважився пристать на думку преосвященного та іже з ним. А втім, й тоді, можливо, зостався б тут, бо й досі, хоча дожив до сивини, не зміг себе пізнати. Оскільки ж він давно одвик неволити свою натуру й не діяв їй наперекір,— хоч як би там змушували обставини та можні люди,— тепер йому було нелегко вирішити, прийти до чогось певного. Цей лист Мелетіїв, по правді, й тішив його немало, проте й породжував не меншою мірою спротив. Чого це хтось — хай навіть і патріарх! — надумує, де жити йому, що діяти, куди іти? Можливо, і сам би він дійшов такої думки, без спонукань...

Чи очі звикли, чи стало десь прояснюватися зимове хмарне небо, та йти було вже легше. Він навіть бачив на тлі стіни та неба і «свій» платан, і мармуровий камінь побіля нього, який служив тут лавою... Згадався раптом Сава. Жаль, не спитав Ісакія, чи він не чув про нього... Якщо було так неспокійно на Україні, то Сава міг пропасти, бо мав гаряче серце... Мав? Він ще, може, живий-здоровий, а ти уже оплакуєш... Цей Наливайко здався йому колись Нарціссом, самозакоханим ловцем жіночих легеньких душ, а виявилося, що він був гарний серцем і дужий тілом, немов Самсон, який роздер пащеку леву... Знову не «є», а «був»!.. Поляки його живцем не випустять. Напевно, вже його скарали люто. Вони не можуть визнати за

іншим право мислити і жити так, як хочеться йому самому, а не за статусом, що надають не друзі, а вороги. Для них всі зрадці, лотри, хлопи! Й непослух їм — то зрада. А як же можна зрадити свою неволю? Свою наругу? Горе, яке терпіти далі немає сили?..

Біля платана спинився, вражений: геть стало видно. Здається, він не довго йшов, а місяць сплив високо, і зорі всипали небесний звід... Ті ж зорі, що й на Вкраїні, й місяць так само той... Колись вони з Кирилом,— таки ж Терлецьким,— пережили на лузі місячному чудову ніч!.. Вони були здорові та молоді... Вони — мов ясне сонечко!.. Зламалася коляса їхня... Власне, та ніч була трагічна, бо з неї все й заварилося. Ті сині очі їх розвели, розкидали... «Розкидали» лише його, ченця Івана. Кирило ж благоденствує. Єпископ! Папі римському поцілував патинок!..

Спинив себе, згадавши, що ми прощати маємо не тільки друзям, а й ворогам. Ту дівчину і ту котору їхню, напевно, він уже простив Кирилові, а зраду як простити?! Народу, віри, предків!.. Та й правнукам, ще не народженим, його ганебне зречення завдасть немало лиха, звалашить їх духовно і перетворить на пустоцвіт!..

Сів на холодний камінь й почув одразу море. Як думає чи дискутує подумки, не чує гулу й хлюпоту егейських хвиль. Та досить йому вернутися із тих химерних мандрів, як полонить його увагу, душу ця безконечна, вічна густа вода. Удари в кручу завжди йому нагадують про плин життя, мов служать перестогогою його марноти. Іноді, як дуже виснажиться чи як заслабне, йому здається, що то не хвилі лупають в камінну дужу гору, а тисячі ченців Афону б'ють кулаками в браму, де на сторожі святий Петро, і вимагають пустити їх до раю. Гуп!.. Гуп!..

Всміхнувшись, устав, бо змерз, і почвалав до келії. Цілий день ходив, і ноги вже аж гудуть... А як же йому дістатись ними Львова, де ждуть його і братчики, і Гедеон? Ісакій звиклий. Що йому ті сотні верст! А він давно ніде не був, окрім Кареї[12] та ще кількох монастирів, таки ж своїх, афонських. Засидівся, ослаб, причах... То вдар об землю лихом і йди на Русь з Ісакієм! Там є в тобі потреба, там боротьба, там кожне слово може не тільки міцно вразити, а й коштувати тобі життя... От-от! Прийдеш, обізвешся — і тут тобі заткнуть одразу рота... А як же інші? Братчики в містах і селах борються, стоять за душу тілом!.. Хто знає. Певно, вміють триматись міри, зважувати. А він одвик... Та, власне, він і не вмів розважним бути, стриманим. Колись у Луцьку... Нащо про те сьогодні згадувати!.. Кирило, мабуть, уже забув... Кирило?! Якщо ти все ще пам'ятаєш, то що вже він, Терлецький, який не вмів комусь простити й дещиці!..

Навпомацки роздягся й ліг. Відчув, як втома сходить з його старого тіла... Ну, це він трохи переборщив. Немає ще, нівроку, й п'ятдесяти; хоч близько, проте нема. Пристарюється, аби не йти з Афону! У молодості нас манять, зваблюють нові шляхи, нові краї, а в старості вони лякають. Ми вже не віримо ні в добрі переміни, ні в успіх діла, виплеканого на тих шляхах. На місці звичнім, знанім аж до дрібниць ми здатні щось творити і поборотися супроти зла, бо сильні тільки духом, назбираним впродовж життя.

Всміхнувся. Ось як складно він захищає себе від тих, хто прагне його зірвати, вивести у білий світ... Він чорний, наш білий світ! Насильство, кров, безмірний гонор можних, підступність, лицемірство і вбогість духу!.. Як же йому відважитися ступити знову в оце багно? Осіненному красою дум і ліпотою країв тутешніх, моря!.. З гори Святої, райської перенестися у пекло України під гнітом Речі Посполитої, її панів, ксьондзів, посесорів!.. Людині, що звикла бачити в собі людину, подобу божу, нелегко стати гнаним та упослідженим лише за те, що віруєш не зовсім так, як хочеться твоїм панам і недругам, що прагнеш буть не тінню насильника і віроганця, а тим, яким народжений...

Зітхнув і ліг на другий бік. Все тіло йому боліло. По верху якось, спечно. Здавалося, його обклали приском. Вже спостеріг, що так бува

[12] Щось на зразок столиці Афону.

щоразу, коли йому доводиться шматувати душу, мучитися бідою краю рідного й свого народу. Господи, навіщо ти караєш колись велику, а нині геть змалілу Русь? Яку пошлеш їй долю опісля мук? Коли нарешті зглянешся над цим народом, віруючим у свою святу премудрість?

Ліг горілиць, під голови поклав руки. Хіба йому хотілося тікать сюди, в таку далеку далеч, іти в ченці!.. Це зараз, нині звиклося, а попервах — не дай нікому, Господи!.. Жива людина,— дужа і молода,— а стій на довгих службах, молись, виснажуй голодом гарячу плоть...

Відчув, що сльози скочуються йому за вухо. Не ворухнувся. Хай собі. Змивають накип суму з його душі, що й досі не звільнилася від тих страждань. Хто знає, ким він був би на Україні, яка була б у нього тепер родина. Принаймні не самітником, яким він є Умре, й ніхто не згадуватиме. І не поставить свічки за упокій. І не народить сина, на нього, діда, схожого, не назве його ім'ям... Ех, був би він молодим!..

Зітхнув, укрився краще й став прислухатися до шуму моря...

Десь-то так і заснув. Бо вранці його збудив Ісакій. Не давши ще й прийти до тями, спитав:

— Надумався? Ідеш зі мною?

— Леле! Невже проспав я дві ночі й день? — устав Іван.

— Ні, тільки ніч.

— Ти ж дав мені на роздуми...

— Я пам'ятаю,— тихо сказав Ісакій. — Та не сидиться мені у вас; щось підганяє, кличе мене додому.

— Може, якась біда лучилася?

— Бідою нас не подивуєш... Унія мені стримить у грудях, немов стріла!

— Ще, може, те неправда...

— То йдеш чи ні? — спитав Ісакій знову.

— Зажди цей день.

— Читаючи твої послання, я певен був, що досить лиш заїкнутися... — прискалившись, сказав Ісакій. — А ти он як!

— У кожного своя дорога й доля. Ще треба мені подумати, помізкувать.

— Гаразд. До вечора я підожду.

— Підеш уночі?

Ісакій не відповів. Крутнувся й вийшов з келії.

Іван умився в присінку й став на молитву. Отче наш! Іже єси... Які ми всі нетерплячі і нетерпимі! Минула ніч, із двох, що дав Ісакій, а вже прибіг, розгнівався. Він так вважає, отже, так само мусять мислити довкола всі! Чому? Хіба мудріший, до Бога ближчий, вищий? Такий, як усі. А мнить, що знає істину, що тільки він є нині її володарем!.. Отче наш! Іже єси на небесі... По всій землі, як повінь, вирує зло, гвалтовність одних над другими й надмірна пиха, гонор. Не мудрість править світом, а відчуття своєї сили, впевненість у безкарності. Не тільки можні, кожен гордує меншим, слабшим, забувши геть, що гордим Господь противиться...

Перехрестився і встав з колін. Не йшла йому молитва. Пливли думки. Достойні, проте не зовсім божі й смиренні, як те личить думкам ченця.

Одягся й вийшов. Ранок був тихий-тихий. Афон вгортав легкий туман, що випаде пізніше трохи мжичкою. Одне лиш море гупало раз по раз, ніби не знало втоми, спокою... Як час, як серце в грудях...

Тихо побрів до брами. Трапезної днесь він побоювався. Питатимуть, чи йде на Русь, а що він їм відповість!.. Ісакій може й при всіх почати ганити та докоряти... Леон собі почне балачку про патерик... І буде він, чернець Іван, крутитися, як вовк у ямі. Братія ж візьметься їх під'юджувати, оскільки рідко їй випадає веселий день.

На камені, де звик сидіти й ждати вістей із України, було ще вогко. Рушив поволі вгору, стежкою, яка вела до скиту їхніх схимників, що відійшли в печери й там усамітнилися. Ці ще доступні людям. А є печери в кручі над самим морем; гейби стрижачі нори в березі. Отам відлюддя

повне. Хіба що вгледиш човен або галеру. Чайки ще в'ються з тужним криком...

Дорога-стежка, якою він неквапно брів, в'юнилася межи каміння й кущів зелених лавра. То тут, то там стояли міцно старі дуби; ралаті й геть покручені вітрами з моря, вихорами, що виникають влітку тут по ярах, в ущелинах. То лють, зубовний скрегіт нечистих сил, які не можуть зрушити у бік до зла й невіри чернечий люд Афону. Він сам не пробував, та кажуть, начебто поллється кров із вихора, як кинути ножем у нього. Чортяча кров?..

Він осінив себе хрестом. Це ж треба: лізе в голову хтозна-що! Можливо, він востаннє бачить гору, всю цю красу, що вгодна здавна Господові, а думає про сили зла й спокуси. А може, це і є вона?.. Дурниці. Чи бісові нема чого робити на цій горі, де тисячі живе ченців, аби щоденно бігати за Іоанном з Вишні й нашіптувати йому на вухо зваби. Він просто сам не хоче доконечно вирішувати, як далі жити. Тягне, чекає, може, рішення прийде саме собою. Або давно вже знає свою судьбу, прийдешнє своє близьке, та сам собі не признається в тому?

Всміхнувся. Дивний ти чоловік, Іване з Вишні! Власне, в тобі їх два. А може, й три. Два дискутують, третій спостерігає і час від часу стає на той або на той бік. Чи всі такі, чи це з Острога, з диспутів іще школярських, де вчилися вони полеміки та боротьби? Уже тоді у цьому була потреба. Шляхта та єзуїти влазили у їхні душі, в храми, в родину кожну, марячи тим днем, коли від моря і до моря утвердяться єдина віра й мова, приємні вуху папському й відтак і панові Богу.

Спинившись, озирнувся, куди забрів. Ба! Вув на півдорозі до Ватопеду, де прагнув царства вічного достойний інок Єзекіїл. Чи не забаглося тобі, Іване, зложить на нього весь тяжар скрути власної? Гадаєш, що Єзекіїл почне тебе утримувати на цій горі, у цьому звичному й зручному навіть стані, в якім ти є? А що, як він порадить тобі протилежний?

Туман уже піднявся, і на лавровім листі синіли густо краплі. Десь цівкала якась мала пташина, а вище, наче в небі, бив лунко дятел... Добре небесним птахам жити: ні сумнівів, ні боротьби з самим собою... Правда, вони весь час живуть у страсі, крутять сюди-туди голівками. Оце тобі — живе, як пташка божа, не жне, не сіє... Всюди йде боротьба, триває битва добра зі злом і зла з добром, бо зло стократ нахабніше і часто-густо дужче. Ще й видає себе, узявши в битві гору, за те, з чим тільки вчора билося й загнало в гріб!..

Постояв трохи, мислячи про світ людей, і повернув на стежку, що йшла в бік Русикону, обителі, де переважна більшість ченців з Московії та України. Не мав бажання йти в Русикон. Як і не прагнув стрітися при світлі дня з Ісакієм, що, звісне діло, знов прибіжить, не дочекавшись вечора. Можливо, він і ходить в Александрію, що не сидиться йому на місці. А втім, таким, якими є вони з Ісакієм, і всидіти на тій землі нелегко, бо небайдужі й зрячі. Там рай сліпим, глухим, дурним, безсовісним. Куди спрямовують, туди ідуть, що загадають — виконають, якого Бога вкажуть — тому вони й моляться. Русини ми? Русини! Поляки? Слава Богу! Католики? Niech bedzie pochwalony pan Jezus, Matka Boska![13]

При першій же нагоді звернув убік, до того монастиря, в якому мешкав нині. Він, як і многі з братії, допоки був молодший, бродив з одного в другий, а далі в третій... Люди повсюди інші, наче незнані книги. Кожен, хоча і всі ченці, послушники, несе в собі якусь цікаву долю, своє життя. В ченці не йдуть сіренькі, вбогі духом, у кожного щось за плечима трудне або й трагічне, кожен шукає тут рятунку не від добра.

Сів на замшілий дубовий пень, бо притомився. Слухав зимовий ліс (без снігу, наполовину в листі!), бурхливе сіре море, покрите залишками туману... І в тому гомоні землі, природи, світу вловив ледь чутний голос: неподалік дзюрчав струмок. Відчув, що хоче пити. Насилу встав, пішов

[13] Слава Ісусу, богородиці! *(Польськ.)*.

на жебоніння і незабаром знайшов живу криничку. Власне, то був ручай, що витікав з-під скелі. Холодний, чистий, вічний. Їх тут довкіл без ліку, таких джерел. Напевно, їм завдячують дерева, трави, квіти своїм буянням, ростом, бо влітку тут дощі не йдуть, лише роса спадає з ночі...

Ківшик, який зробив з долоні, йому тремтів, вихлюпував воду, але ж напився. Кажуть, що тут вода цілюща, що через те й ченці живуть всі довго й хворіють мало. Може, то їх Господь благословляє... Чи мати божа, яка колись сюди ступила по вознесінню сина свого Ісуса й благовістила його безсмертне вчення... Недаром і ця гора, і весь півострів здавна живуть під вічним її покровом... А під чиїм заступництвом він житиме на тій землі, куди його спроваджує преосвященний своїм листом і кличе — брат у Христі Ісакій? Не кличе — тягне силою! Вже досі десь чатує, як беркут, жде його появи в монастирі, щоб шугонуть на нього стрімко з висі своєї впевненості у правоті тих, хто послав його на Святу гору.

Присів на камінь біля струмка й заплющив очі. Слухав грайливу мову підземних вод, що виривалася на білий світ, шум віття, подих вітру... і виділося йому все дужче, немовби він у рідних горах, власне, в своїм Підгір'ї милім. Хоч як те все було давно, хоч як він зрікався земних вселюдських радощів заради щастя вічності на небесі, ті пагорби, і ті живі потічки, і ті дуби, і ті левади й ниви — все, все жило нетлінно в його душі й боліло їй неволею та поруганням!.. Боліло на Афоні, в едемі цьому, в райському кутку землі, який до Бога близько, а від мучителів його народу далеко так, що ледве луни страждань того доходять сюди за рік, а часто й більше!..

Сонце, що вже світило ясно, давно минуло полудень, вже скоро дзвони вдарять і до вечірні, а він не мав ще рішення, не був готовий стрітися із посланцем Мелетія та земляків і дати певну відповідь.

Підвівшись важко, рушив, як на Голгофу, у монастир. Бог свідок, він старався умовити себе, впокорити свій вільний дух, примусити його скоритись долі в особі патріарха, проте якась могутня сила його держала, стримувала, не дозволяючи йому зробити останній крок. Тепер вертався тим же, яким пішов на думну гору,— в сумнівах і суєті. Схилявся, правда, й далі лишатись тут, щоб бути недоступним ксьондзам та шляхті, друзям своїм колишнім, які зреклися віри батьків, дідів і стали на шлях насильства над усіма, хто їх ганьбив не тільки словом, а й вірністю старим поконам, звичаям.

Ісакій справді вже ждав його. На лаві під платаном сидів, мов беркут, чорний і настовбурчений.

— Гуляв?

— Еге. Пройшовся трохи лісом.

— А може, був у Ватопеді, в Єзекіїла?

— Ні. Не дійшов,— признався щиро. — Гарно тут і зимою в лісі...

— Зима? — скривився брат Ісакій. — То в нас зима!

— Я пам'ятаю, згадую,— зітхнув Іван.

— Похвально,— ледь вловно насміхався Ісакій з нього, бідного. — А я був подумав, що ти вже геть забувся, поафонітився. Ти скільки тут?

— Вже більше як десять літ...

Примовкли. Било в скелю внизу десь гнівне море. Крайнебо вже займалося рожевим ніжним тоном...

— Як на мороз,— кивнув Ісакій. — Сонце заходить ясно, че́рвоно.

— Тут не бува морозів,— сказав Іван. — І снігу. Лише дощі.

— Що ж, тепле місце!

— Гарне...

— То що ти ви́ходив на тій горі? — спитав Ісакій різко, мов не було допіру ні дружніх, погідних слів, ані мовчання доброго під шум дерев і моря.

Іван не зразу зважився відповісти. Тягти було вже ніяк. Ісакій взяв його за душу.

— Мабуть, зостанусь тут,— сказав Іван і знітився, згорнувся весь, немов їжак, чекаючи гучних докорів, кпинів. Заплющив очі навіть.

Шуміло море. Вітер ґойдав платан.

— Ну, що ж... — звівся Ісакій.

— Звідси завдам я більше шкоди ксьондзам та уніатам із наших зрадців,— хрипко почав Іван. — Я вільний тут, і слово моє таке ж. Що хочу, те і мовлю, те й пишу. Ніхто мені тут не завадить — маю надійний захист прóта[14] і відстані на сотні верст. А на Русі...

Ісакій посміхнувся і мовчки рушив від нього геть.

Іван провів сумним, отерплим поглядом, аж доки все, й Ісакій в тому числі, втонуло в сірій вогкості. Боліло так, немов од серця хтось відривав і друга, і землю рідну... Господи, за віщо йому така спокуса й кара в одному часі, чим він так прогрішив? Чому потрібно нині, сьогодні, зараз робити вибір, класти на терези сумління усе життя?..

Спустошений, аж ледь живий, побрів поволі в келію. У ній було так, як ніколи, холодно. Залягли сірі сутінки, які найбільше він не любив. Пітьма чи світло! Сутінки — то щось непевне, здатне зробитись днем чи ніччю і через те противне його душі, що не могла настроюватись ні на бажання інших, ні на потребу власного його єства.

Добув вогню і запалив недогарок у свічнику. Одразу стало легше. Так ніби він прогнав якусь загрозу а чи біду. Ні, він ще був перейнятий Ісакієвим відходом і посмішкою його недоброю, в якій був осуд, глумство, проте мав змогу глянути на їхню чвар п р и с в і т л і. Вогонь вселяє віру і розганяє морок — пристанище недобрих сил.

Не роздягаючись,— не мав ні дрібки сили,— приліг на укривало й заплющив очі. Спати він не хотів. Був збуджений, весь мов чужий. Дивився мислено на себе збоку й не впізнавав. Аж надто тяжку задачу нині задав йому Ісакій! Певно, і він, і братчики ставропігійські львівські, і патріарх не уявляли, як трудно буде йому вирішувати, яких завдасть прохання їхнє великих мук. Та, власне, й сам, виходить, не знав себе. Вважав, що він нездатний устояти перед чиєюсь волею, якщо вона не зла, а доброчинна, угодна Богу й людям. І несподівано вчинив такий шалений опір!.. Може, десь трохи згодом, з часом збагне глибинну, насправжню суть содіяного, а поки що він міг лише сказати: недовідомі путі господні!..

Свічка горіла рівно, тихо. Через вузькі щілини набряклих за день повік він милувався вогником, сказати можна, грівся його осяйністю, його теплом. Це був його вогонь родинний, вогнище, яке він сам підтримував і сохраняв. Ні хати, ні дружини, ні діточок!..

Підніс важку правицю й осінив себе хрестом. Ченцеві гріх скоробіти за т и м життям, відтрученим у час високий постригу.

Почув удари моря. Один за одним... Люті і водночас байдужі, холодносерді... Дивне на думку спало слово. Море не має серця... А може... Щось ним рухає... Бог? У прадавніх еллінів опікувався морем бог Посейдон. А в нас і досі в річці сидить і владарює бог Водяник. Чи це не бог язичницький, а щось дрібніше, нижче в тій ієрархії?

Згадав про ієрархію, і на душі враз потемніло. Їхні отці духовні полізли перші в унію! Не темні прості попи з сільських єпархій, а ієрархи церкви затіяли з папежем торг, позаздривши на привілеї й статки ксьондзів та арцибіскупів. Вони давно облизувалися на сите життя прелатів[15], прагли й собі такого. Золото з'їдає душу, немов туман весняний сніг. І все ж не міг собі того утямити, як відрікаються від мови, віри, духу свого народу. Це ж бо зректися свого єства, душі своєї вічної, яка належить не тільки нам, а й предкам та правнукам далеким нашим! Звалашивши себе духовно заради лакомства для плоті, що гостює на цій землі? Нещасні! Вони й не уявляють, як тяжко обібрали самі себе, перетворили себе на гній для росту й розвою інших!..

Розплющив очі, ніби хтів роздивитись ліпше юрбу убогих духом, гнилих душею, мертвих, хоча й живих. Не знав, хто саме упав з висот

---

[14] Старший над усією афонською чернечою громадою.

[15] Вище духівництво католицької церкви.

духовності в болото зради и відступу,— крім двох давніх знайомих Терлецького Кирила й Потія Іпатія,— а бачив їх уже велике стовпище, бо зрада, як і пошесть, косить усіх підряд. Він бачив у тій юрбі людей для себе знаних і геть чужих, та всі були мерзенні уже й з лиця. Гниття душі, як у свічаді, видно і на виду. Прекрасні — тільки чесні, душею чисті, впевнені в своїй цноті й порядності. Над ними є щось схоже на ореол, сіяння, німб, що йде від їхніх шляхетних душ і чистих, добрих помислів. Відступники ж, раби мерзенні плоті й пожирателі душі своєї тьмяні; як сутінок чи й глупа ніч. В очах жадоба, острах, щоб хтось не зміг урвати більший і ліпший шмат, щоб не об'їхав, не обскакав їх у гонитві мертвих.

Сів, і вони, примари ті, метнулися в глухі кутки. Із мороку світили їхні очі, як у вовків, і чувся рик, зубовний скрегіт, грубе, важке сопіння...

— Згинь, сатано! — підніс у прокльоні руку.

Не згинули. Лиш загарчали дужче, погрожуючи йому зубами й кігтями.

Схопився з ліжка й, взявши свічник у ліву руку, підніс його над головою, а пальці правої стис у кулак. Освітлені кутки явили йому мовчазність і порожнечу, проте не заспокоївся, бо достеменно відав, що ті потвори-люди, ті упирі існують, живуть і труять його народ своєю в нім присутністю.

Поставив свічку назад на стіл, сів на стілець. Кулак — негодна зброя супроти цих недолюдків! Та, власне, їм вже все одно. Порятувати треба тих, що вагаються, що можуть заразитися від трупів, вже розкладених безповоротно. З живими слід вести розмову, застерегти, вказати їм на небезпеку, виручити їх із біди!..

Вмочив перо, підсунув білий аркуш. Як він давно тут не сидів і не писав в ім'я святої битви за рідний край, за душу його пригнічену, вже ледь живу!.. Що проповідь з амвона церкви у порівнянні з висіяним на біле поле зерном правдивих слів!.. Узавтра він розкаже про це Ісакієві, переконає його в справдешності своєї зброї, в силі її великій у боротьбі супроти зла, що йде для них від Польщі та єзуїтів — її жорстоких воїнів на полі бою духу.

Не знав, з чого почати. Вуло лише бажання вступити в герць, була незборна зненависть до слабодухих зрадців і більша ще, нездоланіша любов до тих, хто, страждучи, стоїть, як мур, не піддається волі стократ сильнішій, злобній. Вони, ці мученики й богатирі, достойні шани й слова, хвали й поради... Може, так і назвати своє послання? Звідси, за сотні й сотні нелегких верст, він може тільки радити. Щоб научати, треба знать досконало, бачити, прожить самому їхнє тяжке життя, зазнати їхніх усіх нещасть і вийти з них не слабшим, а вдвічі дужчим, мудрим. Він їм напише і передасть Ісакієм свою «Пораду», слово про те, як можна, як конче треба зараз же очиститися од скверни унії і вберегти свою безсмертну душу від поругання лядського.

Сидів і ждав слів та думок, якими спершу звернеться до земляків. Початок — це півділа, це тон, з якого, мов із зерна, піде весь твір, завруниться чи тільки ледве витягнеться в тонке стебло. З чого ж почати? Досі не клопотався, кидався, мов у вогонь, у свій словесний витвір, бо ждав, коли дозріє, поллється через вінця його душі. Точніше, твір сам починав народжуватись, примушуючи його записувати потік думок. Сьогодні ж все розбурхане, сколочене шаленим вітром роздумів, вагань та мук душевних. А ще — Ісакій, з поспіхом його крутим, із небажанням вислухати і зрозуміти... Каже, що єзуїти й наші, які не мають твердості, вже мову нашу ганять, неславлять її, вважають непридатною ні до письма, ні до молитви, ані до друку. Знають, з чого почати, ироди! Позбавлять мови рідної й візьмуть руками голими, як баранів! Людина безсловесна беззбройна є. Чужим, байдужим словом свій дух не захистити, не укріпить. Диявол зла, що діє, рубає наше дерево під самий корінь!..

«Мовлю вам превелику тайну: диявол так ополчений на слов'янську мову, що ледь живий від злості; готовий її згубити і всю свою

підступність на те зібрав, аби її знеславити і викликати до неї в людях огиду й ненависть. А ті із наших, що рідну слов'янську мову лають і зневажають, не відають, що діють зло, нашіптуване нечистим. Тому диявол так ополчився на нашу мову, що є вона плідніша від інших мов й любима Богом...»

Стямився на цих словах, спинив перо і прочитав написане. Незле, незле... Та для початку це не годиться. Треба шукати щось вагоміше, таке, щоб визначило весь дух послання, вдарило стрілою в ціль... Мета підступна унії знекровити православіє, настановити таких священиків, щоб поглядали весь час на Рим, купити їх розкóшами та многовладдям, зшудрити...

Підсунув свіжий аркуш й почав писати, відчуваючи, що це також не для заспіву:

«У священики нехай ідуть за правилами святих отців, а не по власній волі — заради хіті плотської, маєтки й владу на оці маючи. І всякого, хто сам наскакує, ви не приймайте, навіть хай королем він посланий,— без обрання самими вами,— гоніть і проклинайте: не в папи ви хрестилися і не присягали королеві, що вам дає вовків та лиходіїв, розбійників та посланців антихриста. Ліпше вам без владик і без попів, дияволом наставлених, до церкви ходити і православіє оберігати, аніж з владиками й попами, що не від Бога послані, у церкві бути, гризтися межи собою і православіє ногами попирати...»

Згадав, як насміхаються там, на Русі, католики та зрадці православія над бідними ченцями віри істинної, й така взяла його обида, що з-під пера самі собою вилилися слова на захист. Власне, вони ганьблять не так чернечу братію, як віру їхню, церкву. Кепкують ніби з братії, з її чобіт убогих, а цілять вище, в душу. Ми теж уміємо чинити сміх, так само сміхотворно відповісти на наклеп той зловорожий. Господи, благослови!

«Таємницю вбрання чернечого відкрию вам, ви ж тільки пильно слухайте.

Каптур той, чи страшило, а по-нашому клобук, якого хвіст висить позаду, правильно називати страшилом. Чому? Бо страшить і багато причин таїть у собі. Перше, відлякує бісів. Хто хрест взяв на плече, із світу визувся і печать на голові поставив, що не повернеться у грішний світ, тим клобуком про те дає всім знати. І ніби віщий голос, трясіння того хвоста диявола попереджає: «Даремно трудишся, борючи й спокушаючи мене, дияволе, сподіваючись, що я до вгодної тобі макгерки вернуся знову. Вже не уздриш, дияволе, як я пересуваю макгерку то на той, то на цей бік, шию вип'явши, мов індик...

...Для того чернець дав розростися волоссю на голові, аби гидким здаватися. А ще для того, аби жіноча плоть бридилася ним повсякчас і не позирала ласо; є звичай зиркать пильно на підстрижену голову поголеного, милом вимитого і випрасуваного чоловіка й блудити з ним хоч думкою, коли не тілом. А на брудного, кустратого, невмитого і до кохання непридатного якщо й погляне, то від огиди відрине думкою і навіть помислом не согрішить...

...Ремінний же пояс для того чернець носить, щоб убивати й пригнічувати під ременем пристрасті, похоті й усяке гріховне прагнення, що в тілі криється.

...А щодо невитертих черевиків або чобіт. Брудними їх чернець тому лиш носить, щоб відґаняти тебе, мирянине, й перебувати в спокої. Якби носив щось красне, ти б поглядав на нього приязно й погомоніти прагнув би про се, про те, одволікаючи його від Бога. А коли бачиш, що він болото має на черевиках, й, оскільки очі твої не звикли до неохайності, тікаєш геть, гидуючи тим незугарним строєм, чому чернець і радий, бо вільно може молитись Богові. І ще для того чернець негарну взувачку носить, що в ній безпечніше на змію, скорпіона та іншу вражу силу наступати й скрушати аспиду та василіску ґолови; бо якби добру взувачку любив, то жив би помислом ще у мирý й не мав би тої сили, щоб наступати на змію, і на скорпіона, і на всю силу вражу, перебуваючи у мудруванні

світському з тобою, шляхтичу, в одній господі. Стривай же ти, кривоногий черевичнику зі своїми кривоножними черевиками, чи можеш ними ти топтати так силу вражу, як ті невитерті ченцеві черевичища? Гадаю, що ти на те не сподіваєшся. Чому? Тому що сила вража всередині, внизу п'яти твого черевика сидить, і вона так намислила і з тебе завжди явно насміхається, коли ти ноги свої в черевики стромляєш. А випаде тобі перед паном стояти, тоді та сила вража не дає тобі триматись рівно, а підбиває тебе, щоб ти переплітав ногами, то цю, то ту наперед виставляючи і на п'яті викручуючись; та сила вража куди хоче ногами твоїми викручує, бо має владу в ногах твоїх і під п'ятою сама сидить. А черевичище брудне ченцеве як стане на одному місці з вечора перед Богом на молитву, то стоїть, мов камінь непорушний, аж доки день займеться; стоїть і бісів від тієї комірки, де молиться чернець, далеко відганяє, бо силу велику має брудне взуття ченцеве...»

Поклав перо, всміхнувся. Перебрав, описуючи взувачку бідну їхню, пересміяв. Вже пишучи послання, цю апологію[16] життя чернечого візьме у рамці мудрого й добропристойного, щоб вороги не мали змоги зняти його на глум. Вони ж бо скрізь вишукують зачіпку, ваду, слабкість у нас, щоб виставити перед людьми блазеннобоко, низько, на посміховисько. А хто ж вони, ці судді і насмішники? Хто дав їм право осуду? Нечиста совість, зрада і страх перед розплатою за гріх тяжкий відступництва!..

Схопив перо.

«...Не скрізь пшениця родить, як сподіваються, є ниви, де куколю буває більше, аніж пшениці. Так само й між ченцями: ще мало є достойних вести битву із власним черевом. І це тебе хай не дивує, тому що подвигом і боротьбою є те життя, якого ти не знаєш, бо сам не вибрався ще на війну, бо ще ти єси домосід, єси кровоїд, м'ясоїд, волоїд, худобоїд, звіроїд, свиноїд, куроїд, гускоїд, птахоїд, ситноїд, солодкоїд, маслоїд, пирогоїд; а ще ти периноспал, м'якоспал, подушкоспал; а ще ти тілоугодник; а ще тілолюбитель; а ще кровопрагнитель; а ще ти перцьолюбець, шафранолюбець, імбиролюбець, гвоздиколюбець, кминолюбець, цукролюбець та інших витребеньок гірко- й солодколюбець; а ще цукерколюбець; а ще черевобісник; а ще горлянколій; а ще горлянкогратель; а ще горлянкомудрець; а ще єси дитина; маля єси; єси молокопивець,— як же ти хочеш всі біди воїна, що б'ється тяжко й бореться, ти, біля цицьки материної удома сидячи, узяти й розсудити?..

...Дитино руська, що у колисці розкошів собі гойдаєшся, не знаєш ти, як з черевом своїм чернець воює, боре, мучить його, товче, а все ж хулиш, на нього зводиш наклеп, п'яним його угледівши. А про ченцеву битву, в розкошах удома лежачи, не відаєш...

... А ті єпископи ваші з ситими тельбухами та зі вщерть насипаними скриньками та червоними шкатулками, як ти гадаєш, на покуту, убозтво, хрестоносіння, втечу від світу й похотей його до папи перебігли? Ми бачимо, що не для того. Але для чого? Аби голос багатого наздогнати, во́ни й собі раду таку вчинили. Яку ж? Ото таку: «Розоримо благочестивої віри житниці! Наші скриньки й шкатулки наповнені, тож добудемо великі скриниська, поклонившись папі. Знаємо-бо, що коли від віри своєї відступимо, той князь мирський, папа, наші скриниська наповнить, наші прагнення ненаситні задовольнить і наші похоті, що безперервно киплять, утишить і погамує. Тоді будемо вільно по своїй волі жити. Тоді будемо, що забажаємо, чинити, бо не буде кому за нами наглядати. Тепер у нас та дурна Русь чистого життя шукає, тепер у нас цноту, ввічливість і добре сумління бачити прагне, а того ж ми не маємо й повсякчас зазнаємо через те сорому. Що ж нам робити? До папи римського бігти. І з того сорому викрутимося, і на Русь, що вклониться папі, біду навалимо, і своє бажання задовольнимо, і скажемо душі нашій: «Душе, маючи великі блага на многі літа, їж, пий, веселися, не бійся нічого, скачи і грай». Добре ж думали, добре ж винайшли...

[16] Захист *(гр.)*.

...Хіба для тих відпадих єпископів наша християнська віра оскуділа й порушилась? Хіба гандж якийсь на дорозі спасіння з'явився? Ні й ні! Вони самі, із віри вибігши, до ями безвір'я впали і від себе собі смерть учинили, а наша віра чиста ціла й здорова стоїть...

...А нині між ляхами князі руські поєретичилися і від істинної християнської віри одступили та ще й на слід Бога ремствують, чернечий чин лають, висміюють, лихословлять, брешуть, зводять наклепи, осуджують, бруднять, безчестять і вкрай ненавидять...

...А ти завжди в корчмі живеш і сам уже шинкарем єси... І руки, і ноги пропив єси, геть збожеволів, а того не бачиш, що за твоїм черевом бочки з пивами, барила з медами, барильця з винами, шкатули з суліями, наповненими вином, мальвазією, горілкою гіркодорогою тягають. Ти ж того корчмарства свого бачити не бажаєш, а на бідного гостриш зуби! А хіба ти більше від інших людей про себе знаєш чи більше, ніж інші, в собі вмістити можеш? Хіба не земля ти від землі, як і сіромаха вбогий та голий? Хіба не той же дух у твоєму тілі, що і в убогого? Хіба голова в тебе не на тому ж місці стоїть, що і в убогого? Хіба очі, слух, смак, ніздрі, руки, ноги не в тому ж порядку посаджені, що і в убогого? Хіба губи, зуби, язик, горло не в тих же межах стримлять, що і в убогого? Хіба серце, живіт, утроба, селезінка, кишки і прохід у тобі не там же містяться, що і в убогого? Хіба смерть не поглине тебе так само, як і убогого? Хіба не в земні надра тебе сховають, як і убогого? Хіба не судом випробуваний будеш за прожиті роки, як і убогий? Чого про себе велемудрствуєш? Чого високосишся? Чого себе вихваляєш? Чого, як порхавка, надуваєшся?..

...Хто ж є хлоп і невільник? Тільки той, хто світу цьому як мужик, як хлоп, як полонений, як невільник служить; цей образ і кшталт ви, панове, носите тому, що світу цього хлопами й невільниками живете і на нього вік свій в службі тяжкій кладете й самі вкупі з ним погибаєте?..»

Ударив дзвін. Далекий, не їхнього монастиря. А далі другий, третій... Вже ранок? Свічка згоріла вся... Її ж лишалось трохи, а тут — усеньку зимову ніч... Не пам'ятав, коли він ставив другу, проте її там, де вона лежала учора ввечері, вже не було... Послання також... Тільки якісь окрушини, шматки, думки... З них треба висукати великий твір. Ще день чи два... Ісакій! Він ще, напевно, в монастирі. Ледь-ледь сіріє. Утреня не почалась...

Підхопився з місця, кинув перо на стіл і вийшов мерщій із келії. Надворі зупинився, заплющив очі: обертом пішла земля...

Насилу стримав ту круговерть, спинивши її на грані буття чи сну, й побрів поволі стежкою, Куди іти? До церкви чи до ігумена? Ісакій досі... Треба узять ліворуч трохи, щоб перекрити йому дорогу з монастиря, бо то такий шалений, що може вийти ще до заутрені. Візьме хлібину й рушить. Не первина!

З усіх боків у сірих ранішніх сутінках текла до храму братія. Об рінь та камінь гупали ті черевичища та чоботища, що він любовно так описав цієї ночі. Власні його такі ж. В Ісакія ще гірші: ходить багато вельми... Стане його просити, аби побув днів три-чотири. Доки він скомпонує свою «Пораду». Вона вже є в його душі, лишилось тільки випрясти в єдину нить, змотати в міцний клубок!..

Ніхто не йшов назустріч, з монастиря, і це його втішало. Наддав ходи, щоб встигнути ще до відправи погомоніти з гостем. Було б незле, якби віч-на-віч...

Покої, в яких ігумен мешкав і правив монастирем, як настоятель жив у Кареї, дивились чорно вікнами, і то був знак, що гостя і господаря шукати слід вже в церкві.

На паперті стояли купками ще сонні, розкуйовджені старі ченці, послушники трималися трохи осторонь. І ті, і ті перемовлялись стиха межи собою, немов були розділені, як і в миру, на ліпших та упосліджених. Це муляло щораз Іванові, і він тепер навмисне звернувся до послушника, що жив біля ігумена й служив йому:

— Де зараз отець Леон?

— У церкві,— гречно вклонився той.

— А брат Ісакій, гість із Русі?

— Пішов додому з Богом.

— Давно?

— Учора ввечері. Я сам його проводив аж за ворота...

Послушник ще щось говорив, показуючи рукою, та він уже не слухав. Ісакій не пробачив йому непослуху ставропігійським братчикам, єпископу та патріарху; розгніваним, з важким, недобрим серцем полишив проти ночі Леона і монастир. Ах, знав би він, над чим трудився цілу ніч Іван із Вишні, чернець, що геть поафонітився, як докоряв йому на лаві під платаном!..

Стояв у церкві, слухав слова відправи, співи важкі ченців, а сам тим часом думав про те, що нині сталося, шукав вини своєї, і не знаходив. Серце йому підказувало, веліло,— правда, натяками,— лишатись тут, не їхати, не йти на Русь, де розгорялась смута. А може, то він тільки себе втішав велінням серця, духу? То, може, був звичайний страх і малодушність? З Афону битись легше, безпечніше, ніж груди в груди з ворогом, який тебе переважає зброєю і силою жорстоких рук!..

Обмацав груди, руки, неначе вперше бачив себе у плоті, і посміхнувся. Воїн із нього кепський, миршавий. Вся сила у нього в слові, у вмінні викривати облуду єзуїтів, панів, магнатів, зрадників свого народу руського, що, наче риба, псуватись став із голови. На цю смердючу голову він і обрушить свій гострий меч — послання до земляків!..

По службі, вже на паперті, його узяв за лікоть отець Леон.

— Ісакій так озлився, що не схотів пождать і ранку й рушив у глупу ніч,— сказав спокійно, ніби аж удоволено. — Ти чимось вельми йому дошкулив...

— Вільний я мати власну думку? — спитав Іван, спинившись.

— Якщо вона угодна Богу.

— Богу чи патріарху, вмовленому Ісакієм?

Леон зітхнув й нічого не відповів на те запитання, яке, коли казати правду, й не вимагало відповіді. А ще ігумен стояв за вбогим ченцем Іваном, оскільки мав на нього свої надії.

— Тепер ти зможеш взятись за патерик,— сказав невдовзі тихо, аж ніби вкрадливо, як кажуть діти, прагнучи урвати щось у дорослих.

Якби не вмів викручуватися від цих «Житій», пошкодував би, певно, що не пішов з Ісакієм на Україну. А так лише всміхнувся і теж промовчав, як і Леон часину тому.

— Vale![17] — сказав чомусь латиною, яку не знав і не збиравсь вивчати.

Він повернув на іншу стежку, коли Леон лише роззявив рота, щоб щось на те одмовити, і припустив від нього, як молодий.

Відхекувався на мармуровій лавці, що під платаном. Усі його спіймати хочуть, спутати, надіть шлею. Допоки тільки вкоськують та манять віхтем сіна, а запряжуть — згадають і про батіг!..

Сидів і чувся собі конем на волі. На жаль, старим, підтоптаним. Гаразд, що хоч не валахом!..

Озирнувся, так ніби хтось міг чути його думки, й перехрестився. Помисли благочестиві від Бога йдуть, а біс — боритель праведних, нашіптує слова гріховні... Де-то Ісакій нині? Якщо не зупинився у котромусь монастирі і йшов усю предовгу зимову ніч, то досі вже за Кареєю, біля Солуня, де сподівається знайти собі попутників або й купецьку барку, що йтиме у Константинополь. Так діє більшість мандрівників-русинів, коли в них є чим заплатити. Бідні, убогі зовсім пішки йдуть Македонією аж до Болгарії, а там уже як Бог дасть, бо люди ті слов'яни, рідня по вірі й мові. Мають тут, на Афоні, аж два своїх, болгарських, монастирі — Зограф та Хиландар, де, правда, вільно жити й спасатися усім, хто забажає.

[17] Прощай!

Безсонна ніч далася йому взнаки, й, коли напруга спала, відчув себе безсилим геть, так наче він, а не Ісакій, підходив до Солуня.

Примусив тіло звестися, добутись, шоркаючи важкими чоботами, до келії, ввійти в її холодний морок і, роздягнувшись, лягти під укривало. Аж тут зітхнув полегшено.

Як призвичаївся до напівсутінок, став розрізняти аркуші, які списав цієї ночі. Німо лежать собі, дрімають... А в них же біль його душі, ба навіть крик!.. Хто і коли почує те слово правди? Скільки йому лежати мовчки на цім столі, в цій келії, в монастирі? Коли-то трапиться іще оказія, щоб передати послання людям на Україну?.. А може, був правий Ісакій? Може, він помилився, зоставшись тут? У Львові чи поблизу десь у котромусь з монастирів тамтешніх він не страждав би мукою мовчання слова, вихопленого з вогню душі. Все там на місці, поряд. Друкарня навіть... Господи, де путь єдино правдива, пряма і найкоротша? Там живучи, у Львові, він мав би щирих помічників, поширювачів його послань, а чи були б послання? Чи зміг би він у тім вертепі пристрастей та боротьби творити їх? Тут, на Афоні, в нього один Леон, а там було б їх скільки? І кожному втни житіє; його чи тих, кого вважає святим, великим, праведним! За так дають лише боби. А юшку треба вже заробляти службою і, головне, покірністю та послушенством. І тут, і там. Світ скрізь один, і люди скрізь однакові. Свята гора, свята земля вітчизни!.. А є вона, та святість, на нашім білім світі?.. Людина стала звіром... А чи була вона колись людиною, творінням божим, істинним?.. На цій горі спасенній і то всього набачишся...

Розвиднілося, і білі крила аркушів з його писанням стали немов живі. Вони лежали тихо, та він чекав, що зрушиться їхня білизна, що затріпоче, здійметься... Сміявся сам із себе, а все ж не міг змиритися з приреченістю своїх думок, своїх громів на голови катів народу й віри. За кілька днів довершить це послання і перепише начисто, а далі що? Лежатиме рік, два чи три!.. Холонучи, як жар в нічному вогнищі посеред поля... Пусто... Німотно... Так самотньо, що хоч ставай і вовком вий!..

Відчув, як теплі сльози скотилися йому з очей, заплуталися у бороді...

Долинув стугін моря. Важкий, байдужий, вічний. Накочувався за валом вал... Кричали чайки. Злякані а чи голодні...

Сльози дістались губ... Солоні, як та вода, що била й била в гору, його єдину надійну твердь. О господи, навіщо дав людині душу й розум? На вічну муку?.. Страшно!..

Послати свою «Пораду» на Україну йому нагода трапилася другого року. Була ще афонська м'яка зима, та вже весна торкалася до святогірських схилів то перелітним птахом, то пахощами кори й землі, пригрітої ще невисоким, та вже гарячим сонцем, то квіткою, що вибивалась ясно десь із розщелини... А ще — жаданням мандрів. Весною щось таке творилося в його душі, немовби він колись давно був птахом і мусив відлітати до рідного свого гнізда. Гай-гай, нема у нього свого гнізда! Чи доля так розпорядилася, чи пан Терлецький, що став уже єпископом, доклав до того руку, але нема. Один як перст на всьому світі!.. Були, звичайно, й друзі, та де вони? Хто вмер, хто був забитий під час наїздів панських або татарських, хто відцурався його тоді, як він пішов на прю з Кирилом. Праведників і правдолюбів бояться сірі духом, як прокажених. Здалеку їх поважають навіть, захоплюються сміливством їхнім подумки, а підійти, подати руку дружби чи співчуття не сміють, бо їм своя сорочка до тіла ближча...

З вечора не міг ніяк заснути й прокинувся, коли було ще темно. Так ніби сам рушав у путь, а не чернець знайомий із Русикону. Якось вони зустрілися біля печери схимника, якому Іван відносив убогий харч, розговорилися, і той сказав, що скоро іде на Русь та у Московію зібрати трохи грошей для Русикону. Як він тоді зрадів! Замало не обійняв і не чоломкнув ченчика. Той мовив, що дасть заранї знати, коли піде, погодився узять послання, відаючи, яке воно колюче для латинян та уніатів.

і вчора вдень прислав ту вість з послушником. Сьогодні мають стрітися. Зі сходом сонця. На місці, де збігаються стежки-дороги з їхніх монастирів.

Не знав, чи скоро ранок, але ж устав, одягся і, запаливши свічку, присів до столу. Весело і водночас так тяжко було йому прощатися із цим своїм творінням. Яка-то жде його судьба? Чи стануть читать громадою, переписувати й передавати із дому в дім, із рук у руки? Може, ще й надрукує братство в своїй друкарні...

Обережно узяв до рук «Пораду», перегорнув, прощаючись. Знав достеменно: більше він не побачить свого рукопису; із нього, мов із зе́рна, піде багато інших, написаних вже не його рукою, а цей, напевно, десь пропаде, як шкаралуща зернини, всохне і потрухлявіє. Залишаться, хай в іпостасі іншій, його думки, його слова, його душа недремна і вболіваюча за всіх і вся!..

Заплющив очі. Господи, дай силу їм дійти до України, попасти в добрі руки і розпочати нове життя! Не задля слави пускає їх у білий світ, а ради віри й істини свого народу!..

Трепетно зробив сувій, вгорнув його в шмат полотна, припасеного для цього діла, й поклав собі за пазуху. Так матері в негоду носять маленьких діток. Бачив колись давно. На тій землі, куди підпустить нині своє дитя... Цього ось жаль, а як-то серце болить за сином, плоттю і кров'ю рідною, коли іде він в люди, в страшний в своїй жорстокості безмежний світ!..

Дмухнув на свічку й вийшов. Крайнебо вже взялося рожевим тоном — скоро зійде за морем сонце й настане день прощання, розлуки, перший, найтяжчий день.

Сувій зігрівся в пазусі, й від того ще жалкіше було його. Лежав сумирно, ніби теж розумів... Химери! Папір, та й годі. Треба було одружуватися, родить дітей... Замовкни! Це жорстоко... Чи є у тому його вина, що мила серцю дівчина дісталась на поталу розпусній шляхті? Чи він, а не Кирило, підступно звабив ніжну її цноту й пустив по світу?.. А ти ж де був?.. Я вірив у єдність слова й діла, у чистоту людських думок і помислів, у святість віри й совісті!.. Таких, як твій Кирило?.. Хто ж знав!.. Хіба не бачив, не помічав?.. Ні. Дружба, як і любов, буває глуха й сліпа...

Земляк уже на нього ждав. Сидів на білім камені великим чорним круком і пас його очима, допоки аж підійшов.

— Добридень!

— Слава Богу! Присядьте.

Сівши, Іван помітив, що гострий і довгий ніс ченця із Русикону навіяв йому не дуже достойний образ крука.

— Давно ждете?

— Ні. Тільки що і я прийшов... Де ваш папір? Чи, може, передумали?

— Приніс.

Дістав з-за пазухи й віддав йому.

— Кому і де вручити маю? — глухо спитав гонець Іванів на Україну.

— Прийдете до Львова, спитаєте дім Гедеона Балабана, єпископа. А там уже Ісакія, ієродиякона. Йому прошу віддати до власних рук.

— А як чомусь не зможу чи не застану того знайомця вашого?

— Ідіть у дім до братства ставропігійського, що при Успенській церкві, й вручіть, ласкаві будьте, Юркові Рогатинцю або комусь із їхніх старших.

— Знаю того Юрка.

— Ну й слава Богу.

— Мудрий то чоловік!

Чернець підвівся, сховав сувій не у сакви, а теж за пазуху, зітхнув і мовив:

— Отче, благословіть!

Іван підніс правицю й осінив ченця хрестом. А далі враз наблизився, обняв і сліпо, у вогку бороду, поцілував.

— Нехай хранить тебе Господь!..

Щоб не заплакати, він відштовхнув ченця від себе й не став чекати, поки той відійде, а рушив сам, намацуючи дорогу чоботами, немов сліпий.

Ішов, насилу стримуючи бажання повернутися, гукнути подорожньому, щоб підождав, і, кинувши усе на світі, податись з ним. До літа був би вдома!.. А де ж твоя домівка, Иване?..

Це запитання стримало його порив, охолодило трохи. Вітчизна, рідна своя земля, миліша й доступніша, коли на ній є місце, де ждуть тебе не тільки милі спогади про пережите на цій землі, а й люди, речі. Він же напевно відає, що у Судовій Вишні нема давно його рідні. Кирило мстився люто за те безчестя, якого він прилюдно завдав йому на Ринку в Луцьку. Все знищив, стер, розвіяв! А перебравши на себе сан єпископський, піддав його анафемі, прокляв з амвона в храмі як ворога свого народу й церкви. Той проклинав, хто вже не мав ніяких прав по совісті не тільки бути між ієрархів, а навіть зватись пастирем!.. І ось він, брат борителя, його сподвижник вірний, врочисто возсідає в палацах для єпископів, а ти, Іване з Вишні, любитель правди й совісті, живеш у дальній далечі, на цій горі, прекрасній, святій, угодній Господові, але... чужій. Він має все,— ти ж тільки чисту совість! Де ж справедливість, Господи? Хіба єдино в тому, що чиста совість вища й дорожча від благ єпископських, від усіх благ земних?.. Ні, він, чернець Іван, не ропще, не вопіє, жадаючи грунтів і статків. Просто бере за душу великий жаль за правду і за людей, що дивляться, як злом добро осилюється, і зневіряються в твоїй небеській мудрості. Ні, це не богохульство, це тільки слово істини! Брехні, нехай і гарної, тобі не треба, знаю, тому й дерзнув.

Якраз дійшов до каменя, якого вже вважав своїм, і сів, до краю стомлений. Світило сонце ясно, пекло у спину. Море мінилось, грало іскрами, сміялось, мов колишнє його дівча... Свят, свят! Давно він уже чернець і сивий геть чоловік, який прожив півсотні літ, а біс йому нашіптує про молоде. Геть, бісе, геть! Вже, може, її нема на світі, а ти вертаєш давнє, ятриш його. Для чого? Коли надію маєш спіймать ченця на цей гачок, то кидай марну працю. Згоріло все, зітліло в малім вогні, притлумленому тяжким зусиллям волі, постами й молитвами.

Осяяна гора Афон світилась ніжно-білим, ледь-ледь рожевим тоном, й сіяння те возносило в блават небесний душу, загоювало на ній житейські рани. Він бачив її такою, дивною, вже сотні, а може, й тисячі разів, а все не міг начудуватись, звикнути. Сьогодні ж щось притримувало вознесення його душі до Бога, вертало знову й знову її до справ земних, людських страждань і пристрастей. Він ніби йшов дорогою з отим ченцем із Русикону і пильнував, аби якісь розбійники чи турки, тутешні володарі, не налетіли кібцями й не відібрали його послання. Правда, воно для них звичайні шматки паперу, їх зацікавлять більше сакви ченцеві й пояс, де той сховав дукати на чорний день... Гріх, гріх, Іване, радуватися, що ти в біді сам постраждаєш менше, ніж ближній твій, брат по Христу!.. Не радуюся, а лиш кажу, що відаю, як поведуться тут варнаки чи влада, коли захочуть глянути на скарб ченця-мандрівника... Дасть Бог, минеться!.. Вірую і сподіваюсь...

Раптом майнуло щось на стежці, якою йшли з Кареї у монастир, і він завмер. Ніде нікого... Може, якась пташина чи звірина?.. Аж похололо в грудях. Не від страху. Уже давно він не боїться смерті, ні мук земних, тілесних, ні інших людських страждань, які йому послати може доля. Схолонув він, бо виглядає звістки з Русі, зі Львова, з Києва, бо чує його душа наближення тієї миті. Радісної а чи сумної — він ще не знав. Та сподівався гіршого, бо добрі вісті рідко тепер доходять звідти.

Вже час було вертатися у монастир, де ждали перо, папір та книжка грецька. Мусив із неї вилущити стару повчальну притчу і перекласти її слов'янською. Чи сам Леон надумав, чи настоятель... А може, прот чи й патріарх! Ігумен любить гратися у таємниці, звичне робити важним, божеським.

Підвівся важко й рушив. У грудях ніс печальну тиху пустку. Там, де жила «Порада», чув порожнечу. Власне, рукопис був у келії, чернець поніс лиш список з нього, та все ж дитя, що народилося, окріпло тут і тут жило при батькові, пішло у світ, де кожен може позбиткуватися з нього,

скалічити і навіть зовсім знищити. Душа творця, притаєна в його творінні, на віки вічні віддана на суд людський неправий. Неправий, бо кожен з нас вважає себе суддею істинним, а люди ж неоднакові. Сім баб — сім рад, як мовиться на Україні.

— Іване, що з тобою? — спитав воротар, угледівши його журбу.

— Пішов земляк додому...

— То й що? Хай буде йому дорога доброю!

— І серце моє поніс...

Примовкли. Хоча вони були ченцями, були також людьми, синами світу, що жив і досі незримо в них.

— Мій Пловдив зовсім близько, та я не був у ньому вже вісім літ!.. — зітхнув воротар.

— Тягне?

— Чим далі — дужче.

— Правда...

— Чого б воно?

Іван знизав плечима. А далі мовив тихо, неначе сам до себе, своїм думкам:

— І вітри повертають на круги своя...

— Ти хочеш цим сказати?.. — почав був воротар.

— Ти сам сказав,— спинив Іван,— що тягне тебе додому. На старість дужче кличе своя земля.

Ударив дзвін, скликаючи ченців до церкви.

Келія, куди прийшов по службі, здалась йому чужою і непривітною. Хоч ноги ледь тримали, не ліг, а сів до стола й перегорнув свою «Пораду», ніби хотів хоч так притишити печаль розлуки. Ось воно, його послання браттям по роду й вірі!.. І все ж уже це не воно. Це ніби тінь. А справжнє, животрепетне мандрує десь на Україну... Воно в дорозі! Може, за місяць, два прибуде у Львів і розпочне нове життя. Уже від тої миті, як прочитає його Ісакій чи старшина ставропігійський Юрій, воно робитиме свою роботу, кликатиме до сонця правди, істини і захищатиме людей від зла недовірків чи й просто щирих зрадників. Як довго ждати, Господи!.. Рік, що минув, геть змучив, а чим же стануть його душі ці місяці!.. Звичайно, будь він ближче... чи навіть там, у вирі всіх тих подій, що змусили його узяти до рук перо...

Стенувся й осінив на всякий випадок себе хрестом. Не знав, чи Бог йому навіює такі думки, чи сатана, що прагнув дужче збурити його душевний спокій.

Перекладати не мав снаги. Для цього теж потрібний сердечний мир, упевненість. Тим паче тут немає того вогню духовного, що збуджує, стократ помножує тілесні сили, як при писанні, творенні чогось свого, такого, що ти його не можеш не написати, не знищивши в собі подобу божу.

Відчувши раптом втому, заплющив очі. Довго сидів отак, між небом і землею, у напівсні-напівбутті. Думки снувались мляво, народжувались і розтавали, не полишаючи в душі слідів... Та згодом із хаосу став вирізнятися один чіткіший струмінь, в якому стрижнем, віссю чи головою був камінь, що лежав за брамою біля дороги. Отой, його. То він білів на сонці, то голубів у вранішній легкій імлі, то багровів у надвечір'ї, ніби весь час манив до себе, гукав таким химерним робом, кликав. Що він німий, суть безсловесний, прагнув йому повідати? Чом так завзято зваблював його, ченця Івана? Мав скарб якийсь десь під собою чи тіло когось із давніх святих отців? Він чув і в книгах не раз читав про чудеса, в яких на чільнім місці було каміння, петра, як мовлять греки...

Врешті він змусив себе піднять повіки й вийшов із напівсну. Ще за вікном був погожий передвесняний егейський день. Платан ледь-ледь погойдував зелено-сіре віття... А камінь щез. Точніше, враз перейшов з видіння в дійсність, котрої він хоч не бачив зараз, та знав, що є вона насправді. А втім, чого він кличе?

Хоча прийшов до тями і навіть встав на рівні, не міг відігнати те відчуття... На все є воля божа!

Рішуче вийшов з келії і рушив знов стежиною, якою міг давно пройти з заплющеними очима. Куди й поділася його недавня втома. Чи відпочив, дрімаючи біля стола, чи так його підбадьорила людська цікавість...

— Десь щось забув? — спитав із вежі воротар. Отой, що родом з Пловдива.

— А так,— проскочив мимо. Не мав бажання стати й знов побесідувати.

— Оклигав?

Він лише махнув рукою і швидко зник за вежею, в якій містилась брама. Як всі тутешні монастирі, і їхній був фортецею, добротним замком. Знала гора Афон і війни, й смерть гвалтовну, й потоки крові праведної своїх ченців. Нема, напевно, в світі хоча б одного місця, яке б не бачило кривавих чвар!..

Свій камінь Іван побачив здалеку і не помітив у ньому змін. Лежав собі сумирно, білів на сонці, яке ледь-ледь звернуло з полудня... Повз нього йшла дорога. Підсохла вже й теж біла. Тут скрізь панує мармур, відтак і білий колір, з яким завзято змагається південна буйна зелень.

Наблизившись, оглянув пильно камінь і, крім легкої усмішки його підсонячного крутого боку, не вгледів жодних ознак чудес. Зітхнув і сів на звичнім місці, з якого видно шлях на Карею і на Солунь. Вже сонце світило йому в обличчя, змушуючи раз по раз мружить очі. Дорога грала блискітками, немов була вся всипана коштовностями... То де ж твій, каменю, чарівний скарб? Для чого ти принаджував? А може, ти занудився самотиною? Отут, біля дороги, де скель довкіл багато, а поряд, близько — жодної? Мовчиш... Ти бачив стільки, каменю, що дай тобі дар мови — вжахнеш усіх... Напевно, тому й німий...

Верхів'я гори Афон поволі рожевіло, і від дерев лягали довші тіні. Заходив тихий, теплий, дзвінкий південний вечір, коли земля стає величним безмежним храмом, де кожен звук як благовіст...

Заплющив очі й слухав той світоспів, ту музику буття землі, з усім, що є на ній живого і неживого... Гілка упала десь... Хтось зрушив камінь чи камінець, і він скотився з гори на шлях... Процівкала і стихла пташка... Далеко десь трубою єрихонською гукнув віслюк... Зненацька, хтознавідки набігла хвиля, вдарила і, зашипівши, стихла...

Нараз вловило вухо якийсь чужий, сторонній звук. Прислухався — хтось десь ішов. Натомлено, як вже останні версти, останні сажні... Ніби ледь-ледь накульгував, тягнув, як кажуть, ногу...

Розплющив очі, глянув на битий шлях і там побачив постать. То був чернець. Спираючись на довгий костур-журавель, він плив у сяйві блискіток, немов Господь в огненному кущі тернини... Хіба що був без німба і чорний весь, як з одягу, так і з лиця.

Іван чомусь підвівся і стоячи чекав на гостя. Не мав ні краплі сумніву, що йшов чернець іздалеку, що йде до них у монастир, що має пильне діло, бо навіть тут, за кілька стадій, ішов уперто, шпарко як для кривого.

Відстань поволі зменшувалася, й Іван відчув, що подорожній чимось йому знайомий. Той же на мить спинився, утер рукою чорною на лобі піт і рушив далі. Сивий, проте міцний, плечистий, дужий... Господи!..

Жбурнувши костур з кручі, прибулець згріб Івана в цупкі обійми й поцілував.

— Не впізнаєш? — змахнув сльозу.

— Неначе...

— Та Сава, Сава! — вигукнув і знов обняв.

— А я дивлюсь: знайомий ніби... — витер сльозу й Іван. І спохватився: — Прошу, сідай осьо на камінь, спочинь з дороги!

— Сяду,— зітхнув прибулець радо. — То як ви тут?

— Помалу.

— Ну й слава Богу!

— Що це з ногою в тебе? Змуляв?

— Ат!.. — відмахнувся Сава. І мовив весело: — Невже дійшов?!

— Як бачиш.

— І я сиджу на камені по ліву руч од брата Іоанна, що родом з Вишні, й дивлюсь на море, скелі і на вершину гори Афон?!
— Так скучив за Афоном?
— І скучив... Шлях, Іване, був нелегкий.
— Скільки ж ти пропадав?
— П'ять років...
— Леле!
— Дуже перемінився? Аж не впізнав...
— То спершу, з несподіванки,— сказав Іван розважливо. — Я вчув тебе ще здалеку.
— Так гупав патерицею?
— Ні, ще коли ти був далеко. В келії не міг спокійно всидіти, прибіг сюди й дивився на дорогу...
— Дива!.. За мною скучив?
— Не знаю... — мовив щиро. — За Руссю скорше... Вісті давно не йдуть...
— Я вам приніс аж цілий міх!
— Недобрих?
— Та вже ж не втішних,— мовив крізь зуби Сава.
— Тож-то мені душа судомилася...
— Було чого. Там, брате, кояться такі діла!.. Вважай, що я прибув сюди із пекла.
— Ти довго йшов?
— Гадаєш, що, поки я в дорозі був, там стало ліпше? Всує! Аби не гірше.
— Унію король затвердив?
Сава не відповів. Помовчавши, він важко встав, примружив очі, глянувши на надвечірнє сонце, й промовив:
— Тяжко, брате!.. Щоб не ятрити зайве бідою душу, ходімо до ігумена, там разом все вам розкажу. Леон не схуд? — всміхнувся Козак Мамай, як звав його Іван раніше.
— Де там. Іще погладшав.
— Бідний... І їсть так само?
— Прірва!
— Я чув, що є така хвороба.
— Звісно, не від добра,— сказав Іван, ступаючи пліч-о-пліч з Савою. — Костура не рано ти пожбурив?
— Дійду вже й так. Набридло. Два роки з ним. А то лежав...
— Зламав десь ногу?
— Рана.
— Напали турки?
— Де там. Сам нападав! — прискалив ліве око.
— На бусурманів?
— Гірше. Рубали шляхту!
З подиву Іван не знав, що мовити. А Сава лукаво стежив за ним, таким розгубленим.
— Був варнаком? — нарешті спитав Іван.
— Ну що ти! — обурився Козак Мамай. — Чи схожий я на лотра й розбишаку?
— Ні...
— Я рубав одкрито, в бою, як лицар!
— Слухай, а ти мені не снишся? — спитав Іван, спинившись.
— Це справді я,— похмуро мовив Сава. — Візьми осьо помацай,— підставив лікоть. — Той же. Лише кривий на ліву ногу трохи...
Іван торкнувся його руки, відчувши твердість м'язів, якої сам він давно не мав. І ця рука держала шаблю, крівцю людську лила!..
Сава спідлоба зиркав на келії, каплиці, братію, що їм траплялася. Його ніхто не впізнавав, і він ні з ким не забалакував і не вітався. Чи щось йому, сердезі, на серці муляло, чи поспішав зустрітись із Леоном і ніс свій міх з новинами, неначе повну чашу.

Іван також помовчував. Відколи взнав про кров, пролиту Савою, відчужився від нього духом. Не поспішав з осудженням, бо мало відав, проте не міг змиритися з тим, що чернець — та ще й афонський! — вбивав, примушував страждати інших, а не страждав смиренно сам, віддавшись на волю божу.

Келія отця Леона, сиріч ігуменові покої, була безгучна й темна. Допоки йшли, вже звечоріло.

— Слухай, а де отець ігумен? — спитався Сава в послушника, що вийшов з неї.

— В себе.

— Вже спить?

— Ні, молиться.

— Скажи йому, що хочуть з ним помолитися брати Іван та Сава.

— Я зараз,— шмигнув назад послушник.

Невдовзі в келії з'явилось світло. Рявкнув Леонів глас. Упало щось. А вже потому вийшов не брат Леон, а той же служка.

— Прошу! — вклонився їм.

Леон сидів у кріслі й дивився на них з ледь-ледь прихованим роздратуванням, як то бува, коли людину збудять при першім сні.

— Не радий? — спитав похмуро Сава, спинившись за кілька кроків.

— Хто ти?

— Я Сава.

— Який же це?..

Помовчали. Леон не міг впізнати Саву, а той вивчав ігумена, що теж змінився вельми за час його мандрівки на Україну.

— Це наш, Леоне, Сава,— не витерпів Іван мовчання. — Твій проігумен.

— Справді? — з'явився блиск цікавості в Леонових пустих очах. — А я вже, грішним ділом, подумав був...

— Що я помер — всміхнувся криво Сава.

— Чи збіг у світ... Ти рвався весь час з шлеї чернечої.

— Прийшов тепер стриножений... — промовив Сава журно. — Кривий... Та це ще не головне!

— Десь нагрішився вельми?

— Ні! — вигукнув, мов одрубав. — Не взяв гріха на душу.

Іван ледь стримався, щоб не спитати Саву про кров, пролиту ним на Русі.

— Всі ці літа прожив ти, брате, схимником? — прогув Леон не без лукавства в голосі. — В постах, молитвах ревних?

— Ні.

— Де ж ти був?

— По всіх усюдах.

— Гроші збирав для нас? — підняв високо брови отець Леон.

— Збирав овець заблудних в одну отару.

— Був пастухом?! — не йняв ігумен віри.

— Ну, пастирем.

— А-а, ти устроїв там монастир!

— Я, отче, був два роки в козачім війську.

— Як-то? Забрів на Січ?

— Ви чули про Наливайка?

— Їх три було в Острозі,— сказав Іван. — Отець Дем'ян та сотник княжий Северин...

— Ось цей підняв народ супроти шляхти, Польщі й унії, що наступала й гнітила віру нашу!

— І ти пристав до нього? — спитав Іван, схвильований його словами.

— Міг я стояти збоку? — блиснув очима Сава й одразу став таким, як був до виходу на Україну.

— З хрестом пристав чи з шаблею? — спитав Леон.

— І з тим, і з тим,— всміхнувся Сава біло. — Хрест — для своїх, а шабля — для ворогів.

— Був у боях?
— Доводилося. Я ж, як не є, старий козак! — закозирився Сава.
— А то не гріх? Чернець і зброя...
— За віру і за волю вмирать не гріх!
— То ж умирать... А ти вбивав.
— По-лицарськи, в бою, де міг і сам упасти трупом. Тут хто кого.
— В минулому ченці не раз оборонялися мечем,— підтримав його Іван. — У книжці тій, що ти, Леоне, мені довірив перекладати, є про нашестя латинян на афонські монастирі, і їм ченці чинили збройний опір.
Сава присів на лавку біля стола. Леон заплющив очі, обдумуючи складну задачу чи спочиваючи. Нарешті він озвався м'якше:
— І що? Чого добилися ви з Наливайком?
Сава махнув рукою.
— Вівці,— промовив згодом тихо,— ще не були готові стати проти вовків... Як завжди: зрада, підступи, моє — твоє, «тікаймо, бо їх багато й вони страшні»!..
— Розбили вас?
— Розбили,— признався скрушно Сава. — І Наливайка взяли в полон... Свої старшини зрадили! Підступно пов'язали його, Шаулу, Шостака й здали панам.
— Скарали їх? — спитав Іван у тиші, що залягла.
— Одвезли до Варшави і там — усіх одразу. Крім Наливайка... Мучили його три місяці й лише тоді спалили у мідному бику живим...
Цього разу тиша в келії панувала довга й скорбна. Печалились по убієнних братах по вірі й племені, по волі, що не встигла розпростать крила й винести народ нещасний руський з долини сліз. Укотре вже!..
Ввійшов послушник й мовчки вкляк у порозі.
— Що тобі? — спитав ігумен.
— Отче, підете на вечерю чи принести її сюди?
Леон зиркнув на Саву.
— Ходімо ліпше в трапезну,— підвівся той. — Най гляну на всіх братів, вклонюся всім одразу.
— Гаразд,— зітхнув ігумен і важко став підводитися.
По трапезі здорожений прибулець Сава мусив піти спочити в келію, яку йому відвів Леон, й Іван не мав чого робити іншого, як повернутися й собі домів. Щоправда, хоч тут давно, чомусь не міг єднати домівку з келією. Чувся весь час у підсусідках, у гостях навіть, вічним таким блукальцем. Не через те, що мовиться в святім письмі про тимчасовість, марність життя земного. Певно, була того причиною відсутність будь-чого свого у келії. Домівка — то найперше речі, з якими ми зжилися, а в нього навіть ряса була із запасів монастирських. Свою мав тільки голову, бо душу, постригаючись, оддав вітцю небесному.
Брів у пітьмі стежиною межи дерев і бляклих трав, а сам був на Вкраїні. Не встиг спитати Саву, кому віддав його послання і як воно було зустрінуте в громадах православних і католицьких, оскільки він у ньому волав до всіх... Ще розповість. Він, мабуть, наблукався на все життя...
Тим часом виплив з моря щербатий жовтий місяць, і стало йти зручніше. Гора Афон засяяла вгорі над ним, немов палац величний творця всього на цьому світі сущого, й наповнила благоговінням ченцеву чисту душу, жадаючу краси, чудес і навіть з'яви Бога; нехай не в іпостасі царя небесного, то хоч у знаку, в символі, одним з яких, звичайно ж, і є ця твердь, Свята гора, яку благословила Марія, мати божа...
Згадав Карпати-гори, Високий замок львівський, своє Підгір'я... Чом же Бог не схотів подати поміч краєві, який повстав, чому дозволив шляхті залити кров'ю волю, що стрепенулася і закричала лебедем до хлопських душ? Іще раз випробовує? Чи одвернувся, кинув напризволяще народ, що, знехтувавши своїх богів, прийшов до нього, в лоно святої церкви грецької?..
Він зупинився навіть і втупив зір у небо, чекаючи, що те його скарає за це блюзнірство. Проте панувала тиша. Ледь-ледь похлюпувало у берег

море, віття гойдав вітрець, і місяць слав водою доріжку білу-білу, як полотно...

Зітхнув і рушив далі. Хоч був добряче стомлений, до келії йти не хотілося, і він, добрівши лавки біля платана, упав на неї. Мармур ще був ледь теплий... Щось він йому нагадував... Черінь у рідній хаті?.. Чи камінь біля річки... А може, ноги мамині, де він сидів, набігавшись, і їв пшоняну кашу?..

Оглянувся, утер сльозу. На старість став плачливий. Як був молодший, з горя і то не плакав. Нині ж його розслаблюють думки, уява, спогади. Невже настала йому пора вертатись до початку, як ті вітри біблійні, що роблять кола?..

Раптом відчув, що змерз. Хоча надворі провесінь, ще ночі прохолодні, тим паче для одягненого сяк-так ченця.

Прислухався до шуму моря, вгадуючи отак, чи буде погожий день, встав і пішов до келії. Мав ще одну причину бажати сну: скоріше стріне Саву і розпитає в нього з подробицями про Наливайка, унію і все, що діється у рідним краї.

Вранці, як він ще спав, прийшов-прибіг брат Сава. Напевно, міх новин з Русі став заважким, аби його спокійно носити тут, де твердь земна кінчалася і починалось море.

Оскільки в келії було ще темно, Сава добув вогню і запалив недогарок у свічнику.

— Як спалося? — спитав Іван, підводячись.

— Впав і заснув,— махнув рукою Сава, так ніби в ній була і досі шабля. — І встав ураз: здалося, що хтось у двері гупає. — Всміхнувся: — Море!..

— Довго ховався, мабуть?

— Мусив загоїть рану...

— Слухай, а де ти подів моє послання?

— Можеш не потерпати,— підніс ручище Сава. — Віддав, кому належить.

— А саме?

— Братам Юрку й Івану Рогатинцям, а ті дали йому дорогу межи люди.

— Спасибі.

— Сказали: ти їм вельми тим підпоміг. Просили ще такого слова!

— Вчора послав з ченцем із Русикону. Вранці. А ввечері тебе зустрів,— радів Іван тій похвалі. Не гордість його втішалася, а відчуття потрібності своєму краю, людям.

— Там є такі, що звуть тебе пророком і Златоустом. Читали все, що ти прислав раніше,— не зупинявся Сава. — Мені і то з твоєї слави щось перепало...

— Нащо береш мене на кпини, Саво? — нахмурив брови.

— Істинно! Ось хрест святий! — перехрестився хрестом великим Сава. — Ніхто не ріже так правду панам, ксьондзам, як ріжеш ти!..

— Увечері я засинав з бажанням почуть від тебе більше про Наливайка і вашу прю зі шляхтою,— якомога спокійніше перемінив Іван розмову.

Сава, хоч не одразу, втишився, погмикав, сів до столу, перегорнув сюди-туди цупкі блискучі аркуші з письмом по-грецьки й мовив:

— Це довге діло, брате... Й гіркіше від полину...

— Забув, що ліки часто гіркі на смак.

— Це ліки?! — відсунувся від столу Сава. — Ти тільки глянув би, що там лягло козацтва, на Солониці, біля Лубен!

— Хтось бачив, хтось про те почув чи ще почує — і більшатиме в народі злість на шляхту,— сказав Іван.

— Вже знає вся Україна! Зціпила від болю зуби, терпить і жде нагоди!..

— Мабуть, іще не вся,— зітхнув Іван. — Та, певно, вже очунює якась частина люду від хворобачки, званої «а нам байдуже».

— Бачив би, як посполиті йшли в козаки! Розпрямилися одразу груди, спини; в очах завзяття, гордість. Вчорашні хлопи стали ураз орлами, левами!..

— Воля — природний стан людини.

— А як рубались, кидались під ядра й кулі! Мовчки ішли на смерть, одягши чисті сорочки і поголившись...

Він одвернувся, витер рукою сльози й згодом додав уже спокійніше й від того геть трагічно:

— А їх же там, на Солониці, й не поховали... Бандити, лотри, зрадці!.. Вовкам лишила шляхта. В науку іншим... Так-то, Іване-брате!..

— Довго ж ви воювали?

— Два роки... Нам би єдності! Аби ніхто не пнувся в шляхту, топчучи своїх же рідних, ближніх!

— У празникових щоб сорочках...

Помовчали. Іван одягся, вмився. А Сава все сидів і подумки далеко був на Україні, в боях, походах.

— Вирвалося нас трохи більше тисячі,— сказав нарешті тихо. — Зібрались, разом вдарили й пішли на Січ. Не гналися пани за нами — в таборі вбивали всіх, хто попадав під руку,— дітей, жінок, поранених.

— Там козаки були з жінками й дітьми?

— Хотіли вийти з Речі Посполитої в Московію.

— А може, й справді всім нам піти на вільні землі, аж за Дніпро, й нехай поляки давляться землею й скарбом нашим? — спитав Іван. — Бо з ними нам, як видно, не мати миру, надто гоноровиті.

— Знайдуть і там,— сказав похмуро Сава. — І звір біжить за тими, хто втікає.

— Виходить, нам хоч круть, хоч верть...

— Ні! Я, побувши на Україні й набачившись там усього, став, брате, дужче вірити в зорю Русі!..

Ударив дзвін, скликаючи ченців до церкви.

Іван та Сава разом перехрестилися і мовчки вийшли з келії.

Вже після служби й трапези Леон зібрав у себе старих ченців, щоб проігумен Сава повідав їм про унію із перших уст. Були тут різні люди: болгари, серби, руси, московити, волохи, греки... Віра всіх їх об'єднувала в одну сім'ю, в одне духовне братство.

Леон вмостився в кріслі, зітхнув відтак полегшено й кивнув велично Саві.

Той звівся, крекнув від хвилювання і мовив хрипко й тихо, зовсім не так, як вранці в Івана в келії:

— Братове, нашій вірі там, на Русі, загрожує велика скрута. До вас уже дійшли чутки про унію і про ганебну зраду православних ієрархів...

— Чуткам негоже вірити в такому ділі,— мовив хтось із кутка.

— Я, браття, просто звідти. Й приніс, на жаль, вам не чутки, а чорну правду зради святих отців...

— Які ж вони тоді святі! — гукнув той самий голос.

— Це так. Проте ніхто їх досі в нас не позбавив сану. А шани їм додалось. Від шляхти, звісно, та короля.

— Як сталася вся та рахуба, Саво? — спитав Леон.

— У дев'яносто п'ятім[18] єпископи з митрополитом змовилися прийняти купно унію і надіслали своїх послів до папи...

— Кого? — не втерпів хтось із русинів.

— Кирила та Іпатія, єпископів із Луцька й Володимира.

— Ганьба!

— Лизать патинки папі?..[19]

У келії зчинився шум. Ігумен мусив навіть піднести владно руку.

— І що? — спитав.

— Посли вклонились папі і визнали його верховну владу...

[18] Тобто 1595 р.

[19] Йдеться про церемонію цілування на знак покори папського взуття.

— Над цими єпископатами?

— Ні, усією Руссю!

У келії зробилось тихо-тихо. Лиш чути було, як важко дихав отець Леон.

— А далі? Що по тому? — спитав Іван.

— Мав бути в скорім часі собор церковний, та Наливайко своїм повстанням втрутився в цю чорну зраду...

— Кажуть, що був собор!

— Відбувся. Але за рік. Як військо Наливайка було розбите й повстання вщухло.

— А що було б, якби воно, сиріч козацьке військо, перемогло? — спитав з кутка цікавий ченчик.

— Воля,— розвів руками Сава. — Свобідна Русь!

— Жаль...

— Що ж собор церковний? — вернув усіх до унії отець Леон.

— Зібрався в Бресті позаторік, у жовтні місяці. И одразу розколовся на два собори. Перший з них, православний, очолив протосинкел самого патріарха константинопольського Никифор. Собор відкинув унію і відлучив од церкви митрополита Рогозу з єпископами. А другий, уніатський, очолений митрополитом, пристав на унію, і ті ж таки відлучені од церкви ієрархи її схвалили підписами. Никифора вони схопили там же, ще на соборі, й кинули в Марієнбурзький замок...

— Та це ж сваволя шляхти! — обурився той самий ченчик.

— Гірше. Це беззаконня короля, що сам віддав такий наказ,— поправив Сава.

Спершу ченці притихли, потім усі загули, як бджоли в борті, звaленій ведмедем. Аж мусив їх спиняти отець Леон.

— Братове, тут не майдан, а келія, і не русинське місто, а монастир! — підніс рішуче руку. — Мені також не байдуже, що буде з православієм там, на Русі, проте не забуваймо, що ми прийшли на гору цю шукать спасіння душам, а не тілам, не плоті нашій бренній. Молитва — наша зброя і непробивний, надійний щит. Молімося за всіх стражденних нині на тій землі, за душі тих відступників, яким горіти вічно в огні геєни...

— Отче,— втрутився Сава,— може, нам помолитись лучче за Наливайка та козаків, що склали буйні голови за нашу віру й волю? За тих, кого залізом білим, дибою загонять нині в унію!..

— Помолимося! — підніс ігумен руку.

Ченці звелися дружно, і вознеслось до господа десятків зо два молитов. На різних мовах. Суть же в усіх,— можливо, вперше на цій горі,— була одна: молилися за убієнних русинів-воїнів і щоб святий та кріпкий послав живим терпіння й силу вистояти в принуці злій на зречення самих себе.

Як відпускав старих ченців, отець Леон затримав раптом Саву. Той глянув на Івана, немовби щось хотів йому сказати, й Іван кивнув, що ждатиме.

Спинився на узвишші, з якого видно було далеко море та острови, розкидані по ньому купками, і повернувся подумки до тих подій, що сталися на Україні. Виходить, там не рік, не два йде битва, в якій разять мечем, хрестом і словом, а він собі живе з чуток, воює з тим, що вже здається дріб'язком порівняно з унією і всім, що йде за нею. Це ж тільки перші смути і перша кров, це квіточки, з яких ще виростуть страшні плоди, це лиш яйце, з якого згодом вилупиться гидке пташа і стане птахом розбрату!.. Недарма кажуть, що із гвалтовно викопаної криниці води не пити; що силою не станеш милим...

Між островами пливли човни. З вітрилами і без вітрил... У сітях, що витягували рибалки, блищала риба... Здалеку не бачив, як звивалася вона, застрявши в міцних чарунках, та уявляв, і це йому нагадувало його народ, що втрапив нагло — в горі та розорінні — до сіті Польщі й папи. Колись могутня, велика Русь ледь відбивається від цих вовків, що вже впилися

унією у шию їй і душать, душать... Господи! Де ж справедливість? Нащо даєш їм волю творити зло, примучувати народ, що й так зазнав біди, з якої не може й досі видертися? Весь час, уже впродовж століть, його спихають в яму, б'ють по руках, по спині, по голові, щоб він не зміг устати, розпростать плечі. Орда, литва, поляки, турки — несть їм числа! Тепер ще й папа взявся на повну силу, кинув на Русь своїх нещадних і вірних псів — єзуїтів, яких держав на прив'язі й дрочив шматками ласими, що не давались в зуби й родили лють.

Задумався і не помітив, що йде доріжкою, а не стоїть. Вернувся на узвишшя неподалік ігуменових покоїв, щоб Сава міг його угледіти, як тільки вийде. Сава все те страхіття бачив, сам пережив!.. А він, Іван, що зріс у Вишні, тим часом тут молився, їв, писав якісь послання і тим утишував своє сумління. Ах, ти чернець? Раб божий, його слуга? А Сава?.. Кожен має свою натуру, душу, свою судьбу. Я прагнув... Він прагнув теж — з мечем в руці, віч-на-віч зі страшною смертю!.. Смерть скрізь однакова... Е-е, не скажи! В бою вона не та, що в тихій келії, в монастирі!.. Ченцеві смерть — наближення, крок до мети... Чому ж ченці біжать від неї, плачуть і нарікають, коли надходить їхній смертний час?.. Згинь, сатано!..

Оглянувся, чи ще не йде брат Сава й чи не стоїть за спиною лихий боритель людства. Найменший сумнів, роздум — і він вже тут, нашіптує і спокушає. Ченці для нього — скалка болюча в тілі, піщина в оці, божий страх у душі... А є в нечистого своя душа, свої страждання, радощі? Чи має втіху, вловлюючи людські пропащі душі? Й навіщо, власне, вони йому? Щоб дозолити Богові, який колись його з ганьбою вигнав з неба?..

— Ху-у, аж упрів!

Здригнувся, не впізнавши зчужілого голосу Сави.

— Наш брат Леон, коли вже впреться лобом, то хоч кричи!

— А що таке?

— Ти знаєш, навіщо він мене затримав? Щоб я вмовляв тебе узятись за житія!

— Це й справді...

— Світ наш рушиться, душа народу гине, а в нього лиш одне на думці — слава!

— І добра пам'ять... — голосом отця Леона додав Іван.

— А схоже!

— Стараюся... — продовжив гру.

— Я радий, що ти живий душею,— помовчавши, сказав поважно Сава.

— А тілом? — усміхнувся ледь-ледь Іван.

— Так само,— не відповів на усмішку, мов не помітив, Сава.

Зніяковівши, Іван полишив веселий тон. Торкнувся ліктя Савиного,— тим самим запросивши пройтися вдвох,— і рушив по доріжці у бік воріт. Не знав і сам, чи хотілося йому по-братському переділити, немов хлібину, з Савою свій камінь, твердь свою афонську, чи просто рушив звичним уже шляхом для роздумів і дум про те, що мало стати йому чужим, байдужим у кам'яних похмурих стінах монастиря. Під чобітьми похрустувала суха жорства. Чіплялася за ноги буйна зелень, не звична, як на березіль. У кронах, що набухали бростю, вовтузився і цвікотів пташиний різний дріб'язок. І сонце гріло вельми...

— Тут благода-ать! — дихнув на повні груди Сава. — Мене в льоху ховали мало не півроку...

— Нащо? — спитав Іван і зашарівся.

Сава те не завважив. Чи вдав із делікатності, що не почув.

— Я був один чернець-козак у таборі, й пани мене примітили, шукали скрізь, винагороду навіть пообіцяли тому, хто схопить мене живим.

Іван хотів спитати, чому не мертвим, та не посмів. А Сава почув його німе запитання і пояснив:

— Кортіло ксьондзам на Ринку в Львові мене скарать прилюдно. Поставили уже й палю, оголосивши, що то моя.

— А Гедеон? — спитав Іван. — Піддався теж під унію?
— Ні поки що.
— І палю оту дозволив?
— Його про те і не питала шляхта та арцибіскуп лядський.
— Хто ще із ієрархів, окрім Кирила й Іпатія, пристав на унію і заганяє в неї свою паству?
— Григорій Загоровський, єпископ полоцький,— перераховував на пальцях Сава. — Діонісій Збіруйський, єпископ холмський; Леонтій Пелчицький, єпископ пінський і туровський...
— А що перемишлянський? — спитав Іван про «рідного», якому підлягала його Судова Вишня.
— Цей не піддався, вистояв.
Іван зітхнув полегшено.
— Окрім Леонтія, я знав усіх у першому своєму житті[20], коли вони ще не були єпископами, ще не купили сану цього за золото[21], яке їм дав, без сумніву, сам сатана.
— Вони вже справдили його надії, сторицею вернули борг,— похмуро мовив Сава.
— Найгірший з них Терлецький, отець Кирило, знаний у Луцьку мною впродовж років. Йому й людину вбити що в воду плюнути...
— До речі, цей Кирило підозрюється у смерті ченчицького попа Добринського, що зник кудись, як не схотів послухатися вмовлянь єпископа й прийняти унію.
— От кат рябий!
— Я чув, що й ти з ним мав рахубу.
— Та ще й яку!
— За дівчину?
— Вона була краплиною, що переповнила велику чашу мого терпіння, Саво,— зітхнув Іван.
— Ця чаша нині виросла вже, як Успенська церква, а ієрархи наші все ллють і ллють у неї свої гріхи, ба навіть просто злочини! — промовив палко Сава. — Раденькі, що допалися, що вийшли з-під суда людського, а єзуїти лише з того посміюються та похвалюють, коли вони б'ють по лицю попів у церкві, власність чужу пригрібують, гвалтовно, мов татари в тяжкий полон, зганяють православних своїх братів у храми, де твердо вгніздилась унія!..
— Чи ти не пишеш, Саво? — спитав Іван, зчудований його словами на захист віри істинної.
— Куди мені,— махнув рукою Сава і засоромився, немов юнак, якого похвалили за добре діло. — Просто пече мені, отут болить! — ударив себе у груди. — Не хтось, свої русини, отці церковні, пастирі вдались до зради, душі продавши тим, хто прагне смерті нашої як племені і як народу! Нехай орда, хай турки, поляки, папа римський, а то ж свої! Не хоче серце вірити, миритись з тим. Здається, все це тільки жахливий сон...
— Помацай рану.
— Правда...
Вони вже вийшли з монастиря, і Сава, те помітивши, спитав:
— Куди ти мене ведеш?
— На петру. Маю камінь, який мене підтримує в тяжкі хвилини сумнівів.
— Це той, де ти мене зустрів?
Іван кивнув. Невдовзі признався щиро, як на сповіді:
— Я тут долав спокуси борителя...
— І подолав? — озвався Сава з усмішкою.
— Не віриш?
— Що ти! Просто не уявляю, чого т о м у від тебе треба... Жінку тобі в думках підсовував чи митру митрополичу?

[20] Тобто до постриження в ченці.
[21] Король Речі Посполитої мав право продавати єпископства.

— Ні... Біль за рідним краєм...

Брат Сава глянув на нього так, як на малу дитину, і мовив:

— Той старається зробити все, щоб ми були байдужими, сліпими і глухими до бід свого народу, щоб нас умкнути з нього. А ти...

— Постригшись, я відрікся від першого свого життя, від пристрастей, що в нім вирують, і передав себе до нігтя Богові, прийшов сюди спасати душу.

— Сам же колись казав, що, власне, втік,— примружився лукаво Сава.

— Ну-у...

— Що ж виходить? Раб сатани Кирило послав тебе спасатися на Святу гору...

— Афон я, Саво, сам вибирав,— сказав Іван невпевнено.

— Бо він найдалі!

— Правда...

— Сюди рука латинська не дістає...

— І меч страшний анафеми, якій піддав мене Кирило в Луцьку.

— Ого! — аж зупинився Сава від несподіванки. — То ось чому не ходиш ти на Вкраїну...

Іван не став підтакувати чи заперечувати, бо відповідь на це трудне запитання була складна, вся зіткана із суперечностей.

Він подолав тих кілька сажнів, що розділяли його й скалу, й ступив на камінь. Сава одразу сів. Напевно, рана й довга, тяжка дорога забрали в нього багато сили.

— Гарно!.. — зітхнув блаженно Сава.

— І стін нема,— додав Іван. — Лиш білий широкий світ...

— Мов у степу.

— Тут море...

— І степ — як море, Йване... Я погуляв!..

Помовчали. Дивилися на голубінь безкраїх вод, на зелень лісів по схилах гори Афон, на човники між островами й скелями...

— А я Дніпра не бачив,— сказав Іван хтозна-чому.

— Ріка! — сяйнув очима Сава. — А навесні!..

— На Запорожжі ти був також?

— Сподобився,— поважно мовив Сава, неначе йшлося про Єрусалим. — То серце України. Її душа!

— Поляки кажуть...

— Лотри та розбишаки? Бридня! Там зацні, Йване, лицарі, борці за волю, воїни, що йдуть на смерть безстрашно за рідну землю!

— Вірю,— утишив його Іван. — Так не кричи, бо позбігаються сюди ченці. Ти ж відаєш, які лункі ці схили. Чи вже забув?

Брат Сава лише махнув рукою. Проте затих. Нахмурившись, дивився в далеч моря.

— От добре, що нагадав! — ударив раптом себе по лобі. — Книжку забув тобі віддати, яку приніс!

— Супроти, може, унії?

— Ні, навпаки. Єпископи — чи сам Іпатій Потій — стають на оборону своєї зради, унії, папежа...

— Де та книжка?

— В моїх саквах, у келії.

— Читав?

— Не зміг: весь час порвати хочеться, жбурнути геть і вимити по тому руки. Зрада там бридка, а захист зради просто мерзенний!

— І все ж даси проглянути.

— Для чого ж і взяв. Мов гадину ніс на плечі. Бр-р!..

— Так хотілося, щоб я уздрів? — спитав Іван із посмішкою.

— Щоб ти уздрів... — зітхнув смиренно Сава й прискалив хитро око,— обурився і... возроптав!

— Сиріч?

— Змішав з землею зміюку цю.

— Отак, як ти збирався?

— Ні. Словом! Так, як може у нас лише Іван із Вишні.

Іван промовчав. Йому було приємно і водночас тривожно, навіть страшно. Не книги, а самої її присутності в монастирі, того, що хворий Сава ніс книгу ту аж з України, хоча вона його бридила, і хитро так, на петрі цій, згадав про неї... Що це? Судьба чи підступ, зваба його лукавим бісом? Йому і так нелегко, він ледь долає тугу за т и м життям, за Руссю, за всім, що не збулося, не відбулось, а тут ще Сава з міхом тяжких новин, із серцем, не остудженим в чужих льохах, із книгою, що ренегати витворили й пустили в світ, ховаючи свою неправду...

— А глянь сюди,— торкнувся пальцями його плеча.

Брат Сава закинув різко голову, аби дізнатися, куди йому слід глянути, і наразився на гострий зір.

— Ти що? — спитав здивовано.

— Упевнюють, чи ти є ти...

— А хто ж іще?

— Не знаю. Лукавий міг узяти твою личину...

— Господи! — схопивсь на рівні Сава. — Ти що ото говориш? Я сатана?

— Ану лиш перехрестися!

Брат Сава не осінив одразу себе хрестом. Він засміявся голосно,— аж мурашки Іванові пішли по тілу,— потім оглянув, ніби хотів купити або найняти, свого товариша, і мовив сумно, з болем:

— До чого нас доводять самотиною!.. В найближчих друзях бачимо нечисту силу і боїмося...

— Саво, прошу тебе, перехрестися! — терпко гукнув Іван. Правдешніше, хотів гукнути, але лише прошепотів.

Скрививось гірко, Сава перехрестився. І наче камінь скинув з душі Іванової. Таки насправжній, Сава, Козак Мамай!

— Пробач... Мені здалося... Тебе так довго тут не було, і раптом — як сніг на голову,— залепетав, аж бридко стало йому самому.

— Треба ж таке надумати,— всміхнувся Сава.

— Змучився я без вістей із України, без земляків, з якими можна поговорити як з братом брат... Доходили якісь чутки, а певного не знав ніхто...

— Воно таке, що, може, лучче його й не знати!

— Правда — це ясність, сонце в потемках життя людського, Саво.

— А як вона, та правда, чорна?

— Байдуже. Від правди — будь-якої! — нам видно шлях для поступу; брехня ж нас в'яже, спутує і робить геть сліпими.

— Не знаю. Може, воно і так,— розвів руками Сава. — Тобі видніше... Що ж ми робити будем з книжкою? — примружив очі.

— Хитрий! — обняв Іван його за груди, бо до плечей не діставав.

— Тому й живий,— підтримав Сава цей, інший, тон. — Навчили панки-ляшки.

— Вділи мені науки тої.

— Рад би, так пропаде. Твої послання свідчать, що ти, як буря, преш напролом.

— Це гандж?

— Та як сказати...

— Хитрість, немов іржа залізо, з'їдає душі. Особливо таких, як я, що пишуть чи проповідують.

— В бою нехитрий — найлегша здобич для ворогів,— нахмурив брови Сава. — А ти хіба не в битві, не в боротьбі?

— І це все правда, Саво,— зітхнув Іван. — Тому-то я ховаюсь за забором Афону й верст.

— Хитруєш?

— На свій манір,— всміхнувся. — Боюсь іржі...

— Й отця Кирила з присними?

— Та як сказати... — мовив геть, як допіру Сава, і засміявся.

Скочив на землю з каменя і допоміг зійти на шлях кривому брату Саві. Дивився, як він накульгує, і знов подумав: рано жбурнув із кручі палицю.

— Болить? — спитав.

— Минеться! — махнув рукою Сава. — Спочину тут, зіллям полікуюся і знову хоч у танок.

— З якого вийшов з раною?

— А хоч би й так! — спинився Сава. — Думаєш, там козаки сидітимуть, на пузі склавши руки?

— Не всіх злякали стратами?

— Не знаєш ти козаків!

— Зате я шляхту знаю,— зітхнув Іван.

— І шляхта тепер не та.

— Гадаєш, краща?

— Гірша! Жадає крові нашої, як вовк голодний.

— Ду́ші їм треба теж. І це страшніше. В душах — прийдешнє наше криється, мов птах в яйці.

— Виходить, розбив яйце — і вже нема ні роду твого, ні племені, ні мови, ні свідомості, хто й звідки ти?

— Вже яничар.

— На польський лад! — рубонув рукою Сава. — Тому-то шляхта така зичлива вельми до уніатів. Брати...

— Яке там братство,— похмуро сказав Іван. — Ми гній для них чи, в кращім разі, свіжа бездумна кров для виродженого в розко́шах панства.

Картина, яку він сам намалював, пригнітила, аж мов притисла їх до землі. Йшли далі мовчки. Мовчки ввійшли до Сави в келію, де той бридливо взяв у саквах книжку і дав йому.

Іван підніс до виду, щоб прочитати назву, написану чітким напівуставом: «Оборона Берестейського руського собору».

— Гріх невідмольний буде, як ми залишимо паскудство це без відповіді,— сказав крізь зуби Сава.

Іван нічого не відповів, хоча, як мовиться, пилось до нього, оскільки Сава читать читав, але писати послання там чи проповіді не мав кебети.

Вийшов без Сави з келії. Ніс під пахвою книжку, рік тому видану у місті Вільні. Автора на ній ніде не значилося, і цим вона була ще більш підступна і небезпечна. Коли один хтось пише чи проповідує, то він висловлює у тій чи іншій мірі свої думки, а книжка безосібна — це вже громадська думка, глагол господній навіть для простолюдина.

Брат Сава, мов навмисне, залишив їх, Івана й книжку біскупів, лице в лице, як залишають двох вояків для герцю перед початком битви. І тим розбурхав, змусив жадати бою, прагнути схрестити зброю з ворогом. Він стільки вже тут передумав, стільки зламав списів у сутичках своїх уявних із уніатами, що спис, який він кинув у них з ченцем із Русікону,— лише маленька часточка тієї прі. Тепер же мав нагоду уздріти душу ворога, його лице духовне без заборола. І вдарити у нього теж одкрито, уклавши в цю велику мсту всю силу, всю зневагу до ренегатів і біль за підло зламаний закон любові й вірності!..

Читав півдня. І ввечері вже весь кипів обуренням. Таким, що не помітив, як і стемніло. Тільки коли хотів схопить перо і записати думку, що народилась, визріла і розривала мозок, збагнув, чому довкола могильний морок. Швидко добув вогню і запалив нову і грубу свічку, передчуваючи, що в нього буде нині велика ніч, ніч битви. Не мав смоли та льону, щоб обмотатись ними, як Кожум'яка, і все ж виходив мужньо на двобій зі Змієм, що вивергав із пащі сморід зради, вогонь злоби і дим неправди.

Свічка горіла рівно, ясно. У шибку час від часу тихенько шкрібся гілкою старий платан... І чулося, як б'є,— немов далеко, можливо, аж на Україні,— у берег хвиля...

Словом він бив у тих, хто напосівся знищити його народ, улити в чужу ріку його духовні сили і розчинити навіки в ній. Перо тремтіло дрібно в його руці. Не страхом, ні, схвильованістю та нетерпінням, так, як тремтить застояний у стайні кінь, відчувши шлях далекий і небезпечний.

Писав до всіх єпископів, які втекли од віри своїх дідів та прадідів і намагалися, зі шкури борзо лізучи, втягнути в прірву зради й увесь народ. П'ять віх поставив, ступенів, що виявити мусили неправду їхню, ницість і відворотність для душ правдивих, істинних.

«...Покажіть же мені ви, що про згоду[22] дбаєте, хто з вас сягнув душею свій перший ступінь і в вірі, що покоїться на непорушному фундаменті, у заповідях себе знайшов? Хіба не ваші милості ділами злими віру раніше ще поруйнували? Хіба не ваші милості прагнення до нагромадження грошей, джерело хіті до різного достатку світського в собі давно геть розпустили й насититись ніяк не можете, а навпаки, ще більшою захланністю й жадобою, світських достатків прагнучи, захворіли? Покажіть же мені ви, що про згоду дбаєте, хто з вас, в миру ще будучи, оцих шість заповідей Христових сповнив, тобто голодних нагодував, спраглих напоїв, бездомним дав притулок, голих одягнув, хворим послужив, провідав в'язнів? Хіба не ваші милості не тільки в житті мирському шести тих заповідей не дотримувалися, а й нині, в духовнім сані будучи, геть зневажаєте?

Хіба не ви убогих оббираєте й голодними людей нещасних робите, тих, хто, як ви, господній образ носить; привласнюєте, що на сиріт дають у храмах благочестиві християни, з токів стоги та копи хлібні тягнете; себе та челядь свою годуєте, чужий кривавий піт і труд, лежачи й сидячи, сміючись і граючи, пожираєте, горілки кріпкі гоните, пива потрібні варите і в прірву ненаситну, бездонну черева свого вливаєте; самі і з гостями своїми об'їдаєтеся, а сироти церковні алчуть і жаждуть, а бідні підданці й потребу річну не вдовольняють, з дітьми бідують, їжі собі не маючи, тремтять, що хліба їм до врожаю нового, у переднівок, не вистачить.

Хто з вас у дім свій прочанина у рам'ї ввів, нагодував і напоїв, дав прихисток і ноги, як Авраам, омив? Хіба не ваші милості прочан, духовних чином, оббріхуєте і хулите, потріпуєте і ганьбите, ненавидите, обмовляєте і зводите безчесний наклеп? Що нам явилося із уст, які про смердючу угоду дбають, самі ж картають, мовлячи: «А що є з себе патріархи або владики грецькі? Жебраки, волоцюги та ошуканці!» Ось така вашого мудрування гостинність!

Хто з вас і де одяг знічев'я голого? Хіба не ваші милості самі з усіх здираєте, з обори коней, волів, овець у бідних підданців гвалтовно тягнете, з самих їх шкуру лупите, оголюєте і мучите, на плоти й човни надовго, зимою і літом, в негоду гоните,— а самі, як ідоли, в теплі у кріслах сидите або, коли й трапиться той труп ідолоподібний на інше місце перенести, то на колисках, неначе дома сидячи, легенько переносите, а бідні підданці денно і нощно на вас працюють, мучаться; їх кров і силу виссавши і голих у хлівах полишивши, ви голодранців різних, що перед вами крутяться, в єдваби, сукна та кармазини вдягаєте, щоб гарним видом тих слуг своїх втішатися; а бідні підданці і сірячини, щоб тіло своє прикрити, не мають! Ви з їхнього поту повні мішки грішми золотими, талярами, півталярами, ортами, четвертаками й потрійними напихаєте, суми докладаєте, в шкатулах місця вишукуєте, де б кожній із тих дорогих осіб, яких ми тут згадали, лежалось добре, зручно; а ті бідахи-підданці шеляга на сіль не мають.

Де хтось із вас служив людині хворій? Хіба не ваші милості каліками здорових робите, січете, мучите і навіть убиваєте? Помацай лису свою голівку, ксьондзе біскупе луцький, і пригадай, скількох живих ти за своє священство мертвими послав до Бога, одних шмагальною, других водотопленою, третіх вогнепальною смертю з цього життя прогнав? Гадаю, що пам'ятаєш, ваша милість, усіх тих, якщо бажаєш на покаяльній сповіді сказати правду. Згадай Пилипа-маляра, що мав багато грошей. Де ті рум'яні золоті після його гвалтовної смерті зосталися і в чиїй нині в'язниці сидять?

Де хтось із вас відвідував темниці? Хіба не ваші милості в темниці за правду кидаєте й на різні біди люд християнський прирікаєте? Хіба не

[22] Про унію.

ваші милості й Никифора добре привітали й добилися, аби його в темницю зачинили, щоб вам було безпечніше з олжею панувати, не чуючи із уст його слів викриття на втечу вашу до папи з віри нашої? Та знайте, якщо і змовкне язик людський, то видно все всевидячому, і ви усе тепер содіяне побачите тоді, коли, життя земні завершивши, відійдете в країну вічного життя. Тоді вам все відкриється, чого ви нині намацати й побачити (засліплені в гордині й славі) не можете...

...Покажіть мені ви, що про згоду дбаєте, де хтось із вас від світу цього відрікся і, взявши хрест Христів на плечі, зненавидів свою в гріхах погрязлу душу? Хіба не ваші милості суєтне й галасливе життя вельможних більш полюбляєте, перебуваючи уже в духовному чині, аніж тоді, коли були мирянами, добилися ще більше слави й статків, ніж мали їх в миру колись, і гладшаєте, годуєте, напихаєте, насичуєте черево своє розкішними наїдками, пестите горлянки ласими шматками, усолоджуєте, смакуєте, мажете, догоджаєте самі собі, бажання всі пожадливі свої сповняєте?

Покажіть мені ви, що про згоду дбаєте, де хтось із вас покинув дім, села, маєтки, статки, родичів і світське своє життя заради віри й Господа. Хіба не ваші милості і до єпископства тому дорвалися, щоб мати більше землі, маєтків, золота і прибутків з церкви божої, щоб мати більше вдвоє, утроє слуг, ніж мали їх раніше; у славі віку тішитеся, в достатках безпечальних, розкішних, як у маслі, плаваєте, дочок багатим віном єпископським обдаровуєте, зятів панами пишновисокими робите і своїх поплічників добром церковним, сирітським, убозьким, прихожанським збагачуєте, титулів щонайславніших для них у світу сього добиваєтеся, із війтів на підкоморіїв, із підкоморіїв на суддів, із суддів на каштелянів, із каштелянів на старост, із старост на воєвод перетворюєте?

Покажіть мені ви, що про згоду дбаєте, де хтось із вас отой останній ступінь, який прорік святий Петро, вже виконав: «Ось ми,— рече,— усе залишили й пішли з тобою. — Що буде нам за се?» Й почули від учителя про те, як трудно багатим попасти в царство небесне. Хіба не ваші милості ще більше нині маєте, аніж раніше мали, багатшими і пишнішими стали, аніж були раніше? А коли ви вважаєте, що я неправду мовлю, то відхилімо надгробний камінь життя мирського вашого й побачмо ясно, як ви жили колись, в мирському стані, і як тепер, в духовному, ким хто раніше був та що він мав і ким він нині є та що він має.

Почну з мирославніших. Колись його милість каштелян Потій, доскочивши такого чину, лише по чотири челядники в простих лівреях за собою водив, а тепер, коли єпископом став, тих слуг уже перевалило за десяток, і ліврєї в них щонайдорожчі й найвишуканіші. Так само й митрополит, коли простим Рогозиною був, хто знає чи й двоє слуг тримати міг, а нині число їх перебігло вже ген за десять, і всі в лівреях пишних, таких, як в служок першого. Так само й Кирило, коли ще був простим попом, то лиш дячка водив з собою, плятячи йому хлібами храмовими, а нині, коли єпископом став, наздожене і слугами, й лівреями двох попередніх. Так само єпископ холмський, коли ще в Луцьку жив, саксоном і майдебурзьким правом своє черево годував[23], а нині, як став єпископом, напевно ж слуг собі надбав. Так само і Григорко, коли дворянином Рогозиним був, то й хлопчика-слуги не мав, а нині і той тепер, коли єпископом став, в череві ширший, в горлі сластолюбніший, в помислі найвищий, в достатку багатший і в слугах достойніший. А пінського єпископа я в першому житті не знав; проте не важко нам уявити, що й цей такий, як інші, оскільки всі вони ступають ревно не в слід Христу, а в слід лихому світу.

На закінчення розмови про п'ять важливих ступенів спитаю вас іще одне. Покажіть мені ви, що про згоду дбаєте, яке ви маєте право керувати вірою, коли плоди цієї віри собою зруйнували й саму цю віру збезчестили і поганьбили?..»

Прокинувся від звуків дзвону. Спав за столом, поклавши на рукопис

[23] Тобто був юристом.

знеможену нічним писанням голову. Сама погасла свічка, опливши по свічнику. Перо зламалось, стиснуте в його руці. Він засинав, напевно, перейнятий зневагою, ба навіть люттю до ворогів народу й віри. Букви на верхнім аркуші нерівні, злі, рядки криві й чорнильні плями часті, як острови, що видніються в морі з гори Афонської.

Не став читати написаного. Й так пам'ятав. Усипав трохи каші в штани владикам-зрадникам!

Умився, вийшов з келії на білий світ. Аж дух йому забило красою скель, дерев, блакиті неба... Чистої, іще ледь-ледь сонливої, з рожевим тоном...

Різко набрав повітря в груди, немов хотів злетіти, й повільно, тихо видихнув. Він часто так зривався і натягав тятиву лука своєї вдачі, а потім, повагавшись і порозмисливши, знімав стрілу, впокорювався і брався знов до діла, яке не любить поспіху та суєти. Кому із нас не хочеться зробити щось негайно, враз, побачити плоди своєї праці у скорім часі,— ми ж бо на цій землі не вічні! — та мало хто осмілюється на той порив, на вияв волі й сили в коротку мить. Пан чи пропав — премудрість для буйних духом. Більшість із нас філософи, повільнодумці, незадоглядці і танехайці...

— Сава вітає брата Іоанна! — по-грецькому гукнув йому, підходячи, його мучитель.

— Здрастуй...

— Ну, як? — примружив очі.

— Молитвами, як кажуть, вашими.

— Багато втяв?

— А звідкіля ти знаєш, що я писав?

— Заглянув учора ввечері, а ти пером орудуєш — аж дим іде!

— Бо став на прю з єпископами, які втекли од віри греко-руської.

— Дай прочитати!

— Рано. Як допишу.

До церкви йшли рядочком. Брат Сава був готовий пилинки здмухувати з його дороги, аби лише докінчив труд свій праведний і таємничий, аби постав над ворогом, як богатир Добриня чи Златоуст, бо тільки він, чернець Іван із Вишні, міг заступити нині орді духовній польській зі смертю Наливайка одкритий шлях.

По сніданні Іван вернувсь до праці. Як квочка до висиджування своїх курчат... Це дивне порівняння, що хтозна-де взялося (коли-то він ту квочку бачив!) було смішне, проте посутнє, бо він так само довго й затято так «грів» кожну думку серцем, аби вона живою стала, вибігла на чистий аркуш із-під пера. І їх, думок тих, було все більше й більше! Різних, та чимось схожих, вистражданих душею.

«... Знайте, що буде суд, страшний і правий, буде і судія, страшний, такий, що ви, коли б могли його уздріти нині, покинули б усе і голі, в чім народила мати, втекли б од тих єпископств, титулів і санів тих, яких добились в Римі...»

«Там-бо не тільки вам, але й собі і папа, й король допомогти не зможуть і нарівні не тільки з вами, а й з найубогішими перед судом тим голими, без пишних своїх регалій, стануть і за діла свої чи славу, чи безчестя вічне приймуть».

«...Не дивуюся з того, що істину ви хулите, а лжу, якої ви навчились добре, славите. Так Спас промовив до іудеїв: «Як же ви можете добро казати, коли є злі?»

«Прочитайте уважно в книзі свого сумління і побачите, що супротивне істині вивчали ви у школі свого життя; у сварках, суперечках, обманах, переборениях суддівських пишномовних, в яких ви завжди вчилися долать брехнею правду, весь вік свій змарнували. Днесь каштеляни, дворяни, жовніри, воїни, кровопроливці, судовці, куртизани, купці, ведмедники чи шинкарі, а вранці вже — священики, а під обід — єпископи, в обід — митрополити».

«Хто з вас священство прийняв законно? Самі ж ви визнаєте, що

захопили його гвалтовно. Хто з вас єпископство від вищого звання, освячення, дарування і від усенародного голосування одержав?»

«Істини лжею побороти не зможете, самі щезнете і загинете, а істина живе і жити буде вовіки».

«Як же ви духовними, і не тільки духовними, а й правовірними, називатися можете, коли брата свого, в одній із вами купелі хрещеного — вірою і від одної матері-благодаті рівно з собою народженого, нижчим від себе вважаєте, принижуєте й ні за що маєте, хлопаєте, кожем'якаєте, сідельникаєте, шевцями обзиваєте? Добре, нехай буде хлоп, кожем'яка, сідельник, швець, але ж згадайте, що він ваш брат, в усьому рівний з вами».

«Питаю тебе, ругателю імені, чим ти ліпший од хлопа. Чи ти не хлоп такий же, скажи мені! Чи ти не та ж матерія, глина й земля, повідай мені! Чи ти не те ж тіло і кров...»

«...Ті хлопи прості в своїх хатах і домка́х сидять, а ми на престолах єпископських возсідаємо; ті хлопи з одної мисочки поливку чи борщик хлебчуть, а ми самі по кілька десятків полумисків з різноманітними наїдками пожираємо; ті хлопи бецьким або муравським сукном тіло своє прикривають, а ми в єдвабах, адамашках та соболиних шубах ходимо; ті хлопи самі собі і слуги, й пани, а ми перед собою лівреєходців по кілька десятків маємо; перед тими хлопами ніхто із славних шапки не зніме, а перед нами і воєводи знімають та низько кланяються. На те хизування, панове єпископи, вам відповім отак: архієреї оті, що Христа вбили, подібні до вас, хіба не на місцях єпископських так само, як і ви, сиділи, але хлопи Христові ліпші від них були і нині є...»

Отямився, як закінчив послання й поставив стомлено «амінь» у кінці. Хто знає, скільки його писав: днів п'ять, чи десять, чи тижнів два?.. Листи лежали купою, немов млинці... О господи! До чого тут цей руський харч божественний, коли довкіл помірність, цнота і невибагливість. Напевно, він, картаючи обжер-єпископів, сам заразився їхнім сластолюбством...

Звівся, потягся смачно. Славно, коли роботу зроблено, коли вдалось сказати те, що хотів! Закрутить у носі біскупам, як називають вони себе на польський лад!.. От тільки як доправить туди цей твір? Чекати рік, а може, й два оказії? Тим часом пошесть унії зайде в народ ще глибше, нові ксьондзи ввійдуть у силу, звикнуться на теплім, жирнім місці і обгородяться, мов частоколом, прихвоснями та огнищанами, як називали дворо́вий люд у давнину. Питати треба всюди, по всіх, де є русини, монастирях! Хтось же піде на Русь збирати милостиню, або дари, на божий храм чи на обитель. Саві сказати треба: той знає ченців з повстанців у Русиконі, Зографі, Ватопеді... Хтось же та засумує за рідним краєм!..

Вийшов на сонце й вітер. Добре!.. Весна вже справжня. З півдня летить на північ нерівний ключ. Лелеки, гуси чи журавлі?.. Далеко вельми, не добереш... За кілька днів вже будуть на Україні... Може, десь пролітатимуть над луками й полями Вишні... Або над Луцьком-містом, і там в о н а зведе блакитні очі й простежить ключ, аж доки він не зникне за видноколом... Це їй уже за тридцять... Якщо жива.

Сумуючи, пішов до Сави. Поки він переписуватиме, хай Сава шукає гінця на Русь. Кують залізо з горна, гаряче... Боже праведний! Недавно ще не мав нічого, нині ж його думки, його слова доступні всім — і друзям, і ворогам; вони як меч, хо́ча лежить у піхвах, та є, готовий до нападу й до оборони!.. Треба щоб не покривсь іржею, не затупів. Цей твір з усіх його найбільший і найгостріший. Добрячий меч духовний! Не сором буде його послать, укласти в руки воїнам за віру й Русь!

Брат Сава йому зустрівся на півдорозі. З вигляду його впізнав, дізнався, що труд уже завершено.

— Все? — запитав. — «Амінь» уже поставив?

— Так.

— Божий дар! — дивився, мов на ікону, Сава. — Не одвернувся од нас Господь, коли послав такого захисника!

— Ти, Саво, не перебільшуй... — знітився. — Тим паче, ще не бачивши на власні очі...

— Жажду!

— Брудне ще.

— Якось справлюся!

— А може, ліпше я прочитаю?..

— Істинно, коли Господь комусь вділяє розум, то не скупиться! — підніс до неба руки веселий нині Сава.

— Та ж не блазнюй,— похмуро сказав Іван. — Хвала надмірна схожа більш на хулу. Як хвалять надто, треба протерти очі: пастка чи просто пóглум!

Сава застиг з одкритим ротом. Потім зітхнув і мовив:

— Дивний ти чоловік... Всі люблять, коли їх хвалять.

— Люблять, бо суть дурні.

— Такої! А королі? Владики навіть. Слухають і просто мліють, немов коти на сонечку.

— Коти і є. І розуму не більше в них. Для мудрого хвала найвища — совість, сумління чисте й радісне від добрих справ!

Пішли назад, до келій, де жив Іван. Мовчали. Кожен думав про щось своє.

Нарешті Сава, хмурячи кумедно якось брови, спитав:

— А можна твій твір хвалити?

— Можна,— не зміг утримать посмішки. — Сперш прочитай.

— Я знаю вже наперед. Про біскупів, одбіглих віри нашої, чернець Іван із Вишні не може зле написати...

— Зле написав! — гукнув Іван. — Чорнило висихало ще на пері від гніву!

— А я тобі про що кажу,— всміхнувся Козак Мамай, вдоволений, що він також причетний, що недарма бридку ту книжку біскупську так тяжко ніс. — Хороший твір.

— Ти ліпше думай, Саво, як переслати його на Русь,— утишив Іван хвалебні пристрасті.

— Подумаю. І пошукаю.

— Може, твої знайомці в інших монастирях?..

— А що,— скинув бровами Сава. — Це добра думка. Завтра ж піду до них!

— Осилиш? Рана все-таки...

— Пусте. Це ж поряд. Скільки тут!.. — махнув рукою. — Бачиш: кульгаю зовсім трохи, ледь-ледь помітно.

— Справді,— зрадів Іван. І схаменувся: — А не болить?

— Поболює,— не зміг сказати йому неправди Сава. — Та то пусте!

У келії, куди ввійшли так, наче там був живий хтось, третій, не розмовляли голосно. Сава і той притих, поменшав ніби. Сівши, мов школяр, на лавці біля стола, склав на колінах руки.

— Почнемо? — весело спитав Іван, аби розвіяти той надто вже врочистий настрій.

— З Богом!..

Іван узяв найперший, верхній аркуш і став читати — голосно, немов з амвона в церкві:

— «Вельможним їх милостям, панам митрополиту Михайлові та єпископам Потію, Кирилу, Леонтію, Діонісію і Григурку звише пам'ять покаяння, страх геєни і прийдешнього суду, посланого від всевидячого ока триєдиного божества, Отця і Сина і Святого Духа, Іоанн, чернець із Вишні зі святої Афонської гори сердечно вам зичить.

Звіщаю ваших милостей, що досягло мене вашого подвигу (труда, ревності й старанності) писання, яке зоветься Обороною згоди з латинським костьолом і вірою, що служить Риму...»

Слухаючи, брат Сава то підхоплювався, то поривався сказати щось, а далі стих, ввібрав у плечі голову, неначе не єпископів тут викривалось, а злочин проти віри його самого.

— Страшно! Правдиво! Просто в облудні їхні душі!.. — мовив, як дочитали. — Та можуть там сказати, що надто вже образливо ти написав... А ще — далеко сидячи, сховавшись за Горою... Тут треба щось...

— А ми ось так! — вмочив Іван перо в чорнило й почав писати, мовлячи те, що писав, уголос: — «Коли хтось із вас, не збагнувши святого духу розуму, який неправду без всяких лестощів та лицемірства викривати звик, і на мене від заздрощів наговір звести захоче, твердячи, що образливо й ущипливо у цьому писанню мовлю,— на те я так відповім. Навчився у Христа істини без улесливості, лжу лжею, вовка вовком, злодія злодієм, розбійника розбійником, диявола дияволом звати».

Писав якийсь час мовчки, а потім знову з голосом, щоб Сава чув, що каже він ославникам його послання там, на Русі:

— «Можуть також сказати недруги: «Безпечно тобі і легко, мовлячи заочі, з далекого свого кутка, хай навіть правду, нас зневажати і викривати, а от якби ти був отут, то й тобі твій язик, як Никифору, прищемили б і пи́снути не дали б». На те вам так відповім. Не через те, що сам далеко, я правду сміло мовлю і правдою вас викриваю; знайте: за правду я готовий вмерти, коли того захоче Бог; моліться Господові, щоб він сподобив вас почути очно мої слова. Я того бажаю, але ще волі божої на те нема, а самовільно і безсоромно, по-песьки, як ви, панове, на попівство без волі божої не хочу; навчився благоговіти перед благоговійним і від нього повеління ждати. А ще братерська любов православних християн не пускає мене на рідну землю, як і анафема: молюся з ними бути,— за Павлом[24],— якщо їм доведеться постраждати за православіє, жадаючи з ними постійно жити; коли не тілом, то вірою, любов'ю і духом я завжди з ними».

— Добре, їй-богу, добре сказано! — гукнув, схопившись, Сава. — Мені аж плакать хочеться...

— Від жалю до єпископів?

— До нас з тобою... Мусим поневірятися хто знає де...

— Ми тут спасаєм душу.

— А що душа без батьківщини! Подих, порожній звук, химера...

Мовчали довго. Сава гортав послання, читав і хмурив брови або всміхався.

— Мудро! — сказав нарешті. — Буде для них як грім! І як живлюща злива для православних. Воно розвіє сумніви, надасть снаги стояти за віру й душу твердо.

— Спасибі, Саво, на добрім слові,— тихо сказав Іван. — Шукаймо, як доправити його на Русь.

— Ти борзо переписуй, а я так само борзо метнусь по скитах і монастирях. Знайдемо якусь оказію!

— А раптом ні!

— Того не може бути,— не так уже упевнено промовив Сава. — Богові все видно, все відомо. І це писання...

— Унію від нього теж не приховали,— жорстко сказав Іван. — І що? Де кара на супостатів?

— Ось, ось вона! — схопив послання Сава. — Це божий гнів, і божий суд, і боже покарання!

— Прошу тебе,— зніяковіло ввібрав Іван у плечі голову, неначе гнів господній обрушувався на нього. — Не богохульствуй, Саво, і не твори собі кумира з мене. Кумир — бовван камінний чи золотий, а я живий і грішний, смиренний інок...

— Гордим Господь противиться, смиренним же дає благодать,— врочисто мовив Сава. І враз прискалив око. — От він і дав! Снагою написати цей дивний твір. Возрадуймось і восхвалімо ім'я господнє!

— Саво, навіщо ти прийняв чернецтво? — з усмішкою спитав Іван.

— Сказав би щиро, як на духу, так Бог почує, гніватиметься,— зітхнув.

---

[24] Йдеться про апостола Павла.

— І думка йому також як на долоні...

Сава на мить замислився і раптом засвітився:

— Якби Господь читав думки, то досі впав би з неба чи всіх людей побив мечем огнéнним!

Іван розвів руками. Ну що ти скажеш йому на це! Козак Мамай, душа правдива!..

Вдарив вечірній дзвін.

Смиренно вийшли з келії, перехрестилися на схід, що вже стемнів і збляк.

— То вранці ти... — не міг Іван здолать тривоги.

— Вийду ще до схід сонця.

— Певно, за тиждень я перепишу... Аби ж було з ким передати!..

— Врешті,— спинився Сава,— можу і я піти... А що? Візьму послання та сухарів і тупу-тупу!

— А рана? А шляхта, що жадає тебе схопити?

— Є діло, брате Йване, яке робити треба за будь-яку — й найвищу навіть! — ціну. Ти сотворив, я занесу, хтось пустить Руссю, ще хтось збере людей і прочитає, як читані були послання святих апостолів у катакомбах...

— Ну, Саво, ну, хвалителю! — гукнув Іван. — Ти хочеш, щоб я розкаявся, що написав?

— Не буду,— смиренно склав на грудях руки Сава. Зітхнув, стуманив очі й перехрестився, оскільки якраз підходили до церкви, де вже правилася вечірня.

По службі нишком, нишком Іван утік від Сави. Що дух його розріджувався від похвали, а що хотів побути на самоті, осмислити, ввібрать назад у душу те, що сказав на сторінках послання. Хоч сам писав, у ньому було таке, що народилося помимо волі, наче хтось нашептав сторонній, поклав йому на душу в останню мить, коли перо торкнулося уже паперу.

Шуміло море, било раз по раз кручу. Гнівалося? Чи витрачало силу, яку воно не мало куди дівати?.. Хто міг сказати правду, відповісти?.. Недавно й він такий же був розбурханий і вперто бив у скелю, що затуляє його землі, народові великий світ, а нині ось бреде собі стежиною, і зорі з неба світять, як вчора, як узавтра засвітять знов... На серці в нього весело і сумно: щось урвалося в його житті, він став не тим, що був до миті, як сів писать послання...

І раптом йому зробилось страшно за листи з посланням, полишені на волю божу в келії! Аж дух йому перехопило. Метнувся до платана, що видний був на тлі небес, і зупинився, вражений. Із тьми, з-під віття, вийшла висока чорна постать і мовила низьким, прихриплим голосом:

— Іду на Русь, Іване!

— Сам Бог тебе послав мені... — зітхнув Іван, впізнавши в прибульці брата Єзекіїла із Ватопеду.

Ступив до лавки й важко, безсило сів.

Ця лавка під платаном тепер була для нього пристанищем і місцем трýдних роздумів. Він слухав вітер, море, пташиний спів, а думка знай крутилася довкола змін, що сталися в його житті. Коли він геть наблизився до круглої півсотні літ,— лишалося два місяці,— постарів раптом. Сивим він був давно, і те йому байдуже; а от ослаб, знесилився. Як написав послання до єпископів і відіслав його на рідну землю з Єзекіїлом, відчув, що в тілі щось обірвалося, чогось немов не стало. Чи то він так перетрудився над тим посланням зрадникам, чи так по ньому вдарила мандрівка Княгиницького й розлука з ним, не відав. А може, він позаздрив брату Єзекіїлові й від того так засумував і підупав на тілі та на душі. Ходив на камінь спершу і видивлявся хтозна-чого, а потім стало важко йому пускатися в таку дорогу, і він, збагнувши прикру старечу істину, ще більше присмутився. Лежав безсилий у келії, молився, надолужуючи часи

молитви, витрачені на хтозна-що. Якби хоч знав, що слово його дійшло до краю рідного, що взяв цей меч народ до рук, що ієрархи, вчувши його, замислилися, а то й вернулися у лоно віри істинної!..

Єзекіїл, прощаючись, ділився з ним надією лишитись там, навести лад в чернецтві на кшталт Афону. Віра міцна, мов, ладом, стійкістю та благоліпством кращих її подвижників. Хто знає, може, воно й так. Подвижники, отці, стійкі ревнителі своєї віри — ніби корогва, видима для всіх людей, знамено, майва, істина ув іпостасі. Нині ж, коли втекли єпископи, паства зосталась сиротами чи військом без полковників. Натомість мають вийти на чільне місце інші, з глибин народу й віри... Напевно, все це правда... От тільки де той Єзекіїл і де його листи з Русі? На слові ми багаті, мудрі, дужі, на ділі ж зовсім інші. Так наче ми вичерпуємо снагу словами, тішимось і самовосхваляємося не ділом, а обіцянками зробити щось, подвигнути загальну справу далі...

Сидів і слухав море й свої думки. Було літо. Тепле і для старого й хворого. Шумів платан великим, лапатим листям... Чимось воно йому нагадувало горо́д у Вишні... А-а, лопухи! Він рвав листки й, накривши ними голову, як малахаєм, гасав малим татарином поміж грядками. Він їх, татар, не бачив, а тільки чув од старших... Це потім вже, дорослим, доводилося і захищати го́род, і переховуватися від них у лісі... Господи! Як ще та Русь стоїть жива в цій круговерті нищення!..

Перехрестився і став читать молитву. Коли спасіння прагнеш, то мусиш жити Богом. А він весь час клопочеться життям, яке полишив, узявши постриг... Отче наш! Іже єси на небесі і на землі... Бог, отже, всюди? В кожному земному ділі частка його премудрості. І в злому також?..

З острахом зиркнув на небо. Кари Бог не послав. Чи не почув, чи не вважа блюзнірством думки про всюдисущність... А може,— як глаголить Сава,— Господь не чує людських думок? Й тому живе́...

Всміхнувся, згадавши Саву. Рветься на Україну Козак Мамай! Нове століття, мовить, прийшло до нас новим життям. Я серцем, каже, чую нові бої... Вже майже не кульгає. І їсть за двох — збирає силу. Руки там вже такі, що гне підкови...

— Грієшся? — спитав, сідаючи тихенько поруч.

— Звідки ти тут узявся, Саво? — почудувався тому Іван.

— Ти мислив і не почув.

— Так, так, замислився,— зітхнув Іван. — Якраз про тебе думав.

— Щось добре чи погане?

Стенув плечима.

— Хтозна. У всьому є, напевно, добро і зло...

— А все-таки?

— Не знаю, Саво... Мав би спасіння прагнуть вічного, а ти рятунку прагнеш своїй землі...

— Це зло хіба?

— Не відаю... Борюся сам з собою вже стільки літ й не маю миру й спокою... Душа — мов рана. Де їй попасти в рай!..

— Не бійся, ти попадеш,— сказав розважно Сава. — Одне твоє послання тобі замінить сто моли́тов!.. До речі, що чувати про Княгиницького й рукопис твій, який узяв?

Іван розвів руками.

— Ти сядь і ще раз перепиши,— порадив Сава згодом. — Зберись на силі. Праця зціляє теж.

— Так. Треба. Може, хтось ще на Русь ітиме...

— Я допоміг би, тільки пишу, як курка лапою,— скривився Сава.

— Де вчився?

— Ат! — махнув рукою Сава. — При церкві нашій.

— Важко нам воювати з унією без добрих шкіл, своїх, не єзуїтських, колегіумів. Бо в них, у єзуїтів, так вишколять та перевернуть м'якого брата нашого, що, вийшовши, плює на все, що мав раніш за рідне.

— Стрічав таких,— похмуро мовив Сава. — В боях і вже по тому.

— Йшли на своїх?
— Старалися поперед усіх! Аби хтось не подумав, що в них є щось від хлопа.
— Яка ганьба! — скипів Іван. — Зректися своєї віри, мови і стать ніким!
— За блага відрікаються.
— Найбільше благо — совість, с в о я душа, а не спотворена в чужих руках. Духовна каліч гірша од ворогів!
— Ти бачив би їх у полоні,— страдницьки скривився Сава. — Виродки, мерзота, тля!..
Помовчали. Гуло внизу і било в берег море. Шумів платан...
— Ну, як ти почуваєшся? — озвався перший Сава. — Кажуть, що це минає...
— Як помремо́?
— Ні. Як з півсотні зліземо. Бувають же міцні діди.
— Бувають.
— Держись і ти!
— Держуся.
— Ну, я піду,— підвівся з лавки Сава. — А ти сідай до столу і переписуй. По слову, по рядочку...
— Еге, еге,— погоджувався і відчував, що, може, справді сісти й почати труд нелегкий, але приємний.
Лишившись сам, без болю встав, потягся, немов Ілля із Мурома, спонукуваний калікою-перехожим, і рушив до робітні.
Усе було тут дивним йому сьогодні, ніби давно не жив. Книжки припали пилом, на перах пух поскручувався, чорнило зовсім висохло в каламарі... Гай-гай, Іване з Вишні, ти геть охляв і підупав, як кінь на всі чотири! Негоже так, мій голубе, перед людьми і Господом великий гріх.
Знайшов ганчірку й, зволоживши її, узявся наводить лад на столі. Перебирав і витирав рукописи, забуті книги. Деякі він брав для чогось із книгозбірні монастиря і вже забув мету, а ці привезли з дому, сиріч з Русі... Ось польська... Де взялася?.. Pjotr Skarga «O rzadzie y iedności kościola bozego pod iednym pasterzem y o Greckim y Ruskim od tey iedności odstapieniu»[25]. І лист у ній... По-грецьки... А-а, це Мелетій пише, щоб книжку цю прочитали і написали йому про неї, якщо у ній є щось таке, що варте його уваги... Приніс її з оцим листом Ісакій, колись давно, й віддав Леонові, а той торік натрапив ненароком на неї в себе в келії і передав йому, Іванові... Не міг згадати нині, чи він читав тоді її... Захворів, мабуть, саме... А може, і переглянув, перегорнув... Послухався Мелетія, що радить ось: «Погляньте, для чого і про що сей трудолюбець цю книжку видав; коли щось з того, що в ній написано, нам треба знати, то повідомте, а коли побачите лише самохвальне фарисейство і суперечну лжу, покиньте і не напружуйтесь помислами, аби нам дати відповідь...»
Поклав на місце книжку. А потім взяв. Про єдність церкви... Унія?.. Це швидше про колишнє, яке фундаментує теперішнє. Мов православна церква втекла колись від католицької, сиріч єдиної, а ось тепер вертається на Україні в лоно... Зловредна книжка! Як же тоді він нею так легко знехтував? Що всі байки ці знані, суть фарисейство і лжа, як визначив сам патріарх? Для унії вони велика сила, міцна підпора. Хто там шукатиме, правда це чи брехня! Була колись єдина і знов така. Все добре, все законно, мир, благодать!.. Вернувся в дім отецький заблуклий син... І вітри повертають на круги своя... Ось смисл цієї книжки, її мета! Мелетій мав би вгледіти з назви, брат Ісакій повинен був йому, преосвященному, це розтлумачити, Леон не мусив кидати її в куток, а ти, Іване з Вишні, найбільше винен, ти ж бо найдужче чуєш серцем підступність єзуїтів!..
Весь аж спітнів. Облишив книгу й важко сів на стілець. Цей Скарга, бач, додумався і вдало вибрав вигідний для нього час; вони ж усі — від

[25] Петро Скарга «Про ряд та єдність костьолу божого під одним пастирем і про грецький та руський відступ від тієї єдності».

патріарха і до нього самого — прогавили суть книги Скарги, вбачивши у ній лише повторення, товчіння води у ступі. Нація, яка в собі не виробила чуття загрози, підступу ворожих сил, не може сподіватися на довгий вік. Ми добрі, ми довірливі, терпимі до охайників, обра́з, принижень. Гордим, мовляв, господь противиться... А бевзям ні? Їх зневажають тільки — і Бог, і люди!.. В світі, де править зло і сила, горді перемагають чи гарно, з честю падають, а вбогі духом, вівці в людській подобі гинуть, не залишивши пам'яті на цій землі. Хто розкошує в хроніках, у книгах літописних? Пихаті переможці. Вони ж стоять у бронзі. А добрі де? У пісні, в казці, в пла́чі та ще хіба у звичаях, що віддаляють повільну смерть народу, але не побивають. Злі гинуть теж. От тільки — після добрих, стоптавши їх. Напевно, сили добра і зла суть двоєдині, виважені на терезах буття людського...

Звівся і пересів на ліжко, далі від книг, своїх рукописів. Він хворий, він, можливо, за крок від смерті й вічності, а думає про людство, світ, народ Русі і долю його прийдешню! Молись, раб божий, царства проси небесного своїй душі. Цей Сава знов збаламутив, душу твою настроїв на шлях земний, коли тобі вже більше личить мислити про шлях небесний... Звісно, у битві довгій з унією і католицтвом послання до єпископів не гріх, а діло, угодне Богові... Якщо воно згубилося чи втрапило не в ті, що треба, руки, то це біда і втрата для віри люду руського... А втім, коли так сталося, то, може, це не прикра випадковість, а воля божа?.. Господи, як все змішалось, сплуталося на цій землі!..

Ліг горілиць, відчувши, що геть стомився, виснажився. Заплющив очі... Що має нині діяти? Читати Скаргу й власний писати твір, спростовуючи його брехню? Чи братись за переписування послання до єпископів? А може, все полишити й молитись денно й нощно, спасаючи свою нещасну душу, що за суєтність світу попасти може в пекло, де будуть ренегати, яких він вивів голими на суд людський, відтак і божий? Стрічі цієї він не побажа і ворогові!..

Його аж засудомило, як уявив зловтіху ієрархів. Хоч ніби там вже ні печалі, ні воздиханія, та ці лихі перевертні зраділи б вельми зустрічі на тій межі, яку він їм пророчив своїм посланням. Мусить попасти в рай! Так треба не тільки для спасіння і вічності його душі, а й для прийдешніх воїнів зі злом та ренегатством. Якщо вони не знатимуть, не будуть твердо впевнені у святості своїх страждань і ран в боях за істину, то сили їхні зменшаться, підупадуть... А хто тобі покаже, де нині чисті душі твоїх предтеч? Хіба до тебе віра не боронилася? Хіба її не намагались знищити, піддати остракізму, загнати в рабство?

Сівши, шукав у нетрях пам'яті отців, чиї імення лишились на скрижалях, у хроніках, патериках. Знаходив їх немало, проте не міг про жодного сказать, куди потрапив, завершивши свою земну мандрівку. Знаємо якісь діла, прекрасні мислі, вчинки святих отців; а ким вони були насправді? Хто перешкодить з часом, коли помре отець Кирило, луцький достойний біскуп, оголосити його святим та праведним? Святі живим потрібні, аби їх сяйво падало на їхні чорні душі й ховало скверну. Бачите, які предтечі наші? Такі і ми. А може, й кращі. Віруйте, несіть дари — і ви до нас прилучитесь, ввійдете з нами в царство святе небесне!..

Бачив, як править службу, мовить з амвона проповіді «святий отець» Кирило, і в грудях хвилею вставала злість. На себе, на всіх лучан, що терплять супостата й не виганяють з храму, як вигнав Ісус міняйл і лихварів.

Схопився й сів до стола. Якщо його послання до ієрархів, зрадників народу й віри, не досягло того, кому призначено, то як же він сподіватись може на царство боже!

Приніс води, налив у висхлий, немов пустеля, каламар і взяв рукопис. Поряд поклав папір. Оглянув пера. Господи, яка різниця між творенням і переписуванням! Там ти творець, з нічого робиш штуку, вдихаєш в неї душу, чи дух, а тут лише відтворюєш те, що вже є, нехай воно і рідне твоє дитя.

Вмочив перо. Лишивши в каламарі, перехрестився, як личить перед працею, і знову взяв. Аж страшно було вгрузати в цей труд тяжкий. По створенні, як був ще весь розбурханий, у шалі битви з недругами, ганьбителями своєї віри, й не вгледів, як переписав, а нині мулько, моторошно. Чи хворість тут виною, чи він не той, що був тоді,— старіший, поміркованіший?.. Або розледачілий! Давно не брав перо до рук, не бив думками-стрілами у зраду й гріх відступництва...

Рішуче і завзято почав писати. Буквиці були незграбні спершу, а далі стали кращі, такі, як слід, як він писав раніше. Що вмієш, те завжди з тобою, хоч за плечима його й нема!

«...І бачачи те, вельми почудувався не простим малим чудом, а з подивом великим і жахом, розмірковуючи сам у собі, в замкне́нні, в темниці німотній сидячи: яким робом і звідки ваші милості такої ласки, дару блаженства і святості досягти могли?..»

Хтось увійшов. Оглянувся і вгледів Саву.

— Що тобі? — спитав негречно: праці його потрібна самотина.

— Вгадай, хто у нас в обителі! — гукнув замість відповіді нежданий гість.

— Сам патріарх. Ти так радієш...

— Зараз і ти возрадуєшся! — всміхнувся Сава. — Небо його послало...

— Леле! Невже прибув святий Ілля на колісниці? — мовив не без лукавства.

— Коли ти так, то не скажу,— наприндився удавано Сава. — Хай покортить. А це тебе стосується... Найбільш тебе... — Не втерпівши, прорік врочисто: — Тільки що прибув Ісакій!

Серце в Івана впало в грудях. Хтозна-чого. Якби не мовив Сава того «найбільш»...

— А де він? — спитав зчужілим голосом.

— В ігумена.

Іван устав, поклав перо.

— Ходімо.

— А може б, він прийшов сюди? Нездужаєш...

— Мені вже краще,— рушив у незачинені й від того звабні двері. — З Русі прибув? Чи йде на Русь?

— Зі Львова.

— І як там?

— Сам розкаже.

— Ну ти й уредний, Саво!

— Цікавість — гріх, Іване,— знущався проігумен. — Чернець повинен байдуже сприймати все...

— Хто б говорив!

— Він книжку якусь приніс. І міх новин.

Не мовив йому на те ні слова. Спинився, щоб віддихатися і вгамувати серце, що било в груди лунко, як хвиля в берег.

— Може, підпомогти? — спитав уже без жартів Сава.

— Спасибі. Я помалу...

Повільно, ніби пробуючи на міцність стежку, рушив. Нікуди це не годиться, братику! Зарано здав. На тому світі добре, та поспішати туди не слід. Боятись теж не треба, як кіт води. В раю чи в пеклі — житимеш новим життям... У пеклі — то не життя!.. А тут, на цьому світі, на цій землі,— без волі й хліба хоч на потребу,— хіба живуть?

— Що ти сказав? — спинився Сава.

— Думаю...

— Уголос?

— Звик на самоті.

— Так можна з глузду з'їхати.

— Не дай Господь!.. Немислів стократно гірше від смерті,— зітхнув Іван.

Тим часом дійшли мети. І мусили перепочити...

Ісакій його зустрів поважно, неначе знав, що й радість може йому завадити. Обняв, притис легенько, мов кришталевого, і відпустив. Він був такий же, тільки біліший трохи з виду, та в бороді й на скронях з'явився щедро сніг сивини.

— Ну, як там дома? — тихо спитав Іван, сідаючи.

— Колотимось, неначе Марко в пеклі. Одні — сюди, а другі — в протилежний од цього бік...

— Ще сам не збіг до унії?

— Я не з таких.

— А Гедеон?

— Тримається. Воює моцно з братчиками.

— Тю-тю! — озвався Сава. — Хіба з дурного розуму?

— За владу над церквами. Єпископ є, а всім керують братства.

— Нова біда! — зітхнув Іван. — Потіха для єзуїтів.

— І уніатів,— додав Ісакій. — Всюди кладуть свару цю на карб єпископів, стійких у нашій вірі, та патріарха, що втвердив братства грамотою в ставропігійстві.

— Хочеш пустить сім'ю з торбами — пересвари,— сказав Іван. — Де згода, там і сила, а в нас весь час усобиці.

— І я їм про це кажу! — змахнув Ісакій довгими, немов жердки, руками.

— Кому? — розплющив очі отець Леон.

— Та братчикам же.

— Примусить треба їх до покори,— жорстко сказав Леон.

— Тю-тю! — втрутився Сава. Своїм, не зовсім чемним робом. — Вони єдина сила, яка постала муром супроти шляхти й унії. Я знаю, я все бачив на власні очі.

— Церква уже не варт нічого? — спитав Ісакій, втупившись очима в нього, наче завзятий півень у супротивника.

— Вона себе зганьбила.

— Чим?

— Унією.

— Не вся ж...

— Ти маєш яблуні в своїм садку? — спитав Іван Ісакія. — Чи бачив у чужому?

— Ну...

— Що робитимеш, як розчахнуться віти?

— Візьму міцного дрюка і підіпру...

— Розумно. І так вчинив наш патріарх, побачивши, що розчахнулась церква, що ієрархи зламані бажанням статків, розкошів і влади, до якої їх закликають шляхта та єзуїти. Ставропігійське братство і є той дрюк, яким підперто віру...

— Ви ж з Гедеоном хочете зламать його! — прийшов йому на допомогу Сава.

— Виходить, церква має коритись черні? — хмуро спитав Леон.

— Не черні, а громаді,— сказав Іван. — Народові.

— І ти туди! — зітхнув Ісакій. — Вівці вчать пастухів...

— Якщо премудрі пастирі ведуть усю отару на закланіє, то що лишається робити вівцям?

— Згодься, що це противно звичаям!

— А зради ієрархів, такі, як сталася чотири роки тому в нас на Русі, були колись?

— Відступники були завжди... Єретики...

— Ці зрадили ім'ям народу! Не особисто віру перемінили, а присяглися за весь народ, оскільки є владики над ним духовні.

— Згоден, що їм немає прощéння,— помовчавши, сказав Ісакій. — Зрадці. А Гедеон та іже з ним тверді у вірі істинній. Навіщо ж нам не довіряти!

— Не знаю... Я не був давно у Львові... І все ж, як мовиться, немає диму без вогню.

— Єпископ це єпископ, а не сідельник[26],— гмикнув отець Леон.
— Тим паче, й не кінь, щоб їхати на ньому верхи,— додав Ісакій.
— Звикли пани сідлать сідельників та кушнірів... — сказав Іван.
Зависла тиша.
Згодом озвався Сава:
— Чув я, що той Юрко придумав нове сідло. То, може, під ним і Гедеону не буде зле.
На жарт ніхто не одізвався. В келії мелькнула тінь усобиці, і щоб її прогнати, а може, з інших міркувань Ісакій встав, пройшов до скрині з книгами, біля якої поклав сакви, прибувши, й дістав із них охайну білу полотнину. Як розв'язав, ченцям явилась книжка.
— Іване, це тобі дарунок! — промовив урочисто. — З Русі гостинець.
— Дякую.
— Ти розгорни наприкінці й уважно глянь!
Іван узяв ту «Книжицю»,— встиг прочитати назву,— й, відчувши щось незвичне, почав неквапно перегортати. Були тут все послання патріарха александрійського Мелетія... Послання князя Острозького... І... власне його писання до всіх православних християн, яке колись доправив з кимось на Україну!.. Щоправда, імені його ніде не згадувалося...
— Могли й підписати,— заглянув Сава через плече. — А то «од всіх, що на горі Афонській скитствують»!
— Не знаю. Щось їм там перешкодило,— розвів руками ніяково Ісакій.
— Де друкувалася?
— В Острозі, у друкарні князевій.
— Єпископство Терлецького, отця Кирила. Він би мого послання не пропустив,— зітхнув Іван. — Зробили добре. Що важливіше: творець чи твір? Душа чи тіло? У творі — душа творця!..
— Для мене це замудро вельми,— махнув рукою Сава і відійшов.
— Дозволь мені поглянути,— сказав Леон і простягнув по книжку руку, як по окрайчик хліба. Взяв, роздивився на всюдибіч і мовив невдоволено: — А, бач, казав, що написать нездатний наш патерик!
— Послання і житія суть не одне,— тихенько сказав Іван, прибитий новиною.
— Леоне, радуйся, що він не взявся вславити твоє ім'я! — гукнув сміливо Сава. — Було б тобі, як уніатам нашим — отцям єпископам, митрополиту!
— Ще не відомо, чи те послання дійшло до них... — зітхнув Іван.
— Дійшло, дійшло! — сказав Ісакій. — Декому і до сумління...
— А що сказали братчики? — спитав Іван. — Красовський, Рогатинець?
Ісакій знітився, понижчав ніби.
— З ними я про твоє послання не розмовляв...
— Воюєш також?
— Ні. Я кручусь між ними, як зерно поміж каменями.
— Й тобі найбільш перепадає?
— Можна сказати, й так,— зітхнув Ісакій.
— То ось чому ти, братику, такий худий! — промовив Сава весело, не переймаючись його бідою, а може, й не вважаючи, що це біда.
Ісакій вчув насмішку і спохмурнів:
— Ти тут собі блаженствуєш, а як-то нам, у тому вирі пристрастей!
— Я знаю, був,— сказав уже без сміху Сава.
— Ходив, либонь, з карнавкою, збирав пожертви на монастир? — заскалив ліве око ієродиякон.
— Та ні,— озвався гостро Сава. — Пожертви брав не грішми... І сам життям офірував.
— Невже ти був у Наливайка?
— А що, це гріх? — наїжачився на ту цікавість Сава.
— Не знаю, як для ченця... — протяг Ісакій.

[26] Натяк на ремесло Юрія Рогатинця, одного з керівників Львівського братства.

— Волю обороняти — то діло, вгодне Богові,— сказав Іван.

— І віру,— додав Леон.

— Я згоден. Хоч нічого й не говорив,— пристав до них Ісакій тихо.

— Ти й тут боїшся? — з подивом спитав у нього Сава.

— Це увійшло вже у плоть і кров. Живемо, як у псарні. Так і дивись, щоб хтось не впився іклами і не затяг до в'язниці, звідки вузенька вельми стежечка, та й та уся у пшичаках.

— Не весело!.. — сказав Іван, коли замовк Ісакій.

— Не всі ж там пособачилися? — спитав Леон.

— Простий народ тримається своєї віри, звичаїв.

— А підпанки у шляхту лізуть, в унію, в католицизм,— де більше зиску, вигоди! — втрутився гнівно Сава. — Ці матір рідну не пожаліють — і вкусять, і, як треба, то й загризуть!

— Ось що таке гвалтовність і заохочення до зради віри,— сумно сказав Іван. — Ординське іго легше було від польського, бо ті терзали тіло, а ці взялись за душу.

— Та як взялись! — стис кулачище Сава. — Болить аж тут, у цьому раю афонському.

— Хтось підказав чи єзуїти самі додумалися, що, знівечивши народу душу, легко візьмеш,— руками голими,— і сам народ,— додав Іван. — Як тіло б'ють, то боляче, і кожен захищається або тікає від супостата далі, а біль душі тупіший, не враз усім помітний; збагнеш біду — вже пізно, скалічена твоя душа! Озлоблений на всіх і все на світі, шукаєш помсти й мстишся — не ворогам, бо рідні ви вже по душах,— таким, яким недавно був, і тішишся, коли штовхнеш на зраду й духовну смерть довірливого чи простака. А як уловиш мудрого, то радості немає меж, і сам собі здаєшся мудрим, мало не святим.

Поки Іван віддихувався, ченці тривожно вдумувалися в його промову а чи скорбили, вражені його словами правди, яка була страшніша від усіх поразок на полі бою за сотні літ. Забите тіло тліє, заховане углиб землі, душа ж змертвіла сіє довкіл заразу, пошестю йде по землі.

— Мені пора,— сказав Іван, відчувши раптом утому, яку долати ліпше на самоті. — Можна мені цю «Книжицю»...

— Вона твоя! — поспішно сказав Ісакій.

— Дякую.

Іван вклонився, вийшов. При світлі дня оглянув книжку. Дивне мав відчуття, з яким іще не здибувався, якого ще ні разу не пережив. Здавалося,— нехай Господь йому простить! — що він несе додому новонародженого, свою дитину... Господи, і це він мусить витримати, пройти крізь муки збудженого батьківства, що вже давно перегоріло в ньому й взялося шаром попелу!.. Ну, що в цій книжці? Власне, вона його лиш на десяту частку. Одне послання із десяти... Чому ж тоді вона йому така близька і дорога?..

— Допомогти чи сам дійдеш? — узяв за лікоть Сава.

Зрадів йому. В сум'яття його душі ввірвався друг. Це, мабуть, Господь почув його волання і надіслав підмогу.

— Добре, що ти прийшов,— озвався. — Надійніше мені з тобою, Саво... Забув спитати про Княгиницького...

— Живий, здоровий.

— Де він?

— В Угорницькому монастирі.

Зітхнув і рушив далі. Без Княгиницького, хоч рідко вони тут бачилися, йому зробилось пусто на цій горі. Сама його присутність неподалік вселяла в душу твердість. Він міг не зустрічатися з ним цілий рік, та знав, що є, що в разі потреби його розрадить Єзекіїл, який не мав ні сумнівів, ні боротьби з самим собою. Єзекіїл, ступивши раз на шлях спасіння, вічності, йшов тільки ним, геть відмітаючи спокуси світу і сатани.

— Ось хто міцний! — сказав чи то подумав голосно.

— А не байдужий? — висловив незгоду Сава. — Душу свою спасати ревно, коли душа народу прямує в пекло...

— Саво, він не такий!

— Ти ж сам казав, обурювався...

— Коли пішов на Україну Єзекіїл, я зрозумів. Він просто дужче замкнутий, ніж я, ніж ти. Та й, врешті, ми тут з тобою, Саво, а він у вирі битви!..

— А може, нишком собі сидить, спасається?

Іван не знав, чи заперечити, й тому промовчав. Згадував, як він ходив до Княгиницького у Ватопед, шукав розради в сумнівах і не знайшов. «Молися!» — знай повторював йому смиренний Єзекіїл та бісом його стращав...

— Я знав таких на Україні,— своєї вів брат Сава. — Тут бій за віру й волю, народ спливає кров'ю, вони ж залізли в нори і моляться, спасають душі! А потім ще й пишаються, за мудрість похваляють самі себе. Завзяті, мов, загинули, в землі лежать, а їх не вгледів ворог, не розпізнав, хоч мав від них утрати більше, як від бійців. Блюзнірство!

— Ні, Саво, Княгиницький... — почав Іван.

Та Сава розпалився і слухати когось не міг. Він там, на Україні, найбільше був уражений ваганням між старшинами і зрадою частини з них. А ще попами, ченчиками, що огинались, військо — своє, козацьке, вільне — не укріпляли словом, благословляючи з амвонів храмів. Мабуть, воно тоді б побільшало, і хто ще зна, чи справилися б із ним поляки.

— Роз'єднаність і хатокрайство тримають нас, Іване, в єгипетському полоні шляхти та єзуїтів! Якби не це, якби могли ми стати плече в плече, всім людом,— ніхто б тоді нас не подужав і не спинив!..

— Це правда,— зітхнув Іван. — Єдиний народ міцний і нездоланний для будь-якого ворога. Я в Луцьку колись читав літопис про Давню Русь... Батий з ордою брали окремо всі князівства і городи́... А разом хіба взяли б! То ж сила була велика, Саво, держава, що розкинулася від Волги до Дунаю!.. І Київ, стольний город, ніхто, окрім самих киян, від орд Батия не захищав!..

— Покутуємо за ті гріхи,— сказав похмуро Сава. — Це скільки вже?

Іван на мить задумався, прикинув.

— Триста і шістдесят.

— Багато!..

Примовкли. Вже підійшли до келії і до платана, що ріс побіля неї.

— Спасибі. Я вже вдома,— сказав Іван. Йому тепер хотілося побути на самоті. А чи віч-на-віч з книжкою, яку приніс Ісакій...

— Бувай,— озвався Сава. — Надвечір я зазирну. Ти ж не хворій!

— Не буду,— всміхнувся кволо. Зиркнув на гору, небо — такі величні й гарні уводночас — і відчинив важкі дубові двері.

У келії було повітря сперте, пропахле воском. Аркуш, який почав мережити перед приходом Сави, білів заклично й ... марно. Оскільки це послання дійшло на Русь і ходить там по руках, читається, не мусив переписувати й передавати знову. Зрадів такій полегкості, а потім зажурився, засумував. Працюючи, він був би дужим, гнівним й відтак... молодшим. Впевнився, що кожен раз, сідаючи і беручи до рук перо, він наливався силою, мов дерево весняним соком, і ріс душею, духом. Аж стеля в ті години його давила, нижчою йому здавалась... Творення, напевно, нас зближує з Богом, що теж творив... Тож недаремно здібності звуть божим даром. Отже, Бог поділився з нами цим привілеєм...

Стомлено приліг на ліжко й поставив милу «Книжицю» собі на груди. Видали її в Острозі, в друкарні, де бував і він. Тоді ще там владарював друкар Іван, син Федорів. Покійний уже давно... Як час біжить!.. Тепер його друкарні в руках у братства львівського. І сам він там похований, в Онуфріївському монастирі. Усопший... А ніби ось стоїть біля верстата, кладе папір і за хвилину знімає свіжий аркуш нової книги — чуда, якому рівного ще світ не знав... Щоб не Кирило, нинішній єпископ луцький, може б, і він, Іван із Вишні, доклав би рук до діла того великого!..

Перегорнув пестливо книжку, знайшов своє послання і став читати... Дивно, а надруковане стає немовби напівчужим. І водночас якимось

вищим, ніби аж урочистим... Може, якби стояло його ім'я... Мов патріарха й князя? Оце, напевно, і є причиною. Не вліз у ряд. Мелетій, князь Острозький, чернець Іван із Вишні... Слова його потрібні, ім'я ж у носі крутить, із худорідних!..

Стримав своє обурення. Гординя — гріх із щонайтяжчих. Не в імені чиємусь суть, а в слові правди, істині!.. Мелетій он підписаний. І князь Острозький... Мають для книжки значення їхні імена? Отож-то! Послання, не підписані ні князем, ні патріархом, утратили б одразу смисл, ослабли б наполовину. Твоє також? Не знаю. Напевно, ні. Оскільки воно від імені ченців афонських... Мудро!

Аж стало веселіше від тих думок. Його слова зробилися словами всіх, що на горі Афонській скитствують, він речник афонітів, фортеці православія впродовж століть!..

Впустив на груди книжку й заплющив очі. Бачив уже друкованим своє послання до ієрархів — зрадників народу й віри... Букви стояли рівно, під рядом ряд... Гортав громохкі аркуші й радів, радів... А підписалися б ігумен, прот і вся чернеча братія гори Афон під цим його посланням?!

Схопився, сів. Хоч «Книжиця» з грудей упала аж на підлогу, не піднімав. Ця думка про афонітів щодо кращого з його послань так схвилювала й так вразила, немовби йшлося тут про спасіння чи про життя. Отець Леон, звичайно ж, не захотів би... Сава, як кажуть, з вискоком!.. Хоч слово це годиться не для ченця, а щодо Сави точне... Архімандрити і прот сказали б: діло це ваше, руське... та й надто різко, грубо, не по-церковному... Мелетій он в своїх посланнях...

Підняв з підлоги «Книжицю» і став читать писання отця Мелетія. Звичайно, це не те, що в нього, грішного. І все ж, і все ж... Він знає, як облуплених, своїх панів єпископів, а патріарх не бачив їх у вічі. Принаймні так здається, коли читаєш вісім його послань... Нехай йому, ченцеві Йвану, Господь простить, та він також не квапився б підписуватися під патріаршим високим словом. Кожному, видать, своє...

І не помітив, як опинився знову на сторінках свого послання. Чари якісь у ньому?.. Магія самого друку, сила велика буквиць, зібраних у слово, ряд, сторінку... Він бачив, як народжувалася «Біблія» у них, в Острозі. Двадцять минуло літ, а й досі все те дійство стоїть живим перед очима!..

— Любуєшся? — з'явився, мов з-під землі, Ісакій. — Я сам ніяк не звикну до цих нових, друкованих... Дозволь?

Він сів до стола, зиркнув на аркуш, списаний наполовину, і посміхнувся.

— Добре ти всипав їм, Іване,— сказав невдовзі. — Бачив би, як це твоє послання читають православні!.. А уніати! Очі вилазять в них на лоба. Одні лютують, другі зі страху клякнуть, треті бредуть, немов кілком прибиті, хтозна-куди...

— Отже, моє послання знищить прокляту унію?

— Ти не жартуй,— сказав Ісакій похмуро. — Я справді все це бачив. Не раз, не два. От тільки мало списків! Та й палять їх католики та уніати, як тільки десь запопадуть.

Схопив зі стола аркуш, роздивився і запитав:

— Навіщо переписуєш?

— Взяв сумнів, чи потрапило воно на Русь. Так довго не мав вістей... Тепер не треба...

— Треба! — поклав він різко аркуш. — Й не тільки це послання, а все, що є у тебе з твоїх писань.

— Для чого?

— Скільки маєш? — не відповів.

— Ну-у, шість чи сім...

— На книжку набереться!

Іван і дихать перестав.

— Ти мовиш...

— Треба надрукувати! Щоб розійшлася по всій Русі, по Україні.

Люди нехай читають і переймаються твоїм великим болем за рідний край, за віру дідів і прадідів.
— А зможу я?
— Що?
— Уложити книгу.
— Маєш оно зразок,— кивнув на «Книжицю», яку Іван і досі тримав, неначе образ, у двох руках.
— А як її підписувати? «Од всіх, що на горі Афонській скитствують»?
— Чому ж! Своїм іменням. Та книжка буде всуціль твоя.
— «Чернець Іван із Вишні»?
— Незле,— наморщив Ісакій лоб. — А може... — завагався,— як інші...
— Давнім моїм ім'ям? — жахнувся. — Тим, що було до пострчигу? Яке єпископ луцький піддав колись анафемі?..
— Ну, хай не тим,— протяг Ісакій. — Може... Іван із Вишні... Або простіше — Іван Вишенський...
Вони мовчали довго. Ісакій бережно перегортав рукопис послання до єпископів. Іван звикав до імені «Іван Вишенський»... Гарно. От тільки трохи на панський лад... Іван Вишенський... Василь Острозький...
— Маєш переписати начисто усі свої послання, допоки я вертатимусь з Александрії, від патріарха,— сказав Ісакій, скинувши на нього очі.
— Довго ти там пробудеш?
— Хтозна. Як патріарх...
— Чого ти йдеш?
Лише махнув рукою. Не міг сказати чи не хотів. Єпископ його послав (не вперше!) в таку далеку далеч з якимсь ділом. Може, щоб відібрати в братства права ставропігійські, які не до вподоби не тільки Гедеонові Балабану, а й всім попам?
— Вертатимусь, то заберу,— сказав Ісакій глухо, із глибини своїх думок. — У Стрятині в нас є тепер друкарня...
— У кого?
— В Балабана.
Іван згадав чутки про те, що, будучи в Константинополі, Мелетій Пігас призначив Гедеона своїм екзархом[27] на Україні.
— Хочу тебе спитати,— мовив він до Ісакія,— чи правда, що Мелетій зробив єпископа твого екзархом?
— Істинно.
— То він, оскільки митрополит переметнувся в унію, став на чолі всієї церкви православної на Україні і в Литві?
— Виходить, так.
— А як же на те подивиться отець Михайло Рогоза?
— Ніяк.
— Чому?
— Його немає.
— Тобто?
— Торік помер.
Іван перехрестився. Хоч уніат, та все ж преосвященний...
— І знаєш, хто йому поміг у цьому? — примружив Ісакій очі.
— Вбили його?
— Та ні. Умер своєю смертю. А втім...
— Щось я тебе, Ісакію, не розумію,— зітхнув Іван.
— У Львові в нас гомонять, що Рогоза засумував смертельно, як прочитав твоє «Послання до єпископів», розкаявся, що запровадив унію, і, помираючи, покликав собі попа для сповіді не уніата, а православного. Отак-то, брате Иване!
Ця новина так вразила, що він не міг сказати й слова. І гріх було радіти (людина вмерла!), і не радіти — так само гріх. Коли це щира правда, то він попав своїм посланням в найбільшу ціль — митрополита —

[27] Уповноваженим.

й примусив душу його зсудомитися од слів святої правди й злякатись так свого гріха відступництва, що перед смертю визнала страшну поразку й кинулася назад у лоно свого народу й віри своєї прадідівської.

— Це, може, байка,— мовив, як міг, спокійніше.

— Та ні. Прибульці з Києва розповідають. Сам чув.

— А з Луцька не приносять таких новин? — спитав Іван, нахмурившись.

— Терлецького і божим словом не переймеш!

— А Потія?

— І цей — мов бик. Обухом межи роги!.. До речі, він по смерті Рогозини,— як пишеш ти,— став київським митрополитом.

— Виходить, я...

Ісакій розвів руками:

— Недовідомі путі господні...

— Істинно,— зітхнув Іван. — Покійний був м'якіший, сердечніший... і, може б, він...

— А хто б йому дозволив! Там біля нього в Києві крутилось знаєш скільки всіляких єзуїтів. Про кожен крок король і папа відали.

— Біда, біда...

— Сідай і переписуй,— устав Ісакій. — Книга твоя потрібна людям.

— А Потію?

— Гадаєш, папа римський з твоєї ласки-милості піде услід за Рогозою і Потій стане папою? — всміхнувся ієродиякон.

— Недовідомі путі господні,— сказав Іван, приймаючи смішливий тон. — От тільки папа, певно, не знає мови нашої...

— Єдине це і може порятувати «намісника самого Бога на землі»!

Біля дверей Ісакій зупинився і зморщив лоба:

— Щось я хотів довідатися... йдучи в Александрію...

— Про книгу Скарги?

— Істинно! — зрадів Ісакій. — Може мене спитати преосвященний. У нього пам'ять!..

— Скажеш, що я читаю вдруге. Й, можливо, щось напишу.

— Чудово. Бувай здоровий!

Вийшов, і знову стало в келії, немов у вусі, тихо. Щоправда, він не сам був, а вдвох із книжкою, в якій є часточка його душі. Вона, ця книжка, зараз йому здавалася коли і не дочкою, то кимось рідним-рідним, близьким, живим. Соромився цих почуттів — чернець, вже трохи не схимник! — й не міг нічого вдіяти із власним серцем. Мабуть, людині всякій треба і горе, й радість, як украй потрібні хліб і вода, тепло і холод...

Ніжно поклав на ліжко книжку і... відступив, жахнувшись: здалось — те руки його відчули,— що він кладе свою малу дитину!..

Весь у поту ступив до стола й важко сів на стілець, який беріг іще тепло Ісакієве. Свят, свят! Хто б міг подумати, що в ньому ще не вмерли ці почуття, які раніше, молодим, терзали так його єство, штовхали від молитви і від спасіння у гріх не тільки помислом. Він проводжав очима човни, в яких були жінки, і навіть, хоч і подумки, обурювався, що на Афон, як і на Січ, жіноцтво не допускалося...

Сидів, дивився тупо на білий аркуш і спиною, всім тілом бачив ліжко й на ньому... Боже праведний! Спаси й помилуй!.. Руки ще відчували м'яке тільце,— якого він не тримав ніколи,— слабенькі, кволі рухи... Він ждав плачу дитячого, готовий встати й кинутися на допомогу... Боровся серцем, розумом з тим насланням, а подолати його не міг. Аж доки у розпуці, в якій змішалися і жаль, і страх, він не заплакав, зрошуючи сльозами сиву бороду, як дощ пожухлу стару траву. Тоді йому полегшало. Вернулась ясність думки, і книжка стала книжкою, чернець ченцем. Перехрестився і проказав молитву, щоб розігнати туман жалю, що по кутках лишився в його душі. Жалю за грішним помислом, за тим, що так його вжахнуло нині...

Закінчення в наступному номері

Розділ III
МАРКО ВОВЧОК

1.

З Марком Вовчком Куліш познайомився року 1857-го.

Року 1857-го Куліш, гадаючи перетворити свої «Записки о Южной Руси» в серійне видання й видати серію томів, 12-томну енциклопедію, що охопила б усі питання історії, етнографії й літератури української, одержав і зібрав із різних кутків України від своїх кореспондентів багато різноманітних матеріалів.

Приблизно в квітні того-таки року 1857-го з Немирова від Опанаса Марковича, колишнього кирилометодіївця, спільника й приятеля, Куліш одержав зошита. Поглянувши побіжно на зошит і перегорнувши декілька сторінок, схопивши деякі фрази й деякі рядки, Куліш відклав зошита набік до іншого часу.

Йому здалось, що це були звичайні, на кшталт його власних зроблені, етнографічні записи переказів та оповідань з народних уст. План чергового тому «Записок» був уже складений, зміст розроблений, матеріали розподілені й підібрані, і навряд щоб у них знайшлось місце для цих немирівських записів.

Лежить зошит у Куліша на столі тиждень і другий. Нарешті якось гаючись і без діла взяв у руки. Читає...

— Читаю — і очам своїм не вірю: у мене в руках чистий, непорочний, повний свіжості художній твір.

У листі з 3 травня 1857 р. Куліш писав Олександрі Милорадовичівні про Марію Олександрівну Марковичеву — Марка Вовчка:

— Одна пані родилась у Московщині і вже замужем почала писати по-нашому. Що ж? Недавно написала чотири маленькі повістки із речей селянок. Чи поймете ви мені віри,— додав Куліш,— що як читав я їх, то дух у мене займавсь: так зрозуміла вона красоту нашого слова і наче піснею заговорила.

— Що то за дорогії клейноди!— закінчує в захопленні Куліш свою мову про оповідання Марковичевої.

З першого ж разу, з першого враження причарувала Марковичева Куліша.

Продовження. Початок див. «Вітчизна». 1991. № 4.

У ту понуру пору, нудьгуючи й недугуючи, розійшовшися з дружиною й не зійшовшися з Милорадовичівною, в самотній пустельній порожнечі, в сумбурній метушливій утомі Куліш зустрів оповідання Марковичевої як божественне пророче одкриття, як відповідь на внутрішню тривогу.

— Це вона! Це й є та жінка, що творча її обдарованість може поставити її поруч із Шевченком.

Куліш не був ще тоді особисто знайомий з Марковичевою, але відчував, що їхні шляхи збіглись. Це було ясно для Куліша, ясно й для Марковичевої. Сидівши в глухому провінційному Немирові, Марко Вовчок виразно уявляла собі, що їй потрібний впливовий приятель, який би простяг їй руку й поміг висунутись із натовпу, розвинутись, розкритись, вибратись із провінційного містечка. Такою людиною міг бути для неї за тих часів тільки Куліш.

Ще не знавши одне одного, вони вже були певні, що їм треба йти вкупі.

Марія Олександрівна продовжувала надсилати свої оповідання до Куліша, і в червні, 12/VI 1857 р., Куліш сповіщає свою дружину:

— Одержав я від жінки Марковича нове оповідання з народного життя. Чудо! Чудо! Нічого подібного ще не було в літературі нашій. Яка мова! Які форми! Чудо, чудо! Я навіть нікому не читав, боячись, що не зрозуміють так, як я розумію, а це образливо. Важливо тут те, що нема вигадки; все було, все трапилося і розповідано саме так, як було й трапилось. Коли надрукую — хай тоді розуміє кожен по своїх силах.

— Отже, кажу, що це золоте дно для прийдешніх письменників українських. Оце етнографія — оце вона! Так треба оповідати про народ! Так треба співчувати народу! Жінка Марковича — це геніальна актриса, котра приймає на себе образ молодиць та бабусь наших і лицедійствує за них так, що не скрізь угадаєш, що взято з натури, а що створено в пориві акторського захоплення. Але головне — як відчуто повагу характеру народного.

— Самі тільки пісні кращі від цих речей!.. Шевченко, я знаю,— додає Куліш,— заздритиме їм і зробить їх зразками для себе. Не здумай, проте, що це був великий талант: це смак найчистіший, найшляхетніший; такі чудеса робить і велике співчуття народові. Талант з'явиться, може, згодом. Але й ці твори самі зроблять їй ім'я. Самі пісні тільки кращі від її речей.

У Куліша був антиіндивідуалістичний погляд на мистецтво. Ще року 1846-го він писав до Шевченка:

— Ваші твори належать не самим Вам і не самому Вашому часу; вони належать всій Україні і говоритимуть за неї вічно. Це надає мені право втручатись в діла Вашої фантазії й творчості і вимагати від них твердо, щоб їх було доведено до найможливішого ступеня досконалості.

Цей погляд на творчість поета як на всенародну власність і на своє право вдосконалювати, а тому й втручатись, вимагаючи змін і поправок,— погляд цей зберігся у Куліша й року 1859-го.

— Коли в тебе,— писав Куліш до Тараса в листі з 22 грудня 1859 р.,— є гарні вірші, то пришли перше мені, щоб пішло воно з моєї руки.

Куліш культивував ідеал безособової, всенародної творчості, в згоді з цим він і на поетичну діяльність письменників, своїх сучасників, дивився як на спільну, колективну, громадську справу. Дивився так, як сліпі кобзарі, як народ дивиться на пісні: пісня не належить нікому особисто, вона належить загалові, вона безіменна.

Оповідання Марка Вовчка теж пішли з Кулішевої руки. Публікацію її оповідань узяв Куліш на себе.

В червні року 1857-го він одержав був усі 12 оповідань Марка Вовчка і засів їх правити: дав, за власними словами, «зразки художньої редакції».

У липні «Оповідання» були переписані в Немирові, причім з багатьма композиційними і стилістичними поправками Куліша Марко Вовчок не згодилася. Потім цей рукопис переписав Данило Каменецький, відновив-

ши первісний їхній текст, тоді їх знову помалював Куліш, і аж тоді оповідання пішли до друкарні.

19 липня 1857 р. Куліш писав до Милорадовичівни:

— Печатаю я, мої сестриці-голуб'ята, «Народні оповідання» Марка Вовчка.

А до цього повідомлення додає:

— Побачите, що це за диво, що за краса нашої мови, що за слава нашому сільському людові. Всі повісті написані так, як народ розказує,— видумки нема: іменно такії случаї були з народом, іменно так він живе, мучиться і серцем обертається до Бога (19/VII 57).

У першу збірку Марковичевих оповідань увійшло всього 11 повісток: «Сестра», «Козачка», «Чужак», «Одарка», «Сон», «Панська воля» («Горпина»), «Викуп», «Свекруха», «Знай, ляше» («Отець Андрій»), «Максим Гримач», «Данило Гурч».

Оповідання, що їх надіслала Марко Вовчок до Куліша, були в сировому вигляді — без заголовків, без розділів. Куліш зредагував їх, скомпонував, підготував до друку і тільки одне оповідання «Чари» відклав надалі. «Чар»,— написав Куліш на оригіналі,— зовсім не містити, все з дійсності, а це з фантазії: кидає тінь недовір'я на все». Згодом Куліш видрукував «Чари» в своєму альманасі року 1859-го «Хата».

2.

У серпні року 1857-го Куліш виїхав з Петербурга на Україну, наперед списавшись із Марковичевою й умовившись зустрітись із нею в Мотронівці Борзнянського повіту на Чернігівщині, маєткові Білозерських, де в матері жила й дружина Кулішева.

Тоді ж, у 20-х числах серпня, Марковичева вдвох із малим своїм сином Богдасем виїхала через Київ та Чернігів до Борзни.

— Недалечко вже й до Куліша мені!— писала з Києва до чоловіка Марковичева.— Не журись же бо, мій друже, пожди, я напишу тобі усе чисто, то й світ тобі угору підійметься.

Дарма що Марковичева поїхала з Немирова, маючи на увазі одвідати родичів в Орлі, там спочити й полікуватись,— така була офіційна версія подорожі,— за головну мету її подорожі була зустріч із Кулішем. З Немирова до Орла вона їхала через Мотронівку.

Об одинадцятій годині 26 серпня 1857 р. виїхала Марко Вовчок із Чернігова і того ж дня о дев'ятій увечері була вже в Мотронівці. Ніжин минули, найняли собі у Жукові вольних за сім рублів. Уже затемно приїхали до Мотронівки.

— Стрів мене пан Куліш. Я його наче перше бачила, зараз і пізнала, і жінка його мене привітала хорошенько.

А тут і Василь Тарновський:

— Здорові були, землячко!— люб'язно привітав Марковичеву Василько, «благий юноша», «козак лейстровий», як звав його Куліш. Був цей козак лейстровий у козацькому вбранні: у синіх шароварах, в сорочці вишиваній та в чемерці. Тоді саме входило в моду носити селянське вбрання.

Познайомилася Марковичева й з усіма Кулішевими родичами, братами дружини, Білозерськими. З одним із них, Миколою Михайловичем, вона була ще раніш знайома, за тих ще часів, коли Марковичі жили в Чернігові, а Микола Михайлович був там за помічника редактора «Черниговских губернских ведомостей».

— Побачилась з Миколаєм Михайловичем та аж заплакала, так то згадалося багацько.

Молоду авторку зустріли в Мотронівці з ентузіазмом.

— Усе то так дивиться, наче на щось добре, на мене. А всі вже знають, що я переслала в Петербург Пантелеймону Олександровичу дещо. Все то вже читано і перечитано.

Микола Михайлович Білозерський, що збирався тоді їхати чумакувати в Крим з чумаками, казав:

— Я «Сестру» читав та думаю: народна, записана від народу.

Куліш пишно-величною павою розпускав свій райдужний хвіст риторичного, захопленого піднесення перед Марком Вовчком.

Він справив якнайкраще враження на Марковичеву: такий милий!.. І Марковичева закидала Опанасові в одному з своїх листів:

— Чому ж ти, чоловіче, не сказав мені, що такий він, той Куліш? Чи я була дурна, що не зрозуміла, що це за душа мила.

Микола Данилович Білозерський, брат у других Кулішевої Олександри Михайлівни, приятель Гоголя, антиквар, бібліофіл, колекціонер, просив сповістити, як приїде Марковичева, і другого ж дня раненько приїхав до Мотронівки.

Причепилися з проханням до Марковички — читати. Та була Марковичева мовчазна, ніякова, легко конфузилася. І на всі умовляння: ні та й ні...

— Стали мене просити, щоб я їм читала. Ти знаєш мою істоту. Яково ж то мені було. Їй-богу, як туман мені на очі — не можу та не можу.

Удень Микола Данилович запросив усіх до себе в маєток, х. Миколаїв, на обід.

У Миколи Даниловича в маєтку було що подивитись. Бачила Марковичка тут і сорочку ту, що в ній стяли голову Кочубеєві, бачила старовинні парчеві кунтуші, бачила портрет пана Тараса і його поезію, вугіллям писану, і багато іншого рідкісного та цікавого бачила.

Обід у Миколи Даниловича був знаменитий: і борщ гетьманський був, і вареники гречані були.

— Мабуть,— жартувала Марковичка,— чи й вареники не гетьманські теж, бо ми, прості люди, зроду не їли таких.

Богдась сидів поруч із матір'ю, та як хотіли взяти від нього тарілку з борщем, то аж заплакав.

— Отеє,— каже Куліш, дивлячись на Богдася,— краще од усіх смакує, чує, що се борщ гетьманський.

Дають вареники і питають, чи добрі.

— Не знаю,— каже Богдась,— ще не знаю, дайте мені сметани.

Втішив Богдась усіх своєю мовою українською та поважністю. Ходить і говорить, ніби цілий вік із панами був.

Наступного дня, коли Марковичева призвичаїлась до своїх нових знайомих і до всього товариства мотронівського, після довгих і настирливих благань вона нарешті згодилася прочитати щось із своїх ще невідомих рукописних оповідань.

Читала «Чумаків».

А після, вислухавши, Куліш і каже:

— Чого б то я не дав,— каже, за ці слова: «Еге, каже чумак, еге». Так,— каже,— бачиш того чумака, що йому і німець приївся, і степи він бачить безкраї.

Читаючи, Марко Вовчок відчула, що «Чумаки» ще не виписані, недописані, що «мовляв, що буде щось добре, а тепереньки ні ще, тільки догад на добре». Тому й просила Куліша заждати й не друкувати їх у тій збірці, яку на той час був друкував Куліш.

У розмові торкнулися, між іншим, також і справи про переїзд Марковичів з Немирова до столиці. Куліш тягнув Марковичку до Петербурга переїздити, на широкі шляхи виходити. Він хотів, щоб вона коло нього була, щоб він міг керувати нею, художній умілості навчати.

— Нехай поживете ще в Немирові,— раяв Куліш,— поки я заведу типографію у столиці, а цього не довго дожидати, бо я не хочу, щоб ви нужду терпіли. Як же я заведу, то тоді зараз і Опанаса Васильовича до себе перетягну, будемо печатати і іздавати і погодимось вже із ним так, щоб добре було.

Отже, Немирів кинути. І втішно було думати про широкий шлях життьовий, що стелився перед нею, і разом якось смутно ставало на серці.

— Мені й подумати невесело, що на Москву заберемось. Хіба щороку їздити на Україну будемо.

Куліш заспокоював, що все, мовляв, гаразд буде.

Перебування в Куліша було для Марковички тим приємніше, що вона тут, у Мотронівці, вперше побачила видрукувані аркуші своїх «Народних оповідань».

Чоловіка свого вона сповіщала:

— Бачила «Сестру» надруковану, ти получиш усе на тому тижневі або пізніш ще трохи, бо вишле Каменецький з Петербурга.

Всередині Марка Вовчка все співало: мріяне здійснено. Таки вона авторка, письменниця, та ще й неабияка. І доля української Жорж Санд уже носилася перед її очима.

Погостювавши в Мотронівці днів зо два, на третій день Марковичева рушила далі на Борзну й Орел...

— Попрощалась з Пантелеймоном Олександровичем, і так мені сумно стало. Коли то ще побачу. І на небі ясно, й люди добрі до мене, а все-таки чогось сумно мені, що й не сказати.

З собою повезла Марковичева портрет Куліша — «такий, як живий він», епілог до «Чорної ради» та 5 екземплярів «Проповідей» Гречулевича для роздачі.

Оцінюючи свою подорож, Марко Вовчок казала:

— Хоч і журила мене дорога і розлука, та все добре, що я поїхала. Якось лучче тепереньки, ясніше мені.

З Кулішем у неї зав'язуються найкращі стосунки. Як і з Немирова, так і тепер з Орла вона посилає до нього рукописи своїх нових оповідань.

Чоловікові вже з Орла пише:

— Скінчу «Гайдамаку» (здається, буде по-іншому) та й тобі перешлю одного екземпляра і Пантелеймону Олександровичу другого.

Збиралась Марко Вовчок уже й додому вертатись до Немирова, нудьгувала за чоловіком, за немирівськими приятелями своїми, Іллею Петровичем Дорошенком, про якого весь час в Орлі турбувалась, чи пише він свою географію, Гаврилом Петровичем Барщевським, та гаялась усе в Орлі, бо чекала на лист від Куліша. Марії Олександрівні хотілось ще раз побачитись із Кулішем перед тим, як роз'їдуться вони остаточно, може, на цілий рік, а то й більше: вона до Немирова, а він до Петербурга. Отже, й сиділа Марко Вовчок в Орлі, ждала на лист від Куліша з Мотронівки. Куліш мав попередити її, коли він виїде з Мотронівки.

— Жду листа од пана Палія[1], коли б його ще побачити хоч раз єдиний!.. Та що це я говорю, побачу, то побачу, це певно, аби живі ми були, то побачимось, а мені жадалось би побачити його от тепер, їхавши додому! — писала Марковичка з Орла 27 вересня 1857 року до свого чоловіка.

Марко Вовчок та Куліш умовились виїхати одночасно числа 10—11 жовтня, щоб зустрітися їм не в Орлі і не в Мотронівці, а десь у дорозі, на одній із поштових станцій, так щоб нікому й на думку не спало їхнє побачення.

Батурин, Кролевець, Кроми, Орел — так було їхати Кулішеві на Москву і Марковичевій вертатись з Орла до Немирова.

9 жовтня Марковичка писала чоловікові з Орла:

— Чого це ти сумуєш, мій друже, хіба хочеш, щоб я знов нездужала? А я тепереньки зовсім здорова, зовсім здорова, нічого не болить. Виїду, може, завтра (10 октября). Сподіваюсь, що завтра вже дещо буде укладено й наготовлено. Сьогодні їду попрощатися з добрими людьми.

А Куліш 11 жовтня з Мотронівки повідомляв Миколу Даниловича Білозерського:

— Їдеться в Петербург у неділю рано-вранці, на Батурин, тому ласкаво прохається взяти не таку багатоверстну подорожну — до станції перед Кромами. Виїду з Миколаївки (маєток Миколи Даниловича коло

[1] Тобто Пантелеймона.

Мотронівки), де буду ночувати на неділю або ж обідати в неділю. Та conditio sine gua non звільнити мене від коней Віктора Миколайовича.

Віктор Миколайович Забіло був за смотрителя поштової станції. Куліш і Забіло не терпіли один одного.

Перше побачення й знайомство в Мотронівці на людях не задовольнило ані Куліша, ані Марковичеву. До того ж натягненість і ніяковість першої зустрічі зникла не відразу. Марія Олександрівна була конфузлива, сором'язлива й мовчазна. Їй треба було звикнути, примусити перемогти себе, щоб на людях вийти за межі ніякових і порожніх «так» і «ні».

Отже, дорожню зустріч на поштовій станції вибрали Куліш і Марковичева як найзручніше місце, щоб побачитись удвох на самоті й уникнути будь-яких зайвих розмов. Коли Марковичева не робила з цієї зустрічі будь-якого секрету від свого чоловіка, то Куліш, як завжди обережний і передбачливий, волів своє побачення з молодою письменницею зберегти, не розголошуючи.

3.

Після цієї дорожньої зустрічі в жовтні року 1857-го Куліш побачився з Марком Вовчком знов лише в січні 1859-го.

Ентузіазм Кулішів щодо Марковичевої зростає. 26 листопада 1857-го він писав до Шевченка в Н. Новгород:

— Хотів я послать тобі, мій друже шановний Тарасе, дещо з нових книжок, které в мене друкуються, та трудно набрать по листку з-під великих куп друкованого паперу. Нехай як доведеться все до ладу, тогді й пришлю.

— Побачиш,— додає Куліш,— які дива в нас творяться: уже й каміння починає вопіяти. Де ж пак не диво, московка преобразилась в українку та такі повісті вдрала, що хоч би й тобі, мій друже, то прийшлись би в міру. Ось побачиш, що на світі степові квітки.

Грудня 22 Куліш послав був Шевченкові зброшуровані «Оповідання» Вовчка.

— Посилаю тобі, брате Тарасе, з цією поштою «Оповідання» Вовчка. Як то ти їх уподобаєш? Пиши щиро, як думаєш, бо ти в нас голова на всю Україну.

Але чомусь Тарас Григорович Вовчкових оповідань не одержав. 20 січня 1858-го Куліш у листі до нього нотує:

— Вовчка тобі давно послано. Яке твоє буде про його слово?

Першого лютого 1858-го послав книжку вдруге:

— Посилаю тобі, брате Тарасе, удруге Вовчка. Як прочитаєш, то, далебі, помолодшаєш. А до мене зараз пиши твоє щире про його слово.

У своєму «Журналі» 18 лютого 1858 р. Шевченко занотував:

— Яке високе творіння прекрасне оця женщина (Марковичка). Треба буде написати до неї і подякувати за радощі, яких надає книжка її натхнення.

У березні року 1858-го Куліш виїхав за кордон і після закордонної своєї подорожі на початку червня повернувся на Вкраїну, де в Мотронівці й оселився.

Тим часом 7 травня 1858-го Опанас Маркович надіслав був листа до Данила Каменецького, Кулішевого дорученого в Петербурзі, і в цьому листі торкався справи перевидання Шевченкового «Кобзаря» та художньої редакції творів Марка Вовчка, причому прохав Каменецького звернутись щодо цього за порадами до Тараса Григоровича.

Опанас Маркович писав Каменецькому:

— Шановному добродієві пану Тарасу дякую за милу його пам'ять, навіки дякую. Нехай милосердний Бог його обереже серед кам'яниць петербурзьких так, як заховав своєю небесною ласкою серед пісків кайсацьких,— щоб прожив він довго у теплі душевному і спокої тілесному на споживок, на користь вишню людям.

— Коли нам доведеться,— писав далі Маркович,— ще що переслать вам у друк, показуйте те п. Тарасові, нехай він провірить своїми очима, справить своєю рукою, особливо коли це станеться без п. Куліша, бо цей і сам удається до ради «великого характерника», мовляв, п. Пантелій (Куліш). Добре, якби він (тобто Шевченко) коли-небудь на гулянці і надруковане вже провів через свою руку, а ви б переслали той екземпляр Вовчкові, на науку йому й найвищу нагороду. А я б казав, не одкладаючи друкувати п. Тараса: для обживання, мовляли ви, могли б полежати книжки у печатні вашій, да вже були б видрукувані.

Опанасового листа з своїми додатковими міркуваннями Каменецький переслав був, як видко, до Куліша.

На це Куліш і відповідав з Мотронівки 7 липня року 1858-го Каменецькому:

— З Тарасовими творами нема чого спішити. Хай спочатку дозволять. А коли дозволять, хай Тарас однесеться до мене сам, бо я набиватись з виправками не хочу, мавши в себе багато роботи.

А щодо другої частини Опанасового листа, де Маркович висловлював побажання, щоб Тарас Григорович узявся редагувати Вовчкові твори, то Куліш, як і треба було на те сподіватись, образився й розсердився. Для Куліша не могло бути більшої образи, як взяти під сумнів його права керівника й метра.

Шевченко — перший і найвеличніший поет на всю слов'янщину, це так, але права ідеолога й метра в українській літературі належать, в кожнім разі, не Шевченкові, а йому, Кулішеві, і тільки йому, і більше нікому, і ніхто не сміє претендувати на його керівничу ролю.

Отже, Куліш жорстоко образився на Опанаса Марковича, коли той попрохав Шевченка «провести через свою руку» те з Вовчкових творів, що вже пішло з Кулішевої руки. Самолюбство Кулішеве було зачеплене. Більшої образи не було для нього, як сумнів в його безапеляційній авторитетності.

Роздратований Куліш на відповідь писав до Каменецького в тому ж таки листі з 7 липня р. 1858-го:

— Щодо Вовчка, то рука моя більше його не торкнеться. Хай рівняє мій друк з своїми оригіналами й виправляє за зразками художньої редакції, що я їх там дав. Коли ж у собі сумнівається, то хай їй допоможуть інші люди з смаком.

— Я,— каже Куліш,— зробив для нового письменника так багато, як ніхто ніколи ні для кого нового і нікому не відомого. Цього з нього досить. Не вік же розриватися мені з великодухості!

Тут в ображеному самолюбстві Кулішевому причина розходження й деякого розхолодження, що сталося між ним і Марковичами. Куліш не заховує своєї образи і не криється з своєю роздратованістю.

Коли при першому побаченні він і обіцяв Марії Олександрівні, що перетягне її й її чоловіка до столиці, то тепер після Опанасового листа Куліш рішуче відмовляється брати будь-яку участь щодо влаштування подальшої долі родини Марковичевих. У тому ж таки листі до Каменецького Куліш, посилаючись на свій намір остаточно оселитись на Україні, відповідав:

— Писати до Опанаса Васильовича про переміщення не буду, бо перебуваю зараз не у діл. Та гадаю, що для нього дуже шкідливо з'являтись до столиці вперед, не маючи нічого певного й без коштів. А проте як знаєте і як інші знають. Я тепер хуторянин і в подібні справи не втручаюсь (7 липня 1858-го).

Куліш сидів у Мотронівці і, спочивши після закордонної подорожі й розваживши, багато й наполегливо працював, писав і читав.

За травневий лист Опанасів Куліш ще й у серпні не пересердився і, посилаючись на свою переобтяженість, відмовляв брати на себе художню редакцію Вовчкових творів.

— Вовчком,— писав Куліш у серпневому листі до Каменецького,— займатись мені ніколи. Василь Михайлович Білозерський має досить

смаку. Він може повикидати, що слід, а це чи не головніше в редакції. Шевченка можна покликати на раду. Але, право, страшно було б припинити мені свої праці, щоб знов вести письменника, якому вже відчинив широко двері й показав дорогу.

Та, сердившись на Опанаса Марковича, Куліш продовжував листування з Марією Олександрівною, і коли в «Русском вестнике» з'явилися переклади її народних оповідань, він послав до неї в справі видрукуваних перекладів листа.

Каменецькому Куліш писав 8/VIII. 1858:

— Я послав Вовчку зауваження на його переклад в «Русском вестнике».

Отже, як видно з цього, Кулішеве листування з Марією Олександрівною не переривалося і дружні стосунки їхні, що налагодилися після особистих побачень у Мотронівці та в дорозі на поштовій станції восени року 1857-го, не псувалися. Недурно ж при новій зустрічі в Петербурзі в січні року 1859-го взаємини Куліша й Марії Олександрівни обернулися відразу на палку пристрасть.

В жовтні р.1858-го Куліш поїхав до Петербурга, де й оселився. Друкарня, намір видавати «Хату» («журнал с малороссийским направлением»)— все це вимагало його особистої присутності в столиці. Дружина його лишилася в Мотронівці на Україні.

Романічне приятелювання з Милорадовичівною та сподіванка на успіх у Марка Вовчка не могли сприяти налагодженню родинних взаємин Кулішевих. Олександра Михайлівна, малописьменна, з провінційними манерами, годилася для хутірського життя, але не для столичного.

Це надзвичайно характерно для Куліша, що періоди лагідного й мирного співжиття з Олександрою Михайлівною припадають на часи хуторянських захоплень Кулішевих, а періоди розходження — на часи переїздів до Петербурга.

Недурно ж іще напередодні шлюбу 26 грудня року 1846-го, перед подорожжю за кордон, Куліш писав у листі до Плетньова про Олександру Михайлівну:

— Повернувшись з-за кордону, я муситиму ввести дружину в найкраще столичне суспільство. Провінціальна її мова, поводження й недостатність освіти примусили б її в такому разі грати незавидну ролю.

В Петербурзі Куліш соромився хуторянської провінціальності своєї дружини. Для столиці він мріяв про іншу жінку або ж принаймні про блискучу й ефектну коханку. Будь-що-будь, попри всю обережність Кулішеву, проти репутації донжуана він не мав нічого.

Що взаємини Куліша з Марією Олександрівною не псувалися, видно хоча б із того, що Куліш у Петербурзі знов узявся правити Вовчкові твори.

13 листопада 1858 р. Оп. Маркович писав у листі до Куліша, дякуючи йому, що той «потрудився» коло «Панночки»:

— Дякую вам,— писав Оп. Маркович,— з усієї душі і зо всього серця за прогляд щирий «Панночки». Щоб не було мені стидно, я вам правду скажу, що знав, що вона не мине ваших золотих рук...

Тим часом у Марковичів виразно оформилася думка кинути Немирів і з провінційного містечка переїхати до Петербурга. Марію Олександрівну не задовольняло немирівське життя, її тягло в світ, до культурних центрів, і вона із співчуттям приймала численні заклики своїх петербурзьких приятелів.

У вересні, чи що, року 1858-го Опанас писав до Шевченка: «Думка в декабрі самим приїхать до вас, щоб розгледіть вас віч-на-віч, подякувать за зроблене і порадиться за себе надалі».

А в листі до Куліша 13 листопада він призначає й термін — 15 грудня.

— Я б хотів пожить коло боку вашого: багацько б дечого пізнав не відомого мені, а коли то й сам би до ладу що зробив аби хоч сказав — не по силі моїй, а по щирості.

З формуляра видко, що 15 грудня Маркович узяв у немирівській

гімназії відпустку і, очевидно,— зазначає О. Дорошкевич,— десь у тих днях рушив разом із дружиною й сином.

4.

Не пізніш 16 січня 1859-го Марковичі були в Москві.

У Москві Марко Вовчок познайомилася з деякими видатними письменниками, що вже високо цінили її твори: Максимовичем, Аксаковими. Максимович саме тоді редагував слов'янофільський орган «Русская беседа» і був у найщільніших зв'язках із московськими слов'янофілами, зокрема з родиною Аксакових, відомих своїм приязним ставленням до української літератури. Через Максимовича, як гадає О. Дорошкевич, Марко Вовчок і познайомилася з Аксаковими. Це припущення О. Дорошкевича має цілковиту рацію, але, взявши на увагу близьке приятелювання Куліша з Аксаковими, цілком ймовірно припустити, що саме через Куліша Аксакови довідались про Марка Вовчка, про її «Народні оповідання» та, може, навіть і про її намір приїхати до Москви.

21 січня Марко Вовчок з чоловіком і сином одвідали Аксакових. Віра Аксакова в своєму листі до Марії Карташевської з дня 22 січня 1859 р. переказує про ці одвідини:

— Вчора в нас був Марко Вовчок, тобто письменниця. Обличчя дуже добре, але просте: вона повинна бути дуже не дурна, але дуже конфузиться. Сьогодні вони вже їдуть до Петербурга, там, певне, їм буде приємніше... Обставини ж їх дуже кепські, сумно було це бачити: дуже жалько, що ми не встигли з нею ближче познайомитись.

22 січня Марко Вовчок виїхала з Москви і десь коло 23 прибула до Петербурга.

Українська колонія, яка ще рік тому піднесла їй «золотий наручник», зустріла її як свого члена, як найближчого приятеля. 29 січня Марія Карташевська переказувала Вірі Аксаковій свої перші враження про Марка Вовчка:

— Українська колонія в захопленні від Марка Вовчка, справжнє entichement, навіть од Вовченка.

На це Віра Аксакова 2 лютого одписувала:

— Ваша українська колонія, мабуть, зіпсує Маркововчка, закрутять їй голову й зіб'ють з глузду, а поки вона мені здалась жінкою простою, без авторської самовпевненості, навпаки, дуже конфузилась... (не розібр., певне: Богдась) дуже милий, справжній степовий хохльонок.

Шевченко побачився з Марком Вовчком 24 січня, бо саме цьому дню присвятив він свою знамениту елегію «Марку Вовчку».

Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите,
Убоге серце, неукрите,
Голоднеє.— І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову,
І думу вольную — о, доле.
Пророче наш! Моя ти доне!—
Твоєю думу назову.

— Марко Вовчок,— як описував згодом І. С. Тургенєв,— була за окрасу й осередок невеличної групи українців, що зібралась тоді в Петербурзі і захоплювалась її творами. То були Шевченко, Куліш, Костомаров, Гр. Галаган, М. Макаров, Вас. Білозерський, Лазаревські, Ан. Маркевич.

У листі з року 1859-го писав Куліш до О. Огоновського:

— Тут закурили перед Вовчком фіміам із десятьох кадильниць. Втішався Маркович жінчиною славою... Жінка ж його була мовчуще божество серед хвалебного гімну: приймала наше славословіє яко дань достойну й праведну; ніщо її не зрушало, не дивувало. Як хто приходив до неї з літературною візитою, бідаха Опанас не смів сидіти з гостем у жінчиному кабінеті.

Брала участь Марко Вовчок і в сходинах українських та російських

літераторів, що відбувалися в будинку чернігівської українки Варвари Яковни Карташевської (уродж. Макарової) на розі Ямської та Малої Московської.

Раз на тиждень сходилося сюди побалакати, погуляти в карти й повечеряти товариство, що його членами були Тургенєв, Писемський, Некрасов, Ф. Тютчев, П. В. Анненков, Т. Шевченко, Жемчужников, Костомаров, Білозерський, Куліш, М. Макаров.

На одній з вечірок читала Марковичка свою «Інститутку».

«Добродетельные малороссы,— розповідав з легкою іронією І. С. Тургенєв,— брались за голову при имени «Институтки» и умиленно твердили: Шекспир! Шекспир!»

З перших же днів після приїзду Марковичів до Петербурга найближче став до М. Вовчка Куліш:

— Чу-дес-но! Це буде щось високоестетичне. Але як ви дали мені прочитати, то, щоб не псувати мені цієї приємності, прошу вас сховати десь далі до скінчення... Яка красавиця ваша муза!— звертався Куліш до Марковички, прочитавши якийсь з її рукописів.

26 січня 1859-го Куліш з піднесеною радістю повідомляв Милорадовичівну:

— Марко Вовчок, про которого я писав до Вас, приїхав сюди. Велике буває чоловіку щастя, як є що гарне слухать або самому говорить до такого, що душею зрозуміє.

Марко Вовчок уміла його слухати, уміла «до його душі промовляти». Куліш, завжди меланхолійний і сумний, відчував себе бадьорим, радісним і живим.

— Тепер Марко Вовчок коло мене... Він мені сизим голубом гуде і соловейком співає. Він мене з великої туги визволяє. Він мене на світі задержує.

Голубом, голублячи, приголублюючи... Соловейком щебечачи...

Задля Марка Вовчка ладен був Куліш порвати й з Милорадовичівною.

— Знаєте що?— писав Куліш до Милорадовичівни 26 січня 1859-го, захоплений своїми новими враженнями від Марка Вовчка.— Коли не почуваєтесь на кращу жизнь, ніж оте все панство проваджає, і за дурницю вважаєте високі наші погляди на чоловіка і його діло, то покиньте мене тепер. Перестаньте до мене писати. Це мені невелике ще буде горе, бо тепер Марко Вовчок коло мене.

Усе, увесь світ замкнувся для Куліша в Маркові Вовчку. В ній, саме в ній він знайшов ідеал нової «емансипованої», незалежної жінки і перед Милорадовичівною ставив категоричну вимогу: або ж порвати з панським оточенням і піти слідами Марка Вовчка, або ж порвати з ним, Кулішем. Йому здавалось, що все, чого бажав, шукав,прагнув, він знайшов у Маркові Вовчку.

— Ecce femina!

Для нього більш нічого не треба було.

Альфред де Мюссе й Шопен не знали більшого щастя коло Жорж Занд, як він коло Марка Вовчка.

Минали тижні.

Куліш був завжди Куліш. І в своїх взаєминах із Марком Вовчком він лишався такий же, як він був і з усіма жінками: вибагливий, нестерпний, виключний, з надзвичайними вимогами, з дивовижною самовпевненістю.

Отую маніру ставитись до жінок — з пихою й зневагою — він зберігає і в своїх взаєминах із Марком Вовчком.

У своїх коханнях він ніколи не був здатний все віддати, нічого не взявши для себе. Він не розумів цього слова: віддатись. Йому завжди здавалось, що коли він щось дав, то він дав дуже багато, а одержав надто мало.

Не можна сказати, що він не захопився Марком Вовчком. Ні, очевидячки, це справді було божевільне захоплення. Так він сам оцінює своє почуття, так оцінювали й інші особи, його приятелі й знайомі.

5.

Закохавшись в Марка Вовчка, Куліш пережив величезне зворушення душевне, яке могло навіть і цю самотню й холодну душу справді притулити до іншої душі, оновити її й спопелити на жар у захваті палкого кохання, як каже С. Єфремов про почуття Куліша до Марка Вовчка.

Кохаючи жінку, Куліш вимагав од неї, щоб вона цілком себе і всю себе віддала йому. Самозаперечення Куліш вимагав од Олександри Білозерської, од Милорадовичівни, вимагав і від Марка Вовчка.

Говорячи про пристрасть, він казав про користь. Він хотів бути корисним, і йому здавалось, що жінки не досить цінять ту користь, яку він може їм принести.

В коханні він змагався, сподіваючись перемогти. Та Марко Вовчок і в коханні була тією самою, що і в житті: ніщо її не зрушувало й не дивувало,— вона лишалася спокійною до байдужності. Вона здавалась холодною, і її спокійна, мовчазна рівність дратувала Куліша до безглуздя, до несамовитості.

Куліш закидає Марковичці її холодність, її нездатність покохати палко.

Він пише:

— Ви справді любите мене в малій мірі. Схилити Вас на щось для Вас корисне я не сподіваюсь більше, а захопити Вас на те, що власне мені потрібне, не можу, та й не хочу. Даючи надто багато, я не хочу одержати надто мало. В Вашій душі холод, що ледве допускає й ту близькість між нами, що існує. Досить мені катуватись божевільним захопленням до жінки, нездібної любити палко... Слава Богу, я відчуваю якийсь гордовитий спокій, освідомлюючи себе вартим іншого кохання, палкішого, самозапереченішого.

«Увесь Куліш тут,— зазначає С. Єфремов з приводу наведеного листа («Без синтезу. До життьової драми Куліша»),— з його черствим позерством, безкрайнім егоїзмом та егоцентризмом, з його нещирістю й нахилом до фрази. Поки що бачимо тільки понад усяку міру ображену людину, яка силкується стати в горду позу. Але дедалі образа, сама образа, розростається, і вже зовсім не горда людина стає перед нами».

В коханні Куліша до Марковичевої дедалі більше й більше проступає жовчності, роздратованості, хоробливої нервозності й розгубленої неврівноваженості.

«Нещирість, починаючи з надуманого звороту: «Милая, далекая сестра!» — б'є з кожного рядка дальшого листа — з цього обраховано підкресленого страждання, з удаваного сентименталізму, з роблених порад і понижених прохань. Ця нещирість виступає ще виразніше, як рівняти з листами до Марковичевої Кулішеві листи до Каменецького, якого зробив Куліш повіреним у цій сердечно-інтимній справі. Тут «милая» чи «бесценная сестра» обертається вже в «жалкую женщину», а з-під пера самоотвержено закоханого зриваються не тільки різкості на адресу свого кумира, а й цинічна фраза про знайомих, що «думают: завладел, бестия, Марком Вовчком».

Кажучи про Кулішеві романи, звичайно доводиться говорити про його розсудливість; його власну фразу повторювати, що в нього «на сторожі почуття стоїть думка». Це все, безперечно, так,— але хіба розсудливість, обережність і стриманість можуть завжди врятувати людину від катастрофічності й зривів?..

Взаємини Куліша з Марковичевою були складніші, як це може здатись на перший погляд. Щодо Куліша, то він справив велике враження на Марка Вовчка своєю енергією, своїм чистим паланням, своїм ентузіазмом, любов'ю до діла, працьовитістю, запальністю, любов'ю до України й українського простого люду.

Куліш прийшов до Марка Вовчка як людина, що в особистому житті

своєму не знала щастя. Його кохання до Марка Вовчка розквітло в атмосфері стомленої зламаності, хорої знервованості, болю від багатьох ран, внутрішньої глибокої, гіркої зім'ятості.

Протягом часу, і досить, треба додати, недовгого, в коханні Куліша до Марковичевої все менше й менше лишалося й лишилося кохання і все більше визирало самовпевненості, жовчності й роздратованості. Куліш губив увесь свій глузд і всю свою розсудливість, з якої він так пишався. Він божеволів. Кохання оберталось у біль, у крик, страждання, безсоння, хору стурбованість.

Що ж до Вовчка, то, приїхавши в січні до Петербурга, вона найближче зійшлася з Кулішем, з яким одним з усієї петербурзької громади, окрім хіба ще Данила Каменецького, була вона досі знайома. До Куліша вона ставилася досить спокійно, стримано, без особливої палкості, навіть холоднувато.

Куліш скаржився на холодність Марії Олександрівни:

— В Вашій душі холод, що ледве допускає й таку близькість між нами, що існує.

Своє палке захоплення він протиставляє її байдужості. Він визначає її як «жінку, нездібну кохати палко».

— Я,— пише Куліш далі в тому ж листі,— молю Бога про одне: дарувати мені частину того холоду, що не дав Вашій душі запалитись таким коханням, як моє.

Очевидячки, холодність, спокій, байдужість були дуже помітні риси в Марку Вовчкові, бо багато її сучасників повторюють про неї те саме.

— Вона вміла викликати кохання, сама лишаючись холодною.

— Холодна,— каже про неї Н. О. Огарьова.

— Ніяк її не розворушити,— додає К. Юнге.

— Взагалі я помітила в ній,— пише А. Суслова, приятелька Ф. М. Достоєвського, познайомившись із Марком Вовчком за кордоном,— якусь холодність, обережність, вона якось вдивляється в людей. Видко, що це жінка розсудлива, холоднувата, захоплюватися вона не буде.

Ніжність, сентиментальність, чутливість не були властиві Марку Вовчкові.

Ніжному, чутливому, сентиментальному Опанасові Марковичу Н. Огарьова протиставляє його дружину, підбираючи для неї протилежні епітети: «Розумна, метка, на вигляд холодна». «Скільки в Марковички,— казав Куліш,— було запеклого егоїзму, стільки в Опанаса — саможертвування й любовної щирості».

Холодність Марка Вовчка дратувала Куліша до божевілля. Він обридав і обрид. Не минуло ще й двох з половиною місяців з того моменту, як приїхала Марко Вовчок до Петербурга, а Г. Галаган уже 10 квітня 1859-го в листі до дружини писав: «Куліш зробився зовсім нестерпним. Характер до того самовпевнений, жовчний, заздрісний, що з усіма пересварився і Марку Вовчкові так обридає, що вона ладна тікати від нього».

Куліш вимагав од Марковичевої «самозаперечливого кохання». Та коли в перший час після приїзду до Петербурга Марія Олександрівна, конфузлива провінціалка, скромна дружина гімназіального вчителя, «співала соловейком» коло Куліша, то протягом ближчих місяців становище змінилося, і ніякова жінка з провінційного містечка обернулась в «мовчуще божество», набаловане успіхами, похвалами, залицяннями, фіміамом.

Шевченко, Тургенєв, Костомаров — ціла плеяда імен, убожувань, культів...

Ім'я одно одного імпозантніше і блискучіше.

Успіх Марковичевої подобався й не подобався Кулішеві. Йому було приємно, що це він одкрив і вивів у люди таку надзвичайну жінку, що він керує нею. Йому було приємно чути говірку:

— Заволодів, бестія, Марком Вовчком.

Та не обійшлося й без ревнощів. Усі ці залицяння й похвали дратували

Куліша. Заздрісному Кулішеві здавалось, що Марко Вовчок кохає його надто байдуже. Він обридав Марковичевій своїми попередженнями, порадами, застереженнями.

Серед української громади почалася боротьба за переважний вплив на Вовчка.

Коли ще в серпні 1858-го Куліш почував себе ображеним, що Опанас Маркович звернувся до Шевченка, то тепер це почуття образи збільшилося.

Справа доходила до одвертих сварок.

Тарас Григорович гукав:

— Нащо вона дає своє писання Кулішеві? Він те опрозить.

Куліш хвилювався. Слова Тарасові називав «п'яним кричанням». То, мовляв:

— Гукав неборак поп'яну, а про те й забув, що я не опрозив «Наймички», «Назара Стодолі» і «Неофітів», доробляючи недороблене... Може,— згоджувався згодом Куліш,— я й опрозив твори Марка Вовчка, поправляючи їх, та як перестав поправляти, перестав і Марко Вовчок путнє що появляти.

Та, незважаючи ні на що, привілей переважного впливу на Марка Вовчка зберігав за собою, хоч і не без боротьби, Куліш. Він мріяв про щастя вдвох; він сподівався, що коли б йому пощастило вирвати Марка Вовчка з Петербурга, ізолювати її од цих небезпечних знайомств і впливів, він міг би зберегти Марка Вовчка тільки для себе. Отже, він почав складати плани закордонної подорожі з Марією Олександрівною й дальшого спільного життя за кордоном.

Куліш сподівався: за кордоном, де вільніше дихати, він заспокоїться в своїх тривогах і буде щасливий.

Марко Вовчок ставилася аж надто стримано до Куліша. Куліш ревнував, метушився, скаржився, обвинувачував, нарікав, улаштовував сцени, рвав і мирився, тікав і повертався,— одне слово, о б р и д а в... Він обридав Марку Вовчкові своїми ревнощами. Він претендував на є д и н і с т ь почуття, але цієї єдиності в Марка Вовчка саме й не було. Куліш бажав, щоб вона належала тільки йому, а Марія Олександрівна воліла належати тільки собі. Він важив те, що було дано йому, й те, що було віддано іншим, і заздрив: надто мало йому й надто багато іншим. Йому здавалося, що його не тільки зраджено, але й обдурено.

Кінець кінцем, історія була звичайна: Марко Вовчок, приїхавши до Петербурга, спинила свою увагу на Куліші, щоб за деякий час віддати перевагу Тургенєву. Мова йшла про двох!.. Історію року 1859-го Куліш викладає так: «Марія Олександрівна спочатку захопилася мною як людиною, що стоїть вище за інших, але коли зустріла людину, що здалася їй ще вище, вона охолонула до мене та, охолонувши, тримала й далі мене, бозна-чому й для чого, дуже близько коло себе. Вона ніколи не давала мені «разувериться» в її любові... але... її легковажність та зрадливість згубили мене».

Марко Вовчок була надто жінка, щоб розв'язати ускладнену ситуацію відразу й остаточно. Поєднати двох — хіба це не найкраще? Міняючи захоплення на захоплення, вона мріяла зберегти перше, не відмовляючись від другого. Їй здавалося, що в її взаєминах з Кулішем все лишилось, як раніш, і Куліш даремно турбується, даремно скаржиться, даремно хвилюється. Хіба він не бачить, що вона його кохає, що він весь час завжди з нею, щодня й декілька разів на день? Навіщо скарги?

Вона не кидала його, дарма що це — розрив — було тепер єдиним бажанням Куліша.

Куліш вагався. Коли в січні він ладен був зрадити Милорадовичівну задля Марії Олександрівни, то тепер він ладен був порвати з Марією Олександрівною, щоб повернутись знов до калюжинської панночки. Він вагався: Марко Вовчок чи Леся? Захід чи Україна? Вирішивши їхати з Марком Вовчком за кордон, він перерішає: він поїде на Україну.

Досить! Досить катувань, страждань, досить з нього цих зрад легковажної жінки. Досить!

Годі! Він не хоче страждати, кохаючи жінку, не здібну на кохання. Треба кінчати!

Він пише Марії Олександрівні:

— Я їду на Україну, й щонайшвидше, як тільки дозволить «Народное чтение». Сьогодні зроблю першу спробу самоопанування. Треба одзвичаюватись од Вас. Завтра прийду разів зо два на короткий час, і так аж до від'їзду,— єдино, щоб не дати поширитись історії про раптовий розрив... Хай усе пояснять обставинами, які не дозволили нам їхати вкупі. Сподіваюсь, що час і нове життя, коли Вас самих уже не буде, допоможуть мені порозумнішати.

Але все ж він поїхав не на Україну, а за кордон.

Після деяких вагань, повагавшись між Милорадовичівною та Марковичкою, Україною та Європою, вирішивши спочатку їхати на Україну і призначивши навіть термін для своєї зустрічі з Милорадовичівною на Україні в Качанівці у Тарновських — 1 травня, Куліш кінець кінцем змінив свій намір і рушив за кордон, умовляючись за кордоном у Берліні зустрітись із Марком Вовчком.

26 квітня 1859-го Куліш був уже в Ковні і з Ковна писав Каменецькому:

— Добре я зробив, що не поїхав на Україну. Для хорого духом дуже багато важать вигоди, що дозволяють бути як хочеться й їхати куди хочеться. З Берліна ви одержите звістку, як я улаштую дальше життя своє. Гадаю, що воно з'їде на мандрівку пішки, з довгими спочинками в наймальовничіших місцях. Сподіваюсь багато писати. Плани, що їх я давно покинув, з'являються в голові з живими особами. Навряд чи я сидітиму довго в Дрездені та Мюнхені. Швейцарія дуже приваблює мене до себе. Вона одна і за тієї подорожі заспокоїла мою нудьгу.

З Ковна Німаном на пароплаві Куліш приїхав до Кенігсберга, звідкіля й писав 28.IV — 10.V 1859 р. до Каменецького:

— Проведу ніч в Марієнбурзі, тоді в Берлін годин десять їзди, а звідтіля вирушу в Саксонську Швейцарію днів на три, на чотири, поки підоспіють в Берлін супутники, з якими, може, я не так відчуватиму безглузду хоробу свою — нудьгу.

Куліш збирався довго жити за кордоном.

— Я лишусь за кордоном не менше року,— писав він у тому ж таки листі до Каменецького.

— Бог знає,— повторював Куліш у листі до Милорадовичівни,— коли я повернусь до Росії, та й чи повернусь коли!

В Берліні він мав зустрітись із Марком Вовчком і тоді оселитись спільно з нею в Дрездені. Каменецькому Куліш доручав:

— У шафі на третій полиці праворуч лежать брошури матеріалів для України та Бубнівська сотня між ними. Одберіть од непотрібних брошурок і вручіть Марії Олександрівні. Коли вийде 1-й т. Пушкіна в травні, віддайте його Макарову для приставки мені або ж Марії Олександрівні.

Чекаючи Марка Вовчка, Куліш перебував у надзвичайно напруженому душевному стані.

— Я в усьому світі не находжу спокою,— казав Куліш про себе. — Буду блукати по Швейцарії — чи не знайду там такого водоспаду, в який було б приємно кинутись. Усе в моїй душі перетормошено.

В листі до Каменецького він пише про смерть, готується до неї, складає духівницю, робить усе, що робить людина, готова розпрощатися з світом. Він припускає, що драма закінчиться трагічно.

Він прибільшував і прибільшує. Людина в сорок років поводиться, як хлопчик. В 1859 році він повторює фрази Гетевого Вертера. Стиль Кулішевих розмов про самогубство — це стиль «Страждань молодого Вертера».

— Природа людини має свої межі: радість, страждання й біль вона

здібна витримати до певної міри і гине, коли цю міру перейдено. Тут питання не в тому, чи слабка ця людина, чи дуже міцна, а в тому, чи може вона витримати міру свого страждання, морального або тілесного.

Пристрасть одбирала будь-яку здатність спокійно міркувати й призводила до загибелі. Кулішеві здавалось, що він у своїх хвилюваннях дійшов міри людського страждання. В його хворій уяві знервованої людини почали з'являтись різні гадки й припущення: то, мовляв, може, Марія Олександрівна захворіла, то, може, вона «расстроилась» чи, може, в неї якісь інші плани й наміри виникли,— мало що могло з нею статися?.. Дарма що жодних підстав для турботи поки що не було, але чи потрібні будь-які підстави, щоб вивести з рівноваги неврівноважену людину?

Усе, що робилося з Кулішем, було безглузде: були базглузді його одчай, його духівниця, його думка про смерть.

«Ця роля, яку напустив на себе Куліш,— нотує С. Єфремов з приводу тодішнього становища Кулішевого,— не дає нам перейнятись жалощами до його справді жалісного тоді становища. Навіть розмова про смерть, приготування до неї, навіть і це лишає читача холодним: не віриться, що драма закінчиться трагічно, і, навпаки, зростає певність, що все обійдеться благополучно й духівниця та передсмертні накази будуть зайві: Куліш сам, видимо, почував, що йому не вірять, і в листі до Каменецького зривається у нього навіть докір:

— Ви все вважаєте за жарти, що робиться в моєму серці!»

Усі одчайдушні настрої тодішні Кулішеві були навмисні, вигадані, безпричинні й безглуздо безпідставні. Він мандрував у реально неіснуючому.

Але що це змінювало?

Одчай лишався одчаєм, трагізм лишався трагізмом, біль лишався болем. Безглуздий і безпричинний, уявний біль можна переживати так само гостро, як і фізичний біль, а може, ще й гостріше.

Є актори, що, виконуючи на сцені трагічну ролю, після вистави втрачають свідомість і почувають себе остаточно виснаженими, неначе те, що вони грали на сцені, пережили вони справді.

Трагічні ілюзії наповнювали Куліша героїчними почуттями й патетичними переживаннями. Йому здавалось, що його неспокій перейшов усі міри й усі межі. Дні, що їх провів Куліш за кордоном у Кенігсберзі та Берліні, чекаючи на Марка Вовчка, він прожив в напруженому стані, як у гарячці.

Він послав телеграму до Каменецького, запитуючи його про Марка Вовчка, але, приїхавши з Кенігсберга до Берліна, відповіді на свою телеграму не дістав. Це його страшенно стурбувало.

— Припустімо,— писав Куліш у листі до Каменецького з Берліна 30 квітня 1859-го,— що Марія Олександрівна була хора чи схвильована, чи щоб б там у неї не було в душі, то Вам треба було негайно передати її слово або ж Ваше власне про неї. Як можна не відповідати на телеграфічну депешу? Я в повному одчаї. Я бачу, що тільки сам я для себе друг, а більше ніхто не хоче. Ви вважаєте за жарти, що відбувається в моєму серці... Ах, як ви підірвали мене своєю мовчанкою на депешу.

Чи варто жити? Чого варте життя?

Куліш дає Каменецькому останнє розпорядження:

— Духівниця моя в столі разом з іншими документами. Коли прийде звістка про мою смерть (а я зроблю, щоб поліція повідомила формально), то Олександра Михайлівна одразу повинна ввійти в володіння друкарнею, а Вас прошу бути за її повірника,— постарайтеся звести кінці так, щоб не було сорому на моєму йменні. Тарновському 3500. Продайте або ж віддайте в заклад друкарню чи як хочете, тільки щоб відразу було відомо Тарновському, що борг йому буде заплачено. Надії Михайлівні (сестра Олександри Михайлівни. — **В. П.**) щось і Василю Білозерському. Ось і все. Сподіваюсь, що після моєї смерті Кожанчиков (петербурзький видавець. — **В. П.**) або ж хтось інший заплатить щось за мої твори. Це забезпечить хоч трохи Олександру Михайлівну.

Так! Життя не витанцювалося. Життя склалося надто безглуздо, надто холодно, надто непривітно!.. Куліш підбиває підсумки свого життя.

Він пише:

— Не таїть справжньої причини моєї смерті: я не соромлюсь її, і один дурень буде з неї сміятись. Згага любові була в мене від самого юнацтва, але кепське виховання та злидні не дали мені змоги найти по собі жінку. Я вибрав Олександру Михайлівну навгад, я покохав її на віру. Її безглузда мати не давали мені з нею зблизитись і пізнати її, а їй дати себе пізнати. Звідсіля вічне моє прагнення, вічне почуття незадоволення життям. В Марії Олександрівні та сама омана, тільки з іншого боку. Вона спочатку захопилась мною як людиною вищою від інших, а коли зустріла людину, що здалася їй ще вищою вона охолонула до мене, але, охолонувши, тримала мене й далі, бозна-чому й для чого, дуже близько коло себе. Вона ніколи не давала мені «разувериться» в її любові... Але Ви все знаєте. Її легковажність і зрадливість загубили мене. Життя мені обридло. Я холодно вирішую припинити його. Нічого не бачу втішного в прийдешньому, окрім надмірних мук душевних.

— Остання моя думка й останнє піклування моє про Олександру Михайлівну, що глибоко мене любила, та не могла задовольнити своїм коханням. Ревнощі її були надто природні: я вічно прагнув якоїсь іншої любові. Коли це гріх, то мене за нього покарано надто жорстоко. Ви були за свідка моїх страждань, але ті страждання — ніщо в порівнянні з холодною мукою, що затьмарює мені все, все на світі.

Отже, смерть!

— Обручку Марії Олександрівни й хрестик унесу з собою. — І, вмираючи, люблю цю жалюгідну жінку, що для неї готується найнещасливіше прийдешнє. Як гаряче бажав би я одвернути це від неї, принісши в офіру всього себе, всього!

Куліш не витримує тону:

— Але, може, я ще лишусь жити; може, я переможу свою тугу й полегшу свого часу страшну долю Марії Олександрівни.

1/14 травня Куліш одержує нарешті сподівану телеграму від Каменецького з Берліна: «Не сподівайтесь ні на що!»

Одержана телеграма, попри всю свою остаточну безнадійність, заспокоює його.

Є натури, що не виносять невизначеності. Вони ладні прийняти найгірше, але їх катує непевність. З н а т и — то є для них найкращий вихід із становища. Куліш належав до таких натур. Він казав про себе:

— Найприкріше для мене становище — невизначеність.

Телеграма Каменецького з'ясувала ситуацію й розв'язала сумніви. Лист Куліша з 1/14 травня цілком лагідний, стриманий і поміркований. Гаразд!.. Він приймає все! Він пристосується до обставин.

Куліш умів зважати на факти й рахуватись з ними. Усе, що є, є. Те, що є, розумно.

Каменецькому Куліш пише:

Берлін 1859, травня 14 н.ст.

Нарешті я одержав од Вас телеграфічну відповідь. Лінію було зайнято політичними депешами, а тому я ждав 26 годин. Ви не сподіваєтесь на це, але Ваші слова заспокоїли мене. Марія Олександрівна багато разів прохоплювалась з визнанням, що може близько зійтись з Тургенєвим. Тому Ваші слова: N'espérez rien — не були для мене несподіванкою. Найголовніше для мене у Вашій депеші, що вона виїхала. Відповісти їй на мою першу депешу було важко. В листах моїх я прохав її п р о о д н е: в и з н а ч и т и н а ш і с т о с у н к и, тобто мої до неї та її до Тургенєва.

Куліш вимагав неможливого. Людина простих ліній, визначених формул, усталених схем, Куліш вимагав того самого й від Марка Вовчка; ніби для жінки існує визначеність і схема... Куліш хотів знайти «формулу стосунків»; кінець кінцем, він міг би згодитись і на Тургенєва, на «любов

утрьох», але для цього йому потрібно було наперед це знати, умовитись, погодитись — сформулювати.

— В Ковно,— пише Куліш далі до Каменецького,— передадуть Марії Олександрівні мого листа найпримиреннішого. В листі я кажу як про безсумнівне про те, що вона не моя, і бажаю їй щастя, а для себе прошу тільки одного — не одбирати в мене можливості простягнути їй руку в тяжкий для неї час, що, без сумніву, швидко прийде. Коли б вона віддалась мені без пристрасного захоплення, це була б жалюгідна історія. Хай же перенесе вона гарячку кохання, не катуючи мене без глузду. Найприкріше для мене становище — невизначеність. Коли нею заволодіє Тургенєв, я буду втішений принаймні з того, що вона живе з людиною, а не з твариною. Зв'язок цей буде, в кожнім разі, корисний для її таланту. Тургенєв має всі способи поширити обрій її душі. Я йому не заздрю; я майже радію з їх зближення. Може, в цьому зближенні мій порятунок од найбільших нещасть, що припали б на мою долю при її вічно загадковому душевному стані.

Чекаючи в Берліні на приїзд Марка Вовчка, Куліш спочатку мав намір проїхати з Берліна в Дрезден, щоб помандрувати в горах Саксонської Швейцарії і повернутись до Берліна, коли приїде туди Марія Олександрівна. Але, одержавши телеграму від Каменецького, Куліш змінив свою думку, згадавши про зайві витрати.

— Дождусь їх в Берліні, а потім ще буде час мандрувати по художніх пустелях.

Куліш не хотів повертатись, не побачившись з Марком Вовчком. Він не втрачав сподіванки на примирення, на бажане для нього розв'язання любовного конфлікту.

В тому ж листі до Каменецького Куліш писав:

— Виїхати, не побачившись з нею, нема для чого: між нами лишилось би щось вороже. У мене ж її білизна, у неї мої гроші. Ми зустрінемось і розлучимось друзями. Я можу лишитись з нею в Берліні одну годину. Добре, що Ви мене попередили. Листа од Вас ще нема. Відповідь на цей пошліть в Дрезден. Мені дуже цікаво знати всі подробиці другого її роману. Певне, й вона сама розповість мені багато цікавого вільно й невільно. Стежити за нею завжди буде для мене цікаво. Доля цієї жінки рідкісна. До того ж я кохаю її, незважаючи на всі її хиби і на все те, що з боку кожної іншої жінки щодо мене можна було б назвати підлотою.

В ревнощах багато важить цікавість. Цікавість — одна із складових частин в ревнощах, що іноді може заповнити все. Є вища втіха роз'ятрювати рани подробицями визнань, стежити за жінкою, що кохаєш, в найдрібніших деталях її зрад. Куліш, як найсолодшу мрію, плекає в собі хоробливе бажання випити до дна вщерть повний келих ревнивої цікавості: наситити ревнощі цікавістю.

— Кожен рух і кожне її слово,— признається Куліш Каменецькому,— тепер для мене буде предметом психологічного розгляду. Ніхто так не зробить в даному випадкові, як вона. Це буде або ж повна одвертість, або ж жалюгідна скритність, жалю гідна через огидне для мене лукавство та двоєдушність.

І Куліш кидає Марку Вовчку декілька обвинувачень:

— Вона звикла обманювати й навряд щоб раптом кинула цю звичку багатьох років. Фальшиве її становище щодо чоловіка знівечило її вдачу. Я бажав би, щоб вона жила одверто з Тургенєвим. Це відродило б у ній багато. Соромно буде Тургенєву, коли він допустить її до двозначної ролі! Цікаво знати, скільки добра й фальшивості в цій людині. Жалько, коли він такий матеріаліст, як казали мені. Та годі — побачимо!

Марія Олександрівна виїхала з Петербурга не сама, а разом з Тургенєвим. Тургенєва урочисто випроводжали в закордонну подорож петербурзькі літератори, улаштувавши обід у Дюсо. На обіді були Гончаров, Некрасов, Панаєв, Ребіндер, Нікітенко та інші.

Виїхала Марковичка з малим сином Богдасем та Тургенєвим вранці 29 квітня, бо вже, як зазначає О. Дорошкевич, 30 о 6 годині вечора

Тургенєв пише з-під Пскова (мало не 270 верст від Петербурга) листа до графині Лямберт, де занотовує:

— Я вам напишу з Берліна, відправивши пані Маркович до Дрездена. Я вам розповім про нашу мандрівку. — І далі додає про Опанаса Васильовича: — А чоловік її нестерпна людина з породи доброчинних, роздратованих і чесних дурнів.

П. Анненков переказує про цю подорож зі слів Тургенєва: «Тургенєв був з Марією Олександрівною в дуже приятельських взаєминах і подорожував з нею та малим її сином Богдасем до Берліна в поштовій каретці, де вони сиділи втрьох. Залізниці до Берліна тоді ще не існувало. Тургенєв з веселим гумором розповідав потім, як жвавий хлопчик сидів у нього всю дорогу на руках, на ногах і спав на шиї».

В одному з червневих листів до Марка Вовчка того ж таки року 1859-го Тургенєв з приємністю згадував про ті «довгі-довгі й хороші розмови, що їх вони вели під час мандрівки». «Особливо,— пише Тургенєв,— лишилася у мене в пам'яті одна розмова в маленькій каретці між Ковном та кордоном тихої й теплої весняної ночі. Я не пам'ятаю, про що, власне, ми розмовляли, але поетична спільність збереглась у мене в душі від тієї ночі. Я знаю, що ця подорож нас зблизила, і дуже цьому радий».

Отже, умовившись зустрітись із Марією Олександрівною за кордоном та оселитись із нею «надовго» в Дрездені, взявши з собою її білизну й віддавши їй свої гроші, Куліш виїхав за кордон рівно на тиждень раніш перед виїздом Марковички, певне, щоб уникнути зайвих розмов. Але чи знав Куліш, виїжджаючи за кордон сам, що Марковичка згодилася їхати до Берліна з Тургенєвим, чи, може, Марія Олександрівна сховала від Куліша свій намір і тільки вже за кордоном з телеграми Каменецького він довідався про цей «зрадливий» вчинок Марковички?..

Можливе перше, але можливе й друге.

Ми не знаємо причин, що призвели до розриву за кордоном між Кулішем та Марією Олександрівною і чому так швидко супроти початкових планів повернувся Куліш до Росії. Цей розрив можна було б з'ясувати, може, тим способом, що Куліш, довідавшись про спільну подорож Марка Вовчка з Тургенєвим, почув себе ошуканим. Його гордість було ображено. Ті суворі інвективи й обвинувачення, що їх звертав пізніш Куліш до Марка Вовчка, можна було б пояснити саме цим епізодом.

Але...

Хіба ж ми не досить знаємо Куліша, обережного, хиткого, розсудливого, двозначного?

Попри всю свою ревниву самовпевненість і гордість, він ладен був не тільки не протестувати проти спільної подорожі Марка Вовчка з Тургенєвим, а й охоче на те пристати. Це так в'яжеться з обережною вдачею Куліша. Цим способом він міг уникнути якнайкраще будь-яких підозрінь щодо справжніх намірів своєї закордонної подорожі. Мовляв, Марко Вовчок поїхала за кордон не з ним, а з Тургенєвим. А він в стороні...

Хіба ж мало макіавеллівської двоїстості, юродної химерності, двозначної протиставленості уявленого і справжнього було в Куліші?

Думка стояла в нього на сторожі почуття, розсудливість попереджала пристрасть, обережність перемагала ревнощі.

Юродна вигадливість давала йому змогу обернути ревнощі в свою протилежність і з удаваним уїдливим знущанням із себе, Тургенєва й Марка Вовчка цинічно й настирливо штовхати Марка Вовчка в обійми до Тургенєва.

В кожній людині багато темного, плутаного й несподіваного. Отже, в щоденнику Кулішевому ми маємо сентенційну нотатку:

— Человек, стремящийся к высшим целям, на женщину должен смотреть более как физиолог, нежели как поэт...

Ми знаємо одне: Куліш обмірковував цю можливість: Марко Вовчок — Тургенєв... Коли Куліш збирався їхати на Україну, відмов-

ляючись од подорожі за кордон з Марією Олександрівною, він радив їй взяти собі за супутника Івана Сергійовича Тургенєва.

Куліш писав:

— Остання моя порада: ради Бога, їдьте з Тургенєвим! Не кидайте хоча й цього способу стати вище за той жалюгідний погляд на своє життя, що в нього Ви тепер заглиблені, що ним пригнічені. Це одне може розважити мене в моїх гірких думах про Вашу долю нещасну.

Куліш розподіляв романи Марка Вовчка на приймовні й неприймовні. В цьому питанні про романи Марії Олександрівни він був гонорніший од неї самої. Були романи, що для них він вибирав епітети «гіркі» й «жалюгідні», і були такі, проти яких він не міг нічого заперечити. Коханець, ревнуючи, бачивши, що його зраджено або ж буде зраджено, кінець кінцем починає піклуватись про те, щоб жінка, що він її кохає, вибрала собі людину, гідну її. Самолюбство й пиха відіграють певну роль навіть і в ревнощах.

Але безперечно: штовхаючи Марка Вовчка до Тургенєва, Куліш почував себе аж надто ображеним, що вона обрала за приятеля Тургенєва, а не його.

Ми не знаємо безпосередніх причин, що призвели до остаточного розриву між Кулішем та Марком Вовчком. Нам бракує документів і матеріалів. Ми нічого не знаємо, яка сцена відбулася між ними при особистій зустрічі в Берліні чи Дрездені.

Біографи висловлюють думку, що «побачення не дало жодних авансів Кулішеві», що Куліш одержав від Марковичевої гарбуза, що, мовляв, «Марковичева дала Кулішевому залицянню одсіч».

Тим часом яка може йти мова про успіх чи неуспіх, про одсіч, про аванси, коли все наперед було зважено, розраховано, вирішено й здійснено?.. Самий факт закордонної подорожі — фанфара безсумнівного Кулішевого успіху. Куліш виїздить за кордон тільки задля Марка Вовчка, наперед маючи від неї згоду оселитись із ним надовго в Дрездені.

Тургенєв був остільки певний сталості налагоджених взаємин Куліша й Марковичевої, що його аж надто здивував цей для нього цілком несподіваний розрив.

Справа не в приводі для розриву, може, для цього остаточного розриву ніякого й приводу не було; справа не в одсічі, яку важко припустити, знаючи Марка Вовчка та її жоржзандизм,— справа тільки в Кулішевій вдачі, «в совершенной невыносимости и невменяемости Кулиша». Коли ще 10 квітня взаємини Куліша й Марка Вовчка Г. Галаган описував, що «Куліш Марку Вовчку так обридає, що вона ладна тікати від нього», то за якийсь місяць було досить двох-трьох днів, проведених удвох, щоб обриднути одне одному остаточно.

Ми ладні розглядати згоду Марковичевої оселитись разом із Кулішем у Дрездені як останню виблагану в неї поступку, та вже перші дні вкупі довели їм надто виразно повну неможливість їхнього спільного життя.

Звичайний напад важкої хандри, так властивої для Куліша, його постійні скарги, сумбурні обвинувачення, галасливі обурення, гуркання дверима, сльози, істеричні вигуки повинні були з першого ж дня отруїти будь-яку приємність жити вкупі за кордоном. У хандрливій, істеричній нудьзі кожна життєва дрібниця виростала до розмірів світової катастрофи.

Марко Вовчок не Олександра Михайлівна. Коли Олександрі Михайлівні треба було вісім років, щоб нарешті не витримати й кинути чоловіка, то Марку Вовчкові треба було тільки п'ять місяців.

Вони роз'їхались.

У прощальному листі своєму Куліш писав Марку Вовчкові:

— Ми повинні бути вищі від звичайних людей, що розходяться.

Куліш висловлював побажання «розлучитись з нею в таких взаєминах, щоб вона завжди могла звертатись до нього в години суму або ж безпомічності».

16—29 травня Куліш був уже в Твері і звідтіля поїхав із дружиною по

Волзі, оселившись на літні місяці в с. Малинівці на Хопрі в брата Олександри Михайлівни Олімпія Михайловича.

З Парижа, розлучившись із Марковичевою в Берліні, І. Тургенєв писав до неї 22 (н. ст.) травня запитуючи:

— Чи знайшли ви там квартиру, як ваше здоров'я, що робить Богдан, які звістки з Росії, чи з'явився Берлінець (тобто Куліш), як вам подобається Дрезден? Я в усьому цьому беру найживішу участь, бо я вас щиро покохав; не так, як Куліш,— але не менш сильно, хоч і зовсім в іншому роді.

Марковичева відповіла Тургенєву, сповіщаючи його про від'їзд Куліша і висловлюючи турботу з приводу можливих розмов. На це Тургенєв 31 травня 1859-го відповідав:

— Приємно знати, що Берлінець зник із обрію, а від розмов петербурзьких друзів не вбережешся. На те й друзі, щоб розмовляти сюди й туди.

Тим часом до Дрездена приїхав і Опанас Маркович і привіз звістку, що Куліш не тільки помирився з дружиною, а й поїхав із нею на Кавказ.

Одержавши листа про це від Марковичевої, Тургенєв писав їй 21 червня з Віші:

— Отже, Куліш поїхав Волгою з дружиною на Кавказ. От тобі й раз! — Це не в риму сказано, а з подиву. — Проте діло його; він зробив добре — щасти йому, Боже.

Та все ж з Петербурга йшли не зовсім втішні звістки. І Марковичева турбувалася. Іван Сергійович заспокоював її, як міг.

18/30 червня 1859 року з Віші Тургенєв писав:

— Звістки з Росії не дуже веселі — та що ж робити? Цьому горю нема чим помогти. Проте заспокойтесь: Шевченко не повіситься, Куліш не застрелиться... Куліш, може бути, кинеться в воду — та, повторюю, що ж робити? Він жив вами й для вас: ви тепер далеко — життя пішло сіре, пласке, дрібне, нудне; він не з таких людей, що вміють піддурити свій душевний голод, поповнюючи себе будь-якою іншою їжею... Лишається сподіватись, що він схаменеться перед тим, як стрибати. По суті, кожній людині більше чи менше погано; за молодих літ цього не почуваєш — тому молодість і здається нам такою чудесною.

Згодом якось, уже значно пізніше — року 1869-го, Куліш писав Барвінському:

— Оце ж і пані Марковичка (що я переложив на Марко Вовчок), добуялась до того, що стала притчею во язицех і покиванням глави в людях. Я їй це пророкував, всяк остерігав її — чого я не робив! Та «мир навистний», а з ним разом і той, хто ці два слова сказав, звели з ума хвалінням без критики, розбалували в столиці провінціалку і тим зробили з неї європейську потаскуху.

Року 1890-го у своїй поемі «Куліш у пеклі» він повторює негативну характеристику Вовчка:

І вовк... ні, се була вовчиця,
А тільки прозвано вовчком!..
І не вовчиця, лисиця!
З єхидним ницим язиком...
Тихесенько, як тінь, ступала
І кралася не до курей,
А до сердець прихильно-щирих,
До розумів святих-правдивих,
Губила між людьми людей.

А 20 липня 1889-го в листі до О. Огоновського додав такі пояснення.

— Марка Вовчка вигадав я по созвучному слову Марковичка, та й не помиливсь, приложивши такий псевдонім: сей бо вовчок, той, що росте диким паганцем на плодючому дереві, висисав так само живі соки з людей, що держали його на світі.

З приводу наведеного уривка з Кулішевої поеми О. Дорошкевич

зазначає: «Здається, в цій непристойній характеристиці виступає як на долоні вся мстива, себелюбна натура Панька Куліша».

Справді, непристойна!.. Справді, був Куліш мстива й себелюбна людина!.. Але в своїх взаєминах з Марковичевою чи вже й був Куліш такий відмінний од інших, та от хоча б і від Тургенєва? Тургенєв мав значно м'якішу й лагіднішу вдачу, але й він пише Марку Вовчкові «свирепые письма», і він читає їй нотації, застерігає, попереджає.

Коли року 1861-го Марія Олександрівна поїхала з Парижа до Рима вкупі з Олександром Пассеком та Єшевським, Тургенєв написав їй досить сердитого листа, в якому ущипливо зазначав: «Використайте принаймні з користю Ваше перебування в Римі. Не млійте, сидячи годинами бік коло боку з Вашими, проте, наймилішими приятелями; дивіться, вчіться, ходіть по церквах і галереях» (1. III 1861). А в наступному листі (4. III 61) застерігав: «Поміркувавши з приводу мого листа, Ви самі впевнитесь, що Вам не можна йти далі тією самою ж доріжкою».

Отже, в попередженнях Тургенєва той самий зміст і сенс, що і в словах Кулішевих, коли той «остерігав Марковичеву».

А 2 січня року 1861 Герцен писав до М. К. Рейхель:

— Марія Олександрівна збалувалась зовсім і пішла писать, та не повісті, а «были».

Куліш назвав Марковичеву лисицею. Це не його самого думка. Тургенєв 22 травня 1861 р. писав Марковичевій:

— Ви не без хитрощів, як самі знаєте... Ви химерна істота, й Вас розібрати дуже важко.

В листі до Тургенєва з 1. III 1861 Герцен нотує про Марка Вовчка:

— Хай вона має хоч десять інтриг — мені діла немає, і, розуміється, я не кину каменя, але загальна фальшивість — інша справа.

Отже, справді, як розібратись в усій її поведінці? Вона їде з Пассеком до Рима, та не тільки з самим Пассеком, а ще й з Єшевським, а в листах до Тургенєва запевняє його, що вона «віддана йому назавжди». «Віддана назавжди», з одного боку, і роман з Пассеком та Єшевським — з другого. Як поєднати це? Чи це тільки надзвичайний цинізм, єхидство, лисячі, жіночі двозначні хитрощі, чи, може, таки й справді «відданість назавжди», велике кохання, коли можна все дозволити й на все піти, мати ще десять романів, інтриг, закоханостей і все ж зберегти в собі цнотливу й піднесену ілюзію кохання єдиного й назавжди незмінного?

Щоправда, «свирепость» Тургенєва не така гостра, не така пристрасна, не така поривна й палка, як у Куліша. Незважаючи на всі зрадливі хитрощі Марка Вовчка, Тургенєв намагається захищати її від закидів Герцена; взагалі в своїх взаєминах з Марком Вовчком, в своїх почуттях до неї Тургенєв був лагідний, іронічний і поміркований: «барственный»!.. Оцієї «барственности» й бракувало різночинцеві Кулішу з його неврівноваженістю й різкістю. Тургенєв у своїх почуттях ішов на компроміс там, де Куліш рвав.

Якось Толстой казав Тургенєву:

— Я не можу визнати, щоб те, що ви кажете, було вашим переконанням. Ви намагаєтесь заховати суть ваших думок і звете це переконанням.

Такий був Тургенєв і в своїх громадянських поглядах, і в стосунках із жінками.

Чергові романи Марка Вовчка набували ваги якоїсь сенсації й приносили їй, як зазначає О. Дорошкевич, ореол оригінальної, експансивної жінки.

Герцен писав Тургенєву про Марка Вовчка 1 березня року 1861-го з приводу чуток про плутані її романи, про її мандрівки, про її зустрічі й знайомства:

— Ти на неї маєш вплив (мабуть, вона на тебе — більше), і коли ти хочеш бути їй корисним, постав її на ноги і виплутай із світу поганих сплiток, подвійних кохань, кокетства й брехні. Бо Жорж Занд не через те велика письменниця, що багато капостей робила.

Мандрівки й поети стали звичайні в житті Марка Вовчка, і слава

проходила в мандрівках через поетів. Марко Вовчок належала до жоржзандівської доби жінок-письменниць. Письменниця почуттів, вона робилася приятелькою письменників.

— Марко Вовчок така ж симпатична й мила — така ж оригінальна!.. — писав про неї Тургенєв. — Мені здається, що їй зовсім нелегко жити на світі; але в неї багато характеру, вона мовчазна й уперта — і сама себе їсть «с ожесточением».

У Марку Вовчку є багато незрозумілого. «Московка», як її назвав Куліш, вона за якихось чотири роки, живши до того в великих містах — Чернігові й Києві, опановує якнайкраще українську мову з усіма характерними її особливостями, з усіма відтінками народного стилю, складні, проявляє глибоке знання селянського побуту, соціальних і родинних взаємин народу.

Звідсіля роблено висновок, що не вона авторка «Народних оповідань», що її авторство — то легенди й міф.

Олену Пчілку обурює навіть саме припущення, що Марко Вовчок могла так швидко й легко засвоїти українську мову. Здемаскування цієї «вигаданої постаті» в укр. літературі Олена Пчілка ставила в особливу заслугу О. Огоновському.

— Ви вважаєте,— писала О. Пчілка в листі до О. Огоновського,— пані Марко Вовчок за міф, і за це Україна повинна складати вам велику подяку.

Отже, хто вона, на думку Олени Пчілки, ця міфічна Марко Вовчок?

Вона «нахабна кацапка, що вкрала українську личину, почесний вінець прекрасного українського автора»,— каже про неї Олена Пчілка і в тому ж таки листі до О. Огоновського з обуренням продовжує:

— Бо справді, яке то колись було неславне для української мови й літератури переконання, що нібито якась перша-ліпша кацапка, зроду не чувши української мови, ледве зохотіла, у два дні перейняла мову зо всіма найтонкішими її власностями й почала писати по-українськи,— та ще як? — краще від усіх українських повістярів. Далебі, це зневажало українську мову: що ж то за така осібна, характерна мова й письменність, коли всякий чужосторонець возьме й зараз писатиме, та ще як досконало.

Листу Олени Пчілки до О. Огоновського не можна відмовити в патетичності.

Пафос обурення був тільки оберненим проявом здивовання перед надзвичайністю її літературного таланту.

Марка Вовчка лаяли, бо їй дивувались, але коли її вславляли, то її твори протиставляли творам Писемського, Григоровича, навіть самого Тургенєва, і такий тонкий естет і знавець стилю, як Конст. Леонтьєв, віддавав перевагу творам М. Вовчка.

І. Стешенко в рефераті, читаному року 1908-го на засіданні Київського наукового товариства, так само як і Олена Пчілка, відмовляв Марії Марко Вовчок у тім, що вона могла внести в оповідання щось своє, окрім хіба фабули. Вона, на його думку, не була знавцем українського народу. Це не вона надала душу оповіданням, не вона зробила їх блискучими малюнками селянського життя, не вона створила з них шедеври мовної розповіді.

В захопленні перед творами Марка Вовчка Стешенко проголошував самий факт авторства Марії Олександрівни за міф. Її буття було таке ж сумнівне, як і буття богів.

Така є властивість людей, що вони вславляють нездар, висувають пересічні здібності, обороняють «другосортних». Здивовані творчою надзвичайністю генія, вони заперечують його існування, щоб його заслуги застосувати на рахунок нездари. Зневажаючи Марка Вовчка, вславляли недоладного, обмеженого, малоталановитого Опанаса Васильовича.

В Маркові Вовчку багато незрозумілого; її успіхи в літературі були такі ж незрозумілі, як і надзвичайні успіхи в чоловіків.

Приблизно те саме, що Олена Пчілка писала про місце й ролю Марка Вовчка в українській літературі, те саме писала й К. Юнге, дочка графа

Толстого, приятеля Шевченкового, про дивовижні успіхи Марка Вовчка в найвидатніших чоловіків того часу.

— Що є такого в цій жінці, що всі нею так захоплюються? — запитує К. Юнге. — Зовні просто баба, відбиток чогось commun; гидкі («противные») білі очі з білими бровами та віями, пласке обличчя; в громаді мовчить, ніяк її не розворушиш, відповідає тільки «да» і «нет».

— А всі мужчини сходять він неї,— каже К. Юнге,— з глузду: Тургенєв лежить коло її ніг, Герцен приїхав до неї в Бельгію, де його мало не схопили, Куліш через неї розійшовся з жінкою, Пассек захопився до того, що кинув свою працю, свою кар'єру, змарнів увесь і їде з нею, не зважаючи зовсім на те, що брат тільки видужав після гарячки, а мати захворіла з горя...

— Марковичева вміє так зробити, що її прихильники скрізь обстоюють її, вона кинула чоловіка, чудову людину,— кажуть, «він її не вартий»; кинула хлопця, тримала його, як собаку, на кухні,— кажуть: «її душа надто велична, щоб задовольнятись життєвими дрібницями». Як мене обурює ця жінка. Де ж справедливість, коли такі створіння живуть на землі, щоб іншим життя псувати?

Запитання нездари Сальєрі в зміненій рецепції, повторене знов і прикладене до Марка Вовчка, цього Моцарта любовних історій 60-х років.

Нічого привабливого і — «чоловіки сходять з глузду». Бездарна, мовчазна, конфузлива і — життя людей, що в неї закохуються, обертає вона в трагедію, ламає, розбиває, псує, губить, вивертає людину.

Н. О. Огарьова, Герценова дружина, каже про Марка Вовчка:

— Тургенєв мав рацію, вона була негарна, тільки її сірі великі очі були непогані, в них світились розум та український гумор; крім того, вона була струнка і вміла вбиратися зі смаком.

— Обличчя дуже лагідне, але просте,— описує її Віра Аксакова.

— Блондинка з сірими очима, рівними, плавкими і спокійними рухами, русявими косами,— згадує за неї Д. Маркович.

Про «невродливу її фізіономію» каже також і А. Суслова («Годы близости с Достоевским», М, 1921).

Славетний фізіолог проф. Сєченов у своїх мемуарах так розповідає про своє знайомство з Марком Вовчком у родині Пассеків:

— Т. П. Пассек нерідко запрошувала Д. І. Менделєєва й мене до себе то на чай, то на московський пиріг або ж щі, і в її родині ми завжди зустрічали пані Марка Вовчка, яку рекомендовано було в вічі як письменницю, а заочі як бідну жінку, що страждає від суворої вдачі свого чоловіка. Чи то не звертала вона жодної уваги на нас, чи то ми не доросли до розуміння душевних її скарбів, але в мене принаймні не лишилося жодних вражень до неї щодо цього. Нічого більше: білява, невродлива, не дуже молода і досить огрядна дама, без усяких прикмет змученості на обличчі.

— Проста до пошлості,— ось яке враження справляла Марко Вовчок у житті.

Марія Карташевська в листі до Віри Аксакової з приводу оповідання «Игрушечка» писала: «Що за величезний талант у цієї жінки! Ні, вона, певно, прикидається, являючись такою простою, ледве-ледве не пошлою жінкою в звичайному житті».

Отже, це й була така Марковичка. Така вона була не тільки у враженнях інших від неї, але й у своїй власній автохарактеристиці. 16-літньою дівчинкою й 30-літньою жінкою. Завжди однакова: байдужа, рівна, спокійна. «Ніщо її не зрушало, ніщо не дивувало». 16-літньою дівчинкою вона вже відчуває в собі отую Гетеву олімпійську споглядальну незворушність: дивний спокій, незрівнянну байдужість; ніщо її не хвилює, не зачепить, не зацікавить.

Чудесна насиченість, наповненість, достиглість.

— Мовчуще божество! — як назвав її Куліш.

4 вересня року 1850-го, 16-літньою дівчинкою, Марія Олександрівна писала своєму нареченому Опанасові Марковичу:

— Через що в мене така дивна вдача? Усе, мені здається, я пережила, про що б я не чула й не бачила. І ніщо, здається мені, мене не лякає, як інших. Усе нібито надто звичайне. Чи це байдужість, чи це сподіванка, що все, що трапиться, обернеться якнайлучче, чи я надто певна в собі, що зможу все витримати. Я уявляю собі іноді всі нещастя, які можуть трапитись,— нема жодного, якого б я не могла перенести. Мені здається, я перенесла б усе спокійно і, сказати, з радістю викупляючи всі помилки неповерненого минулого, навіть прийдешнього.

Не забуваймо: це лист 16-літньої дівчинки!..

— Багато,— пише вона про себе далі в тому ж таки листі,— багато є такого, чого я не можу сама розтлумачити словами. У мене так багато думок, що я нібито завжди думаю. Іноді, розмовляючи, я відчуваю раптом, як прилинуть думки найрізноманітніші: добрі, лихі, порожні, важливі, усе так перемішано, і все здається так дивно. Коли я буваю на самоті з природою, мені здається, ми вкупі, разом думаємо, але я не можу розповісти. Не можу... Чи ж бачив ти, як тіні набігають на горби після півдня? Мені здається, всі думки в мене також одна за одною минають швидко-швидко, не встигаєш за ними стежити.

Безкрає, синє, забарвлене чистим індиго небо. Горби, що відходять у блакитну далечінь. Темно-сині ліси. Ввесь світ насичено цією синьою блакиттю. У синяві неба, в далечині ультрамаринових лісів тануть думки, такі ж ясні й прозорі, як і хмарки на небі. Навколо синій спокій, блакитна тиша.

Після півдня!

Лежати на землі, дивитись на небо й думати.

Навколо й на душі божественна спокійна байдужість всепізнаності й всепевності... Та переповненість думками, та мудрість, що вища від слів, що вже не знає слів, що її не можна виявити в словах. Тільки мовчазність може бути варта цієї мудрої насиченості буттям і думками.

Закінчення в наступному номері

Ю. Воєвода. Плакат

НАТАЛЯ ОКОЛІТЕНКО

ДВІ НОВЕЛИ

ЗЕМЛЯ НАША...

Вечорами на п'ятачку біля зимового кінотеатру збиралося все товариство, демонструючи розмаїття наймодніших курток та майстерно виплетених шалей: люди, що приїхали на бархатний сезон, були в основному поважні і мали чим похвалитися, окрім молодості й здоров'я. Відпочивальників розважали екстрасенс-любитель, котрий на очах у всіх пробував розкручувати рукою магнітну стрілку, скрушно при цьому зітхаючи: «Ослабло біологічне поле... А вчора ж перед сном виходило!»; собака Бобка, який вступав у конфронтацію зі своєю поролоновою подобою,— її «нацьковував», надаючи руху дрібним пружинам, голомозий чоловік з лискучими чорними бровами; художник — автор пейзажів у вигляді жанрово-сюжетних сценок, художник — автор портретів у вигляді пейзажів, і просто художники, що малювали звичайні портрети й звичайні пейзажі, здебільшого непогані.

«За перегляд кладіть цигарки або гроші» — було написано на клаптику паперу, пришпиленому до платана. І поруч: «Хто хоче палити чи має порожні кишені,— беріть».

— Справді можна взяти?— зацікавився невисокий, опецькуватий добродій, що приїхав пізніш від інших. Облишивши двох дам, яких вів із підкресленою галантністю, нахилився й мацнув п'ятірку, що лежала на щербатому блюдечку: вона виявилась намальована.

Біля платана зібрався натовп.

— Ви ж геній!— казав опецькуватий чоловік авторові малюнка — високому юнакові з непроникно-чорними очима.— Нащо вам працювати? Творіть собі сотняги й ідіть з ними до магазину...

— А мені нічого не треба,— відповідав художник.— Маю все й малюю тільки для власної втіхи.

Втім, він постійно щось продавав, здебільшого дрібні прикраси з місцевих камінців, невтомно їх рекламуючи, й монотонний той речитатив вступав у дивну гармонію з предковічними звуками, які видобував з великої мушлі його товариш: ходили завжди в парі.

Коли ті звуки пролунали вперше, то здалося, що гори безшумним підстрибом підступилися ближче: враз стало зрозуміло, як тісно на п'ятачку під платанами та акаціями, яке тут усе крихке й непевне, й захотілося попросити химерного музику перестати зачакловувати душу цього краю, бо вона може виявитись чужою та ворожою. Але так було тільки мить: гори спали, люди байдуже никали набережною, незвичні

звуки народжувалися й одразу забувалися, ніби їх відносило в глибину віків.

Все обридає — не далі як на п'ятий день були розгадані ребуси портретів-пейзажів і пейзажів-сюжетів, екстрасенс перетворився на банального батька трьох дорослих дочок, а собака Бобка підняв лапу біля свого поролонового суперника й більше не удостоював його увагою. Хіпі з'явилися вчасно.

З'явилися вони після вечері, коли найжалісливіші відпочивальники несли котам об'їдки, ховаючи під куртками та шалями поліетиленові кульки: висока стара жінка, більше схожа на власний пам'ятник, як на живу людину, єдина, хто дозволяв собі відверто опікуватися місцевими чотириногими, спинилася біля непримітного юнака в крислатому капелюсі й спитала:

— Ти хочеш їсти? Зачекай...

Повернулася з булочками та бутербродами і, віддавши їх супутниці юнака, пішла далі, тиснучи до грудей банку з курячими кістками та грізно дивлячись перед себе жовтавими, колись, мабуть, яскраво-зеленими очима. Услід їй пролунала тиха подяка.

Підгодовувати людей було ніби ж почесніше, аніж «хвостатий непотріб», що вечорами гасав доріжками, шерхотів у кущах і зависав на деревах, однак ті, хто цим займався, комплексували, отож і виправдовувалися один перед одним.

— Все розумію! — казала миловидна жіночка в рожевому намисті.— Дурне, заблукле... А шкода — не можу так собі пройти.

— Ви це про кого конкретно? — спитав чоловік, що демонстрував стійкість до осінньої прохолоди, розгулюючи в благенькій тенісці.

— Та он про ту,— жінка показала на смагляву дівчину в солдатській шинелі, що брела повз них, не відриваючи очей від верхів'я гір, де щойно сховалося сонце.— Її звуть Ніна Скай. Вона має в Москві чудову квартиру, заможних батьків, а чогось пішла тинятися світами. Нащо вони їй? Ви можете це пояснити?

— М-м-м,— відповів на те чоловік.

Незабаром ота Ніна Скай стала центром загальної уваги. Хоч би що робили відпочивальники — милувалися морем, роздивлялися афіші, йшли до прогулянкового пароплава, та однаково їхні очі шукали серед натовпу високу дівчину в шинелі. У неї було бронзового відтінку обличчя й пряме волосся, стягнуте шкіряним ремінцем, а голову вона завжди тримала дуже рівно. Мала неабиякий авторитет серед товаришів — до неї часто підходили, про віщось запитували; відповідаючи, вона легенько торкалася їхніх щік тонкими пальцями. Не кожен назвав би її вродливою, але примітнішої від неї на набережній не було.

За обідом спалахнула суперечка.

— Ні, з цим пора кінчати,— вибухнув господар поролонового Бобки.— Це ж і помешкання спокійно не залишиш! Шастають тут всякі, а в людей, може, цінності...

— Ну й нащо ж ви так? — лагідно озвалася від сусіднього столика жіночка в рожевому намисті.— Нічого ж ні в кого вони не вкрали.

— Не вкрали, то вкрадуть! — Бритоголовий чоловік кинув на стіл окуляри, й вони витріщилися на опонентку ще грізніше, як очі їхнього власника. Миловида жіночка знітилася під тим подвійно нищівним вогнем, проте одразу ж опанувала себе.

— А коли не вкрали, то нічого й ображати людей підозрами!

— А коли вкрадуть, то буде пізно! Непогано було б, коли б і вас повчили, аби знали, кого захищати...

— Ну й хай! — необачно прийняла жіночка бій на чужій території.

— Справді? І до міліції не подзвоните? — не забарився посилити наступ чоловік з грізними окулярами.

Чергова квапливо вкотила візок з другою стравою, примовляючи:

— Все буде добренько, все буде добренько, дирекція нічого поганого не допустить... Не треба розстроюватись!

Голубці та плов вдалися — якийсь час було чути дзенькіт виделок. Вибравши шматочком хліба підливу, екстрасенс-любитель відкинувся на спинку стільця.

— Ні, ви зовсім неправильно сприймаєте це явище. На нього треба дивитися з позиції міркувань Вернадського й Тейяра де Шардена про ноосферу. Стан ноосфери залежить не тільки від конкретних людських діянь, а й від думок і навіть від душевного ладу кожного. От хіпарі й культивують доброту, терпимість, товариськість, відмовляючись від усіляких благ, аби не розгубити в боротьбі за них ці риси. Ні, тут щось є... Їх треба зрозуміти!

Надівши окуляри, сердитий чоловік полагіднішав і цілком добродушно мовив:

— Дурниці! Міліції їм треба, ось чого.

— Ну-у, може, й не міліції, не ті зараз часи,— втрутився в розмову опецькуватий добродій, що доти за обідом розважав анекдотами трьох дам.— Але відсіч їм дати, звичайно, конче потрібно. Найкраще — висміять!

Розмова не пасувала до десерту, й люди почали розходитися, прихоплюючи з собою виноградне гроно чи яблуко.

День був на диво теплий, і троє найхоробріших полізли купатися. Вони пирхали в холодній воді, що ніби горіла навколо них голубим полум'ям, здіймали бризки й лементували:

— Тепло ж! Їй-богу, тепло! Нумо сюди — не пожалієте! Розкіш!

Бажаючих наслідувати їхній приклад не знаходилось, але жінки радо підставили сонцю відкриті плечі. Гори немов обвело фіолетовою каймою, шипшинові кущі горіли на них, як ритуальні вогнища.

Біля художника, що рекламував прикраси, зібрався цілий натовп. Недбало прихилившись кущем до дерева, юнак погойдував розщіпнутою мушлею ропана, причепленою до шворки та прикрашеною краплинкою бірюзи, й байдуже повторював:

— Немає краси над ту, яку створила сама природа... вона несе в собі заряд енергії, від якого зрілі жінки стають юними дівчатами... немає краси над ту, яку створила сама природа... вона дарує молодість і довголіття...

Біля ніг художника, підклавши під голову руки, простяглася на асфальті Ніна Скай, цього разу вбрана в строкатий блузон і шорти. За шкіряним ремінцем, що стягував її коси, стриміла квітка безсмертника.

— Немає вищої краси...

— Коли створила сама природа, чого ж ти лупиш за ту красу гроші?!— спитав у художника опецькуватий чоловік, що надійшов у супроводі своїх дам.

— Бо я її побачив і розпізнав, а ви всі байдуже її обминали.

— Он як? Ви чули?— звернувся чоловік до своїх дам: всміхаючись, вони чекали, що ж буде далі.— Ми й вони! Виходить, у нашому суспільстві існують два табори? Га? Так виходить?

Втім, інтерес до художника він одразу ж і втратив, бо роздивився шорти Ніни Скай, за які правили джинси, недбало обтяті ножицями. Це й само по собі було цікаво, головне ж, зверху й донизу злинялу матерію вкривали номери телефонів та якісь абревіатури; присівши, чоловік аж свиснув від подиву, роздивившись той нотатник.

— О сімнадцятій нуль-нуль!— оголосив він, оговтавшись від подиву.— І що ж було о сімнадцятій нуль-нуль, мила панянко? Побачення? А в двадцять один п'ятнадцять — це вже побачення в інший день чи в той самий? І що то означає — М. П.? О, тут ще й П. М. є!

«Панянка» незворушно лежала, зіпершись на лікоть, і очі її були обернені до гір та неба, ніби вона чекала звідти якогось їй одній відомого знаку, й ладна була отак чекати ціле своє життя, бо ж задля того й з'явилася на світ.

— Гей, матінки!— гукнув чоловік, випроставшись.— Ті, в кого є дорослі сини,— нумо сюди! А гляньте, чи немає тут номера вашого телефону... Така чарівна леді! І милася не далі як півроку тому.

— Ви б усе ж таки...— почав художник, ступивши крок уперед, але Ніна його спинила:

— Не треба!

І хлопець замовк, скорившись несподіваній силі, що прозвучала в її голосі; знов прихилившись до дерева, зітхнув і почав дивитися туди, куди й дівчина дивилася, ніби заповзявся допомогти їй вичаклувати поглядом з-за гір те незнане, що вона так спрагло чекала.

Жінки, котрі супроводжували чоловіка, переступали з ноги на ногу, збентежені та розчаровані: веселий водевіль, який їм було обіцяно, перетворювався на якесь одіозне дійство, й вони самі незчулися, як почали грати в ньому вельми сумнівну роль.

— Васю,— несміло озвалася одна.— Краще пішли, куди збиралися.

— Чого ж пішли, чого ж пішли,— здобувся на приплив ентузіазму чоловік.— Я, може, хочу полежати поруч цієї панночки. Їй дозволено, а мені — зась?

Він опустився на коліна, потім, мимоволі закректавши, повернувся на бік, і тут стало зрозуміло, який він уже немолодий, скутий у рухах і як тяжко йому здаватися дотепним, хвацьким та метким на слово. І всі раптом відчули себе старими, втомленими та поневоленими усім тим, що їм так не подобалося в житті. Страждали від нього, ненавиділи його, а воно в'їлося в їхню свідомість. І тепер ось вистромлювався з мішка сміливих думок та незалежних сентенцій, якими вони полюбляли ділитися один з одним. Вистромлювалося мовчанням, чеканням, що ж воно далі буде.

Інтимно нахилившись до дівчини, чоловік спитав:

— Я чув, у вас тут з'їзд, чи сход, чи щось у такому роді... Це правда? І які ж світові проблеми ви сподіваєтеся розв'язати, коли не секрет? Впливатимете на ноосферу? Ну, ну...

Ніна щось відповіла йому, проте її ніхто не розчув, бо всі розступилися, даючи дорогу старій жінці, що несла котячий наїдок. Як завжди притискаючи банку до грудей, вона мовчки зирила ніби з гори своїх літ на чоловіка, що вовтузився біля гнучкої дівчини, стараючись якнайзручніше вкластися на асфальті.

— Марно клопочетесь!— на ходу гукнув працівник санаторію в білому халаті.— Закінчиться сезон, і ваших підопічних винищать. До біса їх тут розплодилося!

Жінка повільно повернулася, дивлячись йому вслід, і всі притихли в полегшеному чеканні: саме вона, стара, шанована, далека від марноти, мала за них усіх сказати щось таке, про що вони невиразно здогадувалися, а проте висловити його були неспроможні.

І вона сказала — тихо, ніби сама до себе:

— Земля наша — юдоль печалі. Юдоль печалі — земля наша.

— Дивно! — озвався спортивного вигляду чоловік у тенісці, котрий щойно скупався.— Ця фраза і в мене на язиці. І сумно так, сумно на душі. Але чому, чому?

Ніби засоромившись спалаху емоцій перед цими чужими людьми, він квапливо заховався за стіною прижовклих кущів, що так і не відійшли після літньої спеки.

— У них справді з'їзд?— спитала миловидна жіночка, збираючи в жменю рожеве своє намисто.— Їх справді аж так багато? І як? Їм нічого за те не буде? Вони мають право збиратися?

Всі почали розходитись.

Рано-вранці на п'ятачку перед зимовим кінотеатром було порожньо, тільки, на лавці сидячи, спав, тримаючи на колінах біле кошеня, юнак з довгим волоссям. Спав він і тоді, коли його залило сонячне проміння, лиш пересунувся в затінок, погладивши тваринку, спав і тоді, коли продибуляла з порожньою банкою висока стара жінка, а за нею й інші відпочивальники, що збиралися раніш поснідати й податися на прогулянку в гори.

Посеред п'ятачка стояв на мольберті портрет Ніни Скай. Коли врода

оригіналу могла викликати сумнів, то намальована дівчина була безперечно прекрасною, хоч художник їй ні в чому й не полестив. Те затамоване, глибинне, що лиш коли-не-коли зблисками пробігало по її обличчю, тепер переможно променіло на ньому: Ніна Скай здавалася жрицею якогось невідомого божества, таємничою й по-материнськи милосердною.

Чоловік спав, і лиш коли людей стало багато, підхопився, здивовано роззирнувся, перевіряючи, чи на тій, яку шукав, планеті він опинився, й нарешті, визначившись у просторі й часі, пішов собі, несучи біле кошення, нічого нікому не сказавши й нічого ні в кого не спитавши.

Портрет Ніни Скай стояв до обіду, а потім кудись подівся.

ХОЧЕШ ЖИТИ?

О двадцятій нуль-нуль його збудив поцілунок і пестливе лоскотання за вухом:

— Славику, вставай!

О двадцятій нуль-п'ять долинув запах підсмаженої шинки й вміло завареної кави. О двадцятій п'ятнадцять він став під душ і пригадав, що дівчина, про яку мріяв, тепер його дружина. О двадцятій тридцять кайф заледве не був зіпсований:

— Виделку!

— А сам не візьмеш?

Славик дочекався, доки Олюня повернеться з кухні, й сказав:

— Чоловік, може, на нічну зміну йде. Чоловік, може, ризикуватиме. Чоловіка, мо, невідь-що чекає попереду...

Виделка, виявляється, лежала під серветкою, і все закінчилось благополучно.

О двадцять першій десять він постояв біля колиски Артурчика, що, прокинувшись, випручувався з пелюшок.

— Мамо! А ми їсти хочемо.

О двадцять другій десять він простягнув пасажирові здачу — карбованця з троячки, й замислився... Він уявив, як Олюня перевдягається в нічну сорочку, повільно розчісує щіткою волосся й дістає другий томик Моріса Дрюона — трохи почитати перед сном. Його огорнуло приємне відчуття: він справжній чоловік, що бере на свої плечі холод, утому й темінь ночі, аби його сім'я втішалася добробутом. А що? «Хочеш жити — вмій крутитися!»

Пасажир нарешті здогадався вийти: ніяковіючи, як це завжди трапляється з пасажирами за таких обставин. 73 копійки навару — не бозна-що, а все ж... Бачте, соромляться... А чого, власне? Соромитись належало б тоді, коли б віддав здачу копієчка в копієчку, а так... Усе ж красиво! Цікавий матеріал — ці люди... Враження таке, що їм шкода не грошей, а чогось іншого. Чого?

О двадцять другій сорок... А! То все був нічого не вартий дріб'язок, полова, а справжнє діло починалося о двадцять третій тридцять. Мало не припізнився, бо останній клієнт трапився ну просто біда який невдатний: бабця, із тих, кому чисниця до смерті, вдома б сиділа, так ні ж — до приятельки поспішає, бо та, бачте, занедужала й сама боїться ночувати. Первина їй це, чи що?

— Чого ж раніше не вибрались, бабусю?

— А телеграму мені принесли тільки о десятій.

— Телеграму... То так уже й бігти треба?

— А таки ж треба бігти, треба. Знаєш, як воно страшно після приступу грудної жаби?

— Грудної жаби... А коли вас та жаба вхопить просто в машині — тоді що?

— То викличеш мені «швидку», онучку.

— «Швидку»... Я що — найнявся викликати таким, як ви, «швидку»? Виходьте вже! Що? А там цеглина, туди я не поїду. Та не поїду, кажу

вам,— хіба я винний? От же лиха година на мою голову... Чи довго йти? А звідки я те можу знати? Я що — ходжу? Я їжджу. І скільки це можна рахувати, ви що — не вчилися у школі? Колишня вчителька? Ну, не сказав би. Ще й ображається... Та бог із ними, із тими десятьма копійками, тут кожна хвилина на обліку. Еге ж! Отак би кожен...

О двадцять третій двадцять він з вітерцем проїхався спуском і, ставши біля мосту, полегшено зітхнув. Ху-у... Навіть якась хвилина на спочинок є.

Відпочивати довго не довелося, бо за п'ять хвилин двері метро вистрелили довготелесим добродієм у допотопному пальті з розстебнутим поясом, що метлявся на худющих стегнах.

— До Борисполя!— лементнув він фальцетом і зробив спробу підняти вгору руки, забувши, що в них портфель і здоровенна торба.

— Двадцять п'ять,— сказав Славко.

— Скільки?! Ви... від держави чи приватник?

— О цій порі усі приватники.

— Та це ж здирство!

— Не хочете — не їдьте.

— Та я...

Славко зрушив машину з місця, залишивши довготелесого, поки його благополучно поглинув автобус. Наступний буде не раніш як за двадцять хвилин.

«Нормальненько!» — сказав собі Славко.

Тепер він господар становища... Все правильно! Попит визначає ціну, буття свідомість, а таксист — плату за проїзд. Закони економіки!

Підійшла немолода пара, трималися вони спокійно, але очі в жінки були такі, ніби їх вже обвівало вітрами від літака, що зривався із злітної смуги.

— До Борисполя.

— Двадцять п'ять!

Чоловік дивився на Славка, наче свічку перед образом ставив.

— Ганнусю! У нас є стільки?

— Та ні ж бо, Льончику, ти ж знаєш...

Цікаво, до кого вони вирядилися? До дітей? Ні, бо до дітей без грошей батьки не їздять. Їдучи до дітей, батьки шукають позички, коли кишені з дірками. До близьких родичів? Ймовірно. А до яких? Тітки чи дядька в них не може бути, дядьки та тітки в таких повмирали. Ага, до старшої сестри чи брата: ті пожаліють і виручать із скрути. Все правильно!

«Ще трохи — й стану психологом. Я здібний!» — похвалив себе Славко.

Наступного клієнта довелося чекати цілих десять хвилин, але то вже був певний варіант. Одне — що до літака не встигне довезти жоден автобус, а друге — двоє добродіїв у імпортних куртках наближалися до машини так, як завжди наближаються ділові люди, котрі знають, що не спізняться, бо не можуть спізнитися ніколи. Ледачій грації їхньої ходи позаздрила б і найзграбніша манекенниця.

Молодший з них відчинив дверцята й наблизив до Славка обличчя Лускунчика на тій фазі його еволюції, коли прекрасний принц тільки-но почав перетворюватися на знаряддя для лущіння горіхів: темні його очі красиво відбивали вуличні вогні, а здоровенним його зубам не потрібен був ніякий дантист, бо вони були вирізані з кістки мамонта, що пролежав у землі дві тисячі років, лежав би й далі, так підняли ж всюдисущі археологи. «Клас!» — зрадів Славко.

— Двадцять п'ять!

Чоловік з цікавістю подивився на нього.

— Не подобається — не їдь.

Чоловік помахом руки підкликав товариша.

— Хочеш жити?— захвилювався Славко, не знаючи, чи вдасться йому перемогти в цьому психологічному турнірі.— Я також хочу!

— Правильно!— здався Лускунчик.— Тямущий хлопець. Люблю таких!

Хвиля симпатії до цих людей хлюпнула Славкові в душу, він усміхнувся й усміхався весь час, доки виводив машину на велику магістраль та набирав швидкість, щоб невимушено обгонити всіх, хто муляв очі попереду. Ох, який з нього шофер першокласний! У армії полковник нахвалитися не міг.

Вигулькнули за місто, й асфальт постелився під колеса, мов килим, пружинячи та глушачи всі звуки.

— Джаз?— спитав Славко, нишпорячи по хвилях.— Рок?

Звичайно ж, цим пасажирам він забезпечить сервіс «на висоті». То вже справа честі.

— Класику,— кинув старший із заднього сидіння.

На класиці Славко не розумівся, а тому пасажири мусили вдовольнитися тим, що здалося шоферові найнуднішим; це їх влаштовувало, бо цілу дорогу вони втішено мовчали.

Під Борисполем Лускунчик сказав:

— Зверніть праворуч.

— Хіба не до літака?— здивувався Славко.

— Ні, звичайно. А що вам — сюди незручно?

— Однаково. Але...

— Звичайно,— з півслова зрозумів його старший із заднього сидіння.

Славко спинився, де йому сказали, й почув, як за вікном деренчать обмерзлим листям нелині в лісопосадці — навіть музика не глушила того звуку. Над головою густо гули дроти.

Старший уже вийшов, Лускунчик потягнувся до пазухи по гроші, й Славко скромно відвернувся, готуючись прийняти четвертак як щось дуже суттєве в програмі дня — дрібниця, звісно, але — належить...

Відчув якийсь дискомфорт і насторожився. Сам не знав, звідки йшло те прикре відчуття — от ніби клацнув перемикач і враз спрямував на інший шлях події, на пульті яких Славко досі так впевнено тримав залізну руку.

Він повільно повернув голову й скосив очі. У ребро йому впирався довгий вузький ніж, а з очей Лускунчика наставилися дві боксерські рукавиці, за якими ховалися добрячі кулаки.

Щось безшумно провалилося в Славковій душі, натомість почав сповивати холод. Деренчання листків на нелинях зовсім заглушило звуки скрипки, що линули з радіоприймача, а дроти завили так, ніби по них пущено струм зависокої напруги.

— Ми могли б поцікавитися, що в тебе в кишенях та бардачку, але ми цього не зробимо,— інтимно сказав Лускунчик.— Отже, ми які? Хороші. Повторюй: ви хороші.

— Хороші,— пробелькотів Славко губами, що теж задеренчали, як обмерзле листя.

— А хорошим дядям сказати треба що?

— Спасибі,— зрадів своїй здогадливості Славко.

— Чемний хлопчина. Тепер мотай. Ну?! І не дай бог щось дзявкнеш у цьому напрямку...

Завертаючи машину, Славко побачив, як два здоровенні полози чи удави ковзнули в кущі, майнувши кінчиками скручених хвостів.

О двадцять четвертій десять Славко виявив, що він мчить трасою Київ — Бориспіль, навіть не придивляючись, що в нього попереду, й лиш коли в очі вдарили вогні столиці, здогадався скинути газ. О двадцять четвертій двадцять він спинив машину біля світлофора, потім з'їхав на узбіччя, подивився на себе в дзеркало й побачив, що в нього обличчя не так злякане, як зніяковіле, — достеменно як у тих клієнтів, що мусили йому лишати здачу з карбованця.

Здається, він щось почав розуміти. Справді, не в грошах справа, хоча і в грошах також, а головне у тому, що...

Новий напад страху о двадцять четвертій двадцять три змусив його зірватися з місця й чимдуж погнати до першої-ліпшої зупинки як до землі обітованої.

Ядерне насильство

ЛЮБОВ КОВАЛЕВСЬКА

Автор цієї статті — Любов Ковалевська — явно наділена даром пророцтва. Ще за місяць до чорнобильської катастрофи вона надрукувала в місцевій багатотиражці кореспонденцію, в якій поставила під сумнів широко розрекламовану безпеку АЕС. Кореспонденція ця у свій час, звичайно, не сподобалась. Адже найменше припущення про те, що у нас може бути «щось не так», коли йдеться про радянський мирний атом, гостро засуджувалось на всіх рівнях. Та ось сталося «не так» (!), і тому ім'я Любові Ковалевської нині широко відоме не лише в нас, а й за кордоном. Вона член міжнародних організацій, навколо яких згуртувалась світова громадськість саме через велику небезпеку «мирного» атома!

Стаття, яку вміщуємо нижче, присвячується сумній даті — п'ятиріччю вибуху на четвертому блоці. І, можливо, як ніхто інший, Любов Ковалевська довела, що Чорнобиль — це не локальне нещастя України і Білорусії, а трагедія всього людства.

У квітні 1990 року в Кракові я підписала текст Європейської хартії про гуманітарну діяльність:

«Враховуючи, що гуманітарна діяльність є невід'ємною часткою політичного життя в умовах демократії, вважаючи, що метою гуманітарної діяльності має бути не лише благо близьких одне одному людей, а й чужих як у себе на батьківщині, так і за її межами,— я проти будь-яких форм дискримінації людей, етнічних і релігійних груп, проти зростання нетолерантності, расизму, антисемітизму, я зобов'язуюсь виявляти їх і протистояти їм:

я проти дискримінації, що випливає із злиденності й нетривкого статусу,

я проти того, щоб наука була захисником гніту, психологічного і фізичного знущання на шкоду людській гідності,

я проти всіх форм генетичної маніпуляції, що завдавали б шкоди людській особистості,

я зобов'язуюсь допомагати всім жертвам економічних та політичних бідувань як на батьківщині, так і за рубежем,

я зобов'язуюсь спрямовувати всі свої зусилля на те, щоб усі позаурядові, незалежні організації допомоги мали можливість надавати гуманітарну допомогу потерпілим без дискримінації і незалежно від обставин,

я зобов'язуюсь впливати на те, щоб міжнародна конвенція прав дитини дотримувалась і впроваджувалася в життя в усіх країнах світу,

я стверджую, що дія принципу неінгеренції припиняється тоді, коли з'являється небезпека ненадання допомоги,

якщо приховуватимуться страхіття, я зобов'язуюсь свідчити,

якщо відроджуватиметься варварство, я зобов'язуюсь боротися з ним».

Лишається тільки додати, що до Кракова я їздила як представник французької організації «Лікарі світу», її повноважний представник на Україні, покликаний боротися з варварством і свідчити...

Засвідчуючи чорнобильську катастрофу, ми ще не усвідомили головного. Відкриваючи нараду-семінар з екології, французький філософ Філіпп Бушро сказав: «Ядерне насильство — це остаточне втілення в життя тотального геноцидного насильства».

В нашій же державі єдиною формою дисципліни особи була й залишається смиренність. То чи варто дивуватися екстремізмові? — плід, вирощений типом нашої держави. То чи варто обурюватись з прагнення народів до національної відокремленості? — плід особливого типу нашої централізації, що майже вік утримує країну на найнижчій стадії розвитку. Все зовнішнє — символ внутрішнього.

Тоталітаризм з його ідеєю свідомого насильства фінішував у Чорнобилі. Як відреагувало на Чорнобиль суспільство? Виникли екологічні групи, спілки — сформувався

рух зелених, що одержав широку підтримку мас. Ядерне насильство змусило людей задуматись над збереженням життя. Смиренність як засіб самозбереження найсвідоміша частина суспільства відкинула. Але, на жаль, відкинула лише тоді, коли — як гриб на півнеба — постала найнещадніша форма генетичної агресії. Цю форму вочевидь узріли жителі Прип'яті. По містах і селах поширились досить мляві, а то й спотворені уявлення про неї. Аж до найвищого рівня.

МОСКВА

Михайло Горбачов, 14 травня: «...Ми зіткнулися зі справжніми горами брехні, найганебнішої і злоякісної... Що ж до «браку» інформації, з приводу якої (на Заході. — Л. К.) була організована спеціальна кампанія, політична кампанія,— це вигадка...»

27 червня — постанова Третього головного управління під грифом «секретно», що зобов'язувала приховувати інформацію про аварію, про наслідки лікування, про ступінь радіоактивного ураження персоналу, що брав участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС.

Це 1986 рік, рік найбільшої катастрофи в історії людства.

Рубен Мнацакарян: «Піку екологічна гласність досягла на першому з'їзді депутатів, 95 відсотків доповідей містили екологічні проблеми. За документами цього з'їзду можна було складати карту екологічного становища в СРСР. Але цей з'їзд став і кінцем екологічної гласності. Люди зрозуміли, що боротися за екологію означає боротися за владу: поліпшити становище можна лише за нових структур влади... Правління Горбачова — це роки невикористаних можливостей. А була прекрасна можливість перехопити ініціативу у громадських організацій... Але влада відступала лише тоді, коли її притискали до стіни.

Громадські екологічні рухи виконали головне завдання — відбувся перелом у свідомості. Всі розуміють: в країні екологічна криза, у великих промислових містах відбувається виродження людей. Однак треба визнати, що серйозних наслідків цього перелому в свідомості поки що не помітно».

Радіація не знає ні кордонів, ні суверенітетів. Тож, говорячи про лихо, якого вона накоїла, не можна, певна річ, обмежуватися лише територією України.

БРЯНСЬКА ОБЛАСТЬ

Квітень 1990 року. Радіонуклідами вражена площа 5,8 тисячі квадратних кілометрів у семи південно-західних районах області: Красногорському, Гордєєвському, Злинковському, Новозибковському, Клинцовському, Климовському, Стародубському. На цій території в 641 населеному пункті проживає 290 тисяч чоловік.

Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 22 серпня 1986 року (розпорядження Ради Міністрів РРФСР) з метою упорядкування робіт по ліквідації наслідків аварії вся забруднена територія була розподілена на три зони:

перша — від 5 до 15 кюрі на квадратний кілометр; це 320 населених пунктів з населенням близько 163 тисяч чоловік, 3350 квадратних кілометрів небезпечної для людини житлоплощі;

друга — від 15 до 40 кюрі на квадратний кілометр; це 245 населених пунктів з населенням 112 тисяч чоловік, 1850 квадратних кілометрів забрудненої площі;

третя — понад 40 кюрі на квадратний кілометр; це 23 населених пункти з населенням близько 7 тисяч чоловік, 320 квадратних кілометрів забрудненої площі.

Норма відселення для РРФСР — 40 кюрі на квадратний кілометр і більше. Тепер порівняйте з БРСР, де відселення із забрудненої території починається з 15 кюрі на квадратний кілометр. І як тут не згадати Бердяєва: «Росія погибає від централістичного бюрократизму, з одного боку, і темного провінціалізму — з другого... І коливається російська людина поміж началом звіриним і ангельським, минаючи начало людське».

За допомогою уряду РРФСР та за участі Московського НДІ радіології й рентгенології, Ленінградського НДІ радіаційної гігієни у Брянській області розгорнуто 14(!) радіологічних лабораторій. На ліквідацію наслідків аварії за чотири роки в окремих районах області витрачено понад 760 мільйонів карбованців. Водночас на потреби охорони здоров'я для потерпілих витрачено 17,6 мільйона карбованців. Мільйони витрачені, та досі немає комплексного наукового підходу у вирішенні проблем, пов'язаних з «організацією життя й трудової діяльності громадян».

Ті, кому належить, з'ясовують причини невдоволення жителів Брянської області, і однією з них називають брак інформації до 1989 року про справжні масштаби і справжню картину катастрофи. Причому ці люди турбуються — от диваки! — не тільки про себе, а й про жителів Калузької області, України, Білорусії. Розумію, що зайве, проте наведу ще одне висловлювання Бердяєва: «Незрілість глухої провінції і гнилість державного центру — ось полюси російського життя... російська душевність не була підпорядкована духовності, не пройшла через дух».

Зате російська душевність пройшла через прийняті з великим запізненням постанови Ради Міністрів РРФСР від 24 липня 1989 року «Про додаткові заходи по ліквідації наслідків радіоактивного забруднення в окремих районах Брянської області на 1989—1990 роки» та від 24 листопада 1989 року «Про додаткові заходи щодо посилення матеріального становища населення, що проживає на території, підданій радіоактивному забрудненню». Як зазначають спеціалісти, ці постанови хоч і є програмними документами, через ряд обставин не усувають соціальної напруженості.

Обставини ж ці одного ряду: нема даних про одержані дози; немає «рівності» навіть у нормах на відселення; повільно посуваються роботи щодо спектрометричного вивчення радіаційної обстановки. Понад те, Держкомгідромет не провів детального дослідження територій з густотою забруднення до 15 кюрі на квадратний кілометр, обстежено лише 17 районів області з 28 на радіаційну забрудненість, в інших екологічна обстановка не уточнювалась...

З 420 лікарів, направлених за чотири роки в південно-західні райони області, до місця роботи не доїхало 90, а з тих, хто доїхав, 180 потребують житла. Не вистачає середнього медперсоналу — 90 чоловік. Міністерство охорони здоров'я РРФСР «не вирішило питання організації оздоровлення дітей до трьох років», виділення місць у санаторіях, «добровільно» і «безплатно» подарованих Четвертим головним управлінням державі. Чи дітям? Розумію, що заплуталась в останніх фразах, але залишу все як є, через те що змінити що-небудь неспроможна...

Отже, дітям... На тисячу дітей у 1989 році виявлено 70 випадків захворювань ендокринної системи, 6,5 — анемії, 2,1 — психічних розладів (так у документі). Ця статистика значно перевищує рівень аналогічних захворювань у «чистих» районах.

У дорослих спостерігається патологія нирок, збільшення щитовидної залози, інші хвороби «внаслідок ослаблення імунної системи». Причини в таких документах не обгрунтовуються.

І хочеться заперечити: ні, не внаслідок ослаблення імунної системи, а внаслідок системи, яка породила Чорнобиль. Лікарі, що працюють за вахтовим методом, вивозять із собою результати обстеження людей. Але досі жоден науково-дослідний інститут країни не видав оцінок стану здоров'я населення, що проживає на забруднених територіях, у тому числі дітей і вагітних жінок.

«Насильство є повитухою будь-якого старого суспільства, коли воно вагітне новим...» (К. Маркс). «...Весь розвиток іде до знищення насильного панування однієї частини суспільства над іншою» (В. Ленін). «Соціалізм з людським обличчям» (М. Горбачов).

А так хочеться побачити просто людське обличчя. Натомість «нове мислення» Мінторгу РРФСР: не виконані заявки «брудних» південно-західних районів на 1990 рік ні щодо м'ясних консервів, ні щодо молочних продуктів, цитрусових, соків, мінеральної води... Фонди на промислові товари не підкріплені фінансовими ресурсами (на суму 60 мільйонів карбованців).

Грузія повернула рідній державі вагони з м'ясом великої рогатої худоби, вигодуваної отруєною травою Гомельської області Білорусії. Хтось направив її на поховання в тридцятикілометрову зону, але Україна категорично відмовилася від м'ясного добрива: «У нас свого нема де дівати». І вийшло, що Гомелю гомелеве: готують м'ясний могильник там, де виконали державний план по м'ясу...

А я думаю про інше: ось воно, справжнє милосердя — хоч поховають... І починаю вірити, що стало «більше соціалізму».

А тут ще лист надійшов з Грузії від Бесика Шакіашвілі, студента, що вивчає міжнародне право: «Знаєте, Любов Олександрівно, після 9 квітня ми якось загубили себе. Було так жахливо після трагедії, і замість того щоб відплатити, взяти до рук зброю, люди почали писати вірші — і одразу ж наступного ранку ці вірші з'явилися на деревах на проспекті Руставелі. Їх було так багато... Мабуть, нема в історії такого випадку, щоб народ після такої кривавої трагедії ставав поетом...»

Слава Богу, що грузинський народ завжди був поетом, саме тому не відповів він на варварство варварством, але духовне протистояння системі стало і початком відродження самосвідомості народу, а народна демократія природно обирає ненасильницькі форми насилля — і в цьому її сила, а не слабкість, в цьому її невтрачені можливості... І тому не виїжджають із Грузії її сини... в масовому порядку.

І все-таки ми, на жаль, країна кочівників. Кочівників мимоволі. Виїжджають, не дочекавшись милостей і милостині від держави, робітники і колгоспники Брянської області. Наприклад, тільки з Красногорського району виїхало в іншу місцевість у 1989 році близько тисячі чоловік.

Пригадується випадок, коли перший секретар Чорнобильського райкому 2 травня 1986 року силоміць витягав дружину з автобуса, що йшов на Київ. Мати рятувала своїх дітей, він — честь члена КПРС.

На прохання (!) посольства СРВ у Москві, Міністерство легкої промисловості РРФСР прийняло постанову про переведення трьохсот в'єтнамських робітників швейної фабрики в місті Новозибкові «у зв'язку з підвищеною радіацією» в інші регіони країни. Ну, а що робити місцевим робітникам?!

Спеціалісти по Брянщині відзначають, що в першому кварталі 1990 року в Клинцовському районі спостерігається підвищена захворюваність великої рогатої худоби на туберкульоз — 350 випадків. І, пов'язуючи ослаблення імунної системи тварин з дією радіації, гостро ставлять питання про перевезення худоби в чисті райони, оскільки Брянщина повинна виконати державний план по м'ясу.

Ось воно — справжнє милосердя! Невже худоба дочекалася людського обличчя? Та чи дочекалися військові, доля яких залежала і залежить від військово-методичної комісії: «Під час складання заяв про хвороби осіб, котрі раніше залучалися до робіт на ЧАЕС і не перенесли гострої променевої хвороби, в пункті 10 не відбивати факту залучення до вказаних робіт і сумарної дози опромінення, що не досягла променевої хвороби»?

«Так само як будь-яка інша наука,— писав спеціаліст у білому халаті Володимир Бебешко до Верховної Ради України, шукаючи захисту від журналістів,— медицина (в тому числі й радіаційна) має свою ідеологію й методологію, що базуються на доведених істинах і сталих уявленнях. Тож нема нічого нелогічного в тому, що сьогоднішня практика огляду людей, що захворіли в різний час після перебування в зоні ЧАЕС, грунтується на уявленнях, що склалися на сьогодні, про вплив іонізуючого випромінювання на організм людини. Вони постулюють, наприклад, наявність прямої залежності між дозою опромінення і наявними біологічними ефектами. У людини досить виразні біологічні ефекти починають виявлятися з дози, що дорівнює приблизно 1 грею...»

Ні, В. Бебешко свідомо вжив саме цю одиницю — грей. Для невтаємничених людей «один грей» все одно що «о'кей». Грей — одиниця поглинання дози, що дорівнює 100 радам, або 100 берам... Отака арифметика.

НКРЗ

Перш ніж поділитися знаннями, одержаними природним шляхом у радіологів та радіобіологів Заходу, чи неприродним шляхом з... (обірву фразу, попри клятвені запевнення на всіх рівнях, що всі заборони й таємниці з Чорнобиля зняті), наведу один документ НКРЗ: «Національна комісія з радіаційного захисту при Міністерстві охорони здоров'я СРСР, проаналізувавши зростання підвищеного опромінення, що передбачається, потверджує необхідність неухильного виконання відповідних норм радіаційної безпеки...

Найбільша доза передбачуваного підвищеного опромінення... не повинна перевищувати за календарний рік 5 гранично-допустимих доз, тобто 25 бер сумарного внутрішнього і зовнішнього опромінення організму. Такий рівень опромінення допускається один раз за період професійної діяльності.

Такі ж обмеження рекомендуються Міжнародною комісією з радіологічного захисту і в законодавчих актах інших країн.

Підвищене опромінення — 25 бер — припускається зі згоди виконавців і має бути компенсоване в наступні роки значно нижчими рівнями, ніж ті, що дозволені за нормальної роботи.

Перевищення річної межі 25 бер неприпустиме, бо може призвести до безпосередніх несприятливих ефектів для здоров'я людей. Так, при цьому вже настає порушення плідності чоловіків і закономірне погіршення стану крові.

Ризик майбутніх наслідків також буде пропорціонально більший і при дозі 40 бер досягне 10—15 випадків раку і 3—5 каліцтв у дітей на тисячу чоловік. Таким чином, рівень граничного опромінення понад 25 бер таїть у собі помітний ризик для здоров'я. Не можна не враховувати, що небезпека від опромінення зростає через можливі огріхи індивідуальної дозиметрії, невраховане надходження радіоактивних речовин в організм, а також можливі неточності прогнозу опромінення та радіаційної обстановки, у зв'язку з чим реальні дози, одержані працівниками, можуть перевищити регламентовані».

Документ підписали заступник голови національної комісії радіаційного захисту член-кореспондент АМН СРСР професор Лев Булдаков, учений секретар комісії доктор біологічних наук Григорій Аветисов, доктор технічних наук професор Ігор Кеірім-Маркус.

Природне іонізуюче випромінювання — космічне проміння, радіоактивність грунту, води, повітря, а також радіоактивність в організмі людини створюють в середньому потужність еквівалентної дози — 25 мілібер на рік. Гадають, що людина, котра користується в побуті випромінюючою апаратурою (телевізором, комп'ютером і т. ін.), а також медичною діагностичною апаратурою, рентгеном тощо, набирає поступово, протягом життя (без Чорнобиля, звісна річ) приблизно 28 бер. Але це не страшно, коли якість життя висока, а рівень соціальної захищеності достатній...

Додавати до цього чорнобильські бери в жодному разі не можна. Так, заражатися протягом тривалого часу і тим більш протягом цілого життя на додаткове опромінення абсолютно неприпустимо, враховуючи, що періоди піврозпаду, скажімо, стронцію-90 29,12 року і плутонію-239 $2{,}4065 \times 10^4$ років. Причому не тільки на зовнішнє, а й на внутрішнє — через забруднені продукти, воду тощо.

Вплив протиприродного іонізуючого випромінювання (а наявністю плутонію-239 в середовищі проживання людини ми завдячуємо саме ядерному реактору, бо це штучний ізотоп) викликає пошкодження клітин, порушення клітинного поділу — мітоз: ядро набагато чутливіше за цитоплазму. І коли деяким прип'ятським дітям ставлять діагноз: уповільнення чи припинення росту,— то це безпосередньо пов'язане саме з дією іонізуючого випромінювання. Мінімальна доза гамма-випромінювання, що пригнічує здатність до розмноження деяких клітин — після одноразового опромінення,— становить 5 бер. Більші дози можуть викликати повне припинення поділу чи загибель клітин.

Досить небезпечною є і харчова алергія, що набула значного поширення саме після аварії, і не лише серед дітей, а й серед дорослих. А в нас досі вважається, що «брудні» продукти розбавляються «чистими», хоча про чисті в наших умовах якось і говорити незручно. А втім, після Чорнобиля таке злочинне змішування відбувається і в інших європейських країнах, що постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС.

Єдина прийнятна радіоактивність у молоці для немовлят нульова. Проте нульова норма має бути природною і для дорослої людини, але епоха ядерного насильства вже почалася: у неї свій рахунок, свої норми, своя методологія й ідеологія... Норми для молока у Болгарії, наприклад, для дорослого населення 2000 беккерелів на літр і 500 беккерелів на літр для дітей (беккерель — одиниця активності радіоактивних ізотопів). Та про Болгарію трохи згодом.

Чай і молоко — найчутливіші продукти. Чай — біоконцентратор активності. Напівлегальна західна організація, що вивчає проблеми радіоактивності й радіаційної патології, надаючи допомогу Вірменії після землетрусу, провела незалежні дослідження чаю (на прохання республіки, занепокоєної не лише Чорнобилем, а й станом власної атомної електростанції). Чай був заражений цезієм, сурмою та іншими радіонуклідами. Провели й вимірювання грунтів. І лише по тому зробили висновок: чорнобильська хмара ледь-ледь зачепила Вірменію, але до республіки завозять «брудні» продукти, найімовірніше, з потерпілих районів України й Білорусії.

Так, продукти — найнебезпечніше джерело внутрішнього опромінення. Зміни, що виникають в опромінених клітинах, призводять до порушень у тканинах, органах та життєдіяльності цілого організму. Природно, що особливо вираженою є реакція тканин, в яких окремі клітини живуть порівняно недовго,— слизова оболонка шлунка й кишечника.

Кількість шлунково-кишкових захворювань після аварії збільшилась у кілька разів. І хоч як це сумно, збільшиться ще...

БОЛГАРІЯ

18 грудня 1989 року в Софійському університеті відкрилася виставка «Правда про чорнобильське забруднення Болгарії».

В засобах масової інформації, що висвітлювали роботу виставки, відзначалося, що наведені на ній дані про рівень радіоактивного забруднення країни штаб постійної урядової комісії з боротьби зі стихійними лихами та великими виробничими аваріями загалом не заперечує.

«Работническо дело» 21 грудня писало: «У доповіді Г. Стоїчкова (колишній голова постійної урядової комісії з боротьби зі стихійними лихами та великими виробничими аваріями. — Л. К.) на секретаріаті ЦК БКП 5 травня 1987 року ні слова не було сказано про те, що була упущена можливість вжиття адекватних радикальних заходів і що Болгарія постала в дуже поганому світлі перед міжнародними організаціями, Радянським Союзом, сусідніми країнами через поширення офіційної неточної і некомпетентної інформації про радіаційну обстановку в НРБ».

На виставці були представлені дані про те, що від 30 квітня до 2 липня 1986 року в середньому по країні забрудненість повітря в 10000 разів (!) перевищувала звичайну.

2 липня 1986 року в районі Софії випало стільки радіоактивних речовин, скільки за період з 1969 по 1986 рік. Це ще одне свідчення, що атомні станції не «найчистіше виробництво», хоча у свій час це широко рекламувалося. 4 травня були виявлені гарячі частки-крихти зруйнованого й викинутого в повітря ядерного палива. Але штаб постійної урядової комісії наполягав на тому, що загалом одержані населенням дози радіації нижчі за гранично-допустимі норми. І знаходив підтримку в Міністерства охорони здоров'я й соціального забезпечення.

За даними експонатів виставки, у травні 1987 року Болгарія посідала перше місце в світі щодо вмісту цезію-137 у харчових продуктах і йоду-131 у щитовидній залозі людей.

У травні 1986 року найвищі значення радіоактивності на грунті були зареєстровані на вершині гори Ботева. По молоку найвищі значення радіоактивності відзначені на виставці 7—8 травня.

Декому в цій країні не подобалось, що наводилися максимальні величини радіоактивності в окремо взятих населених пунктах у певні періоди часу... І в нашій країні є «зацікавлені» інстанції, що прагнуть усереднити не тільки радіаційні норми для давно усереднених людей, а й рівні забруднення територій, на яких проживає «людський фактор». А тим часом цей «людський фактор» має конкретні імена та прізвища і живе в конкретних населених пунктах.

МОСКВА

Газета «Правда» від 19 січня 1990 року надрукувала статтю «Убивця на йменя Цезій». І написала радіоактивний елемент з великої літери, як щось таке, що має ім'я. «На екрані — злочинно покинута в старому приміщенні радіологічного центру бразільського міста Гоянії кобальтова «пушка». Нові кадри — двоє безробітних, котрі угледіли в цій масі металу спосіб трохи заробити. Капсула з порошком радіоактивного ізотопу «цезій-137», що випромінює в темряві магічне голубе сяйво. А ось хазяїн звалища металобрухту на 57-й вулиці Деваїр Алвіс Феррейра (що то значить контрпропаганда: і місце конкретне, і людина з іменем! — Л. К.). Він так зачарований тим сяєвом, що навіть ванну приймає, користуючись замість світильника смертоносною капсулою. Люмінесцентний порошок поширюється по друзях і знайомих: його носять у кишенях (і в нас пишалися тим, що брали шматочки графіту на сувеніри з-під саркофага. — Л. К.), ним мастять, як заведено в дні карнавалу, шию, плечі, ним граються діти. Тяжкі опіки, виразки. Перші страшні здогадки лікарів, наростаюча в місті паніка...

Трагедія Гоянії, що відбулася у вересні 1987 року, стала темою художнього фільму «Кошмар-137», в якому простежуються етап за етапом перипетії важкої людської драми».

Ні, нам справді не простежити Чорнобиль етап за етапом, тому що немає у нього кінця.. Уся наявна в світі література з проблем радіації та наслідків іонізуючого випромінювання описує вплив на організм людини або малих доз, або великих. Ми ж, говорячи про Чорнобиль, повинні говорити про середні, зовсім не вивчені. Понад те, література описує наслідки поглинання одного-двох-трьох радіоактивних елементів,— внаслідок Чорнобиля ми зазнаємо сумарного опромінення п'яти-десяти і більше. Про вплив на організм людини такого «коктейлю» не відає ніхто. Не відають і наші спеціалісти, хоча патологія середніх доз стане темою багатьох кандидатських і докторських. На підставі таких досліджень нас усіх звинувачуватимуть у радіофобії. Справді, дуже зручна концепція, щоб приховати правду і не нести моральної й матеріальної відповідальності за потерпілих, яких багато сьогодні і буде ще більше завтра... Занепокоєність і страх людей (радіофобія?) зовсім не безпідставні: тепер вони точно знають, що стали жертвами чужих злочинів, жертвами ядерного насильства, жертвами Системи, чекати дійової допомоги від якої все одно що чекати з моря погоди. Мільйони людей і досі проживають на забруднених територіях, споживають забруднені продукти, п'ють забруднену воду, дихають радіоактивною пилюкою...

А «Правда» пише про бразільців: «Їх понад двісті, тих, хто вступив у безпосередній контакт з порошком цезію-137. А скільки опромінених, котрі не знають про це? Очевидно, кілька тисяч».

Мене не полишає співчуття до цих незнайомих мені людей із Гоянії, бо я знаю, як їм боляче, та ще коли у них «надворі епоха військової диктатури», коли «в обстановці тотальної секретності уряд провадив переговори з ФРН про будівництво в Бразілії доброї дюжини АЕС», коли «атомне сміття — 3460 тонн» не поховане досі, хоча минуло два роки, внаслідок «економії економіки»... Все як у нас, тільки в менших масштабах. Але й це трагедія людська.

Так, «Правда» писала і про Чорнобиль, але краще б не писала... «Солов'ї над

Прнп'яттю» з того самого ряду, що й «солов'ї над кров'ю» — за внсловом Мережковського. Солов'ї справді співалн, на те вони й пташки і співають, щоб не відбувалося, тим більш залітні.

«Щоб допомогти потерпілим, уряд створив спеціальний фонд, який насамперед займається медичнмм наглядом і лікуванням тих, хто взятий на радіоактивний облік, сприяє їм у працевлаштуванні, надає грошову допомогу, постачає продуктами. Діяльність фонду оцінюється неоднозначно. Одні висловлюють йому вдячність, інші — і їх більшість — звинувачують у бездушності, бюрократизмі, паразитуванні на їхньому горі». Це у Бразілії.

У нас же навіть із рахунку 904 забрали 65 мільйонів, а скільки розтягли коштів, виділених на ліквідацію аварії?! І тягнуть досі — «оргія хімічних інстинктів, огидної наживи і спекуляції у дні... війни та великнх випробувань». Чорнобиль — також війна: війна проти людськості. Бердяєв писав про першу світову, в кінці віку ми змушені говорити про насильство у мирний час.

Італійська фірма «Касагранде», що допомагала нам зводити чорнобильський саркофаг, запропонувала свою допомогу і Бразілії, запроснвши 30 мільйонів доларів — робота небезпечна. Урядова комісія вирішила поховатн ядерні відходи своїми силами за 5 мільйонів доларів. Та від рішення до діла шлях не близькнй. Як і в нас, коли економиш на людській безпеці, коли навіть радіоактивне м'ясо легше потайки згодувати населенню, аніж поховати.

Після аварії «ТАРС уповноважений був заявити», що ми велика країна, котра справиться з трагедією своїми силами. Сьогодні ми не тільки країна розподільників і фондів, а й країна прошаків, що втратнла не лише почуття власної гідності, а й здатність тверезо мнслитн (а може, ніколи не було ні того, ні другого?).

28 березня 1990 року НВО «Прип'ять» (той самий «Комбінат», тільки змінив вивіску) в Західному Берліні підписало контракт із швейцарською фірмою «Рисайтек» на поставку технології та комплекту обладнання для очисткн металоконструкцій. Вартість контракту 1 млн. 195 тис. західнонімецьких марок.

Під словом «металоконструкції» маються на увазі конструкції п'ятого енергоблока, можливо, і шостого, і техніки, що використовувалась на ліквідації наслідків аварії, в тому числі спеціальної і воєнної (залишу без розшнфрування).

Суть контракту полягала ось у чому: попередній вклад у валюті за технологію та обладнання мала зробнти радянська сторона, весь очищений метал (півторн тонни на добу) піде за кордон як часткова компенсація вартості технології, а всі відходи після очистки, ясна річ, залншаться у нас.

За місяць до підпнсання контракту, 26 лютого 1989 року, в Мінатоменергопромі відбулася нарада під головуванням академіка А. Ннкифорова. Спеціальна комісія, розглянувшн данний проект, була одностайна: проект кабальний. Але ця думка не була врахована.

У чому ж вбачали спеціалісти кабальність проекту?

По-перше, який сенс витрачати валюту, коли дезактивація металу провадитиметься за наші ж кошти, а очищений метал безплатно вивозитиметься за кордон?

По-друге, закуплена технологія не дає чіткого уявлення, де утилізуватиметься бруд і де (в яких і якого типу могильниках) ховатиметься,— в кожному разі це потребує чималих додаткових витрат.

І, по-третє, хто нестиме матеріальну відповідальність, якщо зарубіжннй одержувач виявить забрудненість металу і зажадає компенсації? Тут, окрім того, треба мати на увазі й політичний бік питання.

Сюхвилнннний інтерес НВО «Прнп'ять» і ті «чайові», які воно при цьому одержить, дуже мало пов'язаний з інтересамн мільйонів людей — їхньою безпекою, поліпшенням екологічної ситуації і тому подібне. Одне слово, нічого не змінилося.

Чи такі вже мн бідні матеріально і духовно? Гроші є, ресурси є — діла нема. Скільки мільйонів уже закопано в землю в районах, що постраждали від аварії, які сьогодні треба відселяти! Скількн... Ні, тут слід говорнтн не тільки про Систему, а й про наш догромадянський стан.

Візьмімо ту саму концепцію в 35 бер, об яку поламано стількн спнсів, на критику якої витрачено стільки снли! Адже все ясно як божий день. Тридцятнп'ятнберна концепція не медична, а соціально-політнчна: середня вартість людино-бера в країнах світу десь блнзько тнсячі доларів, і реалізується вона або в підвищенні надійності реакторів, або в попередженні й ліквідації небезпечних наслідків для людинн. А в нас?

Про «підвищення надійності» скажу далі. Спочатку про людину. Аморальність концепції не лише в її величині, що плюсується до 28 бер, які людина одержує протягом жнття (прнродна радіація, рентген, діагностичне обстеження, тощо, про що вже йшлося), а й у труднощах, а то й неможливості (за нашої технічної оснащеності, аморальності, байдужості до людини) відновлення дозових навантажень, одержаних після аварії. Неможливий і подальший їх облік за рахунок зовнішнього і внутрішнього опромінення прн відсутності індивідуальних дозиметрів і широкої мережі радіохімічних лабораторій, неможливе посадибне вимірювання рівнів забрудненості на основі спектрального аналізу. Про це знають ті, хто провадив потрібні обчнслення, посилаючись на досвід Франції. Але у Франції тридцятип'ятиберна концепція пошнрюється лише на тридцятикілометрову зону навколо звичайної атомної станції. Звичайної в тому розумінні, що на ній не сталося катастрофн, як на Чорнобильській. Людям доплачують за ту шкоду здоров'ю, якої завдають атомні станції, працюючн в нормальному режимі.

Міжнародна комісія з радіаційного захисту рекомендує 7 бер на 70 років, що, звичайно, гуманніше стосовно до людини. Проте цей критерій можна реалізуватн в Гоянії і неможливо у нас саме через велетенські розміри трагедії, бо, взявши за норму 7 бер протягом життя, повннні будемо переселнти півкраїни.

Куди?

Де взятн просто-такн астрономічні гроші на таке переселення?

Як відтворнтн заново те, що при цьому втрачається, за дуже короткнй час?

Сказане зовсім не означає, що я виправдую тридцятип'ятиберну концепцію, я тільки кажу правду, таку, якою вона є,— гірку. І те, що деякі люди в Білорусії ладні прийняти за норму відселення з територій починаючи від 15 кюрі на квадратний кілометр, аби не полишати рідної домівки, робить цю правду страшною. А те, що Чорнобиль залишиться назавжди, навіки,— жахливою.

Але хто з державних мужів повідав людям цю правду, порадився з ними, знайшов взаємоприйнятні рішення? Хто з медичних світил навчив правил ядерної безпеки, полегшив страждання? Всі вони лише полегшували ношу держави: допомагали економити на людях, приховуючи правду.

Ні, держава ще дуже мало зробила для того, аби облегшити своїм громадянам накинуту їм ношу, котру не підняти одному.

Дуже мало зробила держава і для приборкання монополії відомств. Уже відомо про ненадійність реакторів типу РБМК. Ненадійний він і сьогодні, хоча спеціалісти стверджують протилежне.

Більш надійним вважається реактор типу ВВЕР, і я вже писала про це. Але якщо дивитися правді у вічі, і він не досить надійний, щоб повністю запобігти аварії: через розтріскування «холодних» колекторів виходять з ладу парогенератори.

Не вдаючись у технічні подробиці, зазначу, що в усіх країнах (чи майже в усіх?) користуються парогенераторами вертикального, надійнішого зразка, у нас — горизонтального.

До Прокуратури СРСР надходила інформація з атомних станцій, на розробника-виготовлювача Мінатоменергопром (колишній Мінсередмаш, що поміняв вивіску) подавались позови. Як і належить у таких випадках, була організована і проведена експертиза. Тільки провадив її сам відповідач — Мінатоменергопром.

Які наслідки? Все звернули на експлуатаційників — і позов не задовольнили.

І ще кілька цифр. Заміна парогенераторів триває кілька місяців — добовий простій одного енергоблока спричиняє недовиробіток електроенергії на 250 тисяч карбованців.

Скільки мільйонів, мільярдів карбованців, викинутих на вітер, украдено відомствами у суспільства?! Так, ми бідні, тому що дуже багаті і безпечні. В нас усього багато, в тому числі й передплатників «Правды»,— тому всього мало, в тому числі й правди.

ШВЕЦІЯ

У травні-червні 1986 року на підставі авіавимірювань Швеція склала карти забруднення грунтів внаслідок чорнобильської катастрофи, переважно цезієм: 10 відсотків радіоактивних опадів!

Частину цезію за чотири роки поглинули не лише рослини й тварини, а й люди, частина пішла в грунтові води, частина лишилась у верхньому шарі грунту.

Через скільки років можна чекати поліпшення ситуації?

Шведські спеціалісти вважають, що років через двадцять-тридцять, але, очевидно, ці дані занадто оптимістичні. Рівні цезію на ґрунті, в лісах та озерах тут високі. Озера, наприклад, доводиться обробляти калієм, що набагато зменшує вміст у них не лише цезію, а й ртуті. З лісами важче — порушений правічний оленячий промисел.

Проте навіть тут власті свідомо «недооцінюють» проблеми, скорочуючи капіталовкладення. І це через кілька років! Боюсь, що, як і скрізь, років через десять і тут втратять будь-який інтерес до проблем дезактивації. Тим часом дослідження показують, що в різних країнах світу рівні забруднення вод і землі коливаються: не тільки зменшуються, а й збільшуються протягом року.

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ І УКРАЇНА

Після Чорнобиля деякі держави змінили допустиму річну дозу опромінення з 0,5 бера до 0,1 бера, зокрема й Великобританія. Англійські вчені вважають, що багато хвороб суттєво залежать від малих доз радіації.

А тепер пригадайте клятвені запевнення голови Держкомгідромету СРСР Юрія Ізраеля в тому, що були «оцінені ефективні дози зовнішнього і внутрішнього опромінення людей за перший і наступні роки в сотнях населених пунктів. Ретельне вивчення ізотопного складу і гамма-полів дало змогу зробити це з достатньою точністю.

Індивідуальні дози опромінення (внутрішнього і зовнішнього), набуті на осінь 1988 року більшістю жителів (за даними Міністерства охорони здоров'я СРСР), становили в середньому 5,3 бера. Серед населення не виявлено захворювань на променеву хворобу ні в якій формі»

Усе тут неправда, і не лише тому, що до аварії і в Радянському Союзі існувала норма для населення 0,1 бера на рік, а й тому, що процент захворювань на лейкемію зростає, зокрема й на Україні, і серед дорослих, і серед дітей. А також ракових захворювань.

Гранично-допустимі (недопустимі!) рівні на забруднених територіях України оцінюються в таких величинах: цезій — 15, стронцій — 3, плутоній — 0,1 кюрі на квадратний кілометр. Але ці рівні також не медичні, а соціально-політичні.

Зменшення здатності опроміненого організму виробляти антитіла і тим самим протистояти засвоєнню чужорідного білка було враховане при лікуванні тяжкохворих, що одержали смертельну дозу опромінення (від 600 бер і більше) у 6-й клініці Москви. Проте для Валерія Перевозченка, Анатолія Кургуза та інших, у яких радіація вбила і кров, і шкіру, і слинні залози, і стравохід, і шлунок, і серце, уже нічого зробити було неможливо. Видужуючим вважався Анатолій Ситников, якому двічі переливали кістковий мозок, але організм не прийняв чужого — і людина загинула.

У багатьох опромінених була порушена дихальна функція крові, пов'язана із зменшенням кількості еритроцитів, уражена нервова система. Порушення центральної нервової системи, в свою чергу, викликають зупинення серця та параліч дихання.

Для біологічної дії іонізуючого випромінювання характерні і наслідки. Вони можуть бути дуже тривалими, бо по закінченні опромінення ланцюг біохімічних і фізіологічних реакцій триває довгий час.

ФРАНЦІЯ

На 6-й Міжнародній конференції з проблем екології, що проходила в листопаді 1988 року у США, міністр навколишнього середовища Франції сказав: «Політика потребує нового екологічного мислення. Обов'язок учених, добре поінформованих у всьому, що відбувається з планетою, достукатися до політиків, пояснити їм, що на нас чекає. Якщо вони будуть пасивними, їх треба переобрати. Той, хто закриває очі на нинішній стан природи,— випадковий чоловік на керівному посту».

Майже 70 відсотків електроенергії, що виробляється у Франції, дають атомні електростанції. В той час як при одночасному зростанні промислового виробництва Швеція, США, Японія зменшили енергоспоживання — на 20, 33 і 78 (!) відсотків відповідно — шляхом адміністративного регулювання й економічного стимулювання енергозберігаючих технологій, Франція, як і Радянський Союз, намагається кількість видавати за якість. Енергоємність промислової продукції в нашій країні не тільки вища за всі розвинуті країни, а й продовжує зростати. І невипадково після катастрофи на Чорнобильській АЕС СРСР знайшов «гарячу» підтримку насамперед в атомників Франції, що займаються таким прибутковим бізнесом, як виробництво електроенергії. Не завадив цій «спілці» навіть «гарячий» саркофаг у тридцятикілометровій зоні, котрий щодо плутонієвого показника, тобто щодо альфа-активності, становитиме небезпеку кілька сот років.

Я вже не кажу про не вирішену досі проблему ядерних відходів. Не знаю, як у Франції, а в СРСР на атомних електростанціях щороку накопичується близько 30 тонн ядерних відходів. Якщо чекати того «золотого» часу, коли уламки, що лишилися після переробки ядерного палива, досягнуть рівня радіоактивності природного урану, то треба продовжити людське життя до 200—300 і більше років. Та це, звичайно, проблема з галузі фантастики, і, отже, «бомби», які ми закладаємо,— це «бомби для нащадків». Тож про яку цивілізацію і про який гуманізм можна говорити сьогодні?

Таким чином, стратегічне значення боротьби проти нарощування потенціалу «мирного» атома має усвідомлюватися світовою громадськістю в контексті екологічної боротьби взагалі. В СРСР і Франції насамперед.

Те, що говорить Патріс Міран, таке суттєве, що варто його процитувати докладно: «1986 року у Франції була створена асоціація «Синя кулька», яка зайнялася вивченням питань атмосферної рівноваги, озонової дірки, парникового ефекту і так далі. Але це вивчення має іти паралельно з дією. І ми розширили нашу діяльність, вступивши в контакт з різними організаціями в країнах світу, в тому числі і в Радянському Союзі.

Екологічна ситуація в Радянському Союзі дуже складна, коли не сказати критична, що правильніше, і вона стосується до кожного громадянина на Заході не тільки у фізичному розумінні: деградація екології веде до деградації людини. Потрібно виробити світову екологічну стратегію громадян, аби навколишнє середовище не тільки використовували, а й поважали.

Екологічний рух в СРСР впливає і на підходи до екології у Франції. Візьмімо потепління клімату. Союз — шоста частина суші, а використання енергії зростає, не кажучи вже про CO_2.

Коли ми намагаємось зрозуміти принципи спільного розвитку, ми повинні враховувати шосту частину Землі: власті СРСР продовжують ставити на перший план екологічні завдання. Усі комерційні контракти Союзу пов'язані з лібералізацією системи: західні фірми ринули на схід, сподіваючись на сприятливі умови для розвитку виробництва — третій світ з величезними запасами сировини і дешевої робочої сили, величезними можливостями ринку.

Такі країни, як Бразилія, вже пройшли цей шлях, і її екологічні проблеми схожі на проблеми в Радянському Союзі. Фактично відбувається концентрація найбільш забруднюючих галузей промисловості в цих країнах.

Візьміть Вірменію, завод «Наїріт», розташований в улоговині. Шкідливе хімічне виробництво. Але його продуктивність ще висока — за рахунок західної фірми.

Радянсько-американські підприємства експлуатують газові родовища в Сибіру.

І це тоді, як класичні елементи управління в Радянському Союзі перебувають ще в зародку. Закупляється очисне обладнання, а можна раціоналізувати машинобудування, хімічне виробництво, важку індустрію, впровадити енергозберігаючі технології. Програма керування екологією повинна бути некомерційною.

Європейське економічне товариство вирішило надати допомогу Угорщині, Румунії, Польщі, а про Радянський Союз поки що немає й мови, та хіба ж можна порівняти територію СРСР з територією Угорщини чи Румунії. Я розумію, що цим країнам потрібна допомога, як і країнам Африки, але й Радянський Союз не можна випускати з кута зору. Тим більш що вихід є: скорочення воєнних бюджетів у всьому світі вивільнить величезні кошти для покращення екології.

Наш уряд занепокоєно стежить за діяльністю асоціації, надто за її контактами з Радянським Союзом — є аналогії, саме вони причина занепокоєності: у розвитку сільського господарства, ядерної енергетики у володінні величезним воєнним потенціалом. Є схожість і у прийнятті рішень: вони приймаються номенклатурою у владі на десятки років наперед, без демократичного контролю. Номенклатура Франції любить номенклатуру Союзу. Навіть чорнобильське радіоактивне облако зупинилося на кордоні нашої улюбленої країни, тобто радіація визнає деякі кордони.

Професор Пеллерен був на Україні і в Білорусії. Чому, навіщо він їздив? Щоб підтримати антигуманні норми! І у Франції бракує правдивої інформації. Професор Пеллерен захищає не людство, а імідж атомної енергетики, аби вона розвивалася у Франції, як дотепер.

Французькі екологи не можуть добитися закриття атомних, як це змогли зробити радянські,— нам багато дечого можна і треба навчитися у друзів з Радянського

Союзу. І в цьому розумінні мн чекаємо на допомогу, правдиву інформацію. І допомагатнмемо, щоб західні уряди і фірми припинилн своє безвідповідальне ставлення до проблем навколишнього середовнща в СРСР, не думали, що це нове Ельдорадо, де можна укладати вигідні оборудкн, не забезпечені відповіднимн коштами управління навколншнім середовищем. Громадяни Франції та СРСР мусять взятн на себе вирішення цих проблем».

ФРН

Наважусь іще на одну велику цитату. Вона про всесвітнє значення проблеми Чорнобиля.

Гундула Баро: «Чого ми повинні навчитися у Чорнобнля? Дозвольте спочатку анекдот. Зустрілися на тім світі двоє небіжчиків.

— Ти від чого вмер?

— Від радіації. А ти від чого?

— Від інформації.

Урядова інформація у ФРН про аварію за квітень-травень була суперечлива. Керівництво кожного району дало рекомендації, як себе поводнтн, як годувати дітей. Хотілось вірнтн, що все спокійно, нормально.

Частнна населення захопнлася чемпіонатом світу з футболу в Мексиці. Переважно чоловіча. Та друга частина, особливо матері, молодь, активізувалася. Самостійно заміряли фон, ходили з приладами, хоча техніка — сфера чоловічої статі. Але цього разу чоловікн стоялн осторонь і робили внгляд, що вони дуже мужні. У всіх велнкнх містах жінкн виступали з громадською ініціативою, збирались на мітинги. І досі вони активно борються проти атомної енергетики. Намагаються оптимально годувати дітей: по телефону 11-37 можна дізнатися, які продукти заражені.

Сьогодні всі мислячі людн відчувають себе піддослідними кроликами: дуже багато заспокійливих слів від уряду, а відомства розпочали політику оптимального управління наступною катастрофою. Ясно було сказано, що, звичайно, після кожної катастрофи бувають жертви. І лікарі, котрі виступають проти ядерної війни, ще раніше попереджали, що не зможуть допомогти в разі аварії. Після Чорнобиля уряд ФРН змушений був прийняти нове законодавство. Було засноване спеціальне міністерство з охорони навколишнього середовища та ядерної безпеки. Населення мало заспокоїтись: якщо є міністерство, то все піде як по маслу. І психологічний ефект діяв. Але 1986 року восени вийшов закон про право проведення вимірювальних акцій та обробки одержаних даних тільки в радіаційній службі уряду.

Раніше всі райони мали свої служби для вимірювання радіаційного фону. В бундестазі склали нове законодавство з усіх питань радіації, атомної енергетики, поховання відходів. І найголовніше — ухвалили постанову про захист від ядерного випромінювання. В цьому папері поєднані всі гранично-допустимі концентрації і для працівників АЕС, і для населення — 5 рем (бер) на рік, хоча «зелені», виходячи з останніх наукових рекомендацій, вимагають 0,5 рем. Гранично-допустимі норми мають значення і у використанні продуктів харчування: для молока 370 беккерелів на літр і 600 беккерелів на кілограм для всіх інших продуктів з країн неєвропейського товариства. Проте ці гранично-допустнмі норми теж виявилнсь політичною величиною: їх зменшували чи збільшували в залежності від політнчного опортунізму. Член комісії по охороні від випромінювань заявив, що не можна зменшувати гранично-допустимі норми для ранніх овочів — відразу загине рннок.

Є склади із забрудненими радіонуклідами продуктами, котрі перемішуються з чнстими, як і в Радянському Союзі, а потім розподіляються по районах. Тому досі громадянн з власної ініціативи внмірюють радіацію, внзначають забрудненість продуктів. Але серед людей шириться розчарування, більше того — стан прострації. По-перше, є психічні межі. По-друге, жінки стомилися сперечатися, як годувати дітей і як захищатн себе від радіації. І, по-третє, головну роль відіграло законодавство протн екстремістів: людей, що виходилн на демонстрацію протн атомної енергетики, оголошували екстремістамн...

Сьогодні люди більше бояться попасти в розряд екстремістів, ніж під дію радіації.

Але у ФРН вже у шістдесяті рокн існувала сильна опозиція, що виступала проти атомної війнн й атомннх електростанцій. Демонстрації привели до того, що атомна програма уряду була скорочена на дві третннн, і в сімдесяті роки лншалася одна третина всієї урядової програмн. Серед демонстрантів рано виник протест протн ідеології чнсто технічних, технологічних рішень на атомних станціях, намітився перехід до питань про якість людського життя і буття.

Проблеми поховання відходів АЕС у густонаселених країнах лякали всіх. Однак у Франції, скажімо, протест проти атомної енергетики був розвинутий дуже слабо: в 1981 році за АЕС висловилось 87 відсотків людей і лише 13 відсотків проти. У ФРН за розвиток атомної енергетики висловилось 40 відсотків населення, проти 30, решта не наважилась на конкретну точку зору.

Сьогодні у ФРН 87 відсотків проти, і серед них 66 відсотків за негайну відмову від усіх атомних станцій, за повну заборону АЕС, через те що стабільна експлуатація не гарантована — відбувається безліч незапланованих зупинок.

Західні експерти знають, що вартість електроенергії на АЕС на 63 відсотки більша, ніж на ТЕЦ. Поки що у ФРН тільки 10 відсотків електроенергії одержують за рахунок атомних електростанцій.

Швеція вирішила закрити АЕС до наступного століття і відмовитися в перспективі від атомної енергетики, здати в оренду полігони для ядерних відходів. Якби ФРН відмовилась від атома, це був би прорив для всього світу.

Зараз проходить об'єднання Німеччини. Але 45 відсотків населення НДР за дальший розвиток атомної енергетики, хоча реактори в цій країні в жахливому стані. Недавно закрили два блоки, ще два перебувають під контролем фірми ФРН. Усі кажуть, що аварія не виключена.

Уряд ФРН пишається тим, що 1988 року була укладена угода з СРСР про негайну інформацію в разі аварії на радянській АЕС... Знову управління — і ніякої стратегії

виходу з атомної енергетики. Понад те, з'явилася нова стратегія захисту АЕС з Америки, що пояснює причини потепління клімату, озонової діри та парникового ефекту і «доводить», що атомна енергетика — «чисте» виробництво. І це після Чорнобиля!

Про розміри катастрофи можна судити зі швидкості, з якою відбувається витіснення того, що сталося, з пам'яті народу: інформація про Чорнобиль з'являлася в пресі два місяці — відтоді велике мовчання. Щоправда, завдяки громадськості й журналістам СРСР інформація пробивається і через кордони.

Ми виявилися нездатними вчитися у катастроф — така думка восьмисот опитаних мною у ФРН. Але сьогодні кільце мовчання навколо Чорнобиля розірване — виник бурхливий інтерес. І я сподіваюсь — надовго...»

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКУ

«Мирний» атом зродився з черева атома воєнного. І досі лишається сином своєї матері: виробляє чистий плутоній, з якого можна виготовляти атомні бомби. На «добру» бомбу вистачає шести кілограмів. Саме тому ядерна енергетика в усіх країнах перебуває в куті зору воєнних відомств та воєнізованих організацій, незважаючи на договір про непоширення атомної зброї. Атомні станції — стратегічні об'єкти, ядерну війну можна «влаштувати» і без ядерної зброї. Приклад того — Чорнобиль.

Особливий інтерес у зв'язку з аварією на Чорнобильській атомній становлять технічні засоби дезактиваційних робіт, медико-біологічні аспекти, соціально-політична обстановка в зоні радіоактивного забруднення. Причини такого інтересу лежать на поверхні: матеріали по моніторингу та регістру мають пріоритетне наукове й оборонне значення, бо можуть служити основою для створення моделі наслідків, якщо буде завдано ядерного удару. Тому, виступаючи за доступність інформації по Чорнобилю для всього світу, я не можу не тривожитись, ставлячи собі запитання: з якою метою вона буде використана?

Канали одержання закритої інформації різні, один з них — створення спільних підприємств з конкретних напрямків ліквідації наслідків аварії, ініціатором яких, як правило, виступає західна сторона.

Ні, я не проти спільних підприємств, я проти нечистих промислів будь-кого в будь-якій країні.

Мені можуть заперечити, що Міжнародне агентство з атомної енергетики на прохання нашого уряду здійснює в УРСР та БРСР експертизу забруднених територій. Та ми вже знаємо результати післяаварійних експертиз МАГАТЕ на Ровенській і Кримській АЕС, як знаємо й те, що контроль цієї організації за збереженням виробленого «мирним» атомом плутонію зовсім ненадійний. Знаємо, що МАГАТЕ користується подвійною бухгалтерією для громадськості й урядів різних країн, про що свідчить секретний звіт про контроль за 1987 рік. Усе це й дає підстави мені стверджувати, що угода про непоширення ядерної зброї за ненадійності контролю за чистим плутонієм — суто паперова угода, доки існують атомні електростанції.

І ще. Мета МАГАТЕ — розвиток атомної енергетики, а не навпаки, бо дана організація приховує реальні проблеми атомних електростанцій. Інакше кажучи, МАГАТЕ має на меті власні, а не громадські інтереси.

Та повернусь ще раз до спільних підприємств по конкретних програмах. Будь-яка атомна програма як монета: одна сторона суто енергетична, друга суто воєнна. І підкидають цю монету уряди, граючи в орла і решку, а не МАГАТЕ. Але й уряди, і МАГАТЕ підтримують міф про те, що наслідки воєнного і «мирного» атома різні. Наслідки ж практично однакові, і саме ця однаковість дає змогу «над кров'ю» Чорнобиля намалювати модель наслідків при нанесенні ядерного удару...

Щоб відмовитись від виробництва ядерної зброї, треба відмовитись від ядерної енергетики. Щоб ліквідувати ядерну зброю, треба ліквідувати і ядерну енергетику. Ядерне насильство, в які б строї воно не вдягалося, унеможливлює будь-яку мирну еволюцію, будь-які сподівання на майбутнє. Коли зло і насильство локальні, тобто мають конкретну спрямованість,— для їх здійснення потрібні пристрасті,потрібен характер. Тотальному насильству характери не потрібні: чиновники не вбивають власноручно — вони підписують убивчі папери. При цьому головне — аби людина не думала, не відчувала, не вибирала... Тобто що нициша людина, то повніше вона відповідає завданням тотального насильства. Ось чому тотальне насильство безособове: і є за що судити, а немає кого...

Атом у будь-якій формі несумісний ні з «новим» мисленням, ні із загальнолюдськими цінностями: його наслідок — безумство Природи і людини як частки Природи. І те, що Радянський Союз має одну з найбезумніших ядерно-енергетичних програм при енергонадмірності — 6 тисяч кіловат-годин на кожну людину,— свідчить багато про що. Правда, ця енергонадмірність частково «компенсується» злочинною безгосподарністю, але тільки частково. Одне слово, людство вступило в епоху ядерного насильства, попри всі розмови про роззброєння, ліквідації, заборони... і права людини.

Можливо, це залежить не лише від того, що на керівних постах опинилися випадкові люди?.. Адже тотальним насильство змогло стати тільки за нашої участі в ньому.

Париж — Краків — Москва — Київ

ОЛЕКСАНДР ГЛУШКО

Бунт моря

З усіх морів воно за своєю природою гідне подиву.
Геродот

Краще їсти білий хліб на березі Чорного моря, ніж чорний на березі Білого.
З фольклору

Історія у своїх незнищенних анналах зберегла для нас дивовижний факт. Під час одного з походів перського царя Ксеркса в Елладу несподіваний шторм дощенту зруйнував мости, наведені для війська через морську протоку. І тоді, як свідчить Геродот, розгніваний цар звелів відлупцювати... море бичем, а на закінчення екзекуції ще й кинути в нього залізні кайдани, примовляючи: «О ти, гірка волого... Так тебе карає наш володар за образу, якої ти завдала йому».

Випадок, якщо він дійсно мав місце 480 року до нашої ери, справді комічний. Та навіює він мені чомусь не поблажливу усмішку, а сумні думки. Триста ударів бича — дитячі пустощі порівняно з тортурами, яких завдають люди «гідному подиву морю» в останній чверті двадцятого століття. Як зупинити їхні згубні дії, щоб запобігти неминучому лиху?

А воно з кожним роком стає реальнішим. І ознаки близької катастрофи досить виразні. Щоліта повідомлення з традиційних морських зон відпочинку (це вже стає якоюсь фатальною нормою) нагадують за своєю суворістю оперативні фронтові зведення: «В Криму закрито частину пляжів Алушти, Ялти, Алупки»; «Не рекомендується купатися в межах міста Керчі»; «Закрито міський феодосійський пляж. Якість води в ньому виявилася у сто (!) разів гірша від норми»; «Одеса. Закрито половину пляжів, і ситуація може погіршитися у будь-який час»; «Не можна купатися в районі Іллічівська»; «Вкрай несприятлива обстановка склалася на Чорноморському узбережжі Грузії — закрито більшість пляжів Аджарії та Абхазії»; «Маріуполь. Тут купатися без ризику для життя не можна взагалі»... А чого варті деякі заголовки газетних публікацій: «Мертва вода»; «Обережно, море!»; нарешті, повторений двічі в різні роки і в різних виданнях: «Коли вибухне Чорне море?» Далі вже їхати чи пак пливти нікуди. Апокаліпсис.

Що ж сталося з нашим «найсинішим у світі» морем, яке з давніх-давен вабило до себе людей, відновлювало їхні фізичні й духовні сили, давало натхнення геніальним поетам і живописцям, було невичерпним джерелом міфів, легенд, козацьких дум? Звідки впала біда на його благословенні води, які сьогодні в багатьох місцях стали небезпечними для людини?

Ніколи не думав, що буду ламати голову над такими питаннями, а тим більше писати про тяжку хворобу, кризу Чорного моря. Хата, у якій я народився і провів дитинство, стояла за п'ятсот-шістсот метрів від морського берега Кінбурнського півострова, і море увійшло в моє життя як могутня, чиста, жива стихія, непідвладна діям людей. Білопінний прибій виклюпував на піщаний берег будь-які сторонні предмети, що потрапляли у воду, і її прозоро-зеленкуваті глибини завжди просвічувалися на багато метрів. Персонаж популярної колись пісні рибалка Костя приводив шаланди в Одесу аж ніяк не з міфічною кефаллю. Його прототипом міг бути і мій сусід Костя Гриценко, і рибалка із сусіднього села Костя Чуприна. Хоч Чорне море за промисловим запасом риби й поступалося Каспійському чи Азовському, влітку срібласті косяки скумбрії, рідкісної тепер уже кефалі сингіль аж спінювали відносно тихі води Тендрівської і Ягорлицької заток. Ще в 60-і роки не рідкістю були дво-, а то й триметрові білуги, що заходили в ставні неводи півострова, осетри, севрюга. Кому, як питається у відомому анекдоті, вони заважали?

А чорноморська ж риба ще в античні часи цінувалася як надзвичайний делікатес. З історичних джерел відомо, що давньоримський консул Катон Старший дорікав купцям, які завели в столиці імперії «чужоземну розкіш», купуючи по 300 драхм (величезні гроші — О. Г.) бочонок «понтійської солоної риби». Нам би його клопіт.

Однак вернімося із сивої давнини в наш індустріалізований, автоматизований, розбурханий людськими пристрастями час. Відомо, що кожне явище має свої причини, часто глибокі, невидимі зовні корені. Гостра криза Чорного, а також Азовського морів не вибухнула раптово. Деградація цих «сіамських близнюків» розпочалася давно. Парадокс полягає лише в тому, що криза тривала, розвивалася паралельно з розвитком технічного й суспільного прогресу. Перепрошую читача за ще один ліричний, точніше — сумноліричний відступ.

В кінці 60-х років запросив я одного давнього знайомого, який об'їздив півсвіту, до себе на Кінбурнський півострів. «Такого сніжно-білого піску, чистого, не скаламученого стовпищем людей прозоро-голубого моря, як на півострові,— переконував його,— ти ще ніде не бачив». І то не було вихваляння «власного болота». То була щира правда, бо півострів лишався чи не єдиним на всьому Північному Причорномор'ї заповідним берегом, якого ще не торкнулася цивілізація.

Він приїхав. Ясного літнього ранку ми

вийшли иа піщаний берег моря і... остовпіли. Правда, остовпів я, бо гість був тут уперше, й те, що відкрилося нашим очам, мабуть, не так гостро вразило й приголомшило його. А відкрилося моторошне видовище, яке в своєму житті я спостерігав уперше. Море було чорне. Не тільки за назвою, звичайно, а й за кольором. Точніше, бруиатно-чорне, якою буває стояча болотяна твань. Масляисто-густа вода мертвотно полискувала на сонці, не виграючи й не відбиваючи, як завжди, блакитного шатра по-літньому чистого неба. На забрудненому піску розкладалася дрібна риба, яка, мабуть, задихнулася в каламутно-важкій воді. У повітрі завис трупний дух сірководню.

Так тривало кілька днів, протягом яких спантеличені рибалки не наважувалися вести промисел у морі — навіть найстаріші з них не пригадували чогось подібного. Та поступово прибережні води очистилися, набули властивого їм природного кольору. Знову вийшли в море рибальські сейнери. Але гіркий осадок на душі від тієї похмурої картини лишився надовго. Тим більше що почастішали раптові замори риби, поступово зменшувалися, а потім і зовсім зникли такі її цінні види, як скумбрія і луфар, втратили промислове значення колись надзвичайно поширені бички й камбала. Як свідчить статистика, протягом останніх років кількість дельфінів, не лише гарних, а й розумних істот, скоротилася з двох з половиною мільйонів до 80 тисяч. І це за умов повної заборони їхнього промислу. Причини різкого зменшення рибних запасів моря ми ще торкнемося, але попередній висновок вже можна зробити. Море, якщо вдатися до економічної термінології, почало відмовляти людям у довгострокових кредитах, що їх вони брали безповоротно протягом багатьох віків. І, мабуть, його застрашлива метаморфоза, про яку йшлося вище, була чи не найпершим застереженням, грізним сигналом біди для нас і наших нащадків.

Чи зважили на той сигнал у розгалужених коридорах влади? Не могли не зважити. Живі ж люди. Та й нічого гріха крити, з тих коридорів куди частіше потрапляють на престижні морські курорти, ніж з інших місць. Не вороги ж самі собі. І що правда, то правда, в найвищих інстанціях приймалися постанови, які «націлювали» й «зобов'язували». Та сильнішими від усіх постанов, директив і рішень виявилися навічно змуровані нашою системою непробивні бюрократичні доти, інертність мислення виконавців, оспівана і звеличувана колективна відпові... даруйте, БЕЗвідповідальність за всенародні, тобто нічийні, безпритульні річки, озера, ліси, землі, моря, а зрештою — і долі людські.

«Історія хвороби» тільки Чорного моря могла б скласти багатотомну бібліотеку. Грунтовні дослідження вчених-екологів, гідробіологів, геологів, геофізиків, медиків його теперішнього стану, своєрідної кардіограми морського серця, причини кисневого голоду, якості води і катастрофічного збільшення у ній сірководню не залишають жодного сумніву, що Чорне море, наша «всесоюзна здравниця», як ми завчено й бездумно повторювали з року в рік, перебуває в тяжкому стані. Його здоров'я такою мірою підірване, що аж проситься сакраментальне: «Лікарю, зцілися сам!» І це застереження вживаю аж ніяк не заради красного слівця. Воно ґрунтується на доведених науково і, на жаль, гірких фактах.

Поміркуймо самі. Тільки в північно-західній частині Чорного моря вміст у воді сполук азоту й фосфору, починаючи з п'ятдесятих років, зріс у три, а подекуди й у десять разів. До чого це призвело? З чотирьох до десяти тисяч квадратних кілометрів розширилася зона шельфу, де у воді гине майже все живе. Особливо постраждала унікальна, промислово цінна водорість — філофлора. За двадцять років її запаси скоротилися з шести мільйонів до 300 тисяч тони. І процес вимирання морських водоростей триває. А звідси й загибель донної фауни. Її мертва маса вже перевищує 200 тонн на квадратний кілометр шельфу.

Перейдено всі критичні межі й у забрудненні Чорного моря, особливо його північно-західної частини, нафтопродуктами, вміст яких у воді тільки порівняно з 1988 роком збільшився аж у чотири рази, пестицидами, фосфатами, нітритами, радіонуклідами, солями важких металів, ртуттю. Як довели вчені, кількість останньої в тканинах багатьох морських риб перевищує 140 процентів гранично допустимої концентрації. А в мідіях, добутих у районах одеської банки, островів Зміїний, Тендра, Березань, виявилося значне накопичення ДДТ й інших небезпечних для здоров'я людини канцерогенних речовини.

Розчинена в морській воді отрута, бактеріальне забруднення (в окремих місцях Північного Чорномор'я воно перевищує норму у 250 разів) уже сьогодні перетворюють колись благополучний, привабливий Понт Евксинський (море привітне) в зону екологічної небезпеки. Я не здивувався, коли на одній з карт побачив свій Кінбурнський півострів заштрихованим так само, як і сумнозвісна 30-кілометрова чорнобильська зона. Чому дивуватися? Що накоїли, те й маємо.

Та є ще одна одвічна хвороба Чорного моря, не пов'язана нібито безпосередньо з наслідками людської діяльності. Це сірководень. Як відомо, сьогодні ним смертельно вражено понад дев'ять десятих об'єму моря, тобто майже 500 тисяч кубічних кілометрів води. Мертвої. Стрімке підняття в окремих місцях межі цього отруйного і горючого газу до ста метрів від поверхні моря дає підставу деяким дослідникам прогнозувати в близькому майбутньому найжахливіший фінал — вселенський вибух моря. Ми можемо стати, доводить один з них, «свідками небувалої екологічної катастрофи, число жертв якої ніхто не візьметься підрахувати». Спопеляючий смерч, згідно з такими пророцтвами, може статися у будь-який час внаслідок землетрусу, пожежі на морському судні, а то й зі злого наміру всіляких пройдисвітів, геростратів тощо.

Читаєш такі висновки — і мурашки по спині. Куди тому Чорнобилю, якщо одного чудового дня (чи ночі) шандарахне з циклопічного жерла в 422 тисячі квадратних кілометрів!!! Чи буде кому тоді згадати євангельське пророцтво: «И затрубив другий ангол,— і немовби велика гора, розпалена огнем, була вкинута в море. І третина моря зробилася кров'ю»?

Одначе не будемо передчасно панікувати

й наганяти страху один одному. Вчені доводять, що гіпотеза про сірководневий вибух Чорного моря позбавлена серйозних підстав. Її спростували, зокрема, й учасники міжнародної конференції «Еко-Чорне море-90», яка проводилася влітку минулого року на борту науково-дослідного судна «Академік Вернадський». І все ж таки чи можна вважати міфом і повністю відкидати застереження екологів про трагічні наслідки перенасичення морської води вибухонебезпечним газом? Я б не взяв на себе сміливості категорично заперечувати найпохмуріші припущення, навіть якщо їх позбавити емоційної оболонки. І не тільки тому, що на власні очі бачив, як може спотворити чисте, прозоро-голубе море згубний для усього живого, смердючий газ. Хоча давно відомо, що краще один раз побачити, ніж десять разів почути, віддаю перевагу вивіреним і обгрунтованим тією ж наукою фактам.

А вони свідчать, що різке збільшення сірководню у Чорному морі, його агресивне вторгнення у верхні, насичені киснем шари залежить не тільки від об'єктивних, а й суб'єктивних обставин, тобто від наслідків людської діяльності. А в ній, як відомо, до останнього часу панував бездушний молох — план. План меліорації (читай: заболочування), хімізації (читай: отруєння грунтів), осушення (читай: перетворення родючих земель в пустелю), повороту річок — минулого року сам читав над монументальною спорудою однієї з насосних станцій на Кубані не менш монументальне гасло: «Пойдет вода Кубань-реки, куда велят большевики!» І йде. Все правильно, як сказав би один з героїв відомого роману Павла Загребельного. А Чорне море задихається без прісної, багатої на кисень води, бо ті залишки, що потрапляють у нього після зрошення, з промисловості, з побутових колекторів, уже мертві. І піднімається догори, не зустрічаючи живого кисневого опору, мов злий демон морської безодні, смертельно небезпечний газ. Чим це може скінчитися, не сумніваються і вчені. Цитую один з висновків академіка АН УРСР В. І. Бєляєва: «В разі збереження нинішньої тенденції розширення сірководневої зони не виключена можливість при певних синоптичних ситуаціях локального виходу сірководню біля берегів (Чорного моря. — О. Г.) з відповідними катастрофічними наслідками».

Як бачимо, можлива небезпека названа своїм іменем. У пресі іноді з'являється порівняння стану Чорного моря з передінфарктним. Що й казати, не зовсім втішний стан. Але, на жаль, і ця метафора лише частково відбиває серйозність ситуації. Думаю, що Чорне море, не кажучи про Азовське, перенесло вже не один інфаркт. Червоні, каламутно-болотяні приливи, що відгонять тухлим яйцем,— лише їхня зовнішня ознака. Коли ж і далі будемо сподіватися лише на самоочищення моря, йому не уникнути останнього інфаркту, що може завершитися,— скористаюся медичною термінологією,— летальним кінцем. Перебільшую? Аж ніяк. Маємо надзвичайно сумний, жорстокий приклад — Аральське море, яке повністю деградувало і, по суті, завершує своє існування на наших очах, вмирає за життя одного покоління. Хто його вбивці? Чому люди не оговталися, коли ще можна було перехопити й відкинути геть занесену над ним сокиру? Дуже б не хотілося, аби ми чи наші внуки в майбутньому сушили мізки над такими страшними питаннями щодо Чорного й Азовського морів.

А щоб не сталося трагедії, мусимо не тільки знати реальну ситуацію, а й піклуватися про збереження наших морів. Причому скрізь — на Поліссі і в Придніпров'ї, в Прикарпатті і на Слобожанщині. Мусимо знати, що Україна — морська держава не тільки тому, що має 1050 кілометрів морського кордону, міжнародні порти і вихід до світового океану. Південні моря тісно пов'язані з усіма її землями, річками, лісами, озерами, горами. На це здавна звертали увагу як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники нашого краю. Ось що писав свого часу відомий український історик І. П. Крип'якевич: «Окремий характер надає Україні передусім море. Чорне море разом з Озівським (давня назва Азовського моря. — О. Г.) є природним географічним осередком, головним життєвим центром, що стягає до себе всі українські ріки й суходільні шляхи, а разом з ними всі життєносні сили країни»[1].

Роздумуючи над словами вченого, зіставив їх з результатами останніх досліджень «головного життєвого центру». Боронь Боже, аж ніяк не тішив себе ілюзіями, досить було й того, що знав про море, але неспростовність фактів, наукових висновків і прогнозів перевершила найгірші припущення.

Які ж «життєдайні сили» стягуються, точніше, стікаються в Чорне море в наш час? Наберіться мужності, шановні читачі. Я б не хотів вас переобтяжувати цифрами, однак без них не обійтися. Щороку в басейн моря, до якого влітку з'їжджаються за здоров'ям мільйони людей, скидається близько двох мільярдів кубічних метрів забруднених стічних вод. Тільки Дніпро, Дунай, Дністер, Південний Буг виносять щороку сюди, як у величезний сміттєзбірник, майже три з половиною тисячі тонн нафтопродуктів, 37 тисяч тонн аміачного азоту, 123 тисячі тонн заліза і близько мільярда тисяч тонн органічних сполук, не кажучи вже про важкі метали. Безпосередньо в море зливаються стічні води Севастополя, Феодосії, Керчі, Ялти, інших південнокримських курортних міст. Які ж треба мати могутні жорна, природні можливості, щоб перемолоти й знешкодити увесь цей бруд? Але можливості Чорного моря, на жаль, лишилися ті ж самі, що й за часів Геродота чи аргонавтів, які вирушили на його береги по золоте руно. А навантаження зросло в сотні, коли не в тисячі разів. Хоч який могутній атлант ухоркається. З останніх сил працює і механізм природного самоочищення Чорного моря. В Азовському ж, яке вважалося найпродуктивнішим на планеті (важко повірити, тут добували щороку більше трьох мільйонів центнерів, або 80 тонн, риби з одного гектара), цей механізм, здається, вже остаточно вийшов з ладу. Не дивно, що улов риби,— і якої: севрюги, судака, рибця! — тут зменшився лише протягом останніх десятиліть у 30 разів, а білуга й зовсім щезла.

---

[1] Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990, с. 22.

Колишня столиця Боспорського царства (теперішня Керч) називалася Пантікапей, тобто «рибний шлях». Сучасники свідчили, що по рибі, яка йшла на нерест, можна було пішки переправитися на інший берег широкої протоки. А тепер запитаймо себе: яке свідчення ми лишимо своїм нащадкам?

Хто ж губить неповторні за своїми природними властивостями, здавалося б, самим Богом дані нам південні моря? Сьогодні неважко знайти конкретних винуватців — підприємства, господарства, з ласки яких отруюється, вмирає жива, цілюща вода, порушується тисячолітня рівновага в природі. І ми ще назвемо їх, хоч то лише виконавці. Головний тягар провини за наші екологічні біди лежить на феодально-відомчій економічній системі, за якої здоровий глузд нерідко підмінюється вольовим рішенням, командою. Під прикриттям, звичайно ж, «загальнонародних», «державних» інтересів. Все продумано! Мабуть, в ім'я таких інтересів, «щастя народу» і виростали на родючих українських чорноземах, на берегах чистих річок атомні монстри, металургійні й хімічні комбінати, прокладалися до самого моря, в його курортну зону (а куди ж іще), довжелезні аміакопроводи. Зрештою, відстань промислових підприємств від моря не має суттєвого значення, бо воно, як правильно визначив історик, «стягає до себе всі українські ріки й суходільні шляхи». Отже, викиди, скажімо, хімічної трутизни на калуському виробничому об'єднанні «Хлорвініл» Івано-Франківської області, з підприємств, розміщених на Сіверському Дінці, чи радіонукліди з поліської річки Прип'ять рано чи пізно опиняються в Чорному морі.

Так, але ж технічний прогрес не зупиниш, можуть заперечити, не повертатися ж нам до сохи й скалки. Що можна відповісти на це? Аксіоми не вимагають доказів. Інша справа, якою ціною добувати метал, електроенергію, мінеральні добрива, чим розплачуватися за ці та інші «блага цивілізації»? Ні, союзних та й республіканських відомств-монополістів не звинуватиш у марнотратстві. Навпаки, вони постійно дбали про економію. Пам'ятаєте їхнє улюблене гасло: «Економіка повинна бути економною»? За змістом абсурд, але на слух ефектно. І економили. На дідівській, а якщо й сучасній, то примітивній (зате дешевій) технології, на ручній праці, на очисних спорудах — то вже й зовсім недозволена розкіш. І чого ж домоглися? Перевірена життям народна мудрість: «Скупий платить двічі»,— підтвердилася стократ. Різниця лише в тому, що за бездумну, коли не сказати злочинну, господарську політику промислових феодалів доводиться розплачуватися живій природі і, зрештою, нам з вами.

Для підтвердження цього висновку пошлюся на кілька фактів. Сьогодні на Україні діє понад 1700 великих промислових підприємств з екологічно небезпечною технологією виробництва. Причому майже половина їх розміщена в Криму, Причорномор'ї і Придніпров'ї. Чи варто після цього дивуватися, що забруднення багатьох ділянок тільки основної прісноводної артерії республіки — Дніпра фенолами і солями важких металів перевищує гранично допустимі концентрації у 80 і більше разів. На чималій відстані від таких підприємств хворіють і гинуть ліси, деградують грунти, а в повітряному басейні деяких міст, у тому числі і нашої «морської перлини» Одеси, стільки токсичних домішок, що саме проживання в них украй шкідливе для здоров'я.

Наївно було б думати, що в центральних та й у республіканських плануючих органах не відали, що коять. Де-де, а тут добре знали реальну ситуацію, екологічні проблеми України. Але монополізм, як відомо, сповідує свою релігію. Її суть, перефразовуючи відомий вислів, можна було б сформулювати приблизно так: «Немає Бога, крім плану, і вал — його уособлення на землі». Саме заради цих «священних корів» і коїлося виробниче свавілля на благодатній українській землі. Якщо в першій половині 80-х років у республіці збудовано 610 великих промислових підприємств, то в другій планувалося спорудити аж 1026, тобто майже вдвічі більше. Як і раніше, значна частина шкідливих для природного середовища виробництв знову ж таки зростала в Криму, Причорномор'ї і басейні Дніпра. Я вже не наголошую на тому, що вони підім'яли під себе близько двадцяти тисяч гектарів переважно родючих земель, бо хто на них тепер зважає. Сказано ж було вище, що Україна — морська держава, має океанські шляхи сполучення з Америкою і Канадою. Чи не ліпше купити у них пшеничку, хай і за золото, зате без мороки. А щодо хліборобської гідності, то якось уже перекліпаємо, чи нам звикати. Програють же канадці іншим у свій рідний хокей з шайбою, то чого ж нам соромитися, що навчили їх вирощувати пшеницю, а самі ходимо в злиднях, з простягнутою рукою. Однак я трохи захопився. То інша тема. Хоча... усе в цьому світі взаємопов'язане.

А у наш час взаємозв'язок землі, води, повітря, здоров'я людини особливо відчутний. Ще стародавні вважали воду однією з головних субстанцій життя. Сьогодні ж вона може стати субстанцією смерті. Мусимо знати правду, аби схаменутись нарешті. А вона далеко не втішна. Тотальне розорювання землі, вирубка лісу (приріст деревини на гектарі в республіці у півтора раза менший, ніж її заготівля) призвели до того, що тільки в повоєнний час на Україні зникло дев'ять тисяч малих та середніх річок. Двісті щороку! Важко збагнути розумом. А ті, що лишилися, щедро приправляються мінеральними добривами, гербіцидами й пестицидами, іншими отруйними елементами, що потрапляють у воду з полів, повітря, промислових підприємств. І ось наслідок: тривалість життя людей, що п'ють воду з Дністра, на 5—7 років менша, ніж загалом у республіці, хоча й вона нижча від європейського рівня.

Критична ситуація складається і з питною водою в басейні Дніпра. Тут немає жодного міста, де б вона бралася (за винятком окремих п'ятачків Києва) з артезіанських джерел. П'ємо з річок, хоча фільтруючі засоби розраховані на стан води 25—30-річної давності, коли в ній було значно менше отрути. За розрахунками вчених Академії наук України, для оздоровлення Славути потрібно не менше чотирьох мільярдів карбованців. Сума вже астрономічна. І вона зростатиме, якщо й далі господарюватимемо за принципом: після нас хоч трава не рости. А господарюємо саме так.

Аби не запідозрили мене в очорненні нашої дійсності, відвідаймо Одесу, найбільше приморське місто. Природа, здавалося б, створила тут найкращі умови для здоров'я людини: тепле, ласкаве море, чудові піщані пляжі, які займають майже сто п'ятдесят кілометрів берегової лінії. А хто не знає про цілющі грязі одеських лиманів. Їхні запаси становлять понад сорок мільйонів кубічних метрів, вистачило б і внукам, і правнукам нашим. Здавна приваблюють сюди людей і мінеральні джерела — хлорндно-сульфатні, йодо-бромні, сірководневі термальні води. Природа розрахувала на багато поколінь уперед. «Я знаю край: там на брега Уединенно море плещет; Там редко падают снега, Безоблачно там солнце блещет...» — писав Пушкін. Але ж коли те було! Сьогодні безхмарне небо Одеси затьмарюють своїм димом 500 промислових підприємств області, 700 котелень міста, авто-, авіа-, морський транспорт. В атмосферу щороку викидається понад півмільйона тонн шкідливих речовин, половина з яких припадає на обласний центр. Одеса, за даними Держкомгідромету, входить до числа 68 міст СРСР і 11 міст республіки з найбільшим забрудненням атмосфери. Неймовірно, але факт. Не краще становище і з якістю води, яка скидається в Чорне море, в цілющі колись лимани. Хаджибейський, наприклад, перетворено на своєрідний відстійник міських нечистот, і дитячий санаторій, розміщений на його березі, змушений використовувати для їх лікування привізні грязі. Чи не доживемо до того, що й купатися в Одесі будемо в привізній морській воді?!

Можуть закинути: чи не перебуває автор в полоні ілюзій і чи подумав він, як жити і розвиватися мільйонному місту без промисловості? Закид не вигаданий заради сюжетного ходу. Чув його не раз по радіо і в теледискусіях з екологічних проблем. Хто ж не знає, що приправлена батьківською сльозою турбота про благо народу завжди була козирною картою вершителів планової економічної політики. Нею хоч кого заганяли в кут. Але хочеться запитати їх, «благодійників» народу: з яких міркувань, даруйте, через недоумство чи зі злого наміру саме в Одесі поруч із «всенародними» санаторіями, пансіонатами, дитячими здравницями ростуть, кіптюжать небо смердючим димом, отруюють навколишнє середовище хімічні, нафтохімічні, металургійні підприємства? Чому саме ці галузі одержали тут, в одній з найбільших курортних зон республіки та й Союзу, гіпертрофований розвиток? Щоб не бути голослівним, наведу кілька цифр. Протягом останнього десятиріччя інвестиції в розвиток виробничого будівництва в Одесі перевищили 80 процентів усіх капітальних вкладень, внаслідок чого доля важкої промисловості в загальному обсязі товарної продукції міста почала різко зростати. Тут поруч із санаторними оздоровчими пляжами виплавляється 140 тисяч тонн сталі, виробляється 106 тисяч тонн прокату чорних металів, близько 460 тисяч тонн мінеральних добрив, переробляється 3777 тисяч тонн первинної нафти.

Безперечно, на Криворіжжі чи, скажімо, в Донбасі такого добра виробляється значно більше. Але кліматичні умови області, зокрема слабкі вітри, часті тумани, бризова циркуляція повітря сприяють накопиченню шкідливих викидів підприємств у нижніх шарах атмосфери. І хоч як прикро, морська курортно-санаторна зона за якістю повітря й води мало чим відрізняється від «всесоюзної кочегарки».

Можливо, усе це потрібно для задоволення господарських потреб мільйонного курортного міста? Смішно сказати, як невесело жартують в Одесі. Продукція підприємств важкої промисловості міста, які працюють до того ж на привізній сировині, відправляється далеко за межі республіки. Завод «Центроліт», наприклад, поставляє стальне й чавунне литво в Мінськ, Тюмень і навіть Новосибірськ. Не знали середньовічні алхіміки, як просте залізо перетворювати на золото.

Дамокловим мечем над Одесою, її неповторними пляжами, морем завис і Припортовий завод з чотирма величезними сховищами рідкого аміаку загальною місткістю 120 тисяч тонн. Магістральний аміакопровід Тольятті — порт Південний, збудований за 16 кілометрів від Одеси,— теж виплід тоталітарного економічного мислення, коли природа, людина, її здоров'я, майбутнє не бралися до уваги. Переслідувалася суто виробнича мета, закамуфльована багатозначним посиланням на вищі, державні інтереси. Чорнобильська катастрофа показала, чого варте відомче піклування про наше з вами благо. Аварійний витік і випаровування аміаку (а в акваторії Одеси постійно курсують ще й судна-газовози водотоннажністю в 50 тисяч тонн кожне) може призвести, як запевняють екологи, до непоправних трагічних наслідків. А що їхні застереження не безпідставні, свідчать і часті неполадки, вимушені зупинки цехів на Припортовому заводі, і забруднення на його території аміаком підземних вод.

Вони ж вільно сполучаються з морем, яке поруч котить зеленкувато-сині хвилі до знаменитих лузанівських пляжів, намагаючись виплеснути на пісок сміття і бруд, відторгнути чужорідні отруйні домішки. Тяжка робота. Не завжди справляється з нею море. Та й як упоратися, коли замість ста річок області, які протягом останніх років віддали Богові і воду, і душу, з розораних сільгоспугідь течуть, зміяться рівчаками до моря насичені хімічними сполуками струмки й потоки. Особливо після весняних, осінніх дощів. Вони змивають до 30 відсотків мінеральних добрив, внесення яких на гектар за останні двадцять років збільшилося у шість разів. З десяти тисяч тонн отрутохімікатів, якими щороку безжально катують грунти області, теж близько третини потрапляє у море. Та й як могло бути інакше. Більше половини орних земель Одещини розміщені на схилах. Підтопленню, засоленню, змиву грунтів сприяє і бездумне зрошення. Зразком відомчого свавілля стало опріснення озера Сасик, в минулому морського лиману, що суперечило не тільки науковим висновкам, а й здоровому глузду. На гідротехнічні споруди озера колишній Мінводгосп республіки затратив 74 мільйони карбованців, але вода виявилася непридатною для зрошення, і гроші, по суті, викинуто на вітер.

Можна було б ще наводити й наводити

приклади сучасного (куди тому Ксерксу), цивілізованого бичування землі і моря, живої і неживої природи, але, як співалося у згадуваній вже пісні: «Я вам не скажу за всю Одессу». Гадаю, що досить і названих фактів, аби скласти уявлення, як ми господарюємо на власних «землі, в небесах і на морі», що передаємо у спадок своїм нащадкам.

І все ж таки не можу поставити крапку, обійти мовчанням ще однієї кари земної для наших південних морів. Йдеться про рисосіяння на Україні. Моє і старше покоління пам'ятають наказово-ідеологічні методи вирощування окремих культур, коли геть відкидалися тисячолітні хліборобські традиції, досвід, гвалтувалася природа заради здійснення «геніальних» вказівок вождів. Ми засівали південні чорноземи бавовником, хоч він і не встигав дозрівати в кліматичних умовах республіки, потомствені гречкосії змушені були вирощувати кок-сагиз, майже цілком вилучивши з сівозмін цінну круп'яну культуру. Дякувати Богові, що хоч ветеранам війни дістається вряди-годи цей делікатес, а то б ще кілька «перетворень» природи, і лишився б спогад про нього хіба що в народній пісні про гречаники.

І ось ще одна культура-зайда — рис. «Чого ж так зневажливо,— може дорікнути мені хтось із читачів,— від рисової ж каші, мабуть, не відмовляєшся?» Що тут заперечувати. Звичайно ж, не відмовляюся. Але люблю також фініки і банани, ананаси і помаранчі. Тим часом хіба спаде на думку дорікати нашим господарникам, що не вирощують їх на Україні? Знаємо ж бо: кожному овочу, фрукту не тільки свій час, а й своя земля, своя кліматична зона. Це повною мірою стосується і такого злаку, як рис— культури тепло- і водолюбної. А що тепла і води в степовій посушливій зоні республіки для рису не досить, його урожайність підстьобують своєрідним хімічним допінгом, що завдає великої шкоди навколишньому середовищу.

Воно ж потребує тут особливої охорони, бо рис вирощують не де-небудь, а в Криму і Скадовському районі Херсонської області. Останній же за природними умовами не має собі рівних у республіці щодо оздоровлення дітей. Тут розміщено 98 здравниць різного профілю і понад сто піонерських таборів. На осяяні сонцем піщані береги Джарилгацької затоки, у воді якої розчинені лікувальні бромисті і йодисті солі, щороку приїжджає відпочивати, відновлювати здоров'я понад півмільйона чоловік.

І ось поруч з їхніми здравницями 18 тисяч гектарів займають рисові чеки, з яких просто в море скидається близько 400 мільйонів кубічних метрів забрудненої, ураженої пестицидами води. Оксамитово-піщане дно затоки вкривається отруйним шаром намулу, товщина якого в окремих місцях досягає п'ятдесяти сантиметрів. Береги заростають очеретом, у якому розплоджуються хмари комарів і москітів. Санітарні служби змушені частіше й частіше закривати улітку пляжі, бо морське купання стає небезпечним для здоров'я, надто дітей.

Така ж ситуація склалася і в Криму в районах рисосіяння. З чеків та інших зрошувальних систем тут щороку в Сиваш і Каркінітську затоку скидається більше кубічного кілометра забрудненої пестицидами й органічними домішками води. Порушилася природна рівновага на узбережжі Чорного й Азовського морів.

. . . .

Ось і підійшли ми до завершення далеко не повної розповіді про теперішній стан і проблеми наших південних морів. А що ж далі, може виникнути запитання, невже немає жодного проблиску, жодної світлої плями на похмурому тлі?

Не хотілося б мені вселяти безнадію. Чорне море живе. Воно не вичерпало ще своїх могутніх природних сил і здатне милувати наше око, повертати бадьорість, настрій, відновлювати здоров'я. Море здебільшого прихоує свої хвороби, непомітно переборює заподіяні йому від людей кривди. Але ж не будемо ми сидіти, склавши руки, й чекати, коли воно збунтується остаточно, вийде з-під контролю і відторгне від себе назавжди не тільки бруд, сміття, що потрапляють у воду, а й людину.

Настав час діяти, збирати каміння, яке упродовж десятиліть розкидали, не думаючи про наслідки. Забруднення навколишнього середовища — міна уповільненої дії. Але бікфордів шнур ще в наших руках. І ми можемо зупинити його загоряння. Рівень науково-технічного прогресу, сучасні, особливо енергозберігаючі, технології дають можливість досягти високого економічного ефекту без негативного впливу на природу. Це довела вже світова практика. Її досвід переважно й мусить лягти в основу продуманих рішень нашого демократичного парламенту, уряду республіки. Комітет з охорони природи при Раді Міністрів України з його вкрай обмеженими правами й можливостями навряд чи спроможний суттєво впливати на природозгубні дії високопосадових чиновників промислового, а тим більше засекреченого й недоторканого воєнно-промислового комплексу. Копійчані штрафи, до того ж не з власної кишені справляють на них такий самий ефект, як і нотації повара з відомої байки Крилова.

— Сьогодні нам потрібен,— сказав у бесіді з автором цих рядків заступник голови Національного комітету Української РСР з програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» Валентин Васильович Волошин,— Державний комітет екології і розвитку, у якому б працювали не апаратники, а наділені високими повноваженнями експерти.

Професійно налагоджена служба експертизи й прогнозу екологічних проблем, вважає вчений, не тільки б сприяла істотному поліпшенню структури промислового будівництва в республіці, а й поклала край феодально-безкарному свавіллю відомств-монополістів у природокористуванні.

Що ж, можна лише приєднатися до цих думок. Сьогодення і майбутнє нашої землі, чистота і здоров'я південних морів, всієї біосфери варті найвищої державної опіки й відповідальності.

Відомий океанолог Жак Ів Кусто зауважив одного разу: якщо нашій цивілізації й загрожує загибель, то катастрофа станеться насамперед від того, що людство знедбає свою праколиску — світовий океан.

Невже не прислухаємося до застереження всесвітньовідомого вченого? Невже допустимо це?

ЛЕОНІД БОЛЬШАКОВ

ПОМИЛКА ЗАВДОВЖКИ В СТОЛІТТЯ

З нової книжки про Тараса Шевченка

1.

Щодо нього, коменданта Орської фортеці в 1847—1848 роках, ніяких розбіжностей у Шевченкових біографів немає. Всі вони спираються на свідчення, дані свого часу М. М. Лазаревським. Цитую поважаного мемуариста:

«Через тиждень (після прибуття до Оренбурга. — Л. Б.) Шевченка призначили в лінійний Оренбурзький № 5 батальйон і відправили в Орську фортецю, де комендантом був тоді генерал-майор Ісаєв, чоловік старий і доволі добрий. В Орській фортеці Шевченко невдовзі познайомився із засланими туди поляками, і один з них, Фішер, учитель дітей Ісаєва, спізнався ближче за інших із Шевченком. Через нього Шевченко був прийнятий у домі Ісаєва і дістав дозвіл жити у найманій квартирі...»

Отже, комендантом Орської фортеці названо генерал-майора Ісаєва.

Тут, в Орській, Ісаєв жив завжди і комендантом служив трохи не від часу заснування фортеці... Так чи приблизно так схильні були думати і стверджувати навіть старожили, що давно забули попередників Ісаєва на цьому посту.

А він і справді перебував тут з часів незапам'ятних, ця фортеця стала для нього головним у житті.

З юних літ людина військова, розпочавши свою кар'єру ще в попередньому столітті, Ісаєв ніколи не шурхав по столичних паркетах, не шукав служби чистішої й прибутковішої — був там, куди посилали, і скрізь свій обов'язок виконував чесно і сумлінно. Мало не ціле життя минуло у віддалених краях держави, в степових укріпленнях і непарадних, многотрудних походах.

«Чоловік мій генерал-майор Дмитро Миколаїв син Ісаєв 1-й,— читаємо в прошенії його вдови,— став на службу з дворян Псковської губернії підпрапорщиком 12 березня 1792 року в лейб-гвардії гренадерський полк...»

А проте, у тій самій справі Центрального державного воєнно-історичного архіву в Москві (ф. 395, оп. 156, арк. 356) є формулярний список, а він як джерело біографічних даних надійніший.

У Псковській губернії, Порховському її повіті, батько майбутнього офіцера мав крихітний маєток і двадцять дев'ять селян. Приписаний до полку змалку, службу Дмитро розпочав з прапорщика. Служив справно, просувався в чинах: 1798 — підпоручик, 1799 — поручик, 1806 — штабс-капітан, 1807 — капітан. Разом з капітанськими погонами одержав призначення в Орську і служив у тамтешньому батальйоні, поки не призначили комендантом фортеці. Сталося це 1821 року. «Слабким у виконанні обов'язків служби не був, неладів та несправностей підлеглим не попускав»,— так атестувало його корпусне начальство. Не раз одержував Ісаєв подяки, в тому числі **найвищі**, за виявлені під час перевірок «порядок, чистоту та охайність». Заслужив два ордени, медалі. Ще в 1840 році став полковником.

І ніхто не міг йому дорікнути, що досяг чогось завдяки протекції. Трудом своїм заробив, горбом нажив. Не задля вигоди старався — на благо вітчизни.

Читаючи в оренбурзькому архіві підшивки паперів двадцятих-тридцятих років, я знаходив у них дедалі нові потвердження невпокійливої дбайливості коменданта, який, звісно, неспроможний був своїм коштом перетворити фортецю на «диво фортифікації», але те, що міг, робив, і навіть на власний кошт.

Приклади? Досить і одного. Переконавшись, що старий дерев'яний міст через Урал геть-чисто струхлявів, Ісаєв, тоді ще майор, розпочав будівництво нового «із своєї власності», тобто на власні кошти. Міст збудували добротний. Щодо відшкодування витрат, то знадобилося три роки листування, доки йому повернули 1891 карбованець.

А скільки разів не повертали, обманювали, обкручували кругом пальця, користаючи з довірливості чесного служаки, недосвідченого у фінансових справах.

Надто гірким був для нього той, 1847 рік. 7 березня військовий губернатор Обручов розпорядився «накласти заборону» на власний його будинок — єдине багатство Ісаєва. «Для забезпечення стягнення з нього гро-

шей...» Боргів нарахували так багато, що заплатити їх він не зміг би ніколи. Ні цим будинком, ні кількома будинками, якби вони в нього й були. 1400 карбованців треба було віддати підполковнику Іванову, колишньому командирові лінійного батальйону № 4. Несплаченим лишився позов селянина Бандурина — 140 крб. $53^3/_4$ коп. (переробляв пором, а в Оренбурзі витрат не признали); визнали незаконним утримання з чиновника Біглова 53 карбованців 46 копійок, надісланих (нібито неправильно) урядникові Паховому в Оренбурзьке укріплення. І так далі, і таке інше... Та головним було те, що у його сина, чиновника оренбурзької провіантської комісії, виявилась недостача в сумі приголомшливій — 18668 карбованців! Заготовляв провіант — завдав казні збитків... Вісімнадцять тисяч!

Що вдієш — розплачувався. Менші суми віддавав зразу. Іванов погодився на розстрочку, та й не вся сума документами підтверджувалася — запросив чимало зайвого. От борг сина, Миколи... Він, ясна річ, тривожив найбільше. Як могла статися така недостача? Звик Ісаєв начальству довіряти, але і в нечесність сина не вірив. Обкрутили його, одурили?.. Думки, одна за одну тривожніші, позбавляли спокою і сну. (Згодом виявиться, що в казну треба повернути не 18 з лишком тисяч, а ...283 карбованці 84 копійки. Та «поправку» ту внесуть значно пізніше і взнати про неї Ісаєв не встигне).

...Жив Дмитро Миколайович у своєму цегляному будинку, але не хазяїном — розпоряджатися ним права не мав.

А кого тільки цей будинок не бачив!

Люди непересічні завжди привертали увагу Ісаєва. Не здобувши освіти сам, освічених, талановитих він поважав віддавна.

Так, знайшов у ньому колись заступника і друга Ян Віткевич, учасник польського патріотичного руху, відомий згодом російський мандрівник і дипломат, талановитий і хоробрий дослідник Сходу.

Відкриємо «Спогади» Івана Федоровича Бларамберга — відомого військового спеціаліста в галузі топографії та інженерної справи, що багато років прослужив в Окремому оренбурзькому корпусі.

Є тут і про Ісаєва.

...Отже, Віткевича за його політичну діяльність віддали в солдати і відправили на край світу. «Тут, на рубежі з Азією,— читаємо в книжці,— він животів би, якби тодішній комендант Орської фортеці, прекрасна людина, полковник Ісаєв (тоді, звичайно, ще не полковник. — Л. Б.) не подбав за нього. Не маючи змоги одразу звільнити молодого чоловіка від служби в діючій армії, він, проте, увів його до свого дому. Із вдячності Віткевич навчав його дітей французької мови, географії та інших наук, бо в 20-і роки в цьому далекому краї дуже важко було знайти для дітей навчителя». У вільний час сам Ян вивчав східні мови, побут і звичаї казахів, що кочували поблизу Орська, та інших народів. «Так минали роки тяжких випроб... У 1830 році Олександр Гумбольдт з професором Розе, здійснюючи свою широковідому подорож на Алтай, проїжджали через Орськ. Вони зупинилися в домі коменданта Ісаєва. Тут Гумбольдт з подивом побачив свою книжку на столі...» Книжка належала Віткевичу, і читав її він. З допомогою коменданта відбулося знайомство знаменитого вченого й опального солдата. Для його долі це мало вирішальне значення.

Чимало відомих і навіть знаменитих людей перебувало в домі Дмитра Миколайовича й Олександри Афіногенівни Ісаєвих в Орській фортеці.

«...звідки й був звільнений у відставку згідно з прошенієм через хворобу 4 лютого 1847 року з чином генерал-майора, мундиром і повним пенсіоном...»

Це знов-таки із прошенія вдови щодо пенсії.

Звільнений у **лютому** сорок сьомого?!

«1849 року квітня 27 дня **проживаючий в Орській фортеці увільнений від служби генерал-майор Дмитро Миколайович Ісаєв** помер від старості, котрий того самого року й місяця 29 числа священиком Петром Тимашевим був відспіваний і похований на **відведеному кладовищі...»**

В Орській жив, в Орській помер. Не в сорок сьомому, як у Лазаревського, а в сорок дев'ятому... Не комендантом, а увільненим у відставку.

«...комендантом був тоді генерал-майор Ісаєв...»

Був, але **не тоді.**

При Шевченкові **коменданта** Ісаєва у фортеці **не було.**

Жив такий у фортеці, знали його тут усі (і поет наш, звичайно, також), але... Лазаревський явно наплутав. М'яко кажучи — **призабув.**

Однак фортець без комендантів не бувало — це вже точно.

2.

Коли не помиляюсь, першим до біографії Тараса Шевченка ввів Левитського я.

Ввів його як такого собі «проміжного коменданта». В моїй хронології він посів місце між Ісаєвим 1847-го і Недоброво 1850-х років. У складеному мною словнику оточення і зв'язків поета періоду солдатчини повідомлялося, що саме Г. Г. Левитський тимчасово замінив увільненого від служби Д. М. Ісаєва, що комендантські обов'язки виконував він протягом кількох місяців, після чого передав їх Є. В. Недоброво. Відразу йшов висновок: «Згадок про Левитського в шевченківській літературі немає, проте зі спогадів (зокрема М. М. Лазаревського) відомо, що після відставки (звичайно пишуть — після смерті) Ісаєва «для Шевченка настали тяжкі часи». Висновок містив і підозру, і докір: Ісаєв, мовляв, був чоловік гарний, доброзичливий, а Левитський дурний, байдужий, жорстокий.

Нічого більше повідомити тоді не міг. Тільки прізвище, ім'я та по батькові й посаду, як записані вони в «Пам'ятній книжці військового міністерства на 1848 рік», і тільки власні свої припущення, начебто цілком виправдані.

Тепер мені за ці припущення соромно. Ніби навмисне звів наклеп на людину, кинув тінь підозри. Негарно, неблагородно...

Але, з другого боку, якби свого часу не виписав я з офіційно друкованої «Пам'ятної книжки» прізвище ісаєвського наступника, не вніс тоді ж таки до свого словника, не

обнародував для читачів і не запам'ятав сам, то не зміг би сьогодні виправити значно більшу помилку, що переходить з біографії до біографії мало не ціле століття.

Просто-напросто помнув би це прізвище у величезній, неохопленій картотеці формулярних списків того-таки ЦДВІА, не звернув на нього уваги, не виписав самої справи.

Фонд 395, опис 154, одиниця зберігання 421... Архівна адреса виявилась на диво щасливою.

3.

На собі відчуваючи недосконалість нашої пам'яті, надто на прізвища та дати, ми, проте, легко беремо на віру всі імена й часові позначення в мемуарних джерелах про минуле. Ніби ті мемуаристи мали пам'ять бездоганно феноменальну, що не давала й не могла дати збоїв. Знаємо: взялася людина за перо ... через десятки років по тому, як сталися події, але впевнені: якщо вона добросовісна, чесна, то помилки бути не може. Проте не все визначає добросовісність. Дати можуть у пам'яті зміститися, імена трансформуватися — і все це в такому вигляді піде до друку, переходитиме з книжки до книжки, і вже майже неможливо буде виявити похибку, позбутися її, виправити. Трапляється це часом у **найнадійніших** авторів і там, де на це найменше очікуєш.

Змушений повторити ще раз.

Коменданта **Ісаєва** першим назвав Михайло Лазаревський. На кількох сторінках його спогадів, написаних у шістдесяті роки, а опублікованих наприкінці дев'яностих, це прізвище згадується шість разів, частіше, ніж будь-яке інше.

«...відправили в Орську фортецю, де комендантом був тоді генерал-майор **Ісаєв**, чоловік старий і доволі добрий...»

«...Фішер, учитель дітей **Ісаєва**...»

«...Життя його, за участі **Ісаєва**, було досить терпиме...»

«...в 1847 році **Ісаєв** помер...»

«...Ісаєв, **однофамілець** колишнього орського коменданта...»

Як і в інших біографів, моїх попередників, прізвище коменданта сумнівів у мене не викликало. Архівні справи, до яких я звернувся, допомогли встановити не лише ім'я та по батькові цього чоловіка, що виявився Дмитром Миколайовичем, а й одержати інші корисні про нього свідчення (повідані частково на попередніх сторінках). Бентежило те, що, померши, за Лазаревським, у **сорок сьомому**, він, за даними архіву, числився серед живих і у вересні сорок восьмого, коли Шевченко був уже на Аральському морі. Отже, міркував я, йшлося не про **фізичну** смерть, а про **передачу фортеці** іншому комендантові? Документи підтвердили це, називаючи Ісаєва **звільненим від служби**. Але коли відбулося звільнення? Адже десь тут і приблизна дата відчутних зміни у долі опального рядового: повернення його в казарму, позбавлення будь-яких послаблень...

Відповіді на це запитання не було.

Сподівався, що відповідь дасть формулярний список Ісаєва в ЦДВІА, але відшукати її зміг не відразу.

Раніше переді мною опинилася справа, на обкладинці якої стояло прізвище Левитського.

Лазаревський помилився не в деталях, як-то час смерті Ісаєва,— в самому прізвищі тодішнього орського коменданта!

Призабув сам і ввів в оману багатьох інших, не перевіривши. Серед довірливих я був не перший, але виную насамперед себе...

4.

Комендантом Орської фортеці Гаврило Гаврилович Левитський, за званням полковник, був призначений височайшим наказом від 4 лютого 1847 року.

До виконання своїх обов'язків він став у тому-таки 1847-му, але в червні, коли зовсім точно — 12-го. (За десять днів по приїзду туди Шевченка).

28 січня 1848 року за відмінну службу Левитському надали звання генерал-майора, залишивши на цій посаді і в артилерії.

Височайшим же наказом з посади коменданта він був увільнений 1 червня 1848 року. (Майже через три тижні після того, як Шевченко вирушив у похід на Арал).

Таким чином, комендантом Орської фортеці в перший рік солдатської служби рядового Тараса Шевченка був не Ісаєв, а Левитський. Дмитро Миколайович Ісаєв був його безпосереднім попередником, і тільки.

Гаврило Гаврилович походив з дворян Петербурзької губернії, але ні там, ні деінде маєтків і кріпаків не мав. Ні він, ні дружина. Не було колись, не надбали і згодом...

До Орської Левитський прибув, маючи за плечима шістдесят сім років життя. Суворого життя російського воїна, що пройшов випроби в походах і боях.

Офіцером він став ще півстоліття тому, коли в 1798 році, після закінчення другого кадетського корпусу, дістав звання підпоручика. Тоді йому тільки-но виповнилось вісімнадцять.

А невдовзі настав час випробувань. Весною наступного, 1799 року юний артилерист уже брав участь у боях проти французьких військ на австрійських землях, бився з ними на Рейні. Потім були бої в Пруссії та Молдавії, штурм Ізмаїла, облога Силістрії, нарешті, Вітчизняна війна проти Наполеона — від самого її початку до переможного кінця, до Парижа і Шампанії. Через роки по тому — російсько-турецька війна, коли війська Росії взяли в Закавказзі Карс та Ерзерум, розбили турків у Болгарії й наблизились до Константинополя.

«Був у походах і битвах в 799, 806, 807, 812, 813, 814 та 815 роках проти французів, у 808, 810, 828 та 829 роках проти турків» — так лаконічно сказано в його формулярі «про службу і достоїнство».

Служив як герой, гідності не втрачав. У боях став і полковником. За бойові заслуги дістав ордени святого Георгія 4-го класу, святої Анни 2-го ступеня, святого Володимира 4-го ступеня з бантом, срібні медалі на пам'ять про 1812 рік та за російсько-турецьку війну 1828—1829 рр. Згодом до них долучилися численні «височайші благовоління» за службу в мирний час і вже на початку сорок сьомого «Відзнака за бездоганну службу».

Особливою освіченістю Левитський не

відзначався. «Російської грамоти читати і писати вміє й артилерійську науку знає...» Але цього в поєднанні з патріотизмом, хоробрістю й заповзятістю йому цілком вистачало, аби майже півстоліття вірою і правдою служити вітчизні. З початку тридцятих років, до призначення в Орську, він командував резервною бригадою 3-ї артилерійської дивізії. Прийшов у бригаду зовсім молодим, новоспеченим штабс-капітаном, разом пройшли багатьма воєнними дорогами, і проводжали його, вже командира бригади, із щирим жалем.

Бригада перебувала на Україні. Там, на Київщині, бравий бойовий офіцер полонив серце доньки богуславського судді Соломонії Березовської, і батькові її Вікентію, щирому католику, нічого іншого не лишалося, як благословити дочку на шлюб із православним Гаврилом Левитським. У наддніпрянських краях народилося в них дві доньки: Катерина (двадцятидвохлітня на час приїзду до фортеці) і п'ятнадцятилітня Дарина. Приїхали усі разом. Катерина була вже на віддаанні, і це не могло не турбувати батьків.

«...Завжди атестувався достойним...», «...нарікань не мав...» — так записано у формулярі, документі офіційному.

Думка високого начальства про Левитського-полковника, а згодом генерала, змінилася вже в Орській, у сорок восьмому. Змінилася несподівано й різко, з наслідками фатальними.

5.

На моє тверде переконання, що грунтується на вивченні не лише формулярного списку, а й усієї справи про Левитського, Михайло Лазаревський у своїх спогадах переплутав лише прізвище коменданта, але не погрішив проти достовірності фактів. Це означає, що все, про що він писав, стосується не до Ісаєва, а до Левитського.

Якщо характеристику («старий і доволі добрий») можна прикласти і до одного, і до другого, то саме лише «тоді» («комендантом був тоді...») незаперечно переносить її на Левитського, коменданта справжнього, а не відставного.

Фішер не міг бути учителем дітей Ісаєва (зовсім дорослий і давно титулований, його син жив з усім своїм сімейством в Оренбурзі), зате цілком міг мати своїми ученицями дочок Левитського.

Ісаєв, як людина без службового становища, не мав ніяких можливостей дати Шевченкові дозвіл на проживання в найманій квартирі — на командира батальйону міг вплинути лише воїнський начальник, а ним був не хто інший, як Левитський.

«Досить пристойним» життя Шевченка могло бути за співчутливого до нього ставлення коменданта Левитського, а не Ісаєва. І помер Ісаєв не 1847-го, а 1849 року, переживши Левитського майже на рік,— того не стало влітку сорок восьмого.

Спогади М. М. Лазаревського, таким чином, потребують поправок суттєвих.

6.

І за посадою, і за званням комендант був у фортеці головною особою. Жодне переміщення — чи офіцерів, чи рядових — не минало начальника гарнізону. Тож йому одразу стало відомо про доставку в його володіння нового нижчого чину — Шевченка.

Факт виявився помітним ще й тому, що прибулий до Орської фортеці був українським поетом, котрого присудили до солдатчини «за написання підбурливих віршів» дзвінкою мовою народу, серед якого він жив і служив протягом багатьох років. Росіянин за походженням, він почувався своїм на землі Малоросії, тим більше що там народилася його сім'я, з'явилися на світ діти, найдорожчі йому люди.

(Шевченко, між іншим, бував і в Богуславі. Їздив туди на базар — ще в дитинстві, коли наймитував у попа Кошиця, навідувався і в 1845-му. Потім згадає він це містечко в «Прогулке с удовольствием и не без морали». Запам'ятав, отже...»)

Констатуючи факт відправлення поета до Орської фортеці, Михайло Матвійович Лазаревський «механіку» знайомства коменданта і рядового описав так: «В Орській фортеці Шевченко невдовзі познайомився із засланими туди поляками, і один з них, Фішер, учитель дітей Ісаєва (читай: Левитського. — Л. Б.), спізнався ближче за інших із Шевченком. Через нього Шевченко був прийнятий у домі Ісаєва (Левитського. — Л. Б.) і дістав дозвіл жити у найманій квартирі».

Схема знайомства видається спрощеною. Михайло Матвійович служив тоді у Троїцьку, отже, за сотні верст від Орської,— в бік Сибіру. Дізнався про все трохи пізніше, коли випала нагода заїхати туди на кілька днів. (Сам пише: «Через місяць після приїзду Шевченка...» — отже, наприкінці липня).

«Невдовзі познайомився з ...поляками...» Сумніву це не викликає. У фортеці перебували Іполит Завадський і Станіслав Круликевич. Можна згадати ще не названого біографами Северина Буковського — учасника повстання 1830—1831 років. Не обійти й Оттона Фішера, котрий фігурує у спогадах про Шевченка.

Фішер був уродженцем Калиша (народився 1818 року), служив писарем у мирового судді рідного містечка. В 1846 році його арештували «за прийняття у себе підозрілої людини, сприяння їй до втечі та інші вчинки, виявлені слідчою комісією, утвореною над зловмисниками у справі про політичні злочини в царстві Польському». Тоді ж Оттона послали служити в Орську фортецю, і він опинився тут.

Так, Фішер був католик, як і Соломонія Левитська-Березовська, дружина коменданта.

Звичайно, Катерині, і надто Дарині, учитель був потрібний — скажімо, з французької чи іншого якого предмета.

Слово за тільки-но прибулого замовити Оттон міг, ввести в дім («через нього... був прийнятий») ні. Запобігати ласки, протекції поет-солдат не прагнув, інакше не відмовився б, скажімо, від «перспективного» лазарету в Оренбурзі.

Вважаю й наполягаю: все відбулося інакше. Уважливе ставлення до Шевченка Левитському підказала його добра душа. А ще людська доброзичливість. І почуття... земляцтва, чи що. І дещо більше — те, що з'ясується далі.

7.

«Вельмишановний добродію NN!

(Так починався лист, надісланий 21 березня 1848 року — місяця й року революцій в Європі. — Л. Б.)

Дозвольте нещасній матері нещасного потерпілого сина звернутися до Вас з проханням полегшити долю нашу, наскільки людинолюбство і благородні почуття це дозволяють. Син наш Аполлон Гофмейстер засланий до фортеці Орськ на фортечні роботи, не знаю, чи прибув уже до Вас, а коли ні, то, очевидно, скоро прибуде. Не відмовте в проханні бідним батькам, дозвольте йому повідомити нас про своє здоров'я. Кілька слів його рукою дало б нам велику полегшу в нашому тяжкому горі. Посилаю для нього 15 крб. сріблом. Дозвольте йому їх використати для власних вигод хоча б незначною мірою, до яких звик, тим більше що, провівши два роки в ув'язненні, раптом висланий на невигідну і в тяжкий час таку дальню дорогу, міг сильно підірвати здоров'я.

Сподіваюсь на милосердя боже, воно вселяє добрим людям спочуття до нещасних: ви дасте нам відповідь і скажете слова втіхи, такі потрібні для підтримання сил виснажених довгим бідуванням нещасних батьків...

Марія Гофмейстер».

Лист з Брест-Литовська Гродненської губернії був адресований безіменному для відправників комендантові Орської фортеці.

Одержали його тут у двадцятих числах квітня.

Тоді ж Левитський надіслав відповідь. Не формальну, не бездушну — сповнену людського співчуття.

Її у справі немає. Але про неї тут багато. Лист зазнав нежданої-негаданої перлюстрації і став мало не головним звинуваченням проти коменданта.

Донос з'явився дуже скоро — коли не в квітні, то принаймні на початку травня.

Левитський — Обручову

«Вельмишановний добродію Володимире Опанасовичу!

За дорученням вашого високопревосходительства пан генерал-майор Фрейман сповістив мене, що государ імператор зволив наказати судити мене за те, що я звільнив од фортечних робіт злочинця Гофмейстера, на що я найпоштивіше маю честь доповісти, що по доставленні Гофмейстера до фортеці Орськ він був такий слабий, що я на якийсь час звільнив його від фортечних робіт, а невзабарі отримав листа від його матері, з якого копію при сьому маю честь подати; і співчуваючи матері, і сам як батько сімейства відчув жалість, і щоб полегшити її страждання, написав їй листа, в якому зазначив, що син її буде звільнений від фортечних робіт, і цим також хотів заспокоїти страждену матір, без жодного наміру виконати цю обіцянку, додавши, аби покладались на волю всемогутнього Бога та на милосердя нашого монарха. А через те що Гофмейстер не міг швидко повністю одужати і ще більше знесилів, то був відправлений у лазарет Оренбурзького лінійного батальйону № 5 і там утримувався в арештантській палаті за суворим караулом і разом із хворими киргизами; (потім) просив, щоб його виписали, і, не здобувшись ще цілковито на силі, був відправлений на роботи, а тепер після одужання ходить з усіма на фортечні роботи. Ось моя сповідь і весь мій злочин, що стався від доброти мого серця.

Тепер, звертаючись до вашого превосходительства як до особи вельми довіреної государя імператора, покладаю всю мою надію на близькість душі й доброту Вашого серця захистити батька сімейства, що прослужив в офіцерському званні 50 років; за весь час моєї служби виконував волю свого монарха точно і не припускався жодного порушення з обов'язку служби і ніяк не чекав долі, що спостигла мене. Будьте такі ласкаві — захистіть мене перед лицем найяснішого монарха, і одне Ваше слово, сказане на мою користь, може порятувати мене від нещастя. Пробуваю до Вас зі щирою моєю повагою та безмежною відданістю.

Вашого високопревосходительства, милостивого государя покірний слуга.

Гаврило Левитський.

Червень 13 дня 1848 р.

Фортеця Орська».

Гіркий, запобігливий лист людини, яку спостигло горе... Ніякої провини за собою він, старий солдат, не відчуває. Нічого поганого він не зробив, а за доброту душі хіба судять? Так між рядків і читається: його обмовили, звели наклеп. У листі жодного лиску, жодного намагання до красивості стилю, немає за ним чернетки, все тут просто, як простий він сам. Сповідь проникливо-щира, «захистіть» звучить як мольба. Не раз був поранений, але в боях, на полях Росії та Європи. Після тих ран поправлявся, воював знову. Рана, завдана в Орській сорок восьмого, здавалась (і виявилась) смертельною.

Обручов — військовому міністрові

«Зробивши всепідданіше донесення про смерть відданого до військового суду генерал-майора Левитського, котрий служив в артилерії, що приключилася йому 18 числа цього місяця внаслідок нервової гарячки... маю честь додати, що генерал Левитський згідно з височайшим повелінням, оголошеним у Вашому наказі 26 травня сього року за № 410, був відданий під військовий суд за протизаконну поблажливість до засланих арештантів і навіть злісних державних злочинців, свідченням чого, як сказано у згаданому наказі за № 410, є явне послаблення його до засланого на каторжну роботу в Орську фортецю Аполлона Гофмейстера, котрий не використовувався ні на яких роботах.

Маючи намір учинити військовий суд над генерал-майором Левитським у м. Оренбурзі під головуванням командира 1-ї бригади 23-ї піхотної дивізії генерал-майора Федяєва, я 18 числа червня місяця наказав генералові Левитському: здавши посаду коменданта, котру він обіймав, плац-майору Орської фортеці, прибути в Оренбург, а створеній над ним комісії військового суду доповісти мені, чи задоволений підсудний обраними суддями, для одержання височайшого затвердження на цих посадах дібраних до них осіб...»

Губернаторське розпорядження комендант, що впав у немилість, виконав. Але, виїхавши з Орської хворим і розбитим, в Оренбурзі він не поправився, а, навпаки, захворів ще дужче. Хвороби нанизувались

одна на одну. Корпусний штаб-лікар потвердив, що його пацієнт хворий на жовчну гарячку, запалення печінки та інші небезпечні недуги.

Суд не відбувся — підсудний помер.

«Генерал-майор Левитський перебував на службі з 1798 року, впродовж 50-ти років ніс її бездоганно і особливо некорисливо, явним доказом чого є те, що за скромного життя після його смерті сімейство — дружина і двоє дочок — залишились не тільки без статків, а й без будь-яких засобів до існування, і для здійснення погребального обряду я змушений був видати деяку допомогу із коштів, що були в моєму розпорядженні.

Доводячи все вищесказане на особливий розсуд вашого сіятельства і беручи до уваги п'ятдесятирічну бездоганну службу генерал-майора Левитського, а також теперішнє нужденне становище його сім'ї, я дозволяю собі найпокірніше просити подання Вашого у наймилостивішого государя імператора про призначення дружині й дітям Левитського одноразової допомоги, потрібної їм для від'їзду звідси до С.-Петербурга, і ...надання пенсії за кількістю років чесної служби...»

Підпис: генерал від інфантерії Обручов.
Дата: 24 серпня 1848 року.
Вихідний № 1594.

Рішення було досить швидке:

«На видачу сім'ї генерал-майора Левитського допомоги на проїзд її з Оренбурга до С.-Петербурга височайшого дозволу не одержано...»

Пенсію вдові та донькам призначили в установленому порядку. Однак від бідності вона аж ніяк не рятувала, сім'я залишалась у тяжкому становищі. Тепер вона вже зверталася з проханнями про допомогу не для виїзду, а задля «щоденного прожиття».

Прохань так само не чули: «Щодо одноразової допомоги звертатися до государя імператора не визнали за можливе...»

Прощення не було і по смерті.

8.

Так скінчилося життя Гаврила Гавриловича Левитського, коменданта Орської фортеці. Кінчалося вже за хронологічними рамками проживання й служби тут Тараса Шевченка. Головні події відбулися тоді, коли він був у поході на Аральське море, а потім і на самому Аралі.

Та чи головні? Можливо, головними були не вони?

Вернімося трохи назад — до березня чи початку квітня, коли до фортеці привезли Гофмейстера.

В «Алфавітному списку нижчих чинів, відданих за політичні злочини на військову службу і в арештантські роти», документі 1856 року, було три головних запитання і три головних повідомлення.

— Ім'я, прізвище і в якому званні вчинено злочин?

— Гофмейстер Аполлон Павлов (з дворян Гродненської губернії).

— Який злочин?

— За прийняття у своєму домі закордонного емісара Рьора та участь 1846 року в зловмисних діях його до проведення в Литві бунту був відданий до військового суду.

— Якого зазнав покарання?

— За конфірмацією генерал-фельдмаршала князя Варшавського від 21 генваря 1848 року Гофмейстер позбавлений усіх громадянських прав з переламанням над його головою через ката шпаги і засланий на каторжну роботу до Орської фортеці.

З сорок шостого року були Станіслав Круликевич, Іполит Завадський, Оттон Фішер — орські знайомі Шевченка. Їх «конфірмував» той-таки «князь Варшавський» — намісник царства Польського генерал-фельдмаршал Паскевич. Вироки його відзначалися «розмаїттям»: кому шпіцрутени і батальйони, кому позбавлення звання й арештантські роти, кому тюремні замки та каторжні роботи...

Із сорок шостого вели свій невільничий родовід Броніслав Залеський та Людвіг Турно, з якими Тарас Григорович ще мав познайомитись і подружитись. Броніслав через руки Паскевича пройшов того самого дня і у тій самій справі, що й Гофмейстер,— 21 січня 1848 року за підготовку в «Литві бунту». Аполлон (точніше — Аполлінарій) Гофмейстер народився 1825 року в Брест-Литовську в сім'ї офіцера російської армії (на час арешту сина батько вже мав чин підполковника). Навчався дворянський син у Варшавській гімназії, а потім у Берлінському університеті. Але університету не скінчив — захопила діяльність громадська, політична. Вступивши до конспіративного студентського гуртка, він зарекомендував себе як людина діла, прихильник не промов, а дії. Його оцінив емісар Ян Рьор і направив у Литву — для підготовки повстання проти сваволі російського уряду. Тут його і схопили...

Два роки просидів він у тюрмі. І ще сім років мав відбути в арештантських ротах Орської та Оренбурга. Не вгамували Аполлона, однак, і вони. Повернувшись в рідні місця за амністією (1857), він невдовзі знову став до боротьби. Під час польського національно-визвольного повстання 1863 року повстанці поставлять його на пост брест-литовського губернського громадського начальника. Повстання зазнає поразки, і це знову приведе його в тюремні катівні, а звідти в Сибір. З Тобольська Гофмейстер повернеться лише 1873 року. Оселиться в Кракові, виявить себе як літератор-публіцист і ...помре в злиднях. Це станеться в 1890 році, коли йому сповниться шістдесят п'ять.

Нині ж, весною 1848-го, Апполону минав всього-на-всього двадцять третій рік. Він був молодий і гарячий, але, як чесно свідчить Левитський, після всього пережитого «не міг швидко повністю одужати і ще більше знесилів».

Чи виключає це знайомство з ним Шевченка в Орській?

Про те, що вони були знайомі, свідчить сам... Гофмейстер. У листі до А. Гіллера від 25 квітня 1882 року, через багато років по тому, з'явились такі його рядки: «Пропонували мені не раз писати спогади. Цікавими вони могли бути лише в тій частині, що стосувалася до мого перебування в Орську, Оренбурзі й Тобольську. З орських арештантських рот — характеристика правителів Миколи I; з Оренбурга — Зигмунт Сераковський, Броніслав Залеський, Шевченко, весь дух та устрій братської громади дали б чимало матеріалу для моїх писань».

Орськ звів їх ненадовго, зате Оренбург 1849—1850 років вигнанців здружив — звідси, очевидно, і віднесення Шевченка до сторінок **оренбурзьких.**

Проте до Оренбурга була пам'ятна обом Орська. Її вони не забували. І напевне пам'ятали Левитського, який у їхніх долях був не чужим.

9.

Левитському ставили за провину не лише Гофмейстера.

«...був відданий під військовий суд за протизаконну поблажливість **до засланих арештантів** і навіть злісних **державних злочинців...»**

Зверніть увагу: і там, і там у **множині.** Гофмейстер лише приклад на підтвердження «свідченням чого...»

Доносу у справі нема. До слідства і суду звинувачений не дожив. Що ще йому закинули б, готуючи покарання, ми не знаємо.

Але, гадаємо, пригадали б комендантові і Шевченка.

Даний йому дозвіл жити не в казармі, а в найманій квартирі... Звільнення на якийсь час від занять на плацу... Дозвіл відвідувати знайомих і тим більше зустрічі в комендантському сімействі... Знову ж таки листування... одержання фарб, пензлів, паперу... довгі розмови з приїжджими чиновниками та офіцерами...

«...за протизаконну поблажливість...»

Левитський був добрий і справедливий. «Чоловік старий і доволі добрий» — так у М. М. Лазаревського. За давністю літ він, мемуарист, забув прізвище: мав на увазі коменданта Левитського, а назвав Ісаєва, тоді вже колишнього.

Істина відновлюється тільки тепер.

І тільки тепер, вже знаючи, що сталося з Гаврилом Гавриловичем Левитським, особливо гостро розумієш, чим ризикував він, намагаючись хоч якоюсь мірою полегшити Шевченкову долю.

В 1850 році, після арешту Шевченка в Оренбурзі та слідства над ним на гауптвахті Орської фортеці, за всі попусти спитають з майора Мєшкова. **Суворої догани,** оголошеної командиром корпусу, видасться недостатньо. Через рік йому накажуть здати батальйон, а в листопаді 1851-го буде складена ще й така доповідна «у військово-судній частині»:

«...За проведенням ... дослідженням визнаний винним командуючий Оренбурзьким лінійним батальйоном № 5 майор Мєшков за припущення недозволених послаблень щодо злочинця Шевченка, котрий, користаючи з цього, писав і малював, порушуючи височайше повеління, яким заборонялося це робити, і, крім того, не повідомив у батальйон № 4 про височайшу конфірмацію, що надійшла на нього, при командируванні його в Аральське укріплення.

Пан корпусний командир згідно з доповідною його високопревосходительству про викладене наказав: взяті підполковником Чигирем на проїзд до фортеці Орської і назад для проведення з цього приводу дослідження прогонні гроші в кількості 23 крб. 67 коп. сріблом, з узаконеними процентами, стягнути з майора Мєшкова і поповнити комісаріатську суму».

Гроші стягнули повністю, що й було підтверджено документом, датованим 29 грудня 1851 року.

...Та стягнення від стягнення різниться. Левитський за свою «протизаконну поблажливість» заплатив **життям.**

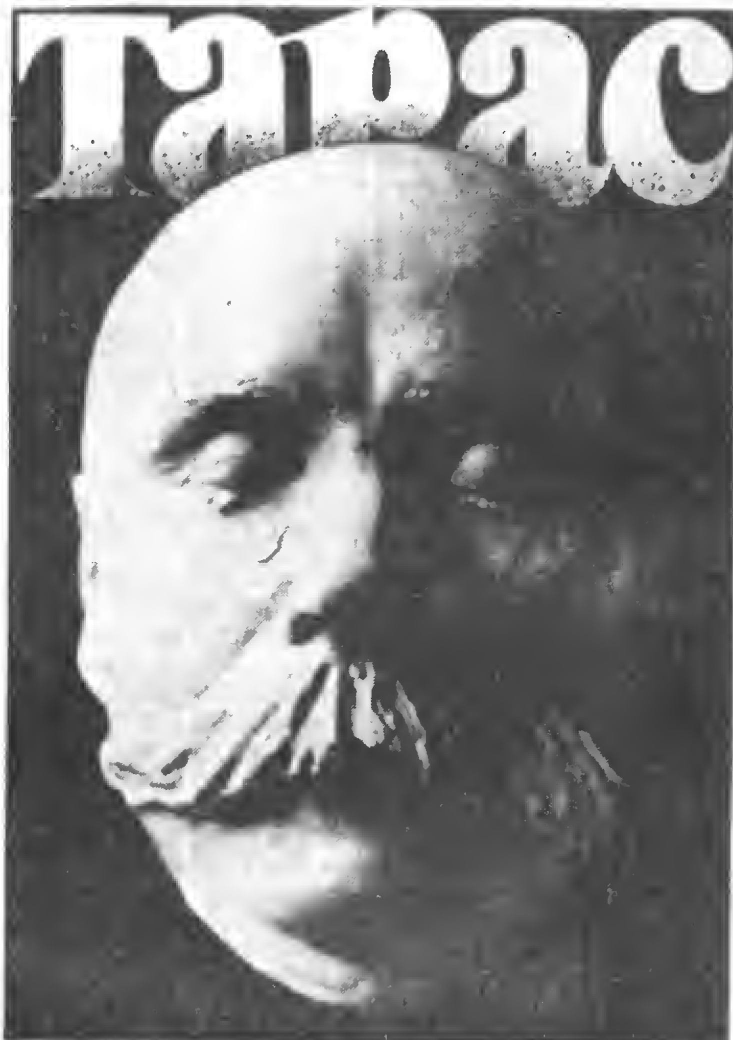

В. Єрко. Плакат

ФЕДІР ПОГРЕБЕННИК

БЕЗ ЦЕНЗУРНИХ КУПЮР

Пам'яті синів Стефаника —
Семена, Кирила, Юрка —
присвячує автор.

Стефаник лишив нам автобіографічну новелу «Серце» — свій біль, свою муку, свою надію. У часи, коли зазнавали репресій не лише люди, а й літературні твори, тяжко постраждало і Стефаникове «Серце»: у так званому «повному» зібранні творів письменника у трьох томах з численними купюрами вийняли не тільки його листи, зроблено велику вибоїну і в згаданій новелі. Вціліла тільки перша її частина, друга не змогла пройти тодішню цензуру. Ще й досі за інерцією окремі новели письменника друкуються з купюрами. Доки будемо миритися з цим?!

Стефаникове «Серце» — не лише художньо-автобіографічний двосторінковий документ, присвячений рідним і друзям письменника. Це лаконічний, сконденсований громадсько-публіцистичний твір, в якому автор висловлює своє ставлення до багатьох сучасних йому подій, дає оцінку цілому рядові історичних постатей. Деякі з тих оцінок сьогодні потребують розшифрування, певних пояснень. Тому спробуємо озвучити, розкрити повніше стефаніківський емоційно-образний, а в окремих моментах дуже особистісний текст, спираючись на дві відмінні редакції новели та на його епістолярну й публіцистичну спадщину, а також на спогади про письменника.

Отже, Стефаникове «Серце» — рядок за рядком — у супроводі коментарів і документальних фотографій.

I

Моя матір Оксана казали мені: «Хіба я покритка, а ти байстрюк, що тікаєш від мене». І я вернувся до неї.

До нас не дійшов її документальний образ — фотографії матері Оксани нема. Але пізнаємо її духовний портрет — насамперед у листах письменника, у новелах «Вечірня година», «Нитка», «Басараби». З трудового селянського кореня, ніжна серцем і душею, вона однаково любила своїх і чужих дітей. Пістувала малого Василька, споряджала його, коли йшов у поле з сільськими хлопцями пасти вівці чи з батьком у поле орати, побивалася, коли батько віз його до Снятина на науку, а потім до коломийської гімназії. Тішилася, коли приїздив на різдвяні та великодні свята, цілував мамину натруджену руку.

Гладила його по русявій голівці, благословила на добру долю. Це ж її син першим із села пішов у далекий світ вчитися, здобувати науку, щоб бути корисним людям, стати лікарем.

Пишалася ним, студентом медицини: заходив до сільських хат, давав поради хворим, лікував словом.

Читав їй свої новели — вона плакала над ними з радості, впізнавала себе, своїх дітей у них.

Коли захворіла, марила ним, чекала на нього, як на спасителя.

Летів до неї, відганяв своєю любов'ю смерть і знову мусив їхати, щоби знову повертатися.

Їй здавалося, що син тікає від неї... А він завжди був з нею, завжди пам'ятав про неї, відчував себе органічною часткою того роду, того стану, з якого вона вийшла, до якого він належав... Він назавжди вернувся до неї: коли померла, тяжко переживши це горе, прийшов у рідне село, оселився в ньому, щоб знайти вічний спочинок на старому русівському кладовищі, біля могили матері...

Весною, в пору квітування, цвіт з маминих вишень покриває білою габою могилу її сина... Тож хай цей зібраний з окремих розшуканих мною рисочок портрет хоч умовно відтворить її образ.

Мій батько Семен колисав мене на руках вже великим хлопцем цілу ніч, а рано молотив. — Сильним був.

У його характері поєдналися протилежності — господарність, працьовитість, селянська безпосередність — і прагнення розбагатіти, всіх взяти в міцні руки: і своїх хатніх, які світу божого не бачили від роботи, і наймитів, які весною орали, літом жали, осінню збирали врожай, зимою молотили — день у день.

Сам не знав просвітку й іншим його не давав. Замолоду торгував худобою. Купував її в Молдавії, спроваджував до Відня. Доробився немалого господарства, прикупив

Батько В. Стефаника

землі, розбудувався. Майно не розтринькував, по корчмах його не процвиндрював.

Дбав не лише про своє добро, а й про русівську громаду. Підтримував просвітньо-економічний рух, радий був, що син його вчився на «дохторя», обстоює селянську правду.

Нелегко складалися взаємини сина з батьком. Василь жалів наймитів, крадькома підгодовував їх — виносив хліб і сало. Обороняв матір, коли батько, одержимий жадобою збільшувати господарство, пригноблював її вічними роботами. Збунтувався, коли той, поховавши дружину, готувався ввести до хати нову, молодшу від себе.

З прикрістю в серці писав у травні 1900 р. Йосипу Теодоровичу до Русова: «Прошу заявити мойому батькові, що на його одружения дозволу не даю і ніколи не погоджуся. Коли ожениться, то я його не буду бачити, хіба аж на катафалку».

Страшні слова, може, не в усьому й справедливі: велике господарство, хата, діти потребували роботящих жіночих рук. Зрештою, лють на батька минула. Змирився з його женячкою, але хату обминав, жив у знайомих, то в Стецеві, то в Трійці, то у Львові. Батько мав жаль і до сина: той відбився від медицини, став літератором, жив принагідними заробітками, не мав сталої посади. Зрештою, змирився з тим, що син не закінчив медицини, наділив його добрим шматом землі: господарюй, коли не лікарюєш... Земля потребувала молодих рук, радів, що Стефаник одружився, побудував хату, став газдою, не перестаючи бути в душі великим письменником.

Коли почув близьку смерть, зробив старий Стефаник заповіт-тестамент, справедливо розпорядився своїм майном, не скривдивши й сина Василя, заповівши йому частину поля в Русові та в сусідніх Красноставцях. При цьому пригадав, що на його навчання витратив «около дванадцять тисяч (12000) корон, чого інші мої діти були позбавлені... А зверх того... Моєму синові Василеві Стефаникові дав я на власність по укінченні студіїв на розпочаття господарства сім (7) моргів поля в Русові».

Час гоїв рани. Розпочата новела «Багатир», що дійшла до нас у багатьох варіантах, залишилася незакінченою. Тяжко було писати гірку правду про батька, риси якого ясно просвічувалися в образі багатиря, який чортові душу продав, людей замучує роботою, доводить до гіркої розпуки й тяжкого виснаження дружину. «Таку молоденьку мене взяв-єсь, пишна пава. Робім, жінко, жеби-м мали маєток, робім... Ти до опівночі сидиш надворі, ти й робиш, а я в хаті також роблю... Вечеряємо в опівночі й йдемо спати на дві години». Страшні, болючі слова кидає дружина-страдниця своєму чоловікові, засліпленому маєтками... Як можна було публікувати такі моральні звинувачення проти батька? І чи ж в усьому вони були справедливі?

Зрештою, Стефаник виносить на люди інші судження — рядок у новелі «Серце» засвідчує велику працездатність батька, любов до сина. Що то не просто слова, підтверджує новела «Вона — земля», де є такі повчальні слова: «Присвячую пам'яті мойого батька».

Батько є батько...

Недарма у робочій кімнаті письменника висить великий фотопортрет Семена Стефаника — у старосвітському кожусі, з твердими, як залізо, мужицькими руками...

З цього генетичного кореня, від лагідної матері і суворого батька, він узяв багато доброго, перетопив його у горнилі своєї душі, зогрів теплом свого серця, перелив у свої твори.

Сестра Марія у «Вечірній годині».

«Болю правдивого, сердечного багато є не в словах, а за ними, геть далеко за ними»,— каже Стефаник, маючи на увазі свої мемуарні згадки і про матір, і про сестру Марію, яких він так щиро любив.

Вона була товаришкою-посестрою його дитячого світу. Пасла з ним вівці у полі, вишивала собі і йому сорочки. Писала писанки, разом з мамою кидала барвисте лушпиння у потічок, щоб сповістило рахманам: настав Великдень. Рано померла, ще дівчинкою. Перед смертю думала про свого улюбленого братчика, чекала на нього. «Як умирала, та дуже за тобов питала. А ми її все казали: над'їде, над'їде. Але як таки прийшла смерть, то вона заплакала за тобов і казала: ой, Боже, кілько ми разом вівці пасли, а він тепер у світах, а я на могилу йду» (з листа до В. Морачевського, січень, 1898).

У зимовій сценці «Санчата», написаній 1897-го, через п'ять років по смерті Марії, Стефаник з любов'ю змалював її образ.

Марія — одна з найболючіших ран Стефаникового серця.

Сестра Параска — мій безмежний жаль.

Віддалася на друге село. Тяжко бідувала. Опікувався нею, допомагав чим міг. «Дорога товаришко! — писав у березні 1900 р. Ользі Гаморак. — Сам не знаю, чим дякувати буду за то, що-сьте нашу Параску відвідали, мені так мило, що вона є і що її незле поводиться, якось мені відрадніше, що є вона подібна до мати. Стократ Вам дякую за тоті відвідини...» Коли захворіла, їздив з нею під Львів,

у Любінь Великий, на лікування, підтримував надію на одужання, хоч знав — рятунку нема. «Вона тужить за дітьми, але має надію на виздоровлення... Жаль мені її, що все її ошукує — і я, і купелі, і надії. Та се тримайте в тайні...» — писав тій же Ользі Гаморак 1902 року.

Згасла ще молодою, залишивши у серці Стефаника глибокий, безмежний жаль...

Брат Володимир з очима ангела.

Вдивіться в те лагідне обличчя, в ті ласкаві, привітні очі. У них світиться сама доброта. Молодший від Василя. Неспокійний у дитячі роки. Підріс, злагіднів. Батько хотів його віддати до коломийської гімназії. Мати не дала. Потребувала допомоги, боялася, що втратить ще одного сина. Неписьменна мати Оксана диктувала йому — і які поетичні! — листи до Василя, коли той навчався у Кракові. «Ой біда чайці-небозі, що вивела діток при битій дорозі: там чумаки йшли, чаєнят найшли, чаєчку зігнали, чаєнят забрали. Таке моє з вами, діти, як тої чайки з чаєнятами». «Таке диктанто написав брат від мати»,— сповіщає В. Стефаник Морачевському 2 квітня 1896 р., маючи на увазі саме Володимира, домашнього писаря в сім'ї Стефаників, опори в господарстві. Одружився, мав діти, був добрим батьком і господарем. Помер 1919 р. від висипного тифу. Ще одна рана довго ятріла в серці Стефаника, який набагато пережив свого молодшого брата...

Брат Юрко добрий у своїх блудах.

По-старосвітськи підстрижене волосся. Селянський, русівського крою кожух. Уся його постава промовляє: я селянин... З діда-прадіда. Пройшов військову службу, служив «в уланах» — кавалерії. Мати боялася, щоб не впав з коня, не розбився — хоч замолоду любив коней, їздив верхи. Одружився, допомагав людям. «Любило його ціле село за щире і добре серце, помер 1927 року»,— згадує у своїх спогадах його син К. Стефаник.

Був добрим навіть у своїх «блудах» — помилках. Яких саме? Стефаник не називає їх з великої любові до брата.

Перед нами пройшов мужицький рід Стефаника: придавлений вічними роботами батько, який, попри всю свою суворість, багато зробив для того, щоб його син вийшов у люди; страдниця-мати, від якої він пішов у світ «у біленькій сорочці, сам білий» і до якої завжди вертався з серцем сповненим любові; брати і сестри, які вийшли із селянського світу, в ньому й згасли, залишивши у душі письменника глибокий жаль... Це штриховий портрет роду, що його уславив Стефаник своїм мистецьким словом.

А далі йде у новелі «Серце» його літературне й приятельське оточення-середовище.

Кирило Гаморак, приятель, старший від мене на сорок років, сказав: «Не пиши так, бо вмреш».

Був священиком і культурним діячем, служив Богові — і громаді, проповідував з амвона — і виступав у віденському парламенті. Як священик, вчив смирення, як громадський діяч, їздив зі скаргами-вимогами до Відня... Молодий студент коломийської гімназії, В. Стефаник брав участь у виборчих агітаціях на користь К. Гаморака: 1889 р. разом із селянами йшов походом покутськими селами, співаючи до кроку виборчу пісню:

Ой на горі воробчики,
Гей, йдуть в місто виборчики.
. . . .
Один каже, берім гойса,
Гей, най жиє посол Мойса;
Другий каже, ти, дураку,
Голосуй за Гамораком,
Бо як будеш за Кирилом,
То не будеш з свинським рилом...

Хата Кирила Гаморака в Стецеві, де гостювали і Франко, і Павлик, стала рідною для Стефаника: тут його всі любили, поважали, тут він відпочивав душею, тут приходило до нього поетичне натхнення. В цій хаті він знайшов особисте щастя — дочка Кирила Ольга, яка серцем хилилася до народу, вболівала над його долею, стала дружиною письменника.

Кирило ціле життя прожив серед простих людей, духовний сан не заважав йому відчувати кривду народу, бачити соціальну нерівність, глибоко сприймати болі і страждання знедолених. Зокрема, він бачив, всім серцем переживав і таке соціальне лихо, як еміграція західноукраїнських селян за океан: був свідком того, як вони залишали рідні села на Покутті, тікали від голоду і холоду в далекі заморські краї. Все це дало підставу В. Стефаникові присвятити К. Гаморакові свою новелу «Камінний хрест». Посилаючи своєму приятелеві збірку новел, письменник у листі від 8 червня 1899 року сповіщав: «Над моєю сердечною роботою, над «Камінним хрестом», я умістив Ваше ім'я, аби-сте мали знак, що Вас шаную і люблю. За всі Ваші добродійства я не годен Вам дати більше. Прийміть маленьке за велике.

Серед таких мужиків, як Іван, Ви свій вік звікували...

Цілий наш народ лежить тепер у муках, як жінка, що дитину плодить. Треба ті страждання і судороги при рожденню нових форм життя і нових ідеалів витесати на камінних хрестах, бо ся наша теперішня доба є великою добою народин... Треба, аби довести до того, аби всіх наших гарних людей обсипали ті сльози і криваві крики народу, аби вони запалилися і горіли як жертвеник перед Богом...

Прийміть же мою робітку так прихильно, як мене все приймали-сьте».

І ще одне: К. Гаморак належав до кола тих близьких людей, які знали, яким страшним, самоспалюючим полум'ям горів Стефаник, пишучи свої мужицькі новели, розкриваючи шекспірівські за своєю силою переживань драми селянського життя. Саме тому з усіх інших моментів своїх духовних взаємин з К. Гамораком вніс у новелу «Серце» такі значущі слова, сповнені великої любові, щирого вболівання за долю письменника: «Не пиши так, бо вмреш». Хто знає, чи та кількарічна пауза, що настала після написання «Камінного хреста», не врятувала Стефаника від смерті...

Євгенія Калитовська — мій найвищий ідеал жінки.

Була дочкою К. Гаморака. Ніжною, щирою душею, високо інтелігентною, високоморальною — і нещасною в особистому житті. Стефаник глибоко відчув драму її життя:

Є. Калитовська

душа молодої жінки, чоловік якої обмежнв свій духовний світ церквою, свої інтереси — полюванням, прагнула внсокого, рвалася до прекрасного, а життя гнітнло її попівською плебанією, лише хатніми клопотамн...

Зналися замолоду, ще до її одруження. Він був прнятелем її чоловіка Василя, не раз гостював в їхній оселі над Прутом — в селі Трійця, де написав чимало своїх новел, серед ннх і «Новину» — однн з найстрашніших і найсильнішнх своїх творів.

Шукав тут, у Трійці, розради і захнсту від житейськнх клопотів, душевнних пережнвань. Своєю делікатністю Євгенія лікувала рани його серця, а власні поглнблювала... Несла свій хрест життя мужньо, ховала свої болі глибоко в серці, не могла, не мала права внявляти їх перед людьмн.

Стефаник, як лише міг, тамував почуття до Євгенії. Та вона всім єством відчувала їх, однак розділити не наважувалася, хоча знала, що завдає цим йому великого болю.

Багато сторінок їхніх приятельськнх взаємин розвіялнся, як кленові листкн, і вже ніхто їх не позбнрає. Втрачено більшість листів Євгенії до Стефаннка, що, очевидно, належали до найсердечнішнх, найщнрішнх, найдовірлнвіших. Про них дещо можна дізнатися з тих, що дійшлн до нас. «Від Вашого листу голова мені пукала, тільки там великого терпіння»,— пнше вона Стефаннкові 26 лютого 1899 р. Душевні муки його закарбувалися в автобіографічній поезії в прозі, надісланій на день народження Євгенії, жінці, яка була для нього ідеалом. З великого пережнвання, з глнбокого болю не раз народжувалнся значущі твори мистецтва. Стефаник залишив нам лірико-драматичну медитацію «Confiteor» — оповідь про свій жнттєвий шлях, про свої надії й розчарування, пов'язані з Євгенією.

«Confiteor» був призначений не для друку, а лише для неї. Євгенія усім серцем відчула те, що переживав Стефаник. 9 березня 1899 пнсала до нього: «Обдарували-сьте мене найкращим дарунком своєї власної зболілої душі! Прнймаю його зі співчуттям і вдячністю і горджусь ннм. Буде се найкраща і найдорожча пам'ятка моя, мила згадка, що мала-м то щастя — здибатн в своїм житті снмпатнчного і файного чоловіка. Не годна я Вам подякувати, всіх слів подяки замало. Чнтаючи його, мусила-м чутн смуток, бо ані одного промінчика щастя не видно... Якби я хотіла прниести Вам то щастя... Я твердо вірю, що щастя Вас не мннуло, воно конче прийде до Вас, вірю і бажаю Вам його з цілого серця».

Згодом вонн ще зустрічалися в Трійці. 29 березня того ж року вона сповіщала Стефаника: «Як Вн приїхали, дуже прикро вразило мене, що так страшно змарнілисьте...» Мине рік, поступово затнхатиме біль у серці Стефаника і Калитовської, але пнсьменник ще раз повернеться до свого твору в новнх двох редакціях під назвами «Моє слово» і «Дорога», з дозволу Євгенії опублікує їх. І лнше однн натяк, один ліричний акорд у новелі «Дорога» нагадуватнме про Євгенію.

«На свіжій ріллі під веселою дугою стояла його любов. Земля радувалася її білнмн слідамн.

Як безсила дитнна, простягнув до неї руки.

— Ходн!

— Не можу...»

Так, зустрівшнсь на перехресних дорогах життя, внявивши велнку делікатність у своїх взаєминах, не могли зійтися. Тількн листи Євгенії, згадки про В. Стефаника, його поезії в прозі доносять до нас відгомін глибоких почуттів їхніх сердець...

Дочці Євгенії — Євдокії (Дунечці) письменник прнсвятив новелу «Синя кннжечка», написану у Трійці над Прутом.

Іван Плешкан — поет, що заскоро вмер.

Був старшнм від Стефаннка, піклувався його освітою в гімназичні рокн. В «Автобіографії» письменник згадує: «Мені кілька місяців помагав учитися Іван Плешкан, старший гімназист з сусіднього села. Він дав мені чнтати Квітчнну «Марусю»; тієї «Марусі», крім перших кількох карток, я і дотепер не чнтав, хоча тоді дістав за непрочитання книжки доброго ляпаса».

Цей «ляпас» не завадив бутн їм щирими друзями. Рядок з новелн засвідчує жаль з приводу передчасної смерті молодого пнсьменннка, під священицькою рясою якого билося живе, гаряче серце. Внходець із села Карлів на Снятинщині, І. Плешкан чуйно ставився до трудового люду, симпатизував йому. Десь у 80-і роки він написав низку патріотнчних віршів, один з яких став народною піснею («Раз-два вперед, хлопці, мн мандрівники...» Вірш завершується такимн рядками:

Русе-Україно, сліз не пролнвай,
Ми за тебе згинем,
Засвітає край!

Дружнна Плешкана Олена — сестра Ольги та Євгенії Данилович — оточувала Стефаннка щирнм піклуванням, коли він гостював у їхній оселі в селі Чортівці (тепер Назаренкове) Городенківського повіту на Снятинщині. Тут йому добре пнсалося: «А я пншу тепер. Часом то кров'ю ряди веду вперед і вперед, часом безкровннмн вже губамн лиш шепчу і не веду далі рядів.

А часом то з-під землі вибухають співн якісь нелюдські і затисненнх долонь мільйони або якась дуже сумна пісня».

Оселившнсь недалеко від Плешканів у занедбаному панському дворі, у садибі, що

«пашить каменем», «людей давно не бачила», писав про мужицьку кривду, про глибокий духовний світ селянина-хлібороба. Коли нерви напружувалися до краю, знаходив розраду і відпочинок у Плешканів, з якими жив у великій приязні. «Ти поїхав — і лишив за собою безмежну пустку і порожню самоту коло нас... Де лише звернешся — нема того, що було... Тебе нема, Василю! Ходимо до парку, дерева махають галуззям: нема Стефаника... Та бо ти знай, Васильку: ти був для нас оживляючим духом...» — писав І. Плешкан до свого приятеля 21 вересня 1900 р.

Передчасна смерть Івана Плешкана накладала ще один шрам на Стефаникове серце.

Іван Франко поставив мене малим наслідником своїм.

Задумаймося над цим визначенням! Стефаник не вдається до гучних епітетів, згадуючи І. Франка, хоч у художніх творах, статтях, листах неодноразово ставить його високо, наголошує на його історичній ролі в житті українського народу. Себе ж скромно називає малим наслідником Франка, тобто спадкоємцем, продовжувачем тих традицій, які заклав у літературі син нагуєвицького коваля — видатний письменник світового значення. Навіть на «малого наслідника» лягала велика відповідальність і велика місія — бути носієм тих традицій, які утверджував великий майстер. А насправді ж вони обидва були великими митцями! Про це насамперед свідчить сам Франко.

...Вони вперше зустрілися в Нагуєвичах, куди одного дня завітав студент дрогобицької гімназії В. Стефаник із своїм товаришем І. Кобилецьким. Франко ловив у потоці рибу. Прийняв їх радо, запросив до батьківської хати в гості. «...По вечері він бавив діти і робив коректуру своєї збірки оповідань «В поті чола». Так я перший раз видів і зазнайомився з Іваном Франком, з яким удержував ціле життя найдружніші взаємини і якого, може, єдиного з українських великих письменників найбільше любив»,— скаже згодом Стефаник в «Автобіографії» (1926).

Тоді вже він знав твори Франка, наслухався багато розповідей дрогобичан про нього, про те, «що такої великої голови в цілій Австрії нема, що він міг би вже давно бути міністром, якби не соціалізм, якому він пішов на службу».

Коли вже був у Кракові, виступав на захист І. Франка перед закидами польсько-шляхетських кіл, котрі звинувачували поета в нелюбові до поляків. Саме тоді, 1897 р., з'явилася стаття І. Франка «Поет зради», навколо якої виникла велика полеміка. В ній Стефаник взяв активну участь. Він прагнув пояснити польській прогресивній молоді ті причини, що зумовили статтю Франка,— соціальне безправ'я, економічна нужда народу, національний гніт, до яких докладала руки і польська шляхта. «А хто ліпше вгадає, як Франко, а хто глибше відчує, як Франко, те, що тепер у нашім мужицтві горить або його точить?» — сповіщав Стефаник Франка про зміст своєї промови на студентському вічі в Кракові.

Згодом, вже будучи відомим письменником і громадським діячем, Стефаник приїздив до Дрогобича, щоби взяти участь у вшануванні Франка, виступив з пристрасним словом про нього перед великою громадою земляків письменника.

І. Франко

Як публіцисти вони зустрілися 1890 р. на сторінках редагованого Франком і Павликом журналу «Народ», де Стефаник надрукував декілька статей. Пізніше, 1898—1899 рр., Франко друкує в «Літературно-науковому віснику» декілька новел Стефаника, відразу ж відчувши в його особі визначного художника. Далі уважно стежить за його творчим злетом, формулює у критиці суттєві риси його таланту. У статті «Українсько-руська література за 1899 рік» він сконстатував: «Його коротенькі нариси з життя сільського люду відзначаються великою простотою і тим глибоким ліризмом, яким ми так захоплюємось в Альфонса Доде. Він дуже добре знає життя і душу сільського люду й при тому є майстром, який пише лаконічно, дотримується правил художнього такту... У кожному образі відчутно його велику любов до людей, про яких він пише, глибоке співчуття їх стражданням».

У наступних оцінках творчості Стефаника Франко ще з більшим пієтетом говорить про цього новеліста: «Стефаник — це митець з вродженим талантом, може, найбільший артист, який появився у нас від часу Шевченка». Не багато таких визначень дав Франко українським письменникам.

Сам же Стефаник у першому варіанті «Серця» наголосив на значенні Франка, який ввів його в літературу і показав Україні. Але в остаточному варіанті скромно називає себе його «малим наслідником», тобто спадкоємцем Франкових традицій.

Євгенія Бачинська — моя перша любов.

Полюбив її, молоденьку, ще студентом, коли гостював у Бачинських у селі Серафинці на Снятинщині. «Відколи я пізнав сестру, відтоді і полюбив,— писав її братові, Левкові, 14 травня 1896 р. з Кракова. — Я люблю її страшенно, і чим я непевніший за неї, тим більше люблю».

Раз, коли прийшов до неї, розчісувала волосся.

«Як вона чесала, то широке листя горіха

Є. Бачинська

під вікном хиталося поволеньки і перегонило промені з одної шибки в другу...

Сперлася обома руками на стіл, а волосся впало та й плечі закрило, та й крісло.

Спадало, як водопад золотих хвиль спадає. Спадаючи, вижолобили собі хвилі дорогу і підмивали тепер дальше шию.

Чиста, сполоскана, як білий камінь, тота шия... Скажи-бо, горішку, скажи, коханий!..

Та й заридала. Сльози текли по руках, як коли би краплі, що відірвалися від того водопаду.

А за вікном шепотів горіх широким листям: «Чешися, дурна, він тебе любить!» (новела «Раненько чесала волосся»).

І він любив її, і вона його. Але в його серці прокрадалася й тужлива непевність. Був студентом.

Не маючи ще свого шматка хліба, не відважувався будувати сім'ю, а дівчина, яка була на порі, чарувала красою, впадала в очі і серце. Вона вірно чекала, сподівалася. Він мучив себе сумнівами, аналізував свій характер, свої почуття у листах до її брата Левка. А тим часом знайшовся жених, набагато старший, з доброю посадою. Не прийняла його освідчень. Думала-розмірковувала над своєю долею, страждала, мучилася. Врешті захворіла.

Згасла, як свічка.

Мов громом прибила його звістка про тую смерть. Здавалося, запалася під ним земля. Не бачив перед собою нічого, тільки чорне траурне сповіщення з чорним хрестом посередині — сповіщення, що надійшло до нього у Краків за день до похорону. «Траурний широкий папір у чорних берегах із хрестом». Вставала перед його очима молода, сердечна, ласкава. «Я був чорний хлопець, а вона біла дівчина. Як ми сходилися, то вона червонілася... Нагадую собі її слова і чую голос її»,— згадував у листі до В. Морачевського того ж дня, коли надійшла «чорна картка з хрестом чорним...» «На селі, коло дороги, обсадженої вербами, у хатині маленькій лежить. На сіру мряку дивиться ясне вікно і пробиває дорогу до неба. Коло неї людей багато, мужиків наших. Умерла та й не діждалася тої весни, що горіх їй шептав, що вона прийде і милого за руку приведе...

Ой, так мені страшно смутно, смутно... Лишаюся з тим чорним папером. Завтра, 7-го, будуть у землю засипати».

Образ білої панни, яка увійшла в його життя світлим променем, ніколи не тьмянів у його зраненому серці.

Михайло Павлик — побожність до людей і до ідеї.

Вони навчалися в одному місті — Коломиї, М. Павлик раніше, В. Стефаник пізніше.

Належали до одного угруповання — українсько-руської радикальної партії, найпрогресивнішої на той час селянської партії.

Обидва були агітаторами-бесідниками на вічах.

Зрештою, їх зближувала й літературна творчість. У наведених вище словах Стефаника, сповнених глибокої поваги до Павлика, визнання великої самопожертви другого в ім'я людей, високої громадянської ідеї — служіння народу, передовим поглядам.

Про М. Павлика він уперше чимало чого довідався від його сестри Анни. 1883 р. гімназист Стефаник познайомився з швачкою Анною, про яку, за його словами, ходили чутки, що вона «не вірить ані в бога, ані в церкву, що ніколи не молиться, що хоче панів вирізати, одним словом — страшна жінка».

Сільський хлопець потягнувся серцем до Анни, про яку згодом, 1926 р., згадував: «Для мене вона була чимось найкращим в моїм злиденнім житті».

Стефаник співпрацював із журналом «Народ», який видавали і редагували І. Франко та М. Павлик; неодноразово тепло відгукувався про М. Павлика у листах до різних осіб. Найповніше свою пошану до нього Стефаник висловив 1904 р. у промові на ювілейному святі М. Павлика, що відзначалося у приміщенні Народного дому. З великим болем говорив про тих скривджених і знедолених, за кращу долю яких боровся М. Павлик і які не змогли прибути на ювілейне свято свого оборонця,— «тота жінка, що, йдучи на роботу, бере на плечі колиску з хворою дитиною і свічку в пазуху, аби воно без світла не умерло», «всі тоті, що з малої дитини шукають притулку, що всіма дорогами ранили свої босі ноги...» Письменник вірив: настане час, коли будуть більше шанувати сподвижницьку працю Павлика, з належною повагою поставляться до неї, а в серцях простого люду під впливом його діяльності «зродиться нова віра і нова пісня».

Учасник ювілейних свят публіцист М. Лозинський так відгукнувся на промову Стефаника: «На естраду (...) виходить Стефаник і чаром своєї поезії переносить вас в країну мужицьких злиднів, показує «холодно-чемній публіці тих, для яких ювіляр віддав усю працю і всі радощі свого життя, показує їх, бо вони самі не могли показатися на святі».

Леся Українка — найбільша поетка і моя проводаторка в Києві.

Спочатку вона була його поводаторкою усною — тоді, коли, вимучена й прибита особистим горем — втратою дорогої людини,

приїхала на Буковину, щоб карпатським леготом, шумом Черемошу лікувати рани серця. У квітні 1901 р. зустрівся з нею в Ольги Кобилянської. «Бачила вчора і сьогодні Стефаника, приїздив на два дні до Чернівців. На вид дуже здоровий («розбійницький вигляд», каже Маковей), а в дійсності хворий, се навіть видно по його настрою, сумний якийсь, так наче що згубив і думає, де б його шукати. Написав оце драму, хотів, щоб поставити тут на сцені...» — писала Леся Українка 28 квітня 1901 р. з Чернівців до своїх батьків у Київ.

Ще раніше через ту ж Кобилянську Леся Українка збирає матеріали про Стефаника для доповіді, яку виголосила в Києві 1899 р., 21 грудня. Вона перша ввела молодого новеліста в контекст української літератури, високо підняла його як художника слова, що «змальовує селян, які стоять на порозі до повної пролетаризації або вже переступили цей поріг...»

І от настав 1903 р., відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, яке перетворилося, всупереч волі царських властей, в національне свято української культури. У складі великої делегації від Галичини й Буковини на цьому святі був В. Стефаник. Знову доля звела їх — разом були на відкритті пам'ятника, на святковому засіданні міської думи в залі будинку Товариства ім. Гоголя, на літературно-музичному ранку, дивилися «Наталку Полтавку» І. Котляревського, слухали хор і оркестр під диригуванням М. Лисенка, декламацію М. Старицького, разом знялися на фото (двічі), яке стало історичним... Спільно надіслали О. Кобилянській привітання «з першим великим національним святом на Вкраїні, що прилюдно відбулося в Полтаві». Тут Леся Українка слухала значущі слова Стефаника, виголошені від імені західноукраїнських братів: «Простуючи шляхом, який зазначив Котляревський та який протерли його наступники, ми в тім почутті солідарності з кращими синами України і з чільними сіячами людського поступу знаходимо непохитну віру, що діло, розпочате Котляревським, не вмре, не загине». Кілька днів, проведених у Полтаві, були для В. Стефаника живою картиною літературного життя на Україні, яку допомагала йому глибше збагнути Леся Українка.

15 вересня він прибув до Києва: «Місто гарне, чудове... В Києві буду п'ять днів, потім їду на кілька днів на село». Чотири дні, проведені в Києві, збагатили враження Стефаника, ввели його в українську культурну атмосферу, розширили знайомство з українськими родинами. Документально не вдалося встановити, які зустрічі мав Стефаник з Лесею Українкою в Києві, чи взагалі їхні шляхи тут перетиналися. Можливо, що полтавські враження згодом злилися у пам'яті письменника з київськими. Та незаперечним є те, що Стефаник прилучився до живих джерел української культури, зазнав глибоких переживань, познайомився з багатьма людьми, знаними Лесею Українкою. Для нього, як письменника, ця поїздка мала велике значення — впевнила в тому, що «Україна живе... Там, біля джерела нашої старої культури, там, де кожна п'ядь землі говорить нам про колишню силу і славу,— там чоловік мимоволі кріпшає духом та сталить свої сили до боротьби» (газ. «Руслан», 1903, 28 вересня).

Стефаник прагнув, щоб його творчість була ширше відома на Україні, щоб вона інтерпретувалася об'єктивно. «Бо ото я сеї осені був на Україні, там переконався, що багато наших навіть світлих людей (проф. Житецький) мають мене за «майже декадента», що ледве одним пальцем тримається землі і здорового розуму людського, а рештою органів вже полинув в тумани декадентизму».

До речі, Леся Українка, ця «найбільша українська поетка», багато зробила для того, щоб закласти основу наукового розуміння творчого новаторства Стефаника як визначного майстра соціально-психологічної новели.

Життєва й творча доля двох могутніх талантів України органічно споріднена. Їхня приязнь не обмежується короткочасними двома зустрічами, а немов веселка, що перевисає з-над Дніпра до Пруту, єднає братерські почуття українців двох частин тоді розмежованої України.

Софія Морачевська — пані, що навчила мене любити Русів і правду в собі.

Була дочкою повітового лікаря з Кімполунга, який, втративши замолоду улюблену дружину, розгнівався на Бога, зрікся священицького сану і, здобувши медичну освіту, служив людям самовідданою працею.

Виростала разом з Кобилянською, допомагаючи їй знайти своє місце в житті та літературі. Саме їй, О. Кобилянській, 19 червня 1884 р. з радістю сповіщала, що при складанні іспиту зрілості у Львові «було багато людей, між ними Нечуй-Левицький, Кониський з дочкою, Белей і Франко». Талановита дівчина викликала щире захоплення у всіх, хто її знав.

Здобула вищу медичну освіту в Женеві, була першою в Австро-Угорщині українкою, яка закінчила університет.

Вийшла заміж за польського лікаря-вченого і літературного критика-естета Вацлава Морачевського. Стефаник познайомився з ними у Кракові, на шевченківському концерті. «Це знайомство було чи не найважнішою подією моєї молодості»,— згадує письменник у спогадах «Про ясне минуле».

Все життя Стефаник був з ними у щирих, приятельських взаєминах, ставився до них з великою ніжністю і любов'ю. Ці почуття переніс і на дітей Морачевських — сина Юрія і донечку.

Обставини склалися так, що, проживши якийсь час у злагоді й гармонії, Софія і Вацлав Морачевські згодом жили окремо, хоч підтримували дружні взаємини, виховували спільно дітей. Стефаник знав про труднощі їхнього сімейного життя, співчував Софії і Вацлаву у їхніх особистих гірких переживаннях, розраджував словом, писав їм щирі листи. Відчував, що Софія до нього не байдужа, а він до неї. Писав їй листи про свої переживання, почуття, роздуми, творчі муки. «Моя любов велика, безконечна... Грає мені щодня, щохвилини усякі найкращі пісні, кидає срібні снопочки музики в душу і грає, водно грає. Але грає потихоньки, я слухаю, слухаю та й радію, сумую, розсіваюся на сто миль. Так, як промені від минулого сонця переціджуються через білу

хмарку, так моя любов, велика, могуча, бездонна, проціджує крізь душу маціцькі промінчики».

Писав їй про найдорожчу людину — матір, про Русів, вона йому про свої болі і жалі... У сердечних розмовах приятелів, у щирих листах часто виринає Русів як рідне село Стефаника, колиска його молодості, де він був щасливий, де жила його улюблена мати. Сюди, до Русова, приїздив батько Софії, щоб рятувати матір Стефаника від смерті. «В оцю неділю, що минула, були у нас у Русові Ваші добрі тато. Ми не знаємо, як їм дякувати маємо. Цілу ніч товклися, аби до нас заїхати. Як я дивився на Вашого тата і на маму мою, то ще і вірив трохи, що мама поздоровіє... Дома, як я вернувся, мама банувала, що тата не приймали-сьмо, і казали, що її найшла така несмілність перед Вашим татом, що навіть встидалася питати за Вас, за хлопчика Вашого. А потім ще казала, що як Ви над'їдете до Русова, то вона буде коло Вас ходити, як коло рідної дитини»,— писав Стефаник Морачевській у квітні 1897 р. з Русова. Образ Софії (крізь призму спогадів її батька) увів Стефаник у новелу «Портрет».

Русів для Стефаника — найдорожчий скарб життя: він його безмежно любив і малим хлопцем, коли пас на горбастих ланах вівці чи йшов з батьком у поле орати, і гімназистом, коли вертався на канікули до отчого дому, і вже письменником, коли писав свої страшні сільські трагедії, вбираючи в серце болі й страждання скривджених і знедолених... Тут його коріння, тут сходяться його життєві дороги. Любити Русів навчали і рідна мати, яка завжди чекала синового повернення, і зігнуті вічною тяжкою працею односельці-хлібороби, і ніжна, відкрита душею до простих людей пані Софія Окуневська...

Лесь Мартович — мій хлоп'ячий сміх і смак генія.

Ціле життя, з гімназичних часів, були друзями, не могли, здається, жити один без одного — і протягом майже трьох десятиліть зустрічалися надзвичайно рідко; різні таланти, вони взаємодоповнювалися, різні характери мирно вживалися... По-різному склалися їхні долі: Стефаник, набачившись світу, повернувся до рідного села, щоби ходити за батьківським плугом і творити своє високе мистецтво, щоби знайти останнє пристановище біля рідної матері на високому русівському цвинтарі.

Лесь Мартович після закінчення дрогобицької гімназії пішов на заробітки по адвокатських галицьких канцеляріях. Навчався, щоправда, в університеті, але скоріше формально: більшість часу заробляв на прожиття — не мав багатого батька, як Стефаник. Веселий вдачею, замолоду охочий до жартів і витівок, дотепний гуморист і бунтівливий сатирик у творчості, в житті він був лагідний, терплячий, стриманий.

Коли Стефаника охоплював меланхолійний настрій, розвіював його тугу, настроював на мажорний лад (був «хлоп'ячим сміхом»), пізніше спонукував до творчості (був «смаком генія»), хоча сам часто місяцями й роками не брався за перо, втрачаючи віру в літературу і життя. Стефаник часто гостював у друга, жив у нього, як у себе вдома, а коли довго не приїздив, діставав настирливі запрошення прибути. В одному з листів 1900 р. Мартович писав: «Не вдавайся в жодну журу, втікай з Кракова хоть сеї ночі, а тут (в Городку під Львовом. — Ф. П.) переконаєшся, що-с був хворий з надміру здоров'я».

Завдяки Стефанику відбувся літературний дебют Л. Мартовича: 1888 р. Стефаник власним коштом видав його сатиричну новелу «Нечитальник»; обидва намагалися разом створити письменницьку спілку, що, однак, проіснувала недовго: важко було «з двох зробитися одним». Згодом їхні життєві дороги розійшлися, щоб жити в думках, в пам'яті один одного. Смерть Мартовича болюче вразила серце Стефаника. 25 жовтня 1916 р. він відгукнувся на неї спогадом «Перший твір Леся Мартовича». А згодом, 1927 р., з'явився спогад «Людмила» — про сестру друга, в якому є такі зізнання: «Ми три, Лев Бачинський, Мартович і я, приятелювали з собою та ходили через вакації до Торговиці (село, де народився Л. Мартович. — Ф. П.), до Серафинець (до Бачинського. — Ф. П.) і до Русова, до мене; і тепер я не можу забути того щастя, яке нам давав Лесь Мартович своїми геніально злосливими оповіданнями». У цьому ж спогаді Стефаник називає друга «геніальним письменником». Не будемо виносити корективи в це емоційно-експресивне визначення, наголосимо на тому, що із постаттю Л. Мартовича Стефаник пов'язував кращі роки свого життя, своє розуміння високого художнього смаку і таланту.

Моя жінка Ольга — найбільший мій приятель і мати моїх трьох синів.

Спочатку були приятелями: вона — попівна, яка все життя прожила серед простих селян, не мала нічого спільного з панським світом, він — мужицький син.

Познайомилися 1888 року в хаті її батьків, де гостювало багато молоді. Тому що, як писала О. Плешкан, «дім Гамораків стояв отворений для тодішньої поступової молоді», а ще тому, що господар був цікава людина і мав гарних дочок. Тут часто точилися розмови про болючі питання народного життя, лунали співи. «Цьоця» Гамораків — одиночка, незаміжня жінка — вміла добре готувати, звеселяла попівську плебанію грою на фортепіано.

Стефаник був тут бажаним. З Русова до Стецеви, де жили Гамораки, рукою подати: ходив до отця Кирила у свята й будні, почувався як удома.

Прив'язаність Ольги до нього зростала. Ділилася з ним своїми думами і мріями, була доброю порадницею, щирим приятелем. Знала його особисті переживання, творчі задуми, вірила в письменницький талант. Він цінував її тиху, лагідну вдачу, сердечну щирість, безкорисливу любов до трудового люду. Ольга вчила сільських дітей, читала неписьменним селянам газети, писала листи, розповідала їм про Шевченка і Франка, цікавилася громадським життям. Була для Стефаника, коли навчався в Дрогобичі і Кракові, одним з тих життєдайних джерел, що в'язали його з рідним Покуттям.

Пам'яткою їхнього приятелювання залишилося обопільне листування, перейняте відгомоном тогочасного громадсько-куль-

турного життя, актуальних філософських і літературних проблем, родинних клопотів. Читаєш ці листи і думаєш: якого вдячного і культурного співрозмовника мав Стефаник в особі Ольги Гаморак, як потрібні були вони одне одному. Про все, чим жив, сповіщав її: і про літературні справи, і про соціально-політичні рухи, і про творчі задуми. У відповідь на її листи у лютому 1900 р. писав з Кракова: «Ви добре робите, що до мене зчаста навідуєтеся,— мені легше. Я чую сум превеликий за нашим кутом. Се чужина». Надсилав їй у листах свої думки, свої роздуми над життям, спогади з дитинства. «Нагадується мені одна весна — давня, давня. Я мав у пазусі від мами яблука, і сир, і хліб. Стояв-єм коло воза, а мама кропила свяченою водою воли, віз і плуг на возі, і тата, і мене — бо перший раз з весною ми вибиралися в поле. Я перший раз йшов робити весну. Я сидів з татом на возі, і їхали-м в поле свіжими дорогами, що ніхто ними від осені не їхав. Тато казав: «Ти вже великий, вже меш зо мнов у поле ходити, а за то д'великодню я тобі файний капелюшок кайстровий і черевики куплю, будем робити та й будем мати...» Таким спогадом можна було ділитися тільки з близькою людиною.

О. Гаморак

З-поміж багатьох жінок-приятельок Стефаник надав перевагу їй — тихій і врівноваженій, яка вміла чекати, вірити, бути необхідною. А ще мала багату внутрішню культуру, глибоку прихильність до сільського світу, що був дорогий і для нього.

«Ви мені найближчі, і сестра, і мама, і — все. Якби-м не мав Вас, то здавало би ся мені, що земля, де би-м по ній ступав, всюди підо мною потавала, і я би робив денно всего десять кроків. Я мушу мати чоловіка найближчого і для скарги, і для радості».

Ольга знала про взаємини Стефаника з Євгенією Калитовською, її заміжньою сестрою, що не могли перерости рамок сердечного приятелювання,— та вона не могла піти за ним, хоча він кликав її, прирекла себе в ім'я родини на терпіння... Минав час, заспокоювалося зранене цим серце Стефаника. Посилювалася прихильність до Ольги, вірної і терплячої у своєму чеканні. І коли Стефаник гостював у Олени Плешкан в селі Чортовець над Дністром, то запросив до себе в гості Ольгу. Тут, в старому парку, освідчився їй.

Весілля відбулося трохи згодом, 26 січня 1904 р., у Львові, за участю вузького кола друзів. Весільними батьками були Іван Франко і Северин Данилович. Почалося спільне життя молодого подружжя — спочатку в селі Стецева, у батьків Ольги, а потім у Русові. Господарювали разом, жили сільським життям, шанували одне одного, любили. У Стецевій Ольга подарувала Стефаникові трьох синів, які виростали, мужніли вже в Русові,— найстаршого Семена, середульшого Кирила і наймолодшого Юрка. Всі вийшли в люди, пройшли польсько-шляхетські тюрми. Семен і Кирило стали громадсько-культурними діячами, Юрій досліджував творчість батька, видавав його твори. Помер на чужині, в Канаді, лише попіл з праху Стефаникового сина привезла дружина Олена й поклала в рідну землю біля батькової могили.

Ольга померла молодою, 1914 року, в місяці лютому, коли білою пеленою вкривала зима русівські поля.

Залишила йому трьох синів, як орлів, які ціле життя глибоко в серці зберігали пам'ять про матір і батька.

Щемливою згадкою про дружину Стефаник закінчив першу частину своєї новели-сповіді «Серце«.

Не ломи ребра, моє серце, я вже скінчив.

Як тяжко було говорити про рідних, найближчих, дорогих, що вже покинули білий світ, залишивши в серці біль і жаль, незабутній спогад... Не вистачало сил далі вести пером: кожна згадка, кожен реальний

Л. Мартович

образ будили стільки пережитого, передуманого. Минуле поставало перед очима як теперішнє, радувало й мучило. Хотів поставити крапку біля останнього, може, найрадіснішого спогаду — про вірного друга, кохану дружину, матір його синів. Не зміг. Коли трохи вгамувався біль, на папір поклалися слова другої частини новели-сповіді.

II

Левко Бачинський до себе найбільше суворий, а від хлоп'ячих літ все моє погане забув.

З багатих на душевну радість приятельських взаємин із Левком Бачинськнм, що тривали понад півстоліття, згадано тільки одни момент — прикрий, оте «погане», що їх обох боліло...

Разом ходили до коломийської гімназії, водночас належали до таємного учнівського гуртка, а в студентські роки і пізніше — до Українсько-руської радикальної партії. Разом боронили інтереси трудового люду як посли від цієї партії до австрійського парламенту і переживали у Відні трагедію першої світової війни; разом їздили у січні 1919 р. в складі делегації до Києва, турбуючись про долю України, охопленої полум'ям громадянської війни. Були друзями, ділили радість і смуток. Листування між ними сповнене відгомонів громадського життя, політичної боротьби за права народу, роздумів над його долею. У листах В. Стефаника до друга висвітлюються важливі риси його світогляду, розуміння злободенних проблем тогочасної дійсності, художній талант.

У кількох листах за 1896—1897 рр. натрапляємо на делікатну тему — взаємини Стефаника з сестрою Левка Євгенією Бачинською. «Я її пізнав дитиною, і дотепер вона дитина, як Гретхен Фауста... Для мене є вона ранком пречудним, уквітчаним в усі чуда красн... Ми полюбилися і не говорили собі сего, бо знали-м за се»,— писав Стефаник своєму другові у травні 1896 р.

Коли передчасна смерть уриває в самому розквіті життя Євгенії, Стефаник мучиться, побиваючись у тяжких сумнівах: від чого так рано зів'яла — від туберкульозу чи любові... Ждала на нього, мріяла про своє щастя з ним... Левко, який так любив сестру, під впливом тяжкого родинного горя відчуває гіркий жаль до друга — хоча той без вини винний. Звідси згадка про «суворість» до себе Левка Бачинського, який завдяки власній сердечності дарував другові усе прикре, болюче, «погане». Це, звичайно, лише один штрих, дуже особистий, у взаєминах між Стефаником і Бачинським. Як громадський діяч, залишив помітний слід у розвитку селянського руху на західноукраїнських землях, не раз, як уже мовилося, виявляв свою опозиційність до австро-угорського уряду, а також до польсько-шляхетських властей, коли у 20-ті роки був послом до варшавського сейму.

1912 року розгорнулася боротьба за створення у Львові українського університету. Л. Бачинський разом із Стефаником взяли в ній активну участь. 14 годин безперервно виступав Л. Бачинський у віденському парламенті, говорячи про кривди українського народу в Галичині. До того жодної подібної промови не чули стіни цісарського будинку. Коли маршал Пілсудський захопив владу у Польщі і почав посилювати політику соціального і національного поневолення західноукраїнських земель, Л. Бачинський на врочистім засіданні сейму у березні 1928 р. у присутності самого Пілсудського виступив з викривальною промовою,— тут же його поліція побила й заарештувала. Стефаник був свідком багатьох виступів Л. Бачинського на вічах, цінив його як громадського діяча, талановитого оратора-промовця, присвятив йому новелу «Сини». Л. Бачинський, зі свого боку, підтримував Стефаника морально й матеріально, не раз гостював у нього в селі Русові. Це ж його, Левка, 31 травня 1927 р. Стефаник сповіщав про своє важливе рішення: «На Україну буду таки їхати».

До кінця своїх днів вони не забували одни одного.

Коли у квітні 1930 р. круторогі воли в супроводі величезної маси людей везли на станіславське кладовище домовину Л. Бачинського, Стефаник, вражений смертю друга, писав тремтячою рукою його родині: «Буду старатися говорити спокійно про Левка. Серед української інтелігенції і українських мас він мав велику сміливість і ще більший розум і тому став їх провідником. Його чистий характер і працьовитість винесли його високо понад другі головн і поставили на переднім місці».

Анна Данилович — пані, яка своєю безмежною делікатністю коло себе все ушляхотнює.

Сестра Ольги Гаморак — дружина Северина Даниловича, зросла в тій самій культурній атмосфері, що й Ольга. Добре знала весь рід Стефаників, завжди готова була прийти йому на допомогу.

З багатьох благородних рис, притаманних цій жінці, Стефаник виріжняє одну — душевну делікатність, якою вона ушляхетнює своє оточення. Мав змогу зазнати її душевної доброти в Кутах, над Черемошем, де разом із Л. Мартовичем жив літом 1897 р. у Даниловичів, радувався їхньою донечкою, якій присвятив новелу «Ангел».

Неодноразово жив у них у Тернополі, оточенний доброзичливою увагою господині. Тут створив свою новелу «Палій».

Коли перебував 1917 р. у Відні, А. Данилович турбувалася родиною Стефаника, писала йому листи.

22 листопада 1931 р. хворий Стефаник з шанобою писав: «Я мало вже кого хочу бачити, кериниця і в мозку, і в душі висхла, але Вас ще й тепер мило мені бачити і говорити з Вами».

20 травня 1936 р. продиктував на написання на останній збірці власних новел («Твори», Львів, 1933) таку присвяту Анні: «Найтихішій жінці на цілій Україні, Анні з Гамораків Даниловичевій, найбільше шануючий Василь Стефаник» (Писано рукою О. Плешкан, підпис В. Стефаника).

Анна, яка народилась 1868 р., прожила до 1953-го. Свою приязнь до письменника передала дітям — п'ятьом дочкам — Софії, Дарії, Євгенії, Іванні, Стефанії...

Северин Данилович — мій учитель соціалізму.

Був старший від Стефаника. Коли майбутній письменник навчався в коломийській гімназії, С. Данилович уже був адвокатом, брав активну участь у громадсько-культурному житті. 1890 р. разом з І. Франком та М. Павликом заснував Українсько-руську радикальну партію, до якої зразу прилучилися три побратими-гімназисти: Стефаник, Мартович, Бачинський.

Нерівною, звивистою була дорога С. Даниловича. У 80—90-х роках він один з активних демократичних діячів у Галичині, гострий публіцист, викривач тогочасного суспільного ладу, пропагандист соціалістичних ідей, автор статей про К. Маркса. Саме в 90-і роки Стефаник ближче сходиться з Даниловичем: гостює в його оселі, разом з ним обмірковує громадсько-культурні справи, під впливом старшого товариша цікавиться ідеями соціалізму. Понад те, 1895 р. він веде виборчу агітацію за обрання С. Даниловича депутатом австрійського парламенту, покладаючи на нього певні надії як на оборонця скривдженого люду. Хоча, щоправда, Стефаник не раз висловлював і критичні зауваження щодо діяльності С. Даниловича.

На початку 900-х років цей діяч у радикальній партії зайняв ліберально-народницьку програму і поступово опинився на позиціях опортунізму, пішов на деякий час навіть на компроміс із польсько-шляхетськими властями. Продовжуючи далі підтримувати з Даниловичем приятельські стосунки, Стефаник не мирився з його хибкими кроками, зі всією рішучістю заявляючи йому в листі від 18 лютого 1923 р.: «З самого початку Ваших змагань в справі польсько-української угоди я уважав Ваші змагання в цім ділі політично блудними (тобто помилковими. — **Ф. П.**), та зате все і всюди боронив Вас як чоловіка чистого і чесного» (ІЛ, Ф.8, № 914).

З усіх тих, що тривалий час в'язали Стефаника і Даниловича, письменник вибирає одну, очевидно, найсуттєвішу для нього рису, а саме: знайомство із соціалізмом. А про те, що С. Данилович пропагував вчення класиків марксизму, свідчить його стаття в газеті «Хлібороб» від 15 березня 1893 р. під назвою «Король Маркс». Тут, зокрема, стверджується, що Маркс «найславніший чоловік сього століття, великий учений і борець за поліпшення долі всіх утиснених і пригноблених». До речі, деякі положення цієї статті збігаються з листівкою Л. Мартовича «На першого мая», виданою в Коломиї того ж 1893 р.

В. Стефаник, таким чином, віддав належне С. Даниловичу, як людині, що прихиляла його до соціалістичних ідей, з якими й сам письменник знайомився не лише через свого приятеля, а й безпосередньо звертаючись до праць К. Маркса і Ф. Енгельса. Нагадаємо, що у своїх спогадах С. Данилович, згадуючи молодого Франка, констатує: прогресивна молодь у 80—90-і роки читала праці Маркса, Енгельса, Лассаля. Про себе ж він каже: «В той час я вперше взявся до поважного студіювання Маркса».

С. Данилович

Степан С.-Стоцький плакав над «Синьою книжечкою».

Ці щирі слова мають глибоку підоснову — стосуються дебюту Стефаника в літературі і сприйняття творчості молодого новеліста критикою. Наведені слова можна доповнити як признаннями автора «Синьої книжечки», так і свідченнями її видавця — професора Чернівецького університету, історика й філолога, академіка АН УРСР Степана Смаль-Стоцького.

Це ім'я з відомих причин не увійшло до антології «Василь Стефаник у критиці та спогадах» (К., 1971), хоча С. Смаль-Стоцький першим у критиці захоплено привітав народження нового таланту в українській літературі, залишив цікаві згадки про автора «Синьої книжечки», з яким листувався.

Дебют Стефаника, як відомо, відбувся на сторінках чернівецької газети «Праця», що її випускала друкарня товариства «Руська бесіда», де друкувалися й інші буковинські часописи. Якось Смаль-Стоцький зайшов до редакції газети, саме коли верстався номер «Праці» із новелою В. Стефаника «Лист».

— «Праця» вийшла? — запитав.

— Вийшла,— відповів редактор газети В. Будзиновський і подав йому номер, сказавши: — Читайте «Лист», але голосно!

Професор став читати. Зразу плавно, але по хвилі гикнув. Гикнув ще раз, і по «Листі» покотилися сльози.

Решту прочитав тихо, кажучи, що голосно не годен...»

Таку згадку залишив Вячеслав Будзиновський (про нього далі) про перше знайомство С. Смаль-Стоцького з творами В. Стефаника. Наприкінці літа 1898 р. Стефаник сам відвідав чернівецьку друкарню «Руської бесіди» і передав С. Смаль-Стоцькому для друку першу збірку своїх новел. «У коротеньких рядочках,— писав згодом професор у своїх спогадах,— почали перед моєю душею виринати чудові мистецькі малюнки сильних вихрів та завірюх у душі

В. Будзиновський

мужика, яких досі ніхто так не спостерігав, ніхто так не відчував, не висловив, словом не змалював. Це було щось нового, щось незвичайного».

29 грудня 1898 р. С. Смаль-Стоцький написав В. Стефанику, що закінчив читати збірку. Під глибоким враженням пережитого сповіщав: «До Ваших образків по щирості, сердечно Вам гратулюю; деякі з них просто перли» (ІЛ, ф. 8. № 690).

В час друкування збірки Стефаник читав зброшуровані аркуші і ділився в листах до видавця своїми думками щодо окремих новел. На жаль, ці листи до нас не дійшли. Відповідаючи на них, С. Смаль-Стоцький висловлював своє захоплення «легкістю і артистичною крилатістю його стилю».

Уже в березні збірка була видрукувана. Стефаник, окрім великого морального задоволення, отримав від С. Смаль-Стоцького 100 золотих гонорару. Українська література збагатилася книжкою великої життєвої правди, художньої сили. У короткому передньому слові видавець писав: «Образки, які містяться в сій «Синій книжечці», зробили на мене сильне враження, порушили мою душу до глибини».

Стефаникові добре було відомо, що його твори викликали в душі не байдужого до долі народу професора сльози. Але то були не лише сльози болю над тяжким життям скривджених і знедолених, а й сльози радості від усвідомлення того, що народився такий оригінальний і могутній талант.

У чорновому варіанті новели «Серце» бачимо цінні свідчення про велику увагу видавця до мови і стилю Стефаника: «Степан С[маль]-Стоцький... написав передмову до «Синьої книжечки» і не поправив ані одного слова в моїй мові».

Вячеслав Будзиновський друкував мої перші мініатюри під шибеницею в «Праці» і нікого не повісив.

Ця фраза потребує певного пояснення.

Український громадсько-культурний діяч, редактор кількох видань, зокрема прогресивної селянської газети «Праця», письменник-прозаїк, був приятелем В. Стефаника. Іще студентом брав активну участь у громадському житті, яка згодом набрала досить широкого розмаху. Не дивно, що представники демократичних сил обрали його депутатом до австрійського парламенту. Тут В. Будзиновський виявив свій непокірний характер, виголосивши гостру антиурядову 14-годинну промову, що викликала гнів самого цісаря.

На долю В. Будзиновського випало опублікувати перші новели В. Стефаника у чернівецькій газеті «Праця». Про те, як це сталося, В. Будзиновський розповів у спогаді «Василь Стефаник»:

«— Мой, пиши! Все це, що мені тут розказуєш, напиши. Але так, як розказуєш. Ні на волос інакше. Закасуєш Мопассана.

— Хто мені це видрукує? — Стефаник питає.

— Я видрукую! Чейже маю власну газету.

Стефаник поїхав до Кіцманя відвідати своїх знайомих. По кількох днях дістаю пакет, в пакеті манускрипт дрібних оповідань Стефаника. Я прочитав і кажу до себе — «літературні перли», побіг з манускриптом до друкарні. В ч. 15 «Праці» з дня 3 грудня 1897 р. появилося перше оповідання».

Ці згадки 1927 р. надрукувала чернівецька газета «Рідний край» ще за життя письменника. Потім вони були частково використані у книжці В. Коряка «Селянський Бетховен» (Х., 1929). Нема підстав їм не вірити. Але в деяких деталях вони потребують уточнення. Зокрема, мемуарист спрощено витлумачує характер творчості новеліста, який чи не за кілька день написав ті твори, що їх надіслав В. Будзиновському для друку. Нібито не було за тим тяжкого, болючого творчого процесу, найвищого напруження духовних і фізичних сил.

Але в даному разі безумовним є факт надрукування в «Праці» шести новел Стефаника (і це безперечна заслуга В. Будзиновського): «Синя книжечка», «Виводили з села», «Стратився», «У корчмі», «Побожна», «Сама-саміська». Публікувалися ці твори в «підвальній» частині газети (за висловом Стефаника, «під шибеницею»). Зауваження, що редактор нікого не «повісив», друкуючи його новели під «шибеницею», очевидно, слід розуміти так: він нікому не зробив прикрощів, не завдав шкоди цими публікаціями.

Щоправда, в листах Стефаника помічаємо й незадоволення недоречними «чужими додатками», які призвели до того, що з його новел у згаданій газеті «лихо знає, що вийшло». Мабуть, В. Будзиновський вніс у новели деякі свої поправки, хоча й не міг, безумовно, зловживати своїм редакторським правом. У кожному разі, видання своєї другої збірки «З осені» (через брак коштів вона не вийшла) Стефаник, як це мною встановлено, доручив саме В. Будзиновському. Приятельські стосунки між ними не уривалися. Свій дебют у «Праці» і свого першого видавця письменник вважав за необхідне згадати в автобіографічному етюді «Серце» як важливий факт власної біографії.

Вацлав Морачевський — моя дорога в світ.

Обидвох їх — українку Софію і поляка Вацлава — Стефаник леліяв у своєму серці.

Були для нього джерелом великої доброти і душевної краси. І хоча їхні життєві дороги то сходилися, то розходилися, ті високі почуття ніколи не згасали.

Визначний польський учений — хімік і біолог, Вацлав Морачевський був і талановитим письменником, критиком, перекладачем, добре знав світову літературу. Молодий сільський хлопець припав йому до душі своєю безпосередністю і щирістю, безкомпромісною правдолюбністю. В. Морачевський відчув у студента Стефаника, не дуже сильного у медичних науках, силу у художньому слові — твердому, карбованому, тугому, як натягнена тятива.

Їх поєднав Краків на все життя. Не зважали ні на національні, ні на релігійні, ні на вікові відмінності. Розійшлися після Кракова їхні дороги, але приязнь, найщиріші взаємини не послаблювалися, заповнюючи вщерть усі роки їхнього приятелювання. І, що найголовніше, особисте у стосунках між ними органічно поєднувалося з громадським; роздуми про власну долю переплїталися з роздумами про долю всіх знедолених. Обидва мріяли побачити щасливими свої народи. Називали себе братами. Коли Вацлав уперше слухав, затамувавши подих, страшні новели Стефаника, відчув великий талант їхнього автора. Вважав своїм обов'язком зробити все для того, щоби вистраждане слово Стефаника донести до своїх співвітчизників: почав перекладати новели польською мовою. «Користуючись з того, що Пшибишевський був тоді редактором журналу «Zucie», я переклав кілька новел і просив його вмістити разом з моєю оцінкою та характеристикою творчості. Моя стаття, а також поява новел Стефаника в найпопулярнішому та найвибагливішому журналі мусили справити враження...

Стефаник став відомим і викликав захоплення, на яке давно заслуговував».

Це було 1899 року. Відтоді почалася дорога Стефаника в інонаціональний світ — до Польщі, а пізніше до інших країн. Отож першим перекладачем його новел і одним з перших його критиків був польський літератор В. Морачевський. Він вводив молодого письменника у польське літературне середовище, в театральне життя, ділився з ним найпотаємнішими думками. Стефаник же розкривав польському другові історичну правду свого народу, багатовікову соціальну несправедливість, що тяжіла над ним, а ще обдаровував Вацлава своїми листами, сповненими високої поезії, благородства і щирості. Здається, важко знайти в історії польсько-українських взаємин інший приклад таких сердечних взаємин, такий тривкий пам'ятник дружбі у листуванні. Ми захоплюємося листами Стефаника, справжніми поезіями в прозі, що їм небагато є рівних у світовій епістолярній літературі. Але не менш поетичними, одухотвореними є й листи Морачевського до Стефаника, які в свою чергу стимулювали появу в листах адресата високої поетичної хвилі. Справжня культурна атмосфера, в якій перебували обидва, сприяла виявленню художнього таланту і одного, і другого.

Але простежимо, як розвивалися взаємини між ними далі.

Коли Стефаник уже набув популярності в українській та в інших літературах, В. Морачевський не перестав турбуватися письменницькою і суто житейською долею свого сердечного приятеля. Вихід збірки новел «Синя книжечка» він привітав перечулено ліричною статтею-рецензією в тому ж журналі «Zucie» (1899), де із захопленням констатував: «Стефаник пише прегарною мовою, такою мовою, якої в українській літературі ніхто не знає... Є в ній чар поезії і натхнення, лежить на ній відбиток якоїсь врочистої гармонії». Коли з'явилася книжка новел «Кленові листки» (1904) у перекладі М. Мочульського польською мовою, В. Морачевський з радістю сповістив польського читача: «Безмежна чулість, що віє з кожної новели Стефаника, мусить опанувати будь-яку людину. Він перевтілився в свою улюблену пісню, став тим, хто тужить, рветься до щастя, хто мріє про весну краси...» Згодом, 1931 року, узагальнив свої спостереження: «Піснею є вся його творчість, піснею натхненною, яка криє в собі любов і ненависть, піснею, сповненою радості і розпуки, піснею, яка розмовляє з богом, сонцем і землею самобутнім, єдиним у своєму роді словом».

Перечитую писані дрібним почерком листи В. Морачевського до Стефаника. Скільки тут глибоких почуттів, братерської щирості

В. Стефаник і В. Морачевський

і високої поезії. Ось один з тих листів: «Коханий мій брате! Були ми колись, як високі дуби... певні, що нас самих досить собі тепер і завжди. А все ж таки, коли народився в мене син, я сповістив Вас (як грім, лунали тоді мої слова, як грім, яким одна скеля розмовляла з іншою),— писав Вам, що ось приєднався до нашого гуртка малий приятель, якому нам тепер нахиляти гілки й шукати ягід у траві. Минали роки, і малий приятель став великим Вашим і моїм, а також Ваших синів приятелем. А тепер у мого сина народився син, а мені внук, і знов пишу до Вас, друже моєї молодості, товаришу бойовий, побратиме в пропагуванні щастя на землі, до Вас, завжди близький мені й сердечний поете, що виснував із сірої й важкої людської долі пасма золотої легкої пряжі та запалив її над сірим життям, ніби сяючий світанок...»

Станіслав Пшибишевський — сам великий — і його великі товариші навчили мене шанувати мистецтво.

Таке однозначне ставлення Стефаника до найнеоднозначнішого і найсуперечливішого письменника, теоретика і практика польського модернізму ще донедавна викликало настороженість у багатьох дослідників; зрештою, ця фраза, очевидно, була однією з тих сакраментальних сентенцій, що стали на перешкоді публікації новели «Серце» у повному обсязі. Не знав сердешний письменник, що цей його мажорний акорд у мемуарному творі викличе таку осторогу і йому ж таки зашкодить. Тим часом ні великого гріха, ні великого перебільшення Стефаник не припустився.

..З кінця 90-х років одну з першорядних ролей на польському краківському Парнасі відігравав С. Пшибишевський, який і в своїх творах, і на сторінках редагованого ним журналу «Zycie» пропагував теорію «чистого мистецтва». Коли за посередництвом В. Морачевського Стефаник увійшов до польського мистецького кола, то, звичайно ж, познайомився і з Пшибишевським. І хоча був на той час уже значною мірою сформованим письменником і громадянином, не міг не підпасти під вплив нових художніх віянь. Його захоплення творчими пошуками у галузі форми також не могло не імпонувати краківській письменницькій об'єднаній групі «Молода Польща» з її кумиром С. Пшибишевським.

Почалося із звичайного зацікавлення екстравагантним митцем («Є тепер тут новина — се Przybyszewski. Я ще з ним не знайомий, але зазнайомлюся. Він є тепер у моді»), затим — намагання визначитися щодо модної знаменитості, яка вела незвичний спосіб життя: «Багато дуже п'є і в екстазі пише, а в обезсиленню б'є, що видить в хаті, і свариться з жінкою». А далі — глибше знайомство з його творчістю, мистецьким кредо. Було навіть певне побоювання від того, що зближується з цим безперечним, але неврівноваженим талантом: «Вув єм у Пшибишевського на його запросини. Говорили п'ять годин без перерви. Чоловік він сердечний, але до решти запитий. Я його боявся, аби він на мене не мав якогось впливу».

Активне пропагування С. Пшибишевським теорії абсолютної незалежності мистецтва від життя викликало критичне ставлення Стефаника до його журналу і пропагованих ним постулатів: «Я сам міркую, що «Zycie» своє зробило і може вмерти, бо занадто монотонне зробилося. Є в чоловіці щось більше, як звірська любов і передчуття о якімось містичнім світі».

Але були певні моменти в творчості і в програмі С. Пшибишевського, що імпонували Стефаникові,— це піднесення мистецтва, боротьба проти його вузькоутилітарного розуміння. Український письменник не поділяв поглядів С. Пшибишевського щодо елітарності мистецтва, але сприймав той високий пієтет, ту велику пошану до нього, що характерна для неподиноких виступів польських модерністів. Зрештою, і творчість Стефаника в цьому середовищі так захоплено сприйняли саме тому, що вона високомистецька.

Говорячи про «великих» товаришів С. Пшибишевського, Стефаник мав на увазі насамперед селянського сина з Підгаля Владислава Оркана, з яким його єднала щира приязнь, а ще Станіслава Виспянського — письменника і художника, співця польських Татр Казимира Тетмайєра. («...Я був добре знайомий і сходився з ними в редакції «Zycia»). Наслідком особистих контактів з редактором журналу та його друзями став виступ Стефаника на сторінках «Zycia» із новелами, які влили в це видання могутній струмінь живої життєвої правди.

Саме про цей період знайомства із Стефаником йдеться у спогаді Пшибишевського «На землі зродженому творцеві»: «Полюбив я його незвичайно. Він бував у мене майже щоденним гостем, і по нинішній день він є завжди у моїх думках тим самим сердечним приятелем. Наші розмови велися завжди довкола проблем життя... Його талант мене справді захоплював. Він такий життєвий, такий ядерний і стихійний, що Горький здавався мені завсіди де-де слабшим... Я подивляв завжди, як то він підхоплює у житті жорстокі нюанси і з немилосердною точністю передає у своїх образках... Не диво, що вся літературна братія, яка гуртувалася біля «Zycia», глибоко поважала Стефаника».

А втім, говорити про «однозначне» ставлення Стефаника до Пшибишевського не доводиться. Український письменник не лише не поділяв теорій безідейності мистецтва, не лише з болем говорив про моральну безвольність польського друга. Цікавою є думка про Пшибишевського, висловлена у першому варіанті «Серця»: «Станіслав Пшибишевський навчив мене, що я не можу писати такі грандіозні речі, як він це робив». У цій констатації Стефаник підкреслює відмінність своєї манери письма — стислої, лаконічної, експресивної — від манери письма Пшибишевського, крім того, відчувається й критичний підтекст щодо «грандіозних речей».

У всякому разі, будучи об'єктивним літописцем власних вражень і переживань, Стефаник не оминув мовчанкою польське літературне середовище, в якому жив тривалий час, і самого Пшибишевського, якому багато чим завдячував, та ніколи не підпорядковувався — ні як митець, ні як людина. А те, що творчі взаємини з талановитими представниками «Молодої Польщі» збагати-

ли його мистецький світ, на нашу думку, є безсумнівним, так само як і те, що з усіх життєвих і літературних вражень він створив власний мистецький світ.

Богдан Лепкий — найбільше перечулений поет минулого, і я все хотів би за те його цілувати, та боюся банальності і тоді кусаю.

Ця, зрештою, безневинна згадка також була однією з причин непояви другої половини Стефаникової новели «Серце» у «повному» тритомному академічному виданні творів письменника. З цього видання Б. Лепкий був вилучений в усіх випадках: в автобіографії 1926 р., в листах замість його прізвища стоять чорні трикрапки.

Стефаник і Лепкий! Обидва із села, що його все життя любили, були з ним органічно пов'язані, насамперед творчістю. Стефаник — з покутським, Лепкий — з подільським. Знайомство, а далі й щира дружба з'єднали їх у Кракові, де Лепкий був професором Ягеллонського університету. Навколо нього гуртувалася українська університетська молодь, а також слухачі Академії мистецтв І. Труш, С. Шмігер, М. Жук, Я. Невестюк — ціла українська колонія. У спогаді «Про ясне минуле» Стефаник з любов'ю згадує: «Не можу бути вже анітрохи об'єктивним, нагадуючи перші роки моєї з ним дружби. Всі знають його як великого поета, як робітника і вченого, але не всі знають, як високо культивований се чоловік, який він великий в розумінню цінити людей як великих, так і малих. Він для мене все був такий самий гарний, як його твори. Перший раз я з ним познайомився в Кракові, і я вдячний долі, що я з ним зійшовся». А в автобіографії (1920) сказав про нього таке: «В Кракові я заприятелював також із нашим поетом Богданом Лепким,— це чи не найніжніший чоловік, якого я в житті стрічав».

Наведені характеристики значно підсилюють і доповнюють те поетично-алегоричне визначення деяких рис Лепкого як людини і поета, що наявне у новелі «Серце».

«Перечулений поет минулого» — тобто поет-лірик, який відображав картини історичного минулого. Таких творів у Лепкого (як поетичних, так і прозових) чимало. Згадаймо прекрасне оповідання «Каяла», повість «Вадим» — з часів Київської Русі, багато віршів, присвячених еміграції трудового люду до Канади, трагічним подіям першої світової війни, його зворушливу пейзажну лірику.

Стефаник не міг не знайти цьому поетові місця у своєму «Серці». Адже ніхто з українських критиків не зробив стільки для наукового осмислення його творчості, як Лепкий. На жаль, коли готувався збірник «Василь Стефаник у критиці та спогадах» (1971), я не мав змоги вмістити жодної із статей Лепкого, ані його прекрасних спогадів про українського новеліста, котрого критик назвав «найбільшим хлопським (тобто селянським. — **Ф. П.**) новелістом», «великим знавцем хлопської душі».

Лепкий тонко відчував новаторство Стефаника, добре розумів непересічну його роль у розвитку української літератури кінця XIX — початку XX століття. Протягом чверті століття він час від часу виступав із

В. Стефаник з Б. Лепким

захоплюючими оцінками його творів, ставлячи Стефаника в один ряд з найвидатнішими новелістами світу. Лепкий був свідком того, як працював Стефаник, віддаючи всього себе творчості, згоряючи від найвищої напруги всіх своїх душевних сил. Лепкий мав із Стефаником чимало розмов про долю рідного народу, про розвиток української культури, вони разом гостювали у Жукові на Тернопільщині, де жив батько Лепкого — письменник, відомий в літературі під псевдонімом Марко Мурава. Творчі і суто людські взаємини Стефаника і Лепкого відзначалися великою щирістю, взаємоповагою. Але це різні митці — Лепкий тяжів до тужливої лірики, медитативних роздумів, елегійної настроєвості, Стефаник — новеліст наскрізь трагічного плану, глибокої сконденсованості думки, майстер лаконічно-експресивного письма. Може, ці відмінності таланту і вабили їх одне до одного. Хай там що, і Стефаник, і Лепкий кожен в міру своїх можливостей служили своїм художнім словом народові, який обидва пристрасно любили.

Микола Заячківський все грозить мені судом за довги в «Народній торгівлі», а про довголітні борги у нього ніколи не згадує.

Протягом цілого життя його обтяжували борги — і тоді, коли під час навчання батько, ображений на сина за докори з приводу другого одруження, зменшив йому допомогу, і тоді, коли писав, не маючи з літературної праці зарібку, й тоді, коли господарював на русівських горбах...

Треба було шукати кредиторів — серед громадських установ, серед довірливих дискретних людей, які б і допомагали, і не розголошували ці прикрі для письменника речі.

Мав певну підмогу і від Наукового товариства Т. Шевченка (за підтримкою М. Грушевського), і від культурно-кооперативної інституції «Народна торгівля», і від багатьох приятелів — В. Морачевського, М. Заячківського, М. Шухевича...

Хто з тодішніх культурних діячів не заходив до «Народної торгівлі», не шукав

тут підмоги? Письменники і журналісти, які залишилися без роботи, і молоді люди, які хотіли навчатися. М. Заячківський допомагав чим міг, але нагадував: гроші громадські, треба повертати, хоча б частково, а вже про власні витрати для друзів не згадував. Такий був делікатний чоловік.

Микола Шухевич дуже мене дряпає, а кожний мій свисток держить у своїм столі.

У Львові було кілька Шухевичів: Осип (1816—1870) — письменник, Володимир (1850—1915) — педагог, громадсько-культурний діяч і етнограф... Тут ідеться про адвоката Миколу Шухевича, який не раз ставав у пригоді Стефаникові: давав йому грошей на лікування, залагоджував його справи, приймав у себе вдома як дорогого гостя. В. Стефаник віддячував йому щиро, писав до нього поетичні листи. В одному з них думки про власну творчість: «А чи годен я одну скибку нашої землі привернути до сонця, блискучу, як нитку шовкову, чи годен другі борозни класти коло першої і над ними посіяти спів нашого народу...»

Взимку 1901 р. письменник гостював у Шухевича, а в 1904 році запросив його на своє весілля. Востаннє жив у Шухевичів у червні 1935 р., радувався, що той зблизився з «теперішнім своїм життям до звичайних людей» — так зауважував в останньому листі до Миколи.

Попри взаємну приязнь і повагу, коли Стефаник у розквіті сил і таланту відійшов від літератури, Шухевич не раз докоряв йому за мовчанку, «дряпав» його, водночас дбайливо зберігаючи другові листи («свистки»), високо цінуючи кожне його слово.

Іван Семанюк каже: доки буду тебе боронити за довги перед судом і ще свої штемплі додавати!

Майже тридцять років єднали їх щирі товариські стосунки: адвоката Івана Семанюка, відомого в літературі як Марко Черемшина, і Василя Стефаника. Перший був родом з Гуцульщини, з-над Черемошу, з бідного селянського роду, другий з Покуття, з-понад Пруту, з багатої селянської родини. Разом вчилися в коломийській гімназії, хоча тоді не були особисто знайомі. «Перед 1900 р. я особисто познайомився з ним... Тоді він був студентом прав у Відні»,— згадує В. Стефаник у спогаді «Іван Семанюк». Згодом, з 1912 р., заприязнилися. Марко Черемшина переїхав з Делятина до Снятина, став сусідом і побратимом В. Стефаника: «Поет і добрий адвокат сів в осередку великого українського руху, і аж від цього року, 1912-го, ми заприязнилися...»

Скільки-то разом провели народних зборів, шевченківських свят, виступів у хатах-читальнях, на зарінках-майданах біля Пруту, несучи в народні маси слово правди і розради. Скільки думали-міркували про ту Україну над Дніпром і про долю земляків під польсько-шляхетською займанщиною.

Єднала їх не лише громадсько-культурна праця, а й література: дбали про те, щоб вона збагачувалася, підносила народ, додавала йому сили в боротьбі за кращу долю...

Не погоджувався, що деякі критики, висунувши тезу про «школу» Стефаника в літературі, записали в неї (на правах учня) Марка Черемшину. Залишив нам своє розуміння цього питання: «...Семанюк виховувався у Відні, а я в Кракові самостійно один без другого... Правда є така, що ніякої школи Стефаника не може бути... Можу відверто тепер сказати, що це непорозуміння в нашій критиці все мене боліло...»

Марко Черемшина високо цінив творчість Стефаника, дорожив своєю дружбою з ним. Написав кілька емоційних біографічних нарисів про свого друга, опоетизував його образ у віршових присвятах «Желання», «Під осінь». В останній не без іронії й суму констатував:

— Та що Василь за господар?
Де його достатки?
Нема дітям на кулешу, нема на податки!
Співав весну, співав літо й під осінь
співає —
За мужицьку лиху долю свій вік коротає...

Та чи тобі, би й Василю,
ані раз не банно *,
Та як бачиш десь у людей і гроші,
і манну?
— Не банно ми за багатством,
ані за ланами,
Лиш банно ми за весною та й
за співанками.
Ще банно ми, пане-брате,
за шумом пшениці,
За білими неділями, шепотом керниці.
Зимну осінь, пане-брате, переосную,
Але тої України не перебаную!

— Та що Василь за господар?
Криваві реберця,
Розлилися чорні ріки з мужицького серця!..

У цій віршовій присвяті названо й вічні життєві клопоти Стефаника («Де його достатки?»). Аж надто їх було обмаль, і Черемшина не раз боронив у суді свого друга за борги, допомагав йому у фінансових клопотах, сплачував навіть поштові витрати...

В. Стефаник як лише міг віддячив другові за його щире побратимство; доклав багато зусиль для збереження архіву Марка Черемшини, що надійшов у розпорядження його сина Семена. Повчав його, тоді ще молодого студента: «До пам'яті Марка Черемшини ти повинен ставлятися більше, як до моєї... Він теж лишав тебе спадкоємцем свойого великого духу».

І син виконав волю батька.

У новелі «Серце» забриніла тільки одна з нот широкої гами благородних людських взаємин між двома видатними майстрами української прози.

Юрко Морачевський віддав би мені свою молодість, аби сховати мене в ній від бруду світа.

Віддати комусь свою молодість! Хто може зважитися (навіть у думках!) на такий жертовний крок? Був у В. Стефаника такий молодший за нього друг — син Софії та Вацлава Морачевських, вихований на кращих надбаннях української та світової

* Тобто нетужно на серці (*ред.*).

В. Стефаник з Л. Мартовичем

літератур, поет і критик. З часу свого народження Юрій став для В. Стефанкка предметом велнкої любові: 1897 р. він для нього, ще маленького, напнсав дитячу драматнчну сценку «Санчата» і дитячу казку «Про хлопичка, що його весна вбила». Увів його у велнкнй світ селянської муки. «Знаєш наші села? То тепер такнх образочків, як отой вище («Санчата». — Ф. П.), сотки діються... Сотки такнх хлоп'ячнх сценок тепер по селах... Моя сестра і моя мама питалнся, чому я збрехав та й перехрестив Василя на Івана». Чи ж можна було не впізнатн в образі малого хлопчика автора твору?..

Образ милого, чарівного дитяти часто виринає в листах до Софії й Вацлава, тішить серце письменника, який мав в особі дорослого Юрія великого прихильника свого таланту, перекладача його новел німецькою мовою, вдумлнвого критика. Але насамперед наголошує В. Стефаник на душевному благородстві Юрія, на його готовності захистити митця «від бруду світа» — від усього поганого, недоброго. Людина високих гуманістичних ідеалів, простий і щирий у стосунках з людьми, закоханий у красу природи (обходив пішки гуцульські Карпати), у народне мистецтво (збирав різьблені речі), Юрій, здавалося, жив у вимріяному світі прекрасного, але насправді ніщо земне йому не було чуже. Вболівав за долю Стефаника і його синів, з якими товаришував постійно, цікавився його творчими справами, писав про нього.

Читаю його неопубліковані листи до Стефаника і до його сина Семена, сповнені цікавих роздумів про життя, перегортаю сторінки розвідки про русівського майстра — і перед очима постає багата і щедра на добро людина. «В моїм городі цвітуть мальви, та й німнці, та й перший соняшник розвивається нині. Сниться мені Велелуя та й Русів. Звідкись, здалека, заносить солом'яним димом — так, як на селі не раз занюхати, як солому палять та й бур'ян по полі, послухати, як голоси стеляться по полях, видіти, як на межах цвітуть соняшники такі, як сонце, ясні, і такі високі, такі над нашими головами найближчі звізди... Так мені хочеться голову піднести — дивитися в небо і видіти на небі квіти, такі, як в нас ростуть,— соняшники, та й німнці, та й мальви...

Дай цей лист твоєму татові прочитати, як гадаєш, мені щось встидно до нього писати...» — сповіщає Юрій у листі до Семена від 24 липня 1932 р.

Шанувальники таланту Стефаника мають змогу прочитати літературно-критичне есе Ю. Морачевського «Скарб нашої мови» (1932 р.), яке я опублікував 1971 р. у збірнику «Василь Стефаник у критиці та спогадах». Це емоційно наснажена, художньо експресивна оповідь про сина покутської землі, видатного художника слова. «У великій душі поета, чистій та й ніжній, відбилося все, що переживає людська душа... Хоче пригорнути до себе цілу землю та й виспівати цілу свою багату душу... Велика любов зродила ті твори, та й вона сіє довкола змучених людських лиць золотим сяйвом... Душа його, як чудова скрипка, що кожний подих вітру на ній грає»...

В одному із своїх листів до В. Стефаника Юрій писав: «Моя велика радість та й щастя це є, що мені було дано стрінути Вас, що міг не лише любити й шанувати Вас за Вашу працю, бо шанують Вас різні люди, але що Ви стали частиною нашого життя, мами та й мого, якимось великим святом».

Ю. Морачевський, який дарував В. Стефаникові стільки любові, завдав йому мимохіть і великого горя — своєю передчасною смертю (1935), яка закарбувалася в серці письменника глибокою раною.

Олена Плешканова — рідна сестра моєї покійної жінки, вірна моя приятелька в біді. У війні і по війні дала буйний ріст моїм трьом хлопцям

— Семенові
— Кирилові
— Юркові.

Олену він знав замолоду, як і її батьків, братів і сестер. Була ніжною і доброю дружиною Івана Плешкана. Рано повдовіла. Впала у відчай, шукала духовної опори у спіритуалізмі, а знайшла її в Стефаникові. Ще коли письменник приїздив у гості до Плешканів над Дністер, разом з чоловіком піклувалася про його побут, творчий спокій.

Після смерті Івана Стефаник радив не розчаровуватися в житті, мужньо переносити горе, просив передати їй таку пораду: «Кажіть Гелі, що всяка людська поміч її не заспокоїть, нехай вона себе має за вдову по Іванові і за матір його дитини. Сього є досить, аби вона була щасливою і моцна. Нехай буде горда в своїм нещастю. І поклониться їй від мене».

Скільки разів за столом у тісній хатині над снятинським трактом я вів розмову про Стефаника з дочкою Івана — Ольгою Плешкан, художницею. І кожен раз, коли заходила мова про письменника, виникав образ Олени Плешкан, яка замінила дітям Стефаника матір; у тяжкі роки першої світової війни, коли господар хати опинився у Відні, піклувалася ними, всім його господарством. «Дала буйний зріст» його синам, а вони віддячили їй щирою любов'ю.

В. Шостя. Плакат

Заспокійся, моє серце, бачиш, як багато маєш помічників.

Перед нами пройшли образи рідних і близьких Стефаника, приятелів і однодумців, з якими звела його доля. Це мала частка того великого і розмаїтого світу, який оточував селянського сина у Русові і Коломиї, Дрогобичі і Станіславі, Львові і Києві, Кракові і Відні. Той світ входив у його серце своїми болями і радощами, окрилював, давав наснагу творчості і засмучував, коли передчасно відходили з нього близькі люди. У тому його світі жило ще так багато визначних особистостей, про яких згадує письменник у своїх листах, у нарисі «Мої приятелі»:

— і Олена Пчілка, мати Лесі Українки,

— і артистка Софія Федорцева,

— і «моя приятелька з молодості Катря Гриневичева»,

— і Михайло Яцків,

— і художниця Олена Кульчицька,

— і приятель з молодих літ, вчитель Василь Равлюк,

— і Степан Дідух, який залишив свій русівський горб з кам'яним хрестом, подавшись у світ за очі, в Канаду, шукати кращої долі,

— і «молоді нащадки великого нашого Степу — Тичина, Грицько Косинка, Дмитро Загул, Рильський, Зеров і вся тота потуга, яка здіймається безмежним крилом, щоб нам подихом великої України дати ще дихати» («Мої приятелі»).

І ще багато-багато інших світлих образів жило в його серці — такому ніжному, такому доброму, такому людяному, яке до останнього свого подиху билося великою любов'ю до народу, до України.

Зіставляючи остаточний текст твору Стефаника, повністю процитованого у цьому дослідженні, з його первісним варіантом, що друкується тут уперше, читачі зможуть собі доповнити мої міркування власними спостереженнями.

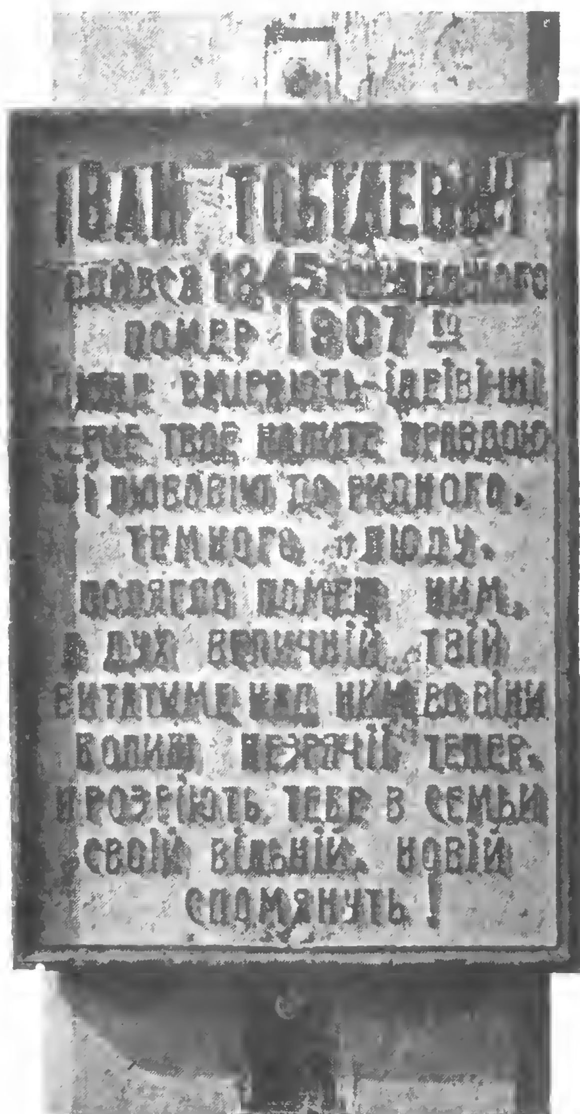

УРОКИ ЖИТЕЙСЬКОЇ МУДРОСТІ

Листи І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого) до своїх дітей

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Листи Івана Карповича Тобілевича (Карпенка-Карого) до дітей — дочок Ярини та Марії і сина Юрія — охоплюють останні п'ять років життя митця (з 1902 до 1907 року). Листи зберігались у мого двоюрідного брата, сина Ярини Іванівни Тобілевич (Студнічкової) — доктора Яна (Івана) Студнічки, який з 1922 року проживав у місті Брно (народився 1906 року на хуторі Надія). Частину листів (оригіналів) Іван Студнічка передав мені для опублікування на Україні, а потім для зберігання їх у музеї-заповіднику І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого) «Хутір Надія». Але з огляду на відсутність у заповіднику відповідних умов листи зберігаються у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. І. Вернадського.

Доктор Іван Студнічка весь час підтримував зв'язок із музеєм І. К. Тобілевича, двічі приїздив до Києва і Кіровограда. Відвідав хутір Надію і передав до музею театральний одяг Надії Карлівни Тобілевич (Тарковської), в якому вона виступала в аматорських спектаклях в Єлисаветграді.

Дочки Івана Карповича Ярина і Марія з осенії 1902 року і до кінця 1904 року перебували за кордоном — у Женеві і Парижі, де вдосконалювали свої знання з французької мови й здобували гуманітарну освіту.

Син Юрій з 1894 до 1900 року перебував в Австрії, вчився у Львівському політехнічному інституті, а з 1902 року жив і працював на хуторі Надія — вів там господарство.

З 1902 року до хвороби, яка стала даватися взнаки уже на початку 1906 року,— це час напруженої роботи Івана Карповича в театрі. За цей період він тридцять разів гастролював у 14 містах України. В основному це Одеса, Харків і Катеринослав. Завантаженість роботою на сцені не давала можливості писати нові твори. В одному з листів Іван Карпович зазначає: «Не можна в сезон працювати ні над чим, крім сцени». Тому робота над новими п'єсами переносилась на короткий час літнього відпочинку на хуторі Надія. У 1903 році Іван Карпович Тобілевич прожив на хуторі Надія з 14 квітня до 26 червня і, відпочиваючи від сцени, написав комедію «Суєта». В наступному році (з 30 квітня до 26 червня) народилося «Житейське море». Саме тоді він так писав своїм дочкам: «Хоч писать і тяжко, але приятна робота, і серед спочинку, вдихаючи свіже повітря хутора, може, з божою поміччю що-небудь напишу». Влітку 1905 року працював над п'єсою «Старе гніздо» і виданням своїх драм і комедій.

Незважаючи на завантаженість під час гастролей («щодня граю, та ще й подвійні спектаклі»), Іван Карпович систематично листується з дітьми — Назаром, Юрієм, Яриною і Марією. В листах ділиться думками про події, що відбувалися в культурному і громадському житті, зокрема про ювілей М. В. Лисенка як всенародне свято української культури; про події, пов'язані з російсько-японською війною і революцією 1905 року; висвітлює перебіг вистав на гастролях, зокрема невдалі гастролі у Варшаві і тріумфальний успіх у Києві.

У листах чільне місце посідають сімейні справи. В них доброзичлива і мудра батьківська порада. Лист до Юрія може правити за зразок такої синові перед вирішенням важливої в житті події — одруження. Через усі листи до дочок червоною ниткою проходить виховання загальної культури («щоб побачить у Мюнхені знамениту галерею і Відень щоб роздивитись гаразд»), патріотизму, любові і відданості своєму рідному народові («раю вам побувати у Львові.. мені буде приятно, що ви побачите центр української культури»).

В останні роки життя Івана Карповича турбує доля Ярини. Вона одружилась із Мілошем Студнічкою — студентом-математиком. У 1906 році у них було вже двоє діток — Юрко та Іванко. Мілош на цей час, власне, закинув навчання. За порадою Івана Карповича зять виїздить до Парижа, щоб за два роки здобути освіту, а Ярина з дітьми залишається в батьковій хаті на хуторі Надія.

Після смерті Івана Карповича Тобілевича (1907 р.) не стало коштів для навчання Мілоша. У 1912 році сім'я Студнічок приїжджає до Єлисаветграда. Заробітки Мілоша були малі, бідували. У 1922 році за викликом батька Мілоша, відомого у своєму краї громадського і наукового діяча, сім'я виїхала на постійне проживання до Чехословаччини.

Публікація цих листів, сподіваюсь, викличе інтерес у читачів, перед поглядом яких встане жива постать Івана Карповича Тобілевича (Карпенка-Карого) — не тільки визначного актора і драматурга, а й мудрого батька-вихователя, людини, відданої своєму народові і батьківщині.

Вступ, упорядкування листів та примітки Н. Ю. Тобілевича[1].

I

17/29 декабря 1902
Одеса

Любі мої, кохані мої діточки Ярино і Маріє! [I] Давненько вже я вам не писав та й од вас давно листів не одбирав[2]. А може, то мені так здається, бо з того часу, як ви поїхали за кордон, пройшло 2 м[ісяці] 10 день, а я думаю, що два роки! Чудно: і тут ви зі мною не були, а одна думка, що ми всі в Малоросії — близько чи далеко ті пункти, на котрих ми обітали, і не так було скучно за вами. А може, то старість моя робе. Щороку старієш все більше і більше, а сім'я — розтічина по всіх усюдах, та ще Бог знає, чи буде жити вкупі! Трудно нам, інтелігентам, жити вкупі: той там учиться, той в другім місті хліб заробляє... Тільки дядьки, що працюють біля землі, живуть укупі. Та й тим, бідолахам, стало тісно: дочок віддають в інші села, а самі тікають на переселеніє... Воно, як правду сказать, то не так ще й тісно, як здається, а тільки люде хотять більше, і через те їм все мало, все тісно! Мабуть, інакше неможливо, мабуть, поширення знаній поширює потреби, яких всім на однім місці трудно знайти. Та ще, може, й те, що всім хочеться світу повидать, що всім тепер стало відомо: що не тільки світа, що у вікні! Будемо надіятись, що не за горами той час, коли ви потім хоч і будете жить не з нами на хуторі, але десь так близько, що тільки 12 — 18 годин їздн буде нас розділять. Пошли ж, Боже, вам здоров'я і енергії здобуть собі незалежне обезпечене становище — і тим порадувать мою старість! Поки що я ще молодець: можу працювать, не дуже хворію, то й слава Богу. А от років через два-три стукне 60 літ, тоді вже сяду на хуторі і думаю спокійно прожити решту літ, скільки там Бог дасть, а спокій мій буде залежать від знання, що вам добре! О, як я хочу, щоб вам було добре! В такий мент я згадую Борулю, хоч люди сміються над ним, бо їм здається, що вони не такі чудаки, як Боруля, а коли гарненько приглядився, то й сміятись нічого: хто б не хотів вивести своїх дітей на дворянську лінію, щоб вони не черствий кусок хліба мали?!

Я скучаю за вами і радуюсь вами, мені мило на душі, коли я подумаю, що маємо спроможність робити те, що робимо для блага і користі вашої і моєї будущини. Милі мої, хороші мої — дітки!

Листи ваші всі одібрав, знаємо, що у вас там був цікавий праздник, а тепер ждемо ще, що ви нам опишете Різдво, і Новий рік, і Крещеніє. Цікаво, як там люди живуть — чи краще вони живуть, чи гірше за нас,— то ми тут не знаємо, а що не так, як ми, то видно з ваших листів. У нас були сильні морози, градусів 12—14, снігу багато, а оце два дні велика переміна: сніг почав тануть, морозів як не бувало. Саме близиться Різдво, а тут розкваснлось! Може, воно ще замерзне, а поки погано дивитись на темні кучі снігу, що більш похожі на пісок, чим на сніг. Недавно я одібрав від дядька Петра [2] листа, де він писав, що дід упав на ноги. Я просив Михалевича [3], щоб провідав. Михалевич мені написав, що нічого опасного,— звичайна старчеська історія: легенький параліч правої ноги. Після цього Юрко [4] поїхав на хутір і вернувся недавно. Дід бодрий і веселий і ходить по хаті з поміччю Оксани [5], котра по моїй волі за гроші його доглядає. Трохи мене це тривожить, але що робить: 86 літ своє беруть! Дав би Бог йому ще прожить та прожить. Жаль розставатись! Поїхав би і я його провідать, та діла, гемони, не пускають. Юрко поїде на хутір 2(14) червня і там буде виготовлять ліс і черепицю, щоб покрить хату і кухню, та ще думаєм построїти свинарню, а потім Юрко поїде оглядать млини, щоб і собі восени поставить гарний млин. Планів, планів цілий лантух або й два. Ви знаєте, що я старий фантазер і на плани майстер, тільки біда, як той казав: «Маю розум — не маю грошей!» Одначе так як ми цілий вік живемо більше розумом, ніж грішми, то і тут справимось. Ось як ви будете учительками при гімназіях та загрібатимете гроші лопатою, то вже нам будете позичать на наші фантазії! А? Смієтесь? Смійтесь, смійтесь, а воно так і буде. Тільки не думайте, що ми будем позичать у вас гроші на вічне оддання, ні, ми з Юрком зробимось купцями, то ще й проценти будете мать. А як, спи-

[1] Назар Юрійович Тобілевич — онук І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого).

[2] Друкується зі збереженням стилю автора.

Останнє сімейне фото. Літо 1907 року. Сидять: Юрко Тобілевич — син І. К. Тобілевича, Софія Віталіївна Тобілевич — дружина І. К. Тобілевича, Іван Карпович Тобілевич із внуком Юрком Студнічком, Ярина Іванівна Студнічкова (Тобілевич) — дочка І. К. Тобілевича, Наталка Всеволодівна Тобілевич (Авдієва) — дружина Юрія Тобілевича із сином Андрієм на руках, за нею невідома. Стоять: дівчата, що допомагали няньчити дітей; в центрі — Милош Студнічка — чоловік Я. І. Тобілевич із сином Іваном на руках

таєте? Десять поросів на кожну в день! Ха, ха! [6]

Не поспіли ми трохи угальмуватися нащот хвороби дідової, як одібрали звістку, що тьотя Юля [7] захворіла плевритом. Мама в тривозі. Хоч це й не така хвороба страшна, а тільки то біда, що Юля часто хворіє і не бережеться «по невігластву». Очевидно, мама на днях поїде її провідать.

А ви глядіть мені — бережіться, їжте добре. Як там твій масаж, Орисю? Чи поміг? Може б, пораїлась там з добрим лікарем, там же є університети і є добрі лікарі-професори, грошей не жалій, цур їм, здоров'я миліше від усього. В перших числах февраля я вам пришлю грошей. До речі, один чоловік мені казав, що при Женевському університеті є курси французького язика. Розпитайте. Може, можна покористуватись.

Можете собі уявить, що «Гандзі» й досі немає з цензури! III і IV томи моїх драм і комедій на днях будуть готові. Один чоловічок дає мені за все видання 3000 р., а я хочу 3600. Головне, що він всих грошей разом не дає, а брать частинами не хочу, бо так не буде ні грошей, ні книг. Та, нарешті, частинами я можу брать і без нього — по мірі продажу. Від Назара [8] листів нема. Недавно Іванові [9] послав іграшок на 10 руб. Цілую вас дуже-дуже і бажаємо здоров'я, здоров'я і здоров'я! Ваш батько Ів. Тобілевич.

II

1/13 апр. 1903. Херсон

Любі, милі, кохані мої діточки!

Не знаю, які б видумать нові слова, щоб в них відгукнулась та ласка і ніжність до вас, які живуть у моїм серці! Думаю, що ви й без слів розумієте, як ми вас любимо, скучаємо і хочемо вас бачити.

Все, що треба купить, купуйте. Я знаю, що ви все добре обміркуєте, і коли треба — то треба.

З переїздом вашим додому робіть все так, щоб вам не було тяжко, щоб не було мороки: розлічіть так, щоб у Мюнхені і у Відні побуть довше, щоб побачить у Мюнхені знаменнту галерею і Відень щоб роздивитись гаразд. У Відні є знамениті на увесь світ лікарі. Я для тебе, Ярино, вишлю лишніх руб. 15 спеціально для лікарів, і ти повинна обов'язково піти до лікаря у Відні. Вони беруть там так само, як і наші професори,— од 5 до 10 гульд. за візит. Прошу тебе — піди у Відні до хорошого лікаря. Ви тепер владієте фран[цузьким] язиком добре, а професори, хоч і німецькі, теж розмовляють по-французьки, слідовательно, можеш з ними говорить і з'ясувать свою хворобу. Мені здається, що це у тебе розтяженіє якихось жил, що сталося в час пожару, коли ви несамовито таскали сундуки [10]. Гляди ж мені, піди у Відні до лікаря! А тим часом я певен, що і в Женеві є лікарі і професори також гарні, що і з ними не шкодить порадитись зараз. Це не завадить. Піди, серце, зараз у Женеві до якоїсь знаменитості. А у ВІДНІ САМО СОБОЮ. У мене серце болить, що ти така юна і, оскільки я знаю, сильна, страждаєш то сим, то тим. Може, Бог дасть, наскочиш на добру лікарську раду і здихаєшся цих часних хвороб, бо взагалі ти сильна й здорова, а оці часності дошкулюють.

Із Відня я ще раю вам побувать у Львові. Зайдіть до Франка [11]. Він буде рад вам

і покаже город і людей. Це вам не пошкодить, а мені буде приятно, що побачите центр української культури!

Я буду дома 16/29 апр., а гроші вишлю вам числа 18 апр. Це по-вашому — 1 мая, і 4 мая, по-вашому, ви вже гроші получите. Тільки пишіть мені скоріше, скільки коштуватиме дорога (2-а класа) і хоч приблизно — багаж, а там я вже сам накину на Мюнхен, Відень і Львів. Виїжджайте з Женеви трошки раніше, щоб більше мали часу на остановки. Вам видніше на місці, і ви пошліть свою сміту розходів. Тільки пишіть зараз, щоб ваш лист застав нас у Херсоні, де ми будемо по вашому стилю до 27 апр., а сьогодні 13 апр. Лист цей прийде до вас 17 апр., а як ви напишете мені 18—19-го, то я получу ваш лист у Херсоні і тоді зараз вишлю гроші, щоб ви їх зарані мали в руках.

Один лист шліть у Херсон, а копію з нього шліть на Шостаківку, і коли не тут, то там одберемо листа. Обов'язково шліть два листи, щоб не було остановки.

У нас тут тепло. Дощів досі не було. Це погано. Юрко все посіяв, а воно не сходить. На цім тижні посадить 40 тисяч дерев лісу. Гарно. Сад опоряджений. Ждемо дощів. Дід поправився і капризує. Оце намігся, щоб його везли в город, і так уперто, що Юрко його повіз у город і оставив у Петра. Не знаю, чи довго там пробуде?.. Мабуть, два дні!

Тепер страсна неділя. Ми не граємо. Скука смертельна. Бродимо по сумних і безлюдних вулицях Херсона, як мухи восени: в'яло. Городишко скучний, а тут ще й діла нема... Читаємо, читаємо — без кінця. Мама грає на бандурі і ще не вміє, а охота страшенна, то вона і не замічає, як і день проходить. Сидить і, не вгаваючи, бринь та бринь. Треба отдать справедливість, що вона дещо грає до співу порядочно. Тілько одна біда: сьогодні вивчить, а завтра забуде, і знову починається бринь та бринь! Це «бринь» і мене розважає. Панас [12] поїхав у Одесу, а Микола [13] і ми сидимо тут. Я хотів їхать на хутір, але це не дешево коштує, та й недавно був, і мусимо сидіть. Не варто у піст грать — одна мука: і заробітку катма, і оці переривки мучають. Ну, та вже скоро кінець. Нехай вас Бог благословить обох, мої голуб'ята!

Цілую вас безліч!

Любящий Вас батько Ів. Тобілевич

Будьте здорові!

III

Посланіє до моїх любих, коханих дітей.

Що там у нас на хуторі робиться?.. Тут така спека, що нема чим дихать, більше 40°. Спать не можна, піт заливає. Вранці, дуже рано, тільки й можна дихать, а в 10 годин так пече, що здається, стоїш біля величезної гарячої печі і нікуди заховатись. Грають на сцені — одна мука. Тільки одна думка панує: якби скоріше скинуть парик і важку одежу. Купатись нема де. Тінь поганенька є у саду, де театр, але й там припікає. Тепер хутір нам здається раєм, бо і тінь є, і вода, можна скупатись і в тінь заховатись... На небі хоч би тобі хмаринка: в 12 годин чисте небо робиться не блакитне, а якесь туманно-білувате, а сонце, що одпочило раніше за дощовими хмарами, пече й пече... Мені здається, що я сиджу в трюмі на кораблі, де 14 парових котлів розтоплено і дихать нічим... Ранками я виправляю «Суєту». Уже скінчив. Завтра Панько і Рося [14] почнуть переписувать. Вчора одібрав з цензури «Гандзю». Дозволено! Всі раді хоч що-небудь нове. Ролі розписують у дві руки. Через три неділі, певно, піде на сцені. Якби дозволили ще «Суєту» на Київ, то менше було б страху.

Зараз збори неважні: одне жарко — і люди поховались на дачах, де все ж таки не так пече, й бояться вилізти на харківську спеку, а друге — це врем'я — взагалі мертвий сезон, і можна ждать чого-небудь кращого тільки після 20 іюля, бо спека спаде і почнеться хлібна торгівля, оживуть кравці, чоботарі й купці!

Убитків нема, а й дохід залежить від двох яких-небудь добрих зборів, так що до 15-го ще не можна нічого сказать.

Що там мій любий Іван [15] поробляє? І зараз бачу шельму перед очима... Пишіть що-небудь. Кожний по чотири стрічки — то й вийде 20. Певно, хліб убрали вже. Скільки кіп пшениці, ячменю і вівса — цікаво? Чи була Ярина у Михалевича, що сказав, як око? Да благословить вас усіх Господь!

Ваш батько Іван Тобілевич.

9 іюля 1903. Харків.

IV

17 ноября 1903. Варшава

Любі мої, кохані діти Ярино і Маріє! Як же ви поживаєте? Чи одібрали книжки, що вислав вам? Тепер ви, певно, вже ходите на лекції. Цікаво нам дуже, як там вам слухаються ті лекції. Звичайно, що зразу буде нудно, бо не все зрозумієте, але через якийсь місяць я певен, що будете слухать, як настоящі французи.

Діла наші погані, але поки є старий жир, то чоловік не скоро падає в карманну чахотку. Так і я. Живу старим жиром та доходами від авторських. Оце одібрав 400 руб. і посилаю їх вам. 360 — це звичайна ваша пенсія на три місяці кожній, а поверх того 40 руб. (105 фр.) кожній по 52 1/2 франки на такі «потреби», які виходять за рамки вашої «сміти». Цих грошей, здається, стане вам аж до 27 марта 1904 року по новому стилю. Полічіть самі і напишіть мені, чи так. Коли вам буде потрібно на що-небудь неодложне гроші, як ліки (нехай Бог боронe), то не жалійте і розходуйте навіть із пенсії, коли не буде ставать до строку, то пишіть зарані. Я не хочу, щоб ви там мали яку нужду і утиск грошовий, бо гроші можна нажить, а здоров'я, і радощі, і спокій дорожче від усього на світі. Не сумуйте, час плине скоро, і з Божою поміччю ми зійдемося знову в «Надежді». Я тільки хочу й молю Бога, щоб ви були здорові, щоб наука ваша і ваше перебування в Парижі не були для вас ярмом, вагою, а приятною і повною духовного інтересу дорогою до незалежного існування в будущині.

Я всякий раз, коли хочу вас бачить, напружую свою фантазію — і бачу вас в Парижі: і в Сорбонні, і на квартирі, і на вулиці, і мислями пробуваю з вами і посилаю вам своє благословення на все добре!

Вчора одібрав я «Суєту». Дозволена! Тепер на Київ маємо: «Гандзю», «Суєту» і «Украдене щастя» Франка, а через те маємо і надію, що там нам буде краще. Воно одне те, що на Україні як дома,— тішить наші душі,

а друге — при трьох нових п'єсах є надія і на заробіток. Слава Богу за все! Хто вірить і пробуває в надії на вищу силу, що править світом, тому раз у раз легше жить, ніж песимістам, що надіються тільки на себе і живуть минутою. Я нічого не боюсь і йду сміливо до своєї мети все життя, бо вища сила, котрій я служу, веде мене за руку, і хоч іноді дає мені штовханів, то я їй дякую і за те, бо без штовханів не можна нашого брата «чоловіка» научить розуму. Людей питай, свій розум май! Я все вислуховую від розумних людей, а роблю так, як мені шепче той вищий дух, в якім вся сила! Як би люди не мудрували, скільки б вони не ораторствували, які б вони одкриття не зробили, все-таки вони жалкі комашки, черв'яки в порівнянні з тим, чого ніхто не знав і знати не буде, а щоб узнать хоч частину того великого і невідомого, ми учимось. Учіться ж, мої любі діточки, і ви, але й на хвилину не забувайте всемогущу силу, що править нами в житті, і вона, та сила, візьме вас за руку і буде вести вас певним шляхом.

У Варшаві погода погана: цілими днями мряка, хмарно, і в хаті так темно, що я засвітив зараз удень світло і пишу при лампі. Яка там у вас погода?

Мама одужала, хоч трохи ще хрипить. Від Юрка одібрав лист: на хуторі все благополучно. Юрко накупив скоту (я йому послав 400 руб.) і тепер кормить його, чистить і кохає, щоб весною продать і мати сякий-такий заробіток. Юрко заставляє всіх робітників умиватись щоранку з милом!!. Хоче насадить любов до чистоти і порядку. В кухні викинув піч, зробив грубу, поставив лави, поробив сінники, і робітники сплять по-людськи. Назар щось мені написав, що у нього є переміна в служебному стані, але яка — не писав, а тільки пообіщав написати, та й досі не пише. Цікаво, що то за переміна.

Тут живе Аня Ільїна, що колись учила Юру і Назю. Вона замужем за якимсь інтендантом. Чоловік її в командировці. Ми обідали у неї два рази. Вона дуже симпатична. Постаріла, але така, як і була, наївна, що її украшає.

Мама сильно вас цілує і збирається написать листа, що для неї дуже трудно, бо я можу писать при всякій обстановці, а їй треба настрою.

Від тьоті Юлії нічого не маємо. Дядьки [16] живуть по-старому: перше сумували, що зборів нема, а тепер уже привикли і не сумують, а радіють, тому що скоро кидаєм Варшаву. З Варшави ми виїдем 27 ноября, а по-вашому це буде 10 декабря, і на другий день будемо в Києві. В Києві починаєм 29, по-вашому 12 декабря.

В декабрі буде 30-літній ювілей Лисенка. Це цікаво. Мабуть, з'їдуться люди з Галичини. Україна помалу ожива. Дай-то, Боже. Біда сердешних українців у тім, що вона не має ще українських жінок та дівчат. Женський елемент, коли він сильно національний, єсть найвища сила у відродженні народу. Тому-то я б хотів, мої любі, щоб ви, мої діти, були цим елементом!

У Києві я напишу вам про професора Волкова [17], і якщо він хороший, то познайомитесь з ним.

Любящий вас всім своїм серцем і душею
батько ваш Іван Тобілевич.

Чек на гроші вишлю завтра.

V

7 января 1904 [18]. Київ

Любі мої, кохані діточки Ярино і Маріє!

З Новим роком! Пошли вам, Господи, здоров'я, а при ньому легше працювать, а праця дасть задоволення, а задоволення — щастя! Дай же, Боже, вам усього того, що веде чоловіка до щастя! Зараз я дуже рад тому, що кругом наче якась свіжа течія дихає хорошим повітрям, і діла наші з переїздом на Україну поправились, і від вас і від Юрка мав добрі вісті; і з Назарем бачився — він приїздив у Київ на ювілей Лисенка, і саме святкування ювілею Лисенкового відбулося, прямо-таки сказать, велично і ніби підтримало духовні сили національного відродження нашого забутого народу. Може, це часова течія, яка не довго протягнеться, а все ж таки вона вливає в побиту душу робітників рідної культури добрі надії і підкріплює старі сили до нової праці.

Ювілей Лисенка празникували в Києві 3 дні: 19-го ми грали «Чорноморців» і співали кантату «Б'ють пороги»; піднесли Лисенкові срібний вінок від нас на сцені; оваціям не було краю: театр дрижав від оплесків і криків «слава»! 20-го в купеческім собранії був концерт: читали сотні адрес по-українськи, були депутати і від Галіції, і з Буковини, депутати галицькі і буковинські читали гарні промови по-українськи; селянський хор під орудою доктора Демуцького [19] співав гарно і викликав бурні оплески; закінчився вечір об'явою, що Лисенкові суспільність зібрала 6 чи 7 тисяч і думає на ці гроші купити йому дачу. 21 декабря в городськім театрі уранці був концерт в честь ювіляра, на якім співали номери, композиції ювіляра і хором в 120 чоловік, і оперними солістами. Особенне враження на мене зробила оперна співачка Сіяницька [20] — родом українка. Вона прослужила на царській сцені 30 літ, тепер уже не служить, вона не молода, літ 48, але співала краще за всіх молодих!.. Талант! Ах як вона співала «Ой люлі-люлі, моя дитино»! Я забув і свої літа, і свою поважну товсту істоту, та кричав і тупав ногами, як скажений або дуже молодий запальний юноша, так що мамі прийшлось держать мене, щоб я не вискочив на сцену... Ввечері 21-го йшла в городськім театрі, перший раз у Києві, опера Лисенка «Різдвяна ніч»,— звичайно, що всі оперники співали по-українськи — мусили! Я не був. Мама і Назар були. Кажуть, чудово. «Різдвяна ніч» уже пройшла 4 рази, але я не мав часу подивитись, бо щодня граю. Після спектаклю в художественім клубі зібралося 200 душ, де по підписці була вечеря. На цій вечері був я, мама і Назар і дуже жалкували, що вас не було на цих всіх національних святках. Ні один народ в Європі не переживає того, що ми, українці, в 20-му столітті! Тоді як всі давно вже знають, хто вони, ми тільки починаєм довідуватись, тоді як усі давно в яснім признанні своїх прав національних і вселюдських мають задоволення і йдуть до ширших вселюдських бажань, ми тільки просипаємося, і все, що другі вже мають, треба здобувать! Коли француз, німець, поляк і інші відомі всьому світу, ми, мов яке дике плем'я, забуте і затерте, починаємо піднімать із темряви голову і лізти на гору,

на слизьку гору, щоб звідтіля і нас побачили. А ті, що раніш вилізли і зайняли свої місця в світовій комедії, не пускають нас, бо бояться, що ми зіпсуємо мізансцену!.. Тяжка боротьба, але надія, що вилізем, дає нам сили до культурної праці! Горе наше, що не маємо сильної інтелігенції, що ще багато людей личать нашу мову мужицькою і соромляться скрізь нею говорити; а вона ж дзвінка, а вона ж красна і блискуча, тілько треба уміть нею користуватись; джерело, з которого тече ця мова, чудове і величезне — 30 мільйонів народу, який, правда, ще не знає, хто він, але дознається.

Отакі думки посідали мене весь час святкування Лисенкового ювілею, і часами був щасливий, чуючи, як скрізь лунає рідна мова, як гурт інтелігентів за вечерею піднявся і заспівав «Ще не вмерла Україна». Для того й вам це все пишу, щоб перелить з далекої України і в ваші серця ту живу, цілющу духовну течію, якою я в цю хвилю живу.

Праздники наші, як звичайно, пройшли в щоденній праці й вранці, і ввечері і скінчились принаймні заробітком. Сьогодні був бенефіс Миколи — йшов «Богдан». Збір добрий. Микола мав три подарунки. 14 генваря бенефіс Панаса — йде перший раз «Суєта». Мама грає матір, я Терешка і возюсь з Матюшею, як з писаною торбою. Панас грає Івана, Михайла — Микола. П'єса наполовину готова. Цікаво, який-то вона буде мати поспіх. «Гандзя» поспіх має, пройшла вже 6 раз при хороших зборах. У піст будемо грать в Житомирі. На першій неділі маю поїхати на хутір.

Не піклуйтеся, мої голуб'ята, тим, що не все розумієте; не бійтеся того, що не видержите,— це все ще далеко, і ніхто не вгадає будущини. Працюйте не через силу, а по силі — врем'я все покаже: сьогодні трошки, завтра трошки, а в кінці кінців цілий лантух! Прошу вас не турбуйте себе тим, що початок трудний, і не мордуйте себе за непосильною працею — йдіть тихо, мирно, систематично, бо зразу нічого не зробиш, тільки відомий в казці циган хотів зразу всю криницю викопать і принести до хати... бог благословить ваші труди, і ви помаленьку дійдете до бажаної мети.

Як ваше здоров'я, пишіть. Я не можу часто писати, бо сильно зайнятий. Отут, у Києві, немає вільної годинн, то той, то сей і помішають, а тут ще репетиції та подвійні спектаклі.

Ми здорові, тьотя Юля здорова. Бачимось щодня. Все благополучно.

Да благословить вас обох Господь. Молю його, щоб дав вам здоров'я.

Любящий вас безмірно ваш тато Ів. Тобілевич.

VI

14/27 февраля 1904 р. Житомир

Любі мої, милі мої діти Ярино і Маріє! Лист Ярини я одібрав у Києві перед від'їздом за два дні. Ці два дні, як ви знаєте, був такий страшенний колот, що я не міг з Києва ні грошей вам перевести, ні листа написати. Потім були щоти, рощоти, переїзд, приїзд і установка на новім місці, і от тепер все вгамувалося, і я пишу вам, любі мої! Думаю, що Ярина вже виїхала на село, як то видко з листа, і цей лист одбереш ти, моя кохана Марусечко! Нині Росія воює з Японією. Не знаю, чи вам відомо, чи ні. Певно, ви чуєте про цю війну, і нічого мені про неї писати. Через цю війну трудно перевести банком гроші, бо, кажуть, нема певності в курсі, що воно означає, я сам добре не розумію, та й цур йому. Замість банком, я вислав вам цей раз поштою 150 руб. Цих грошей, як я міркую, стане вам до 12 апреля нового стилю. Піди в руський банк і розміняєш їх на франки, розличи гарненько і зараз же напиши мені, чи вірно я лічу, чи ні. Якщо ні, то напишеш мені: по яке число стане вам цих грошей,— і я своєчасно вишлю вам вперед за кілька днів. Крім того, напиши мені: до якого часу Ярина думає пробути на селі, як ти проживаєш, що пороблюєш? Ти так давно нічого не пишеш, що мені вже і скучно, і досадно робиться. З попередніх листів я бачу, що ви не маєте покою від гостей, і мені здається, що це погано впливає на ваші нерви і на здоров'я. Треба не дуже вже так розходувати сили, бо вони вам пригодяться, гігієна забороняє колот повсякденний, бо більш-менш строго видержаний порядок життєвий дає бодрість і свіжість і оберігає здоров'я, дорожче від чого немає нічого на світі. Напиши ж мені в подробицях і про життя, і про роботу, і про здоров'я, як своє, так і Яринине. Я боюсь: Ярині погано, вже коли вона мусила виїхать, то, виходить, дошкулило. Хоч Ярина мене утішає: нічого себе почуває, але я дуже, дуже турбуюся. Не лінуйся ж, Марусю! Ви так багато пишете в різні кінці, різним людям, які, може, й не цікавляться вами, а просто пишуть, аби мати від вас яку паризьку новинку, а ми живемо з вами і серцем, і душею і цікавимось всею своєю кровією вами, і треба б вам писати більше всього нам, щоб ми були спокійні. Коли я від вас часто відбираю листи, то я здоровіший, бадьористий, веселіше працюю, то хоч ради цього пишіть частіше. Я знаю, що ви, мої любі, мої чисті голубочки, любите нас, а все ж хочеться в доказ того частіше мати від вас листи. Не забувайте ж моєї просьби — пишіть і пишіть. Я часто не маю коли вгору глянути, а все ж пишу вам. На другий день після получки цього листа пиши!

Сезон скінчився добре. Хоч того, що потеряно за все літо і за Варшаву повернуть не можна, але слава Богу за те, що було в Києві, полатались, і за те дяка! «Суєта» йшла після того, як вам писав, ще два рази при повних зборах. Всього вона пройшла 9 разів за 24 дні. І «Гандзя» пройшла стільки ж разів, хоч за більший час, та збори найбільші давала «Суєта». Ще ставили драму Франка «Украдене щастя». Збір вона дала добрий, але про поспіх її судить не можна, бо більше разу не було часу поставить. Мені здається, що вона мала поспіх і буде мати.

Післязавтра, сиріч 16 февраля, а по-вашому 29-го, ми починаємо тут. Бог його знає, що воно буде. Театр далеко від центру, а як почнеться слякоть, то навряд чи буде що путнє. Побачимо. Хотів було поїхати додому, але це тільки перебило б мені і сильно утомило, бо то дорога туди та знову назад зайняла б двоє суток. Від Юрка відомостей ніяких не маю, надіюся на днях получить листа, бо сам писав йому недавно. У Назара

все по-давньому, без перемін. Тьотя Юля поправилась трохи. Дядько Панас і Микола, які були, такі й є.

Була у нас одно врем'я одтепель і слякоть, а тепер, оце днів три, приморозило і вітри — так що навіть холодно. Сьогодні вже наш номер нагріли, а вчора погано було спати, бо треба було сильно укутуватись, а я те не люблю. І я, і мама цілуємо вас безліч разів і просимо писати. Зараз, заразісенько!

Любящий вас усім серцем

батько Іван Тобілевич.

Могила І. К. Тобілевича

VII

1/13 апр. [еля] 1904. Житомир

Любі мої, кохані діточки!

Перше всього з прошлими празниками будьте здорові!

Ще зосталось 6 день — і я виїду до Назара з мамою, а звідтіля додому днів на 3, а з дому в Єлисавет, де ми дамо 10—15 вистав, і тоді вже додому на спочивок, та який там спочивок — треба щось писать, бо без нових п'єс трудно жить в театрі, а ніхто нічого не пише, а як і напишуть, то таке, що грать не хочуть. Хоч писать і тяжко, але приятна робота, і я серед спочивку, вдихаючи свіже повітря хутора, може, з божою поміччю ще що-небудь напишу. Правду кажучи, вже й писать боюся, бо думаю, вже списався і путнього нічого не напишу, але попробую... Всяка робота страшна, поки за неї тілько думаєш, а як приймешся до неї систематично та щиро,— диви, і зробив. Торік я, Боже, як ліниво і нехотя сідав писать «Суєту». На превелику силу поборов страх перед пером і все ж таки написав «Суєту». Так, думаю, буде й тепер. Не можна, звичайнно, зарані буть певним, що напишу таку корисну для заробітків штуку, як «Суєта», бо не завжди вдається зробити що-небудь дуже добре, але я й сам не знаю, що буду писать і як воно виллється,— це буде залежать і від матеріалу, і від настрою... Аж страшно, запевняю вас, що страшно, а треба!

Нам уже обридло сидіти в Житомирі, бо у піст грать препогано, і я навіть жалкую, що не поїхав на піст додому, вже, певно, щось би надряпав, а тут неможливо що-небудь писати. Ми з мамою взялися було переводить одну польську п'єсу «В ноц ліпцову» — це означає «В июльську ніч», але так мішають, що ми перевели 30 сторінок за 8 день, та й покинули. Не можна в сезон працювать ні над чим, крім сцени. Недавно одібрав з дому відомості, і між іншими, добрими, що все благополучно, мали дуже неприємну відомість: жеребець Пишний, що від Чикаленка [21], виріс, зробився красавцем, упав на корди, зламав передню ногу, так що ветеринар об'явив його безнадійним, і Юрко з плачем що називається мусив його застрелити, щоб не мучився сердешний кінь! Жаль, дуже жаль, але що маєш робить? Це ж не навмисне, а рокове нещастя, і треба з ним примиритись... Юрко від печалі місця собі не знаходить. Я йому писав і просив, щоб утішився. Коли трапить яке нещастя, то треба його мужественно перенести і просить Бога, щоб на цім скінчилось, щоб не було чого гіршого, бо в житті так: одна біда не йде, а другу за собою веде, і от треба просити Бога, щоб не було другої! Це є жертва перед роком — треба ж йому що-небудь принести в жертву, і от ми йому принесли Пишного... Нехай же він задовольниться й пошле нам спокій і удачу! Я, певно, фаталіст, бо часто себе умію утішить отакою філософією, і мені від цього робиться легше! Та коли правду сказать, то що ж поможе печалування тим, що вже сталося? Нічого! То краще заспокоїть себе сякою-такою філософією і не труїть своїх попередніх днів.

Діти мої дорогі, діти мої милі, та хороші, та благородні! Як я вас люблю, то ви собі й уявить не можете! Ви там собі думаєте, що я так багато від вас вимагаю, і сильно помиляєтесь. Я знаю, що і ви мене сильно любите і що зробите все що можете! Не думайте, що я не розумію, як вам трудно побороть ту задачу, для якої сидите в Парижі! Ох, сильно розумію! І разом з тим бачу з ваших листів, що ви хотіли б зразу зробитись прямо-таки справжніми французами! Навіщо це? Не треба! Я чуствую, що знаєте добре вже язик, для руського чоловіка, певно, й трудно знать його більше, ніж ви знаєте: все розумієте, добре говорите, звичайно, з руського погляду, ну, то хіба ж це не поспіх? Ви ж не вміли так балакать і не могли так розуміть язика в інституті... Та що й казать, навіть ще торік ви менше знали. На мою думку, щоб утвердитись в знанії — треба раніше взять собі учителями професорів, щоб не гаять часу. Ідея, яку я вам раніше рекомендував: взять професорів,— хороша. І все ж таки скажу, що вам там видніше і ви маєте такого доброжелателя і розумного чоловіка, як Волков, з яким теж можна порадитись. Робіть все самостійно — і буде добре. Тільки не турбуйтеся сильно так предстоящими екзаменами... Що Бог дасть, те і буде! Ви все робите, щоб було гаразд! Не мучте себе даремною думкою: «А що, як не видержу?» Пусте! Бог дасть, видержите, а не видержите там, то в Росії видержите. Нарешті, знайте, що ніколи не можна мордувать себе самолюбивими стражданнями, бо чоловік не має божеської сили, а має силу чоловічу, а чоловікові присуще помилятись. Храніть своє здоров'я і робіть все не через силу, а по силі. Я не вимагаю від вас нічого!

Пишіть мені тепер в Єлисавет до востребованія.

Зараз война нас усіх цікавить, всіх турбує. І тілько й розмови, що про неї. Тяжкі умови переживає Росія. Чим воно скінчиться — Бог його знає. Сьогодні була дуже неприятна телеграма: наш флагманський броненосець «Петропавловськ» наскочив на свою міну і погиб з дуже значним командиром флоту Макаровим. Всі опечалені, але надії в Бозі:

найдеться ще другий Макаров і десять Макарових... тілько все ж шкода, що проклята війна губить багато людей!

Будьте здорові! Цілуємо вас з мамою безліч разів і бажаємо миру, спокою і здоров'я!

Люблячі вас батько і мати І. і С. Тобілевичі.

VIII

14/27 мая 1904 р. Надежда

Любі мої, кохані діточки Ярино і Маріє!

Сьогодні я одібрав лист від Ярини, я думав, що скоро вже і Марія напише, але від тебе, Марусечко, щось трудненько йдуть листи... Давно, давно я вже не бачив твого почерку. Ану лиш писни — вже пора!

Ми на хуторі з 1 мая. Погоди доброї ще не було. В апрелі жарило, а як настав май, пішли холода: був і дощик, і град, і мороз. Дощ нічого не поміг, бо малий, град нічого не пошкодив, бо йшов не довго і не густо падав, а канальський мороз побив вишні геть. Цей год так рясно цвів сад і така сила повинна була бути вишень, що, мабуть би, і на 50 возів не забрав, а після морозу все почорніло, де-не-де блищать зелені ягоди. Шкода, сильно шкода. Я дуже люблю всяке дерево з рясними плодами, особливо вишні, коли вони густо зачервоніють ягодами. Приятно тоді дивитись на вишневі дерева. І на тобі — все пропало. Яблучка на молодих яблунях, що на алеї, будуть, не померзли. Хліба видержали, тільки баштан пропав — сьогодні насаджують баштан. Озима пшениця й жито такі, яких ніде на всю околицю нема: розкішні, густі, рівні, великі. Сьогодні опоросилося дві свині по 10 поросят. Пишу про це, бо Юрко закоханий в своїх йоркширів і буде торжествувать. Кажу, буде, бо зараз його нема дома — виїхав на тиждень до Назара і Чикаленка. На ярмарку я купив дві молодих коровки і чистокровного бика 10 місяців англійської молочної породи. Заплатив 100 рублів. Хочеться создать настоящу ферму. Це, правда, трудно зробить відразу, але терпіння, терпіння і терпіння. Все так.

У нас гарно: на ставку дві лодки, а скоро спуститься третя. Петро [22] приїхав — і назначено його командиром порту. Рибна ловля в ходу. Я нічого не піймав, а Юрко і Петро піймали за короткий час 10 великих коропів вудкою. Сьогодні їли фаршированого коропа. Ятері ставить не можна, бо холоди, по тій же причині і сіткою ловить не можна, а через те любимої риби Ярини нема.

Мама сильно упала і так забила собі коліно, що ледве ходить і щодня маже йодом; як не полегшає днів через 3, то поїдемо в город до лікаря. Чашечка на коліні, яким упала, дуже опухла. Це сталось так: приїхали ми на вокзал шостаківський, стали виносить, як завжди, силу ручного багажу на підводу. Помимо тих пакунків, які клали на підводу, у мами в руках було два вузлики: один з яйцями від заводських курей, другий з дурацьким горщечком цвітів. І забажалось мамі піти до підводи, щоб полічить, чи всі пакунки на возі, та зараз же тут, біля крильця, зачепилась за тумбу і полетіла з усього маху на землю, краще сказать, на каміння, яким вимощено під'їзд вокзальний, і сильно вдарилась коліном лівої ноги. Ледве підняли, мало не умліла. Якби руки не були зайняті яйцями і цвітком, то вона задержалась би руками, тоді б не так сильно забила коліно. Чисте горе! Коли б Бог дав, щоб мерщій пройшло, а то і одпочивок не одпочивок, коли в хаті чоловік, від якого залежить порядок, не може ходить.

Дідушка зовсім плохий. Він і їсть нічого собі, але часом зовсім немощний. Я виписав йому крісло для хворих, на колесах, вчора возив його в степ, а сьогодні не можна, бо і холодно, і мокро. Всьому є край — це натуральна річ, а тим часом якийсь невимовний жаль обгортає душу, коли споглядаєш цього немощного чоловіка і нагадаєш, який він був сильний, неутомливий ще так недавно, а тепер і глухий, і без ніг, і пам'ять вже почала гаснути! Все це просто і натурально: і дуб повинен усохнути, одначе як не міркуй, а жаль і важко дивитись. Часто згадує вас і питає, чи скоро дівчата приїдуть. Кажу: скоро. Хочеться вже їх бачить, каже, скучив!

Тьоті Віри [23] не бачив, вона переїхала на дачу, а Володимир Дмитрович [24] був такий любезний, що не навідався, і в театрі не бува, і не бачився зі мною, мені ж не було часу і вгору глянути, бо грав щодня. У Саші [25] був два рази, обідав у нього. Жінка його, як мені здається, нічого собі людина. Мають хлопчика [26] — забув, як звуть. Всеволод [27] ще живий, але кажуть, що все одно, що й мертвий. Навіть наш глибокий старик більш живий, ніж він. Віра, звичайно, страждає і мучиться, дивлячись на єдине своє дитя, що одним своїм виглядом угнітає душу.

У Назара ми були два дні. Їхали від станції в сильний дощ і невилазну багнюку. У Назара 5 кімнат, гарно. Валя [28] хазяйнує: ходе на базар, товчеться в кухні. Все в порядній стані, і молоде їх гніздо, здається, нічим не омрачається. Назар працює багато, на виду такий, як і був. Він зостався на рік, і щось там йому прибавили жалування. І тут — терпіння і терпіння. Так, як скрізь. Івась [29] гарненький, веселий, оригінальний і все балакає, хоч не все можна понять, бо багато говоре по-своєму. Зразу дичився, а потім ми були приятелі і грали в м'яча, «тато пішов авод», «о, дід каже», «о, баба каже». Це він звертає увагу матері, що, мов, слухай, дід говоре. Приятний хлопчина. Просив, щоб Валя приїхала з Іваном на хутір, але навряд чи вона приїде, бо Назарові не можна, і він буде скучать сам у Ходорові.

Ви почнете в августі на Aliance. А коли ж скінчите, коли приїдете додому, коли вас можна ждать? Ми вже сильно скучили за вами! За екзамени не журіться. Робіть все весело і сміло, а що буде, те буде. Як Бог дасть. Не задавайтесь рішенієм того, чого рішить не можете, аби були здорові, та й слава Богу!

Що ж чех [30] поробляє? Кажу чех, бо не знаю ні імені, ні прізвища. По твоєму опису він мені подобається. Я люблю, що він артист. Правда, що чехи всі музично добрі. Що ж у тебе з ним все вияснено чи так ще в натяках неясних? Пиши мені.

Закінчення в наступному номері

ПРИМІТКИ

1. Ярина (Орися) — Ірииа Іванівиа Тобілевич (Студнічкова), дочка І. К. Тобілевича і Надії Карлівии Тарковської (Тобілевич). Народилась 5 квітия 1879 року в Єлисаветграді. Померла в м. Брно (Чехословаччина) 13 квітня 1955 року. Марія — дочка С. В. Дитковської (Тобілевич), другої дружини І. К. Тобілевича. Народилась 25 березня 1883 року в Одесі. Померла в Києві 1957 року. Взята за дочку І. К. Тобілевичем в 1887 році.

2. Петро Карпович Тобілевич — брат І. К. Тобілевича, працював в урядових установах Єлисаветграда. Народився 24 червня 1849 року в с. Максимівка Бобринецького повіту. Помер в 1908 році, похоааиий у Єлисаветграді.

3. Михайлевич Опанас Іванович — лікар, друг сім'ї Тобілевичів, прибув із заслаиня до Єлисаветграда в 1878 році. Був одним із керівників просвітницького гуртка.

4. Сии І. К. Тобілевича — Юрій (1876 — 1925), після навчаиня у Львові — з 1895 до 1900 року працював иа хуторі Надія, вів господарство. З 1912 року жив у Єлисаветграді, працював міським агроиомом, завідуючим комуиальним господарством міста, викладачем на педагогічних курсах.

5. Оксаиа — можливо, дочка П. К. Тобілевича.

6. Хазяйиуючи в Надії, Юрій намагався вести господарство иауково, захоплювався розведениям породистих свиией.

7. Сестра С. В. Тобілевич по матері — Юлія Бродецька.

8. Син І. К. Тобілевича Назар — інженертехиолог, працював у цукровій промисловості. Народився 1874 року в Єлисаветграді. Помер 1949 року в м. Тімашево Куйбишевської області, куди був евакуйований із м. Сміли в 1941 році. В 1939 — 1940 рр. опублікував у часописі «Український театр» листи від батька. Оригінали загинули під час евакуації.

9. Син Назара Івановича — Іван. Народився в 1902 році. Загинув у громадяиську війну.

10. Йдеться про скрииі з театральним реквізитом.

11. Іваи Франко. Відомий лише один лист І. К. Тобілевича до І. Франка, але такі факти, як проживання Юрія Тобілевича на квартирі у І. Франка під час навчання у Львівському політехнікумі і поради дочкам зустрітися з ним, «він буде радий вам і покаже город і людей», свідчать про досить приязні стосунки між двома провідиими діячами україиської культури.

12. Панас Карпович Саксаганський (Тобілевич) — брат І. К. Тобілевича. Народився в с. Кам'яно-Костуватій Бобринецького повіту 1859 року. Помер у Києві 1940 року.

13. Микола Карпович Садовський (Тобілевич) — брат І. К. Народився в с. Кам'яно-Костуватій Бобринецького повіту 1856 року. Помер у Києві 1933 року.

14. Прізвищ не встаиовлено.

15. Син Назара Тобілевича.

16. П. К. і М. К. Тобілевичі. Сезои у Варшаві закінчився збитками в сумі 7000 крб. Причини збитків висвітлено в книзі П. К. Саксаганського «По шляху життя».

17. Волков (Вовк) Федір Кіндратович, професор, український етнограф, археолог і антрополог. З 1879 до 1905 року був в еміграції у Франції.

18. В оригіналі рік 1903 вказаио помилково, иасправді — 1904.

19. Демуцький Порфир Данилович (1860 — 1927) — лікар, хоровий диригеит і композитор. Організував в с. Охматові селяиський народиий хор.

20. Оперна співачка петроградських театрів. Родичка дружини М. М. Коцюбииського В. У. Дейші. Відомості про Сіяиицьку подала упоряднику Ірина Михайлівна Коцюбинська.

21. Чикаленко Євгеи Харлампійович (1861 — 1929) — україиський поміщик, був меценатом української культури. Емігрував за кордон під час Жовтневої революції.

22. Син П. К. Саксаганського — Петро Паиасович Тобілевич, в той час учень гімиазії.

23. Сестра Надії Карлівии Тобілевич — Віра Карлівна Ільїна (Тарковська).

24. Чоловік Віри Карлівии — Володимир Дмитрович Ільїн.

25. Олександр Карлович Тарковський (1860 — 1924), брат Надії Карлівни. Після закіичення університету в 1883 році повернувся до Єлисаветграда, де очолив народовольчий гурток. З 1920 року персоиальиий пенсіонер, члеи Товариства політкаторжан.

26. Син О. К. Тарковського — Валентин. Загииув в 1919 році в бою з баидою Григор'єва.

27. Син В. К. Ільїної.

28. Дружиив Н. І. Тобілевича.

29. Див. примітку 9.

30. Мілош Алоїзович Студнічка, на той час студент, навчався у Фраиції, майбутній чоловік Ярини Тобілевич.

О. Гайдай. Плакат

ГАЛИНА-ІНГА КАРКЛІНЬ

Я. Струпуліс. Яніс Райніс

„НЕМА ВОРОЖИХ ОДИН ОДНОМУ НАРОДІВ"

«...Я не постарію, не зникну разом з моїм поколінням, бо я не мав свого покоління, яке було б за мене...

Я спромігся витримати тиск усіх поколінь... Я маю силу, якої немає в них... І якщо вона перемагала досі, переможе (вірю) і в майбутньому...»

Я. Райніс. Щоденник. 16 травня 1912 року.

Понад сімдесят років спливло відтоді, як смерть обірвала життя генія латиського народу — Райніса. Але усі ці роки жили в серці латишів пророчі слова народного поета: «Так залишатись не може! Усе зміниться в житті до самих коренів».

Нині настав час пробудження, час усвідомлення власного призначення кожної людини, її духовного відродження.

У грудні 1915 року в прикордонному швейцарському селищі Кастаньйола поет писав: «Латиші, мов пшеничні зерна, розкидані по всьому світу, птахи їх клюють і звірі їх топчуть... Та зазеленіє пшениця і на цій землі... Бо не вмерла наша Мати-Доля і наша істинна Мати не покине своїх дітей... Давайте ж подивимося, хто ми, чи можемо зникнути, як Щастя й Сонце. Чи ж не стане світ і людство без нас бідніше?..»

Так мислив Райніс на десятому році еміграції.

Над світом гриміла війна, розхитуючи в'язниці Російської імперії. Наближалась революція. У загони борців за повалення самодержавства ставали червоні латиські стрільці. Вони вірили в Леніна, соціалізм, у вільну демократичну Латвію. У жовтні 1918 року в листі до своєї сестри Дори Стучки (дружини Петеріса Стучки — друга дитячих років, а тепер державного і партійного діяча Радянської Латвії) поет писав: «Мої переконання ви знаєте: я хочу Латвії свободи, я не можу закреслити в історії народ й індивід, бо вони живі історичні організми, як і я сам, і свобода для мене рівнозначна можливості жити...»

Дора відповіла братові: «Ми чекаємо на тебе... Ми разом з нашим народом співаємо твої «Зламані сосни», які так чудово переклав на музику Еміль Дарзіньш... Ця пісня, як справжній гімн, підносить дух, вселяє віру в перемогу добра... Не втрачай надії,

любий: «Ти нас поламала, навало чужа, та ще не скорилася наша душа...»

Вивчаючи творчу біографію і життєвий шлях Яніса Райніса, його щоденники, листи, ми дедалі більше переконуємося, що він належить нам, нашому бурхливому часові.

Політична платформа Яніса Плієкшана визначилася значно раніше, ніж він став поетом, ніж з'явився його відомий на весь світ псевдонім «Райніс». Його демократичні погляди почали формуватися на початку 1880-го, коли п'ятнадцятилітнім юнаком він покинув свій хутір і вступив до Ризької гімназії. Саме там Яніс уперше почав читати заборонену літературу народовольчого напрямку («Земля і воля»). Під її впливом почав виступати з рефератами на шкільних вечорах. Зустрів однодумця і друга — Петеріса Стучку, з яким пройшов ціле життя.

Пізніше, згадуючи свої юнацькі роки, Яніс Райніс писав:

Борцем я був у всі прожиті дні,
На битву йшов у перших лавах завше.
....
Багато літ прийшлось прожить мені...
З народом вкупі я. Народ є над усім...
(Переклад М. Бажана)

Вже в гімназії (1880—1884 рр.) Яніс Плієкшан починає писати вірші. Вірші «для себе». Окрім Петеріса Стучки і сестри Дори, про них ніхто не знав. А коли й знав цей поетичний запал хлопця, не сприймав його серйозно. У ці роки Яніс перекладає з російської Пушкіна («Моцарт і Сальєрі»), відкриває для себе Тараса Шевченка. «До «Кобзаря» я прийшов через Гоголя,— писав він у листі до друга Андрія Діріка. — Уявляєш, я читав його без словника, в оригіналі... Яка чудова, співуча мова, який глибокий народний зміст! Туга, біль і мужність... Микола Добролюбов мав рацію, коли писав: «Тарас Шевченко найбільш народний поет з усіх поетів Російської імперії...»

У березні 1882 року гімназист Плієкшан починає вести свій щоденник. Він намагається збагнути і пояснити різноманітність духовного стану людини: «Вдивляючись у себе, спостерігаю зміну душевного спокою і неспокою. Пориваюся усвідомити різницю між двома поняттями: спокоєм і самозаспокоєністю... Уявляю собі це так: є люди з чистим сумлінням, з готовністю на повну самовідданість заради справедливості, рівності людей... Є ж і такі, що досягають високого суспільного стану через ненависть, підкуп...» І ще питання; як зрозуміти справжній талант — як покликання, визнання?.. Питань у юного Плієкшана було багато. Але відповіді на них він отримав значно пізніше...

У серпні 1884 року Яніс Плієкшан разом з Петерісом Стучкою вступає на юридичний факультет Петербурзького університету. Вивчає філософію, філологію, слухає лекції професорів Д. Менделєєва та В. Бехтерєва, знайомиться з основами діалектичного матеріалізму. Його можна зустріти на ювілейних вечорах Пушкіна та Шевченка, на концертах і виставках в Академії мистецтв. Він знайомиться з академіками живопису ОлексіємКівшенком (1851—1895) — учнем свого земляка професора Карла Гуна і з Михайлом Микешиним (1835—1896).

«Карл Федорович Гун був не лише видатним майстром, улюбленим педагогом, а й чудовою, глибоко інтелігентною людиною,— згадувавКівшенко. — Він мав чимало друзів на Україні, щиро любив українські народні пісні. Йому позувала для портрета відома українська письменниця Марко Вовчок...»

Одного разу через друга родини Реріхів Михайла Микешина Яніс Плієкшан одержав запрошення від нотаріуса Костянтина Реріха відвідати їхню садибу в Ізварі. Згодом Микола Костянтинович Реріх розповідав про цю зустріч з особливою теплотою своїм учням з Латвії — Карлісу Мієснієку та Людольфу Ліберту: «Ми розмовляли, як давні знайомі, про все: літературу, археологію, мистецтво і ні слова про професію юриста (хоч мій батько саме на це дуже сподівався)... Згадували Латвію... Тоді ж уперше (знову уперше!) я почув про латиський революційно-демократичний рух «Нова течія», в якому активну участь брав і Яніс Плієкшан».

Справді, у житті Райніса й Петеріса Стучки цей рух відіграв неабияку роль. Його провідний друкований орган «Дієнас лапа» («Щоденний листок») порушував гострі питання часу, духовного життя, розвитку народних традицій, національної культури, жіночої емансипації.

У 1888 році Яніс Плієкшан закінчує університет, отримує диплом юриста і віддається... літературній та революційній роботі. З 1891 до 1895 року він незмінний редактор газети «Дієнас лапа». Ці чотири роки були бурхливим етапом у боротьбі за становлення духовної самостійності латиського народу, внаслідок якої створилася Латиська соціал-демократична партія. У своїх перших поетичних творах Райніс палко і гнівно викривав класову суть тодішніх подій:

Він, багач, жаліє бідних:
Вздрів їх сльози наяву —
Опуска в кишеню руку
Взять хустинку носову...
«Благодійник», 1893 р.
(Переклад Д. Білоуса)

У 1897 році почалися репресії проти «вільнодумців». Був заарештований і Яніс Плієкшан. Місяці, проведені в тюремних катівнях, незважаючи на нічні виснажливі допити і погрози, не зломили могутній дух борця, його демократичні переконання.

На письмовому столі залишився травневий запис 1896 року: «Я шукав правду не покладаючи рук, з усією настійливістю, не шкодуючи нічого... Я вважав, що знайти її у цьому шаленому хаосі повинен, хай там що...» Наприкінці запису Райніс сам дає відповідь на своє питання — де шукати правду: в буднях, у праці.

За час ув'язнення він створив понад сто віршів. Зошити із записами думок, висновків мали назву «Людина майбутнього». Тут він завершує переклад «Фауста» Гете, який виявився неперевершеним внеском у латиську бібліотеку світової літератури. Бірута Скуйнієце, одна з найталановитіших поетес і акторок того часу, відзначала: «Райніс був моєю долею... І не лише моєю... За його перекладами ми всі вчилися своєї рідної

мови, відчуваючи її поетичне багатство і філософську структуру образів...»

Пізніше не менш відома радянська поетеса Мірдза Кемпе назве Райніса своїм єдиним учителем і наставником у літературі й житті...

У житті ж самого Райніса неоціненно велику роль відіграла латиська поетеса Аспазія (Ельза Розенберг), що стала для нього не лише вірною супутницею життя, другом, а й соратницею у всіх його починаннях. Адже вона перша «відкрила» нам поета Яніса Райніса, який через власну скромність і вимогливість недооцінював особистих поетичних творів і не квапився їх публікувати окремою книжкою.

Познайомився Яніс Плієкшан з Ельзою Розенберг у 1894 році, коли вона вже була визнаною поетесою, друкувала свої вірші в «Дієнас лапа», «Тевія» («Вітчизна»), «Балтийском вестнике». У 1887 році Аспазія дебютувала п'єсою «Месниця», яка на конкурсі здобула першу літературну премію, але з політичних причин не була ані опублікована, ані поставлена на сцені. У 1891—1893 роках Аспазія створює п'єси «Вайделоте», «Втрачені права», пише поему «Дочка Сонця». Її творчість не міг не помітити редактор «Дієнас лапа» Яніс Плієкшан. «Це яскравий, самобутній талант»,— визначив він її внесок у латиську літературу, не приховуючи захоплення сміливістю, незалежністю її суспільних і політичних позицій. Ніхто так рішуче не порушував питання про становище жінок у Латвії, не вимагав їхньої рівноправності. Більш того, Плієкшан вельми рахувався з думкою Аспазії в питаннях літератури, консультувався з нею і довго не показував їй своїх ліричних віршів. У «Новій течії» Ельза Розенберг, яка прийняла вже псевдонім «Аспазія», вельми вирізнялася. У 1895 році на сцені латиських театрів з'являються прем'єри її п'єс «Недосягнена мета» і «Відьма», а в 1897 році виходить у світ збірка віршів «Червоні квіти». Суть цих творів — гарячий протест проти існуючого ладу, пристрасна жага свободи дій і суспільних поглядів.

Спільна робота в газеті й активна участь у «Новій течії» зріднили Аспазію і Райніса, скріпили їхню долю шлюбом. Це відбулося у грудні 1897 року перед засланням Яніса Плієкшана у Слободське Вятської губернії. За кілька місяців до арешту в щоденнику Плієкшана з'явились записи: «Людина — сума думок. Думки — це рух, а рух вічний. Це душа». «Ми так звиклися з тим, що про нас турбуються і нами керують, що й думки не припускаємо, що землею не керують. І все ж ми самі — найкраще ствердження подібної гіпотези». В деяких роздумах Плієкшан близький до етики Сходу. Він читає «Життя Будди» і коментує його думки по-своєму: «Не переселення душ у інші світи, а відродження на нашій землі — це народження сина, син — продовження батька, оновлення...» З щоденником поет не розлучається і в часи заслання. У 1898—1899 роках з'являється новий «Псковський зошит». Відкривають його філософські пророчі міркування й афоризми: «Шлях пізнання істини звивистий, це не рух по прямій... Нова ідея — це лиш дальший розвиток попередньої, вона повинна протистояти старій ідеї, що замкнулася на собі... Так, ламаркізм був спростований дарвінізмом, дарвінізм, у свою чергу, неоламаркізмом, енергетизм — матеріалізмом». Не менш істотні й висновки Плієкшана-мислителя: «Людина у більшості випадків встигає за своє життя повністю зріднитися лише з однією ідеєю і з часом стає супротивником нової ідеї, що «...Ця розлука найболючіша, ніж попередні, ми ще сильніше зрослися, але ми й духом стали сильніші... Я сам дивуюсь, звідки беруться сили, щоб не зламатися...» А умови життя у засланців були неймовірно важкі: «...Постійна тривога про хліб насущний... А тут ще мене хвороба скрутила, та й ці нескінченні зобов'язання, незначні переклади, клопоти за копійки...» (3 вересня 1899 р.). Дошкульні дрібниці побуту з'їдали енергію творця: «...Я за півроку купив яблук на п'ять копійок, штани мої двічі побували у штопанні, у піджака нема підкладки і виходжу на вулицю лише ввечері... Так бідно, як я, тут ніхто не живе, навіть робітники... Про вірші й думати нічого...» (листопад 1899 р.). Поетичне натхнення приходить з весною, коли в променях вечірнього сонця виблискує річка Вятка, починають зеленіти луки. Вечір сповнюється піснями. Далеко від батьківщини вони видаються особливо сумними й боляче ранять серце. Найбільш вражали пісні засланців з України — нащадків великого Кобзаря. Відтоді запам'ятались і полюбилися «Ой, на горі та й женці жнуть...», «Лугом іду, коня веду...», «Зашуміла ліщинонька»...

На засланні Яніс Плієкшан невпинно повертається до думки про необхідність створення латиською мовою всесвітньої антології поезії, до якої увійшли б вірші Петрарки, Гете, Байрона, Пушкіна і обов'язково двох народних поетів — Шевченка й Кольцова. Добре було б включити до неї і латиські фольклорні твори — дайни. Це можна було б здійснити за допомогою просвітників, збирачів народних пісень і оповідей К. Барона, Ф. Брівземнієка, А. Пумпура. Подібні перлини народної творчості є у всіх народів. Достатньо згадати «Одіссею», «Слово о полку Ігоревім», «Калевалу», російські билини...

Настає рішення і про видання першої книжки. У березні 1898 року Райніс записує у щоденнику: «Ініня (так пестливо називав поет Аспазію. — Г. К.) знову спонукала мене записувати свої думки і думати про видання віршів... Вона вірить у мене і бажає, щоб повірив я... Щоб відкрився іншим...»

Та чи готовий він до цього кроку? Надто дається взнаки духовна депресія і фізична втома:

Я можу лиш будити сум в серцях,
Розпалювати в ваших грудях гнів,
Перстами доторкатись ваших ран...
...Щоб не змирились з тьмою ночі ви,
Не вірили, що вічне царство тьми.

1899—1903 рр.

(Переклад Л. Первомайського)

Аспазія наполягає, Аспазія закликає до духовної зібраності, до виявлення мужності. Адже ще 1895 року в періодиці з'явилися вірші під псевдонімом «Райніс», його слід справдити.

Згадуючи про цей період свого життя,

Я. Струпуліс. Яніс Райніс та Аспазія

Я. Райніс у листах до друзів на батьківщину пише про те, як вони з Аспазією у вечірні виростає із старої, переростаючи її...» Така порада: «Сам знайди своє місце в суспільстві і досягни поставленої перед собою мети... Сучасний ідеал людини — тільки внутрішнє (духовне) життя і нескінченний рух». «Людина чимдалі енергійніше прагне і розумом, і діями пізнати дійсність, керувати нею, фантазія і поезія наслідують політ Ікара — подолати всі межі й сягнути невідомого — країни майбутнього, країни світла, щастя й достатку». Згодом ці висновки зблизять Райніса і Реріха, допоможуть їм будувати єдиний міст співдружності в ім'я миру і прогресу.

Долі цих двох людей, різних віком, майже тотожні. Вони вісники нового життя. Їхнє покоління належить майбутньому. Тому є в них сучасники серед нас і будуть серед наших нащадків. А ще у найтяжчі для обох періоди випробувань з ними поруч їхні вірні супутниці: Аспазія у Райніса, Олена Іванівна у Миколи Реріха. Це ж вони підтримували мости спілкування засланців із вітчизною. Після арешту Райніса і заслання в Слободське (тоді він ще мав прізвище Плієкшан) Аспазія була єдиною надійною зв'язковою між ним і Ригою. Поетеса продовжувала працювати в редакції «Дієнас лапа» — завідувала відділом художньої літератури. Щоразу повертаючись з поселення засланців додому, вона привозила з собою і розповсюджувала твори чоловіка, його статті і вірші. В одному із своїх листів від 18 червня 1899 року поет писав Аспазії: сині сутінки вимірювали кілометрами узбережжя річки і обмірковували назву книжки. Так народжувалась збірка «Далекі відгуки синього вечора». На її упорядкування був витрачений увесь 1902 рік. Аспазія брала найактивнішу участь у відборі віршів, у композиційній побудові, назві циклів (1899—1903 рр.). Збірка містить широку гаму настроїв — від найпохмуріших, сповнених суму за батьківщиною, до палаючих гнівом і пристрасним закликом невпокорення. Девіз Райніса: «І сильним піднімусь назустріч сонцю» — лейтмотивом звучить у книжці.

На засланні у латиського поета з'являється багато однодумців і друзів — представників інтелігенції інших націй, зокрема й українців. Серед них учитель з Києва Гнат Васильович Пащенко (за деякими джерелами — Панченко). Цей худорлявий, вусатий чоловік у темних окулярах часто відвідує подружжя Плієкшанів. Проникливо читає їм вірші Шевченка, Франка, Лесі Українки... Інколи приводить з собою сина Юрка, який чудово грає на бандурі і співає.

«Українці, як і наш народ, схильні до творчості. Жінки займаються рукоділлям, чоловіки майструють — вирізьблюють з дерева і кісток на диво гарні речі,— згадував пізніше Я. Райніс, позуючи для портрета ризькому живописцю Янісу Тільбергу. — Одного разу на свято Яна Гнат Васильович подарував мені майстерно інкрустовану ручку, а Аспазії — брошку. Ми з ним обмінювались книжками і надісланими з батьківщини газетами. Проводили з дітьми засланців бесіди,— це називалося вечірньою школою». Саме тоді Райніс зауважував: «Нема ворожих один одному народів, ворожою є пітьма...»

1879 року до Гната Васильовича навідався його родич з Одеси. Він розповів, що вчився в Одеському морському училищі разом з Андрієм Пумпуром. Райніс добре знав цього поета, учасника освітнього руху «младолатишів» у 60—70-х роках. Експресивний А. Пумпур був постійним відвідувачем народних гулянь і весіль, під час яких роздаровував свої вірші, котрі відразу ж перетворювались на пісні. Одна з них і досі популярна — «Розповідай мені, Даугаві-ня!» — обійшла усю Латвію як народна. Таких пісень у Пумпура було багато. Запам'ятовувалися вони відразу, втрачаючи приналежність своєму авторові...

Доля талановитого поета була складна. У 1876 році після подорожі до Москви А. Пумпур раптово припинив літературну діяльність.

«Ось тоді ми й загубили його слід,— згадував Райніс. — Тож несподівана звістка гостя з України нас вельми порадувала, особливо ж повідомлення про те, що, повер-

нувшись на батьківщину, А. Пумпур здійснив свою давню мрію про створення епосу, присвяченого легендарному народному герою Лачплесісу...»

Райніс і Аспазія з нетерпінням очікували звільнення і зустрічі з Пумпуром. Але у день Яніса 1902 року разом з поздоровленням надійшла сумна звістка з Риги про кончину А. Пумпура...

У 1903 році подружжя Плієкшанів повертається із заслання. У червні того ж року виходить збірка віршів «Далекі відгуки синього вечора». Книжка була справді довгоочікуваною, і латиський народ зустрів її з великим захопленням.

У цей період поет переживає велике творче піднесення. На основі сюжету, взятого з епосу А. Пумпура «Лачплесіс», він створює драму «Вогонь і ніч» (1904), яку називає «старою піснею на новий лад». Райніс уводить у твір народні оповіді XVIII століття про боротьбу латишів з «чорним лицарем». Герої п'єси — Лачплесіс, Лаймдота, Спідола, Кангар — втілюють динаміку життя, духовні й соціальні суперечності суспільства. Цей твір досі вважається символом національного пробудження латиського народу.

У 1905 році виходить збірка «Посів бурі» — вірші про весну людства, про героїзм і подвиги. Епіграфом до цієї збірки автор узяв слова Вергілія: «Оспівую воїнів і зброю». Але наприкінці 1905-го настають часи тяжких репресій, і Райніс з Аспазією змушені покинути батьківщину. Вони емігрують до Швейцарії. Тут Плієкшани зустрічаються з політичним біженцем — революціонером Фердинандом Трініньшем, який невдовзі згине у в'язниці. У книзі спогадів «Кастаньйола» Райніс зазначав: «Ця чутлива, прекрасна душа була душею героя і страждальника. Він був загартованим борцем за вільну Латвію».

Краса Швейцарії надихала до написання багатьох ліричних віршів. Але засмучували Райніса й Аспазію звістки про загибель багатьох політичних діячів і друзів. У своїх спогадах поет зауважував: «Це жива історія, котра пече серце... Це живе майбутнє, котре пече пам'ять... Ми збережемо ті дорогоцінні краплі крові, збережемо у піснях і оповіданнях, а якщо їх заборонять, то в душі народу...»

У створеній 1906 року пісні «ЕПОС, 1905 р.» відбито події, що відбуваються в Латвії: «Співаю пісню про людство. Співаю про народ, у якому втілилось все людство». Наступні поетичні збірки — «Тиха книга» (1909) й «Ті, що не забувають» (1911).

У 1910 році Я. Райніс закінчує поему «Ave, sol!», яку почав ще у Слободському. Її суть сам автор пояснює так: «Духовне сонце — оновлення, перероджения життя і нова культура». Цього ж року він створює одну з найулюбленіших п'єс латиського народу — «Золотий кінь». А наступного пише трагедію «Індуліс і Арія», в основі якої оповідь XIII століття про вождя племені куршів і його кохання до дочки німецького барона. Тема боротьби, добра зі злом втілена у романтичній п'ятиактовій п'єсі «Вій, вітерець!» (1913). П'ять останніх з 15-ти років еміграції пішло на створення трагедії «Йосиф і його брати...»

10 квітня 1920 року Райніс повертається на батьківщину. А через рік записує: «Моє життя у Костаньйолі було прелюдією, а тепер я повинен бути готовим до великої справи... Не замикатися, батьківщина має стати виходом у широкий світ...» Райніс сповнений творчої енергії. Він активно співробітничає у департаменті мистецтв, стає міністром освіти, головою товариства культурних зв'язків з СРСР, очолює Національний драматичний театр, створює трагедію «Ілля Муромець» і роман у віршах «П'ять ескізних зошитів Дагди», пише гострі політичні вірші. Він стає першим народним поетом Латвії, якого визнав увесь світ.

Яніс Райніс помер 12 вересня 1929 р. На його могилі встановлена гранітна фігура юнака, що прокидається від сну: «І сильним піднімусь назустріч сонцю». Спадщина, залишена ним, широка, багатогранна і ще далеко не досліджена. З кожним днем ми відкриваємо для себе нового Райніса. Райніс — поет і людина, символ дружби і співпраці народів. Продовження його літературних традицій бачимо в творах М. Кемпе, О. Вацієтіса, І. Зієдоніса, Я. Петерса, І. Аузіньша... До українців Райніс прийшов у перекладах М. Рильського, М. Бажана, Л. Первомайського, Д. Павличка, І. Драча... Райніс — людина майбутнього. Відроджена Латвія йде за Райнісом...

Рига

В. Вітер. Плакат

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ДРУГИЙ 1626-1638

Крім загального «диплому» в тих же днях видав Володислав ряд спеціальних грамот, реалізуючи різні обіцянки свої, що містилися в «пунктах». Ще перед виданням загального диплома (14/III) король видав грамоту, де позволяв «відкрити» православним (немовби тимчасом) цілий ряд церков і монастирів. Так по одній церкві мали дістати православні в Красноставі, Белзі, Сокалі, Дорогичині, Стоянові, Мостах, Грубешові, Ратні, Пінську (тут і братство при церкві), Кобрині, Бересті, Володимирі, Кремінці, а в декотрих (як у Більську, наприклад) і більше. Видано чимало грамот і спеціальних для різних братств, на церкви і т. ін. Далі видані привілеї нововибраним владикам. Дня 12/III видано привілей П. Могилі на митрополію, де за ним признавалися ті самі права над православними, які мав Рутський над уніатами. Два дні пізніше видано привілей Йосифу Бобриковичу на владицтво мстиславське, де йому позволялося свобідно виконувати свої функції в цілій Полоцько-Вітебській епархії. В «привітнім листі» Пузині, виданім у додатку до диплому того самого дня, король, згадавши свої обіцянки в «пунктах», котрих не міг тепер сповнити, тим часом, «до основнішого заспокоєння», надає йому монастир Жидичинський з маєтностями, одну з луцьких церков на резиденцію і деякі маєтності, які Почаповський на жадання короля добровільно Пузині відступив і на те дав запис. Сим Володислав обходив те veto, яке на користь папської курії заложили клерикальні сенатори в справі відбирання бенефіцій від уніатської церкви; православні ж, очевидно, згодилися за се зіставити Почаповського при луцькім владицтві, відступивши від букви «пунктів» (так треба розуміти передачу Жидичинської архімандрії Пузині). По сім, три дні пізніше, король видав Пузині привілей на владицтво луцьке, аналогічний з виданим Бобриковичу, без згадок на бенефіції. Справа четвертого владицтва, перемиського, не пішла так гладко. Місцеві посли перемиські рішили предложити королеві на владику свого земляка-шляхтича перемиського Івана Романовича Попеля (про ініціативу сеймових послів каже виразно королівський привілей.— М. Г.). Але П. Могила з іншим духовенством не міг згодитись на сю комбінацію з огляду, що Попель був вдруге оженений, або, як висловлюється Могила в пізнішім листі, «въ двоженствѣ на тотъ часъ еще по малженску живучи» — отже, по православній практиці не міг дістати посвячення на ніяку ступінь церковну. Але посли митрополичого протесту, видко, не послухали (натяк на сей конфлікт бачу, рівняючи привілей Попелеві з привілеєм Пузині: в Попелевім промовчано зовсім про митрополита.—М. Г.), Попеля королеві предложили як свого вибранця, і король одного дня з Пузинею видав привілей на перемиське владицтво з монастирями Спасом, Онуфріївським і Смольницьким з тим, щоб Крупецький, при своїх правах і бенефіціях зіставсь до свого живота.

Тоді П. Могила, не даючи на вигране, рішив повалити Попеля на грунті. Своїм кандидатом він намітив одного з визначних парламентаристів, енергічного, проворного, пильного, а при тім і грошовитого земського писаря луцького

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 8, 10, 11; 1991, № 1, 3.

Семена Гулевича-Воютинського, що рішився в таких трудних обставинах здобувати собі владицтво — по традиції одного з предків, що теж був перемиським владикою. З усім двором своїм і писутнім на сеймі духовенством Могила вибирався з сейму до Львова, щоб там відбути своє посвячення, але тепер кинувся насамперед до Перемишля і тут розпочав агітацію проти Попеля, за вибором нового владики. Шляхта роздвоїлася. Знайшлося багато таких, що прийняли аргументи Могили й іншого присутнього духовенства: дістати владику номінального, такого, що й посвячення не зможе дістати; се дійсно було дуже сумнівним здобутком тим більше, що й так приходилося йому виборювати собі становище супроти привілейованого і посвяченого владики уніатського. Все-таки знаходилися у Попеля прихильники, які й далі підтримували його (на них, очевидно, нарікає лист Могили з Лютовиськ, 3/IV 1633 р. — М. Г.), але кінець кінцем Могилі удалося перевести вибір свого кандидата під час попису шляхти, що відбувався під той час. Шляхта на досить численнім зібранні в присутності самого Могили і його товаришів та значного числа місцевого духовенства вибрала двох нових кандидатів на владицтво — на першім місці Гулевича, на другім (для простої форми, очевидно) — Іоїля Брошневського, ігумена добромильського. (Протокол вибору з дня 26/III 1633 р. З духовенства, окрім Могили, був присутній Бобрикович, Ісайя Трофимович, Філотей Кизаревич, інші київські й віленські монахи і багато місцевого духовенства — всі вони підписалися по-руськи, тим часом як шляхта підписується переважно по-польськи. Проводив шляхетському зібранню Василь Літинський, заступлені були родини: Хлопецьких, Шептицьких, Погорецьких, Турянських, Радилівських, Ритаровських, Устрицьких, Ступницьких, Кальнофойських (Кленафоський), Лисовських, Васильківських, Паславських, Сулятицьких, Яворських, Ясеницьких, Ортинських, Крушельницьких, Городиських, Винницьких, Чайківських (сих було найбільше), Сроковських, Вишницьких, Селецьких, Попелів, Блажовських, Луцьких, Шилковських, Цариковських, Чарковських, Семигиновських, Кульчицьких, Гошовських; кілька, очевидно, попсованих імен пропускаю. — М. Г.).

Боротьба обох партій в Перемищині тривала потім ще цілий рік; нарешті між Гулевичем і Попелем стала згода — Попель відступив від своїх прав за гроші (Крупецький каже, що взяв він з Гулевича три тисячі зол.); на підставі сеї уступки Гулевич дістав від короля привілей для себе на сеймі 1635 року, як побачимо далі.

Урядивши справу в Перемишлі, Могила з своїм духовенством удався до Львова, де владика львівський Єремія Тисаровський з титулярними єпископами Теофанового свячення: Ісакієм Борисковичем, Паїсієм Іполитовичем і греком Аврамієм — мав посвятити Могилу на митрополита. В Києві сю церемонію Могила, очевидно, не рішався робити, бо ж катедра київська була ще в уніатських руках, і митрополит Ісая не похочував уступитися з сього митрополичого престолу перед упривілейованим представником ненависного йому опортуністичного напряму. Хоч патріарх, окрім благословення для Могили, за словами Могили, прислав якийсь лист, котрим віддаляв Ісайю, але при тих впливах, які були у Ісайї в правовірних православних кругах, а особливо серед козаччини, можна було справді побоюватися, що без серйозних конфліктів і демонстрацій посвячення Могили, мабуть, не обійдеться.

Натомість у Львові були у Могили давні зв'язки і зносини ще старі, по традиції його батьків — добродіїв братства, потім підтримані власними заходами воєводича. Там не мала тої сили православна непримиренність, на якій виїздив Ісайя, не дражнили нікого нахили Могили до польсько-латинської культури і польського режиму, й посвячення Могили мало всі шанси пройти не тільки гладко, а й тріумфально.

З'їхалося багато шляхти православної і польських панів, маси православного духовенства і всякого народу. Руська друкарня Сльозки привітала Могилу польським панегіриком «Aurora na horyzoncie lwowskim swiecaca», сконфіскованим, одначе, зараз католицькою консисторією. Церемонії свячення переведено в новій братській церкві, саме докінченій недавно щедротами Могилиного свояка, воєводи молдавського Мирона Могили-Бернавського. Перше свячення було в світлу середу на св. Юра, друге — в суботу, а третє — в неділю провідну

(28/IV),— записує літописець, додаючи, що на Могилу були положені «апарати», спішно прислані патріархом разом з благословенням через його послів, (ще з початком марта на сеймі були вони вже при нім).

По своїм посвяченні Могила пробув досить довго у Львові, приготовляючи собі грунт у Києві і на Україні. Зараз по посвяченні того ж дня він вислав «універсали» свої по всіх православних воєводствах, оповіщаючи, що він настав на митрополії як правний митрополит за всенародним вибором («за сполною всѣхъ короны Полскоє и В. кн. Литовского духовныхъ и свѣцкихъ обывателей елєкцією»), за привілеєм королівським і благословенням патріаршим. Про свого попередника Могила не згадував нічого, ігноруючи взагалі всю самочинну ієрархію Теофанового ставлення (копія без дати, яку видавець гіпотетично датує тут кінцем квітня або початком маю, але очевидно, що се таки той універсал, виданий «зе Львова 2 недѣли», що згадується в пізнішім листі. — М. Г.). Але правдоподібно, весь сей час через своїх людей він старався нахилити завзятого старця, щоб добровільно уступився йому з митрополії. Та Ісайя не піддавався, і нарешті Могила, стративши надію на спокійне полагодження справи, рішив іти проломом.

В червні рушив він до Києва, розсилаючи з дороги листи до знайомих панів, закликаючи їх прибувати до Києва на свій приїзд, визначений на день 7 липня ст. ст., і на посвячення катедри св. Софії, що мало при тім відбутися. «Хоч я анітрохи не сумніваюся, що в. мил., ведений ревностю до одновлення церкви нашої православної сам з своєї охоти і доброхотного умислу, не зволиш занедбати прибути на впровадження моє на митрополію і на посвячення тої плачевно зруйнованої оздоби нашої російської, але тим більше, побуджений тою покірною і справедливою прозьбою, зволиш і сам то виконати ласкаво і інших поблизьких їхніх мил. панів приятелів і сусідів до того охоче побудити», пише Могила в однім з таких листів. І, розуміється, окрім «оздоби» церемоній, йому хотілося присутністю прихильних йому людей надати також прихильніший настрій Києву під час тих церемоній.

Його люди тим часом зайнялися окупацією Софійської катедри, що все ще зіставалася в уніатських руках. Дня 2/VII ст. ст. Мужилівський, Косів і Почаський, зібравши міщан, бояр, козаків і селян монастирських, з різною зброєю наїхали на Софійську церкву і, коли жінка завідателя не віддала їм ключів від дверей добровільно, порозбивали замки і захопили катедру, а потім таким самим способом позабирали й інші сусідні церкви, що були в уніатських руках,— Миколи Десятинного, Семена і Василя Нагорного. Без сумніву, таке рішуче поступування нового митрополита мусило зробити досить добрий настрій у Києві і серед неприхильно йому настроєних елементів. Може бути, що він ужив також й інших способів, щоб забезпечити собі нейтральність крайніх православних: вони не виступили нічим не тільки при в'їзді митрополита, але й при тих насильних способах, яких ужив він на непокірних.

Як оповідає очевидець, Ісайя Трофимович, в'їзд стався «зъ великимъ тріумфомъ». Могилянці доложили до того всіх старань. Колегія вітала свого фундатора панегіриком «Мнемозіна», де Могилу розхвалювано за осягнення останніми сеймами заспокоєння православної віри, начеб то було діло його самого. Можемо собі представити, скільки подібного шуму ще й усного напустили при всяких стрічах і повітаннях могилянські ритори. Лаврські друкарні розмахнулися «Евфонією веселобрмячою», де, висловлюючи надію, що з приїздом Могили закипить наново їхня друкарська робота, яка була припинилася «не без шкоди» їх,— вітали його в'їзд гораціанськими віршами:

О Петре, здавна гостю пожаданий,
Витай Россіи на утьху даный.
Давай ратунку російськой оздобѣ
В мизерной добѣ.
Помнишь, якъ предъ тымъ Россія бывала
Славна, якъ много патроновъ мѣвала,
теперь ихъ мало: тебе хочемъ мѣти
В сарматськомъ свѣти.
Тебе южѣ муры мои полецаю,
Отъ Ярослава который маю —
Любо ты славы ты ихъ будь Атлянтомъ,
Будь адамонтомъ,

Сі голосні кимвали могилянців мали заглушити менше приємний шум з приводу твердих заходів Могили коло зреалізування своїх митрополичих прав.

Скрипіли не тільки уніати, а й православні. Ігумен Никольського монастиря, що був відданий королівським привілеєм в розпорядження Могили, не хотів передати йому свого монастиря, і Могила забрав монастир оружною рукою, а ігумена і його прихильників-монахів казав бити посторонками, допитуючися, де поховали монастирські скарби. На митрополита Ісайю, що не хотів піддатися Могилі, як оповідає Могилин прихильник Єрлич, Могила наслав своїх слуг і вояків, і вони, вхопивши Копинського, старого і схорованого, «в одній волосиниці, перекинувши через коня, як який-небудь мішок, відвезли його до монастиря Печерського, трохи не півмилі». Там Могила витримав його, поки не дав запису, що зрікається митрополії.

Се був дуже цінний для Могили документ, і він поспішив зараз розіслати його копії по всіх сторонах. Але схизма не переставала. За кілька тижнів по своїм в'їзді Могила розіслав новий універсал, де сповіщав, що він «щасливо наїхав» на свою митрополичу столицю, «обняв» катедральну церкву і «од всіх православних духовного і свіцького стану у всій землі панств тутешніх одержав належне послушенство»; але зачуває про незгоду деяку — що декотрі все ще називають митрополитом Ісайю («а ныє иныхъ, кого кто хочетъ», додає він для сильнішого ефекту), тож подає до відомості, що Копинського не тільки патріарх «изверг», але й сам він «зреклъся доброволне такъ уряду, якъ и титулу митрополитанского», і запис дав, що вже ніколи на той титул не буде мати претензій. Всім духовним на доказ послушності наказував Могила ставитися до Києва на собор дієцезальний на день Успенія, «под винамй канонными». Але, здається, собор сей не удався, судячи з того, що Могила незадовго розписує новий собор на перший тиждень посту, не згадуючи про попередній (універсал сей повторює до певної міри попередній; не згадує про собор нічого і Трофимович у своїм листі. — М. Г.).

Могила, очевидно, трохи поспішився з жаданнями «послушенства». І то вже було великим успіхом для нього, що поява в Києві на митрополичім столі сього, ще недавно підозреного опортуніста і його суворе поступування з стовпом правого благочестя не викликало ні в кім явного протесту з боку прихильників непохитного благочестія. Козаччина, наприклад, далі по старій традиції більше спочувала Ісайї; і се було дуже багато, що вона не виступала за ним активно. Припадком перехована реляція служебника Конецьпольського з літа 1633 року дуже характеристично оповідає про те, як Кисіль тоді мирив з козаками Могилу. «Той «Ісай», що перед тим був митрополитом київським, наговорив велику силу перед Військом Запорозьким на Могилу, теперішнього митрополита. Могила теж йому такі закиди робив, «що ти зрадник, бо з Москвою маєш порозуміння». Тому Могила, ставши в двох милях від війська, дав насамперед через п. Киселя «юстифікацію» про себе і порядно виправдався у всім, а той (Ісайя) зістався у великій конфузії. А коли Могила дав знати козакам, що їде до обозу, тоді гетьман з кількома хоругвами конних стрів його, а піхота вся стояла перед обозом. В півмилі від обозу привітали ми його і з великою гречністю впровадили його до війська, бо з ним було немало і шляхти київської. А коли ми ввели його в середину обозу, він пристав і убрався «коштовно», як арцибіскуп, попи цілу годину відправляли співання, а ціле військо потім (приступило) до нього для поцілування хреста і руки. Відправивши се, пішов з великою процесією до армати, посвятив їм армату і благословення дав на сю війну в гарних словах, так що ся церемонія потяглася цілий день. Але козакам все-таки було жаль того Ісайї, що був так дуже збентежений, бо вони ж його самі «всадили» на ту митрополію, тому прислали потім до п. Киселя і до мене і просили, щоб ми їх погодили, «аби вже тих замішань межи ними не чинили». Ми на те стратили цілий день і вчинили між ними таку згоду, що отець Могила відступив йому монастир св. Михаїла з усіма доходами його, відповідно до кор. привілею, а Ісайя дав йому запис на те, що ніколи тим титулом він не має титулуватися, ані в його діла втручатися, тільки мешкати спокійно в монастирі ігуменом. За се ми від козаків дістали велику подяку, що так їх погодили».

Правдоподібно, рішуча боротьба з уніатами за права православної церкви,

проявлена за останній час Могилою, помирила з ним суспільність, а тверду руку, мабуть, признавано таки й потрібною православному митрополитові в такий твердий час. В пізніших пробах боротьби Ісаїї з Могилою оборонцем скиненого митрополита виступає справді уже не суспільність, не козаччина, а король, що для заспокоєння Ісаїї надав йому не бувалий перед тим титул «архієпископа сіверського задніпровського» і обстоював за ним перед Могилою і перед Могилиними свояками Вишневецькими, що вигнали Ісайю з його задніпрянських монастирів.

Дійсно, обставини були того роду, що менше всього настроювали до лагідності гуманності. «Заспокоєння» православних звучало як чиста іронія. В дійсності Володиславові акти відкрили собою тільки новий період завзятої не боротьби, а просто таки війни між православними і уніатами. Після того як завдяки Жигимонтовій тактиці православні були збиті з позицій і майже всяка можливість боротьби у них була відібрана, і се, розуміється, було великим успіхом, що акти нового короля дали православним правні підстави і реальні обставини, в яких вони могли боротися з натиском унії з певними виглядами на успіх. Але для «святого спокою» в сих нових обставинах було менше всього місця, і з становища психології тих тривожних, воєнних часів мусимо оцінювати і психологію головних діячів сеї доби і форми та способи сеї боротьби.

Королівські привілеї православних, щедрою рукою роздані на коронаційнім сеймі, реалізувалися тільки при помочі сили, і «реальное соотношение сил», кажучи по-теперішньому, рішало про результат тих претензій, які підносили православні на їхній основі, і тих рішень, які становили королівські відпоручники на підставі тих привілеїв. Королівські комісари їздили по краю і передавали православним церкви та монастирі згідно з королівською грамотою 14 марта. Але майже скрізь уніатське духовенство і його католицькі опікуни робили більш або менш сильні старання не поступитися засидженим добром, і православним приходилося силою доходити або, одержавши, силою боронити сі королівські дарунки. Наприклад, у Пінську комісар-уніат, стрівшися з протестом уніатів, таки й відразу відступив, і місцеві православні потайки відчинили собі церкву та взяли в свої руки: уніатський священик, прийшовши, застав там богослужіння православне і повну церкву людей. Навпаки — в інших місцях уніати, не змігши відборонити церкву перед комісаром, потім здобували її собі назад. Наприклад, в Красноставі, де королівським комісаром був Гулевич-Воютинський, він без усяких перепон, як каже, взяв був і передав церкву православним, і ті правили там богослужіння; але два тижні пізніше приїхав староста Якуб Собеський і, довідавшися про се, пішов з своїми гайдуками, відбив замки і віддав церкву назад уніатам. В Більську силоміць відобрали собі назад церкву самі уніати за поміччю місцевих католиків: товпи, розагітовані уніатським намісником, напали на церкву, відбили замки і передали уніатам, і т. ін.

Піднялася хмара різних протестацій і репротестацій, позовів і процесів. Багато українців і білорусів, що під натиском давніших обставин були змушені триматися унії, тепер, користуючи з проголошеної свободи обох релігій, хотіли вертатися на «благочестиву віру», але стрічалися з репресіями уніатів, що за поміччю католицької адміністрації загострюють свою боротьбу з православ'ям, силкуючися зміцнити стан володіння. «Новонародженихъ отрочатъ крестити, хорыхъ и хотячих ся сповидати, мертвыхъ погребати силне (силоміць) намъ правовѣрнымъ не допускають, але до себе презъ мусъ гвалтовне з пострахами розными приневоляють и притягають за неутолєнными слезми нашими», як писали більські братчики Могилі.

Новопоставлені владики, не вважаючи на королівські привілеї, стрічалися з усякими перепонами в признаних їм правах юрисдикції; Пузина, наприклад, не міг допроситися у дідички Острозьких маєтностей — Анни з Острозьких Ходкевичевої, щоб вона позволила йому об'їхати православні церкви Острозьких маєтностей, навпаки — вона виразно заборонила своїм підданим і духо-

венству з своїх маєтностей признавати своїм єпископом Пузину і до нього удаватися в церковних справах, і т. ін.

Уніати і католики не крилися з тим, що вони останніх королівських розпоряджень не вважають правосильними і сподіються, що пороблені Володиславом уступки стратять силу, не потверджені сеймом, за браком польського призволення. «Хвалитися своєю побідою? — пише сучасний католицький полеміст на адресу православних. — По-моєму, тоді була б ваша справа виграна, якби ви мали згоду папи, а я знаю, що папа не буде санкціонувати схизми». І сю хистку позицію відчували православні — тим більше, що й сам Володислав, при всім своїм бажанні не датися ультрамонтанській пресії, не завсіди міг устерегтися від різних підходів свого клерикального правительства, різних більших і менших шефів його, що питанням честі для себе вважали йти проти антиклерикальної політики короля і не упускали нагоди, де можна було, не дуже наражаючи себе на королівську неласку, використати хвилю неуваги або хвилевого роздражнення короля і заїхати православних якоюсь несподіванкою. Такі, наприклад, були листи, видані Володиславом восени 1634 року, проти київських просвітніх інституцій і зреформованої Могилою школи у Вінниці. Тоном незвичайно суворим і неделікатним дорікав Могилі, що він не слухає його пригадок, аби скромно користав з того, що йому належить; наказував йому закрити л а т и н с ь к і школи і латинську друкарню в Києві, так само школу вінницьку і забрати з вінницького монастиря ігумена Івашкевича і Кальнофойського, бо від них виходять бунти і всяка інша своєволя. Наказав також вінницькому старості і київському воєводі, аби допильнували замкнення тих шкіл, бо позволення було дано тільки на школи руські, і т. д. Епізод вражає своєю несподіваністю на загальнім тлі толеранційної політики Володислава, що на коронаційнім сеймі навіть збирався видати спеціальний привілей православним школам, але не міг сього зробити тому, що його канцлери не згодилися прибити до нього печатей. Очевидно, його різкий виступ проти сих шкіл був викликаний якимись інтригами або фальшивими донесеннями уніатів чи католиків (на жаль, сі подробиці зісталися нам неясними, бо викликаний ним полемічний трактат Сильвестра Косова «Exegesis to jest danie sprawy o szkolach kijowskich i winickich, w których ucza zakonnici religiey greckiey» займається головно теоретичними питаннями, не входячи зовсім в історію королівської заборони (брошура вийшла без року і місця в 1635 р. — М. Г.). Могила не скапітулював, шкіл не замкнув, справу якось поладнав. Але сей та інші подібні епізоди поучували православних пильно стежити за королем і пильнувати кожний його крок, не вважаючи на всі його обіцянки і навіть добрі заміри, та добиватись можливо повного і правосильного закріплення зроблених ним уступок.

Володислав теж робив усе, що міг, в тім напрямі. Він вислав восени 1633 року свого повірника, підскарбія надвірного Юрія Оссолінського до папської курії, поручивши йому не жалувати пишних компліментів і сміливих обіцянок, дорогоцінних дарунків і дзвінкої монети для того, щоб нахилити римські еміненції для Володиславових прошень і між ними обіцяних уступок православним. Оссолінський, найзручніший з польських дипломатів, добре справився з порученнями, зробив якнайкращий настрій в курії своїми перспективами приведення Московії й Швеції під зверхність папи, дістав згоду на всякі прохання Володислава, але на пункті уступок схизматикам стрівся з невблаганним і необорним non possumus папських богословів. Конгрегація відбула протягом грудня, січня і лютого 1634 року цілий ряд засідань в сій справі і, невважаючи на всі заходи Володиславових адвокатів, постановила, що не може не тільки згодитися з обіцяними православним уступками, але й толерувати їх, навпаки — мусить виступити проти пунктів і виданих на основі їх дипломів. Одинока річ, яку Оссолінському удалося виблагати в сій справі, очевидно, згідно з королівською інструкцією, се — що папська куря пообіцяла стриматися з оголошенням своєї резолюції, щоб не псувати політичних рухунків Володислава, і на сім мовчанні курії мусив він оперти свою дальшу тактику.

На коронаційнім сеймі обіцяв він православним сповнити обіцянки «пунктів» на найближчім сеймі. Одначе найближчий сейм, скликаний літом 1634 року, був екстрений, двотижневий сейм і мав на меті добитися тільки

ухвали податків для заплачення війська, а полагодження всяких інших справ, між ними і релігійної, відложено було на звичайний шеститижневий сейм, що був скликаний на кінець січня 1635 року. Православні приложили всякі старання до того, щоб ся обіцянка була сповнена. Маємо лист Могили до могилівського братства, правдоподібно, один з цілої серії таких циркулярів, розісланих заздалегідь, де він нагадує братчикам, що треба енергічно поставитися на будучім сеймі, вислати депутатів і просить зложити грошей на його місію сеймову. В актах львівського братства зістався слід такої складки в записці, що Могилі асигновано «на потребу посполитую» 430 зол. З сеймиків маємо інструкцію вишенську, де послам поручається добиватися заспокоєння згідно з пактами і дипломом 1633 року, при тім згадуються ще деякі наради в справі перемиського владицтва, а послам поручається віддати сю справу для полагодження королеві особисто. Нема сумніву, що всі сі поручення «братії» дійсно дуже енергічно ставилися послами і різними позасеймовими делегатами. За браком докладніших справоздань з сейму мусимо вдоволитися загальною характеристикою, даною ретроспективно тодішнім нунцієм папським Вісконті:

«Дизуніти, з'єднавшися з дисидентами,— пише він,— ужили на останнім сеймі всяких підступів, хитріших ще від злобної хитрості грецької, аби нарешті осягнути мету своїх інтриг. Вони грозили навіть ужити сили, і коли не кинулися до заліза, то лише тому, що їм легше було воювати золотом, що поконало не одного юду серед хапчивості тутешніх католиків. Не жадали забагато на те тільки, аби дістати хоч трохи. Відкладаючи всяку згоду, хотіли викоренити унію начисто, забирати якнайбільші і щонайкращі єпископства, монастирі, церкви, маєтності церковні і все то віддати схизмі. Через такий натиск їхній і через малу прихильність шляхти до унії не можна було обійтися без великих шкод, навпаки — наймудріші католики і самі уніати досі не можуть надивуватися, що корабель їхній в такій бурі не потонув зовсім».

Повірники Володислава, очевидно, силкувалися переконати палати, що супроти такого роздражнення не можна далі відкладати полагодження релігійної справи, і мовчання папи при тім толкували як симптом його толеранції для справи. Оссолінський, явившися, зложив справоздання з своєї місії, очевидно, стараючися представити становище курії можливо прихильним для королівських планів. По сім вибрано комісію для полагодження релігійної справи. Спільними силами королівської партії, з одного боку, а православно-дисидентської — з другого, удалося прихилити палату посольську, а головно сенат, що вони, невважаючи на опозицію крайніх папістів, згодилися на признання толеранції для православних і сповнення даних королем обіцянок. Радзивілл записує в своїх записках під днем 14/III: «Король поручив мені бути посередником між уніатами і схизматиками, і я мусив то, хоч нерадо, взяти на себе разом з Остророгом, стольником королівським, і до певної міри порозуміння було осягнене, з тим що від уніатів мала бути взята катедра луцька і перемиська по смерті теперішніх владик й школи схизматикам позволені у Вільні та Києві, аж до логіки включно». Се не дуже докладно скорше показує, про що йшли торги, аніж як закінчилися вони, але інтересна тут ся вказівка крайнього клерикала, що стан володіння обох церков був уставлений на підставі обопільного порозуміння. Сеймова постанова, включена в конституції, звучала так: «Сповняючи pacta conventa і гарантію, дану на щасливій коронації нашій, здійснюємо угоду, постановлену для спокою і згоди наших підданих коронних і В. кн. Литовського згідно з пунктами, списаними на елекції нашій, і обіцяємо отсим законом вічним, за себе і наступників наших держати відповідно до тих пунктів як уніатів, так і неуніатів. А тримаючися того нашого заспокоєння, веліли ми їм видати на нинішнім сеймі привілею в різних справах за підписом руки нашої і печатями нашими. Всі ж процеси і спори з причин релігійних і вищезгаданих пунктів, розпочаті між ними з тої чи з другої сторони, на вічні часи касуємо і нищимо, поновлюючи постанову 1609 р. про заруку (на тих, хто б піднімав знову якийсь процес)».

Православним прийшлося пожертвувати не одно з того, що були виторгували вони собі на елекції; порівнюючи грамоти для уніатів і православних, видані на сеймі 1635 року, з пунктами 1632 року, побачимо се виразно. Недурно видана уніатам грамота вважалася великою потіхою для них, і нунцій навіть бачив

М. Струнников. Козак у бою

у ній доказ певного повороту в політиці Володислава — більшої прихильності його до католицької церкви, і навіть толкував се тим, що, покінчивши вже московську війну згодою і зрікшися при тім московської корони, Володислав вже не вважав потрібним так панькатися з своїми православними підданими.

■

Видані одного того самого дня (14/III), при закінченні сейму, сі грамоти не тільки в стилізації проводили різку різницю між обома релігіями, одною опікуючися, другій даючи тільки неохочу толеранцію, але творили для православної віри значно гірші обставини в порівнянні з «пунктами» 1632 року. Особливо характеристичний з сього боку привілей уніатський. Володислав починає його від оправдання з приводу зроблених православним уступок. «Для загального добра взяли ми на себе завести спокій між людьми грецької віри, а способи того заспокоєння полишили до декларації св. отця; але св. отець затримався з своїм розсудом в сій справі і ніякої виразної декларації не дає, а на сеймі інакше не могло прийти до оборони Речі Посполитої й інших справ, і тому прийшлося нам прийти до згоди з людьми, які не пробувають в унії,— що вчинили ми не на те, аби потверджувати права схизми, але для загального добра, людям, що пробувають в унії з св. церквою римською, даємо отсе на свідоцтво нашої ласкавої опіки». За уніатами потверджувалося, крім митрополії, владицтва: полоцьке, володимирське, пінське і холмське, засновувалося наново смоленське; признавався їм ряд монастирів, і гарантувалося, що в Полоцьку, Вітебську і Новгородку православні ніколи не будуть мати церков; на владичі катедри будуть подаватися тільки монахи-базиліани.

Привілей для православних має характер додаткових розпоряджень до «пунктів» коронаційного диплома. Король згадує про ту відміну, що Почаповський зістався при владицтві до живота свого і потверджує, що по смерті його мають увійти в силу постанови пунктів щодо луцького владицтва. В Перемишлі по смерті Крупецького владицтво з маєтностями перейде до православного владики, але дві церкви в Перемишлі (св. Спаса і св. Миколи) і село Шегині зістануться для владики уніатського — се була новина! Городенський монастир віддавався уніатам, але на його місце православні діставали Видубицький монастир в Києві, і се мало для них ту приємну сторону, що уніатська ієрархія зовсім виходила з Києва (в тодішніх обставинах з Видубицького монастиря уніатам теж було нелегко користати, але все ж був то видимий знак їхнього права на Київ).

В православних школах київських і віленських позволялося учити по латині і по грецьки, але humaniora, вищі науки не мали викладатися далі діалектики і логіки (значить, вищих класів філософії і теології не мало бути).

Того ж самого дня король видав привілей на владицтво перемиське Гулевичу і, може, тоді ж утворивши архієпископію смоленську, надав — відповідно до принципу рівносильності — титул архієпископа сіверського задніпрянського Ісайї Копинському, принаймні в листі королівськім, писанім в грудні того ж року до князя Вишневецького, король називає Копинського сим титулом і каже виразно, що він йому сей уряд надав та поручає князеві наказати своїм відданим і духовенству своїх маєтностей, аби були Копинському, як своєму владиці, у всім послушні. Але, здається, Могила ліпше хотів бачити сі задніпровські землі в своїй дієцезії, і якось ся новоявлена сіверська архієпископія скоренько заглухла.

Нарешті того ж самого знаменного дня король видав листи комісарам, визначеним до розділу церков між православними і уніатами. Вислано дві комісії — одна для земель коронних, друга для В. кн. Литовського, в кожній було по шість осіб, по половині католиків, або уніатів, і православних. Дня 1 червня кожна комісія мала з'їхатися і розпочати свою діяльність: «Довідавшися про стан кожної релігії під хвилю угоди 1632 р. і розваживши добре число церков і людей в унії і поза унією, церкви аби поділили і дійсно роздали уніатам і неуніатам».

Невважаючи на різні уступки, зроблені королем коштом православних уніатам проти пунктів 1632 року, католицька партія не мирилася з фактом. Вже перед виданням грамот і затвердженням конституцій біскупи і ряд світських сенаторів, послів й іншої публіки занесли протестацію на «способи угоди і віддання церков і маєтностей церковних». (Цікава тут особливо заява підканцлера коронного Т. Замойського, що він мусив припечатати акти тому, бо папська декларація не прийшла, «рішення сейму не могли без того прийти до кінця, а неприятель стояв над карком отчини». А коли комісари розпочали передачу церков православним літом того року, уніатсько-католицька партія робить все можливе, щоб зменшити здобутки православних, звести їх до мінімуму, а й сей мінімум обставити всякими протестаціями і деклараціями, які б могли віддати потім прислугу при зміні обставин. Призвичаєні до нетолеранції Жигимонта, вони не могли помиритися з новим курсом правительственої політики і дивилися на неї як на ефемерний епізод, який раніше чи пізніше мусить дати місце правдивій католицькій політиці. А при тім ще виводила їх з рівноваги також і та обставина, що сі нові комісарські об'їзди, ще більш систематичні, ніж попередні, немов давали знак усяким приборканим і до унії приведеним православним елементам, і вони відпадали цілими масами і верталися назад до батьківської віри.

В своїй інструкції, як ми бачили, король поручав мати на увазі такий стан обох конфесій, в якім вони були в момент елекційної угоди; та се, розуміється, було дуже трудно сповнити, і воно давало привід до всяких спорів та нарікань. Даремно комісари силкувалися заховати супроти унії всякі апаранси, відступаючи церкви уніатам, де їх майже або й зовсім не було, тільки «в надії унії» в будучності, або мотивуючи таке віддавання міркуваннями, які для сучасного читача звучать як іронія. Се все не рятувало комісарів від нарікання уніатської ієрархії, роздраженої православним рухом, і вона закидала їм і хабарництво, і підкупність, і всякі матеріальні мотиви, а православних не спасало від різних репресій на пізніше.

Декотрі з комісарських протоколів дають нам досить інтересні образки сучасного життя: сього проблематичного існування унії, сильного руху людності до православ'я і тих різних перепон, які ставилися йому. Наприклад, приїхавши до Більська, де уніатське духовенство відобрало від православних церкви, як ми вже знаємо, комісари стрілися з якоюсь декларацією, вимученою від православних уніатським владикою під грозою різних процесів. На сій декларації уніатське духовенство опирало свій «стан володіння», але комісари признали неважною сю декларацію на основі конституції 1635 року, що уневажнила всякі процеси і рішення судові в справі релігійній, і приступили до розгляду реальних відносин. Тоді уніатське духовенство могло показати їм на очі лише кілька уніатів, і поза тим не можна було їх знайти більше, «неуніатів же велика юрба людей і реєстр всіх домів, які не хочуть бути в унії, був нам предложений». «Священики св. Воскресенія і св. Миколи з парафіянами своїми

заявили, що вони в унії бути не хочуть і ніколи не були під послухом уніатського владики, хіба під примусом». Супроти сього, вглянувши ще в предложені православними документи, комісари присудили православним три церкви; «уніатів хоч бачили ми таке маленечке число, що їх і одна церква могла вмістити, але в надії на унію і з огляду на тих, що відступили» (від унії, а очевидно, уніатсько-католицька сторона сподівалася їх назад завернути), присудили все-таки дві церкви.

В сусіднім Дорогичині, на Руськім місті, уніатів не знайшлося зовсім. Комісари «вчинили старанне слідство про уніатів і неуніатів, але не могли побачити ні одного уніата на очі, ані розвідати не могли, а неуніатів — величезне число і множество, ціле містечко, зване Руським; видячи на власні очі, що вони однодушно стояли при своїй релігії неуніатській», комісари присудили їм тутешню церкву. Так само вийшло і в Лосичах, і комісари теж передали церкви тутешні, числом дві, православним, але вимовили, «що якби пізніше знайшовся якийсь уніат, обиватель того міста, і потрібував церкви, то п. дізуніти повинні купити грунт, придатний на збудування церкви і цвинтаря для уніатів».

У Грубешеві комісари «з особливим старанням питали за уніатами, але не знайшли більше понад попа Василя з зятем і з третім — міщанином Важинським». Сей піп Василь був при церкві св. Миколи, але що «всі парафіяни відступили від нього», комісари казали йому перейти до мурованої церкви Пречистої в ринку, «недавніми часами фундованої на унію і потвердженої привілеєм королівським з тої нагоди, що її фундатори відступили від уніатської віри свого предка і вернулися до неунії» — її присудили вони уніатам, інші віддали православним.

Сі розпорядження комісарів розбудили страшенний гнів місцевого уніатського духовенства і його прихильників — протести, закиди в хабарництві, скарги на тенденційність і всякі неправності. Сими скаргами удалося вивести з рівноваги й самого короля так, що він висилає до комісарів лист, де докоряє їм, що вони поступають односторонньо, на підставі заяв самих тільки православних, і тим заохочують людей відпадати від унії, «так що виникає небезпека, аби унія не вигасла зовсім». Він наказує вернути уніатам церкви, які були в їхнім реальнім володінні, а православним полишити тільки «гірші церкви» (podleysze cerkwie)! Але, не покладаючися на поміч короля, енергічніші особи між уніатським духовенством — як-от владика холмський Методій Терлецький, що був, очевидно, головним привідцею і до сього листа, й інші ще — завзято працювали на власну руку. Першу комісію 1633 року Терлецький в Холмі так обставив, що вона собі «з ласки божої шию зломила», як писав він потім. І другій комісії він творив всякі труднощі, так що комісари, як він сам хвалиться, старалися крадькома об'їздити міста його дієцезії; передані православним церкви він відбирав силоміць і запечатував або забирав під богослужіння уніатське. В Холмі самім він стероризував людність так, що на перші розвіди комісарів ніхто не посмілився заявити, що він православний; аж згодом удалося їх осмілити, списано їх трохи на реєстр, і комісари призначили їм одну церкву на передмісті — успенську. Терлецький опротестував їхнє рішення, наказав духовним тої церкви не допускати до передачі, коли ж комісари таки її відібрали й передали, владика зараз кинувся туди з величезною товпою; комісарів уже не було, православні, побачивши свого мучителя, почали тікати куди видко, а владика, власноручно розбивши двері, церкву назад відібрав, а православних при тім побито, повиривано їм бороди і всяко збезчещено. Грубешівські і красноставські церкви Терлецький також відібрав від православних і попечатав, а коли православні потім осмілилися ті печатки зірвати і церкви собі вернути, Терлецький при помочі прихильних йому магістратів розпочав такі процеси за непошанування уніатських святощів, що настрашив православних до смерті. В Грубешові зараз по комісії райці і лавники заявили (мабуть, не без заохоти владики, котрому про се доносили), що вони не будуть терпіти між собою русинів (з котрими засідали досі яко з уніатами) «по тім явнім бунті», що вони вернулися на православну віру. Коли православні забрали церкви, учасників сього акту позасуджувано на смертні кари ніби за образу святощів, вчинену при тім захопленні церкви, інших — на тяжкі грошові кари владиці, і тим способом їх змушено до того, що вони заявили

охоту перейти на унію, і тоді владика випросив їм помилування, урядивши перед тим церемонію покаяння: всі ті нещасливці були зібрані з сім'ями своїми в ратуші і відти парами, з свічками в руках, покриті веретами, пішли до церкви; потім ставши на коліна перед архіпресвітером, на його запитання назвали себе вівцями, пастиреві не послушними, що, покаявшися, просять прийняти назад до унії. Теж саме було і в Красноставі, де за привернення силоміць забраних церков православних позасуджувано теж на кари смертю, відрубання рук, виставлення до стовпа, грошові кари і т. д., і теж змушено тим чином до переходу на унію.

Терлецькому всі сі безправства і насильства, крім судової писанини, не принесли ніяких особливих прикростей. Але як перемиський владика Гулевич, не можучи дійти призначених йому королем монастиря св. Спаса і Онуфрія Лаврівського, поступив звичайним методом (ужитим і Могилою, як ми бачили) — відібрав його від Крупецького силоміць, се стягнуло велику біду не тільки на нього самого, а й на цілу перемиську єпархію. Правда, Гулевич був менш обережний, ніж Могила, і взяв сам участь у заїзді. Коли Крупецький не послухав королівського листа і монастиря не віддав, Гулевич з великою силою місцевої шляхти й міщан (противна сторона казала, що було там до 10 тисяч людей) обступив монастир, здобув приступом, вигнав Крупецького, забрав також інші призначені йому монастирі і кілька сіл владичих. При тім самого Крупецького збезчещено, всаджено до льоху монастирського, а брата його поранено в бійці.

За се Гулевича засуджено на інфамію, що значило страту владицтва.

Заходами місцевої шляхти і всеї православної партії,— правда, вдалося сю інфамію зняти, але дорогою ціною. Король поміняв маєтностями і правами православного владику з уніатським, і по смерті Гулевича владицтво православне призначене було на скасування, мала там зістатися тільки архімандрія православна — тільки зміна політичних обставин наслідком Хмельниччини не допустила до сього (акти процесу за заїзд 1636 р. Про пізнішу боротьбу Гулевича з Крупецьким нижче в гл. VII. — М. Г.).

Був се найбільш серйозний вилом в добутку православних сеї доби, але не одинокий. Майже кожний рік приносив в сій сфері болючий удар і розчарування в тривкості того «заспокоєння» і тих гарантій, які вдалося для нього здобути. Коли новий владика мстиславський Сильвестр Косів, об'їздячи свою єпархію, заїхав до Полоцька і Вітебська й уніатське духовенство підняло крик, тому що се дало початок до переходів на православ'я, король листом своїм, висланим до Косова, заборонив йому показуватися туди (1636). Коли вмер уніатський владика луцький Почаповський і православний владика Пузина згідно з своїм привілеєм перейняв на себе владицтво луцьке (також заїздом), уніатське духовенство знову підняло протести, і король видав універсал, де назвав сей вчинок Пузини безправним (мовляв, без волі королівської то зробив) і віддав луцьку єпархію в тимчасове завідування володимирському уніатському владиці Мукосію-Баковецькому. Тільки на сеймі 1638 року удалося випросити новий привілей Пузині на се владицтво, та й то, здається, ціною спеціальної декларації на користь унії.

Таке було се «заспокоєння православних».

IV.

КОЗАЦЬКІ СПРАВИ 1632—1637 рр.

Московська війна 1633—1634 рр. Напруження серед козаччини. Компанія пруська. Зруйнування Кодака. Козацька опозиція і осінні переговори 1636 р. Кримські справи. Повстання Павлюка.

Коли переходимо історію сеї боротьби за права руської віри, що червоною ниткою йде через усі отсі роки, начавши від безкоролів'я, вдаряє в очі одно — що по елекції вже не чутно козаків в сій гарячій боротьбі. Козацького елементу вже не чути в справі «грецької релігії»; на цілий ряд літ він входить в межі

своїх класових, чисто козацьких інтересів, і національні перспективи, коли не сходять зовсім з овиду козацького життя, то в усякім разі відходять на далекий план.

При бідності звісток, які маємо з життя козаччини сих років, аж до повстання 1637 року, ми не можемо докладно ілюструвати сеї переміни. Але нема сумніву, що тут поруч різних кампаній, які займали козаччину, велике значення мав також новий курс українського церковного життя. З сього боку партизани Володислава могли дійсно похвалитися перед шляхетською Річчю Посполитою результатами своєї релігійної толеранційної політики. На чолі легалізованої української церкви стали люди, які, пильнуючи інтереси своєї церкви, чули себе горожанами шляхетської Речі Посполитої, були їй вірні і в мислі не мали шукати поправи православ'я в якійсь іреденті як владики Теофанового ставлення. Свої очі вони обертали з надією до короля; розв'язання своїх прав шукали в двірських сферах, в магнатських впливах, щонайбільше — в посольській палаті. Втягати в свої заходи козаків вони вважали, мабуть, і нетактовним, і таки серце їхнє не лежало в сторону козацької демократії. Се треба сказати особливо про нового голову української церкви, що мав уже кілька дуже неприємних конфліктів з козаччиною і чув доста різних заяв недовір'я її, а за ним можна повторити те ж і про всю плеяду «птенцовъ гнѣзда Петрова». Козаччина була чужа сим митрофорним і клобуконосним шляхтичам, єзуїтським вихованцям, і вони були чужі козаччині. І хоч козаки не виступили проти них одверто в обороні ближчих їм духом Ісаїїних старців, то все-таки чується повний брак тісніших духовних зв'язків козаччини з сею відновленою, упривілегійованою ієрархією.

І енергія козаччини, поминаючи на боці церковні й національні (як їх тоді розуміли) інтереси, звертається виключно на добування козацького хліба, на розширення козацького володіння на Україні, на побільшення козацьких кадрів. Ряд війн, що наповняють перші роки панування Володислава, давали на те все добру нагоду.

Ми знаємо вже, що мобілізація козацького війська на московську війну розпочата була ще 1631 року, але смерть короля стримала воєнні приготування. Під час безкоролів'я Москва розпочала вже воєнну акцію в Смоленщині і в Сіверщині, і тут, за словами урядових московських актів, їхні воєводи з кінцем 1632 року повоювали Батурин, Ромен, Іван-городище, Борзну, Мену, Миргород. Новий король нетерпляче чекав покінчення всіх формальностей свого вибору, щоб прийняти сю вже накинену йому війну, а тим часом для відтягнення сил московських він хотів атакувати Сіверщину силами місцевими, козацькими головно. Дня 13/IX 1632 року, в сам день вибору королівського, сенат уповноважив короля тим часом, «поки Річ Посполита обмислить відповідне військо», взяти на службу козаків «якесь число» і дав поручення підскарбію на одвічальність сенату виплатити козакам 20 тисяч золотих для заохоти і для поправлення армати (див. розділ II. — Ред.). А відправляючи послів козацьких кілька день пізніше, новий король передав через них лист і в нім, заявляючи козацтву свою ласку, вказуючи на полагодження релігійної справи і т. ін., наказував війську козацькому, щоби зовсім було готове на війну московську, на кожний поклик козацького гетьмана. Головним начальником сього козацького війська сенат визначив каштеляна кам'янецького Олександра Пісочинського; він, як староста Новгорода-Сіверського і один з місцевих колонізаторів, мав поручення зайнятися організацією пограничної війни. Крім нього, таке ж поручення одержав іменований підкоморієм чернігівським і старостою носівським Адам Кисіль, а крім них, діяльну участь в тутешніх операціях брав також найбільший з пограничних магнатів Єремія Вишневецький.

Про нього вісники московські доносили, що ще в жовтні 1632 року він рушив з Лубен «на поля», з ним 10—15 тисяч війська, між ними «запорозькі черкаси», щоб з «поля» ударити на пограничні московські городи. Але тоді се була вість передчасна, очевидно. До нового року 1633-го козаки на пограниччі ніде не показалися, і московське правительство, вважаючи на донесення своїх

Козацькі люльки

агентів про москвофільську агітацію поміж козаччиною (з боку Ісайї і його старців), наказувало своїм військам не зачіпати українського пограниччя; «для того что черкасы стоятъ за вѣру противъ еретиковъ, и за то у нихъ съ польскими людьми за вѣру бои были великіе да и нынъ есть, а изъ черкасских городов Черкассы противъ нашихъ ратныхъ людей нигдъ на бояръ не объявлялись».

Але надії московського правительства, що козаччина зістанеться нейтральною або навіть стане по стороні Москви з огляду на свої релігійні кривди і рахунки з Польщею, були марні. Козаччина взяла дуже діяльну участь в московській війні. На жаль, не маємо ніяких ближчих подробиць про се зі сфер козацьких. На гетьманстві, видко, сталася зміна. Діденко зникає, з осені 1632 року нема про нього звісток. В сіверській кампанії 1633 року московські вісники називають «запорозьких черкас і вільних людей гетьманів Дорошенка і Тимоша Орендаренка». Орендаренка ж називають своїм гетьманом запорожці під Смоленськом з осені того ж року і в усій пізнішій кампанії зимою і весною 1633—1634 рр.; згадка про Дорошенка, правдоподібно, опирається на якімсь непорозумінні: більше він не згадується ніде, крім одного сього випадку. Натомість як «гетьмани», очевидно, наказні або начальники осібних корпусів козацьких, поруч Орендаренка згадуються в кампанії 1633—1634 рр. Лаврінко (під Черніговом восени 1633 року), Ілляш (під Сівськом в марті 1634 року) і Тарас (веде корпус козацький з-під Путивля на Угру). Полковників в 1634 році знаємо таких: Грицько черкаський, Данило канівський, Юрко Латиш (sic) чигиринський, Филоненко корсуньський, Оліфер переяславський; восени 1633 року наложив головою полковник Пирський лубенський, очевидно; полковником без назви полку називається ще Яцько Острянин, теж в ролі начальника більшого війська.

Звістки наші про участь козаків в сіверській і смоленській війні 1633—1634 рр. взагалі досить бідні, розрізнені й не дають нічого особливо, так щоб на них варто було особливо спинятись. Вперше про Запорозьке Військо на московськім театрі війни зачуваємо в розмові польського агента з марієнбурзьким старостою в перших днях лютого ст. ст. 1633 року; він говорить про тридцять тисяч запорожців, що, перейшовши за Дніпро, все далі поступають на північ. В марті 1633 року під проводом свого гетьмана разом з Пісочинським і польським військом приступали вони під Путивль; всього сього війська раховано на 5 тисяч; напад не удався, і військо розійшлося по своїх городах, як доносили московські воєводи. Потім у маю повторився козацький похід на Путивль в більших розмірах; путивльські воєводи рахували всього війська козацького і всякого іншого, приведеного Пісочинським і Вишневецьким, на 50 тисяч, хоч се виглядає на рішуче прибільшення, як і весь сей рапорт: козаки з «литовськими людьми» добували Путивль чотири тижні (14/V—9/VI), зводили великі бої й приступи чинили, але Путивля не здобули й понесли великі втрати: вбито двох полковників черкаських «Сорока та Самошка» і «письменних черкасъ и охочихъ всякихъ людей» побито тисячі чотири або й більше, і після сеї другої невдалої облоги знову розійшлися вони «по своїх городках». По тім звісна нам

тількн дрібніша екскурсія козацька під проводом Острянина; в липні він узяв Валуйку і приступив був під Білгород, але тутешні воєводи відборонилися.

По сім, в другій половині 1633 року, на сіверськім пограниччі йшла дрібна війна, головним героєм котрої виступає в перехованій кореспонденції Кисіль; козаків було небагато, і ті, що зісталися для сторожі границь, за його словами, «зійшовши з границь, тратили весь час на чатах». Конецьпольський мав прислати частину свого війська, але держав його на полудневій границі, з огляду на турецьку небезпеку, і Киселеві з тяжкою бідою приходилося відбиватися від московських воєвод. Яка причина була, що козаки так скоро розійшлися, не знати; мобілізувати їх наново заходилися уже під Смоленськ — виручати його від московської облоги. Туди рушив літом сам король, а виручати короля треба було козакам. В мобілізації сій також головну роль відіграв Кисіль: очевидно, сі переговори його з козаками описує реляція служебника Конецьпольського, підстарости черкаського, Павловського на ім'я:

«Військо Запорозьке застав в обозі, в двох милях за Переяславом, на урочищі Булащик, і там з ними пробув чотири дні, чекаючи ради. День перед радою приїхав до них п. Кисіль від короля, також з королівською інструкцією. Другого дня дано нам аудієнцію — наперед закликано п. Киселя; ставши на раді, він досить широко намовляв їх і серйозно наказував, аби якнайскорше поспішали з військом своїм за королем. Проти сього спочатку дуже пручалися, але вислухали і сказали йому уступитись, а мене зараз закликати. Я, прийшовши наперед, як звичайно, сказав їм про ласку королівську, а потім, взявши в руки інструкцію, котрої і напам'ять навчився дуже добре, почав їм докладно «правити», толкуючи чисто кожне слово, аби краще могли розуміти, бо то простаки. І коли прийшло до того місця: «Пан в обозі, а ви по хуторах та по пасіках»,— почало хлопство дуже сміятися, кажучи одні до одних, що «нам його м. пан краківський, наш мил. п., всю правду пише». Потім попросили, щоб їм іще їхній писар прочитав, аби краще зрозуміти, і я згодився, а прочитавши, не хотіли мені її назад вернути, казали: «Нам дуже потрібна, бо підемо без грошей, а прийшовши на границю, тим будемо хвалитися, що нам тут король гроші обіцяв, бо ми нікому іншому не віримо, тільки самому й. м. пану краківському, нашому ласк. панові». Бо пан Кисіль їм також на границі обіцяв гроші, але на те не дали й слова сказати, а як я по нім прийшов з інструкцією й. м.,— зараз повірили, і вже не мали ми ніякої суперечки з ними про гроші».

Жадання Конецьпольського, щоб козаки пройшли заграничними землями, не захоплюючи земель литовських, козаки ніяк не схотіли прийняти, «сказали, одначе: «Ми підемо близько границі, захоплюючи Білу Русь, і будемо вважати, аби не було від нас людям ніякої кривди, і заборону між собою вчинимо «під горлом» — не брати нічого, тільки аби чим могли прожиитись». Так само рішуче відкинули проект Конецьпольського — на час їхнього походу, мовляв, «для безпечності задніпрянської, ввести туди трохи польського війська». «Не дали на те сказати і слова, пояснюючи тим: «Ми будемо в Москві, а жовніри, прийшовши, будуть тут наших жінок кривдити! Нехай уже й. м. скаже людям своїм пильнувати ворога на тій стороні Дніпра, а ми тут за Дніпром зіставимо людей кілька тисяч для кращої безпечності і зіставили зараз Лавників (так в копії, може — Лаврииків. — М. Г.) полк, а в тім полку, як були під Путивлем, було їх дванадцять тисяч».

«В обозі їх тепер ледве чотири тисячі,— завважає п. підстароста,— але як рушать з того місця,— готуються всі йти за військом і так нас запевнили по довгих суперечках, що зараз якнайскорше підуть під Смоленськ і постараються добре поправити своє перше упущення». Справді, за тиждень перед Успенієм гетьман Орендаренко рушив з українських городів з двадцятитисячним козацьким військом (за актами Московської держави, стільки ж рахує їх Васенберг, інші рахують тільки 15 тисяч (Москожовський, Альберт і Криштоф Радзивілли), Вайнбер записує під 18/IX прихід 12 тисяч козаків і додає, що має ще їх більше прийти.— **Ред.**) і в середині вересня прилучився до війська королевича під Смоленськом.

Очевидець — посол прусський Вайнбер — описує се військо так: «Се немолоді, хоробрі люди, на добрих конях, кожний з довгою рушницею, в роді шотландських; мають з собою польних гармат (декотрі від цісарів Фердінанда III

і Рудольфа II), цілим серцем бажають бою, забрали вже у ворогів кілька невільників і велике стадо худоби в шести милях за Смоленськом». Очевидець ксьондз Колудзький описує їх менш прихильно: «Бачив величезну товпу, яку не можна було б і порахувати; того дня, як прийшли до обозу, тягнулися по кільканадцять хоругов укупі, без ладу — і всього тільки порядку, що хоругви були вкупі,— се товпа, на яку не можна числити на війні, подібна більше на сатирів, як на цивілізованих людей; хлопи всі однакові, в сірій одежі, рідко котрий в синій або червоній; шкіра на тілі як кора на дереві; зневага життя незвичайна — більше жури про горілку, як про життя; взагалі є що бачити». Але зараз додає історії про козацьку відвагу:

«Зараз походили між неприятелем, зловили трьох визначних офіцерів і привели їх під руки до короля; орацій не казали, тільки: «Королю, ось маєш німців» (а були то французи); дано їм два цебри меду і 20 талярів — були вдоволені». Далі, згадавши, що військо розділено на три позиції, додає: «На всіх трьох місцях сповняють надії, на них ложені. Кількадесят, роздягшися наголо, перепливли Дніпро з голими шаблями під неприятельські шанці і багато там побили народу. А один з них таку відвагу показав: коли треба було дістати язика на другім боці, пустився плисти через ріку (Дніпро) й притаївся у воді при березі; коли якийсь московитин прийшов до води, він його вхопив за волосся, скинув у воду і так з ним переплинув назад; дуже смішно оповідав сю трагедію козак той королеві, як він його підстерігав і як з ним плинув — нагородив його за працюількома ортами».

Взагалі в цілій кампанії аж до капітуляції московського війська (лютий 1634 року), козацьке військо відігравало дуже важну роль, як по числу своєму (король мав всього 9 тисяч війська), так і по своїм воєнним прикметам. Ми не раз стрічаємо похвали козацькій відвазі в битвах, в приступах, і заразом на них лежала під'їздова партизанська війна. Тим часом як частина їх брала участь в блокаді московської армії, що облягла Смоленськ, друга частина з самим гетьманом Орендаренком, разом з гетьманом польним Казановським в грудні, січні, лютім, марті воювала в околиці Дорогобужа, нищила пограничний пояс коло Білої, Вязьми, Ржева, Калуги. За словами «язиків», з Орендаренком було козаків за різними відомостями 8—10 тисяч; один «язик» оповідав, що з Орендаренком шість полків, а в тих полках тисяч з десять і десять гармат «полкових». З початком 1634 року прийшов до нього козацький полк з-під Путивля під проводом Тараса і зійшовся з Орендаренком за Угрою. Московська армія Шеїна вже перед тим була відтята від Москви, і се кінець кінцем змусило його капітулювати, але воєнні операції з польської сторони далі концентрувалися на смоленськім театрі; сюди наглили козаків, але вони не дуже спішили, і навіть відмовилися від сього походу, і зіставалися в Сіверщині, як доносили московські вісники. Найбільш визначним епізодом сеї сіверської кампанії 1634 року була облога Сівська (1/III), але вона не вдалася, і так і ся друга кампанія пройшла без особливих результатів. Козацьким військом проводив «гетьман» Ілляш і з ним п'ять чи шість полків — коло 6 тисяч козацького війська, а польським військом проводили Вишневецький і Лукаш Жолкевський. Угода Полянівська, уложена в червні 1634 року, перервала операції.

■

Заразом діяльну участь брало козацьке військо в кампанії турецькій, яка несподівано набігла з кінцем літа 1633 року на полудневій українській границі. Московське правительство через своїх послів уже давно старалося напустити Туреччину на Польшу, але Польщі удавалося паралізувати сі заходи, і в 1630 році потверджено давнішу згоду Польщі з Туреччиною з тою умовою, що поляки не допустять козацьких нападів, а турки — татарських. Недодержання сього обов'язку давало привід до дальших обопільних докорів, і московські посли, коли у них прийшло до розірвання згоди з Польщею, всіма способами силкувалися роз'ятрити се невдоволення і попхнути Туреччину до оружної акції. Турецькі політики не дуже піддавалися на сі намовлення, тим більше, що й на рахунок Московщини йшли морські походи донських козаків і їхні походи на Азов. Але кінець кінцем війна Польщі з Москвою (а ще більше, може, московські гроші) роздражнили турецькі апетити, і на від'їзді московським

послам (на початку 1633 року) заявлено, що султан, сповняючи їхнє прошення, вже наказав ханові і мурзі Кантеміру воювати землі польські, а від себе пішле на Польщу Абазу-пашу з військом турецьким, з молдаванами і волохами й буджацькими татарами. Сі обіцянки справді були сповнені. Кримці і Кантемір навідалися на Україну, а літом 1633 року зовсім несподівано, бо по доволі мирних і стереотипних кореспонденціях на тему татарських і козацьких нападів (турецькі баші докоряли за останній похід на кільканадцяти чайках, мабуть 1632 року, Конецпольський остерігав, що вибирається новий козацький похід на 20 чайках) наступив похід Абази-баші на польську границю. Приводом для сього походу виставлено старі справи — козацькі своєвільства, поставлення нових замків у сусідстві турецькім і заселення нових осад на степових, мовляв турецьких просторах. Сам похід Абази-баші випередив, як звичайно, напад татарської орди; він випав зовсім несподівано: Конецпольський, що стеріг полудневої границі, поки довідався, поки рушився, татари вже втекли за Дністер, на волоську територію. Та Конецпольський, зрозумівши значення сього нападу як турецького авангарду, сміло перейшов за татарами на волоську територію і тут на урочищі Сасів Ріг 4/VI н. с. погромив орду.

Се був ефективний початок кампанії й не зіставав без впливу на її дальший розвій. Проти сил турецьких Конецпольський обіслав циркуляром магнатів українських, закликаючи до походу, закликав козаків і таким чином побільшив своє тритисячне кварцяне військо більш як у четверо. Позицію зайняв під Кам'янцем, а коли Абаза-паша з своїм військом турецьким, з господарем молдавським і волоським й з татарами Кантеміра (поляки рахують того всього на 55 тисяч), перейшовши Дністер, попробував ударити на польський табір, приступи його відбито 28/X. Турки попробували оснуватися в сусідній Студениці, але й се не вдалося і, кінець кінцем спаливши сей замочок, вони відступили назад за Дністер. Конецпольський з своїм військом туди не смів іти, щоб не повторити Цецорської кампанії, котрої сам був учасником, і, бажаючи уникнути дальшої війни, так ненаручної в даний момент, рішив трактувати сей епізод як просте непорозуміння та розпочав переговори.

Вислано до Царгорода посла. Абаза-баша відступив з своїм військом, але намовляв султана до дальшої війни. Посла польського трактовано дуже зневажливо, нова війна здавалася неминучою, і на початку 1634 року примас Венжик, як заступник короля, розписав нові листи до сенаторів і магнатів, закликаючи їх до походу на оборону полудневої границі. Військо турецьке стояло під Адріанополем; сам султан був при нім. Але вісті про закінчення польсько-московської війни прохолодили енергію турецького правительства; головний ініціатор війни з Польщею Абаза попав у неласку (потім згинув від інтриг своїх противників — задушено його). Воєнний запал простиг, одначе напруження тривало далі. Турки жадали знищення пограничних козацьких «паланок» (кріпостей) і зобов'язань щодо козаків. Пахло війною, і Володислав спішив ліквідувати війну з Москвою, що вже не обіцяла йому нічого, а натомість переймався планами війни з Туреччиною.

4/14//IV по довгих переговорах підписано трактат вічної згоди Польщі з Москвою на р. Поляновці. Земельні здобутки смутних часів затверджено за Польщею, натомість Володислав зрікся претензій на московську корону, зрікся титулу московського царя і обіцяв вернути соборну грамоту, котрою вибрано його на царство московське (з сею соборною грамотою, котру шукали і не знайшли, був великий клопіт. — **М. Г.**). З подробиць переговорів варто переказати дебати з приводу царського титулу московського: польські делегати вказували, що титул царя «всея Руси» занадто претензійний, бо немов містить претензію на руські землі Литви і Польщі, через се проектували замінити словами «своєя Руси»; але московські посли про зміну титулу не хотіли чути і вдоволили поляків усною заявою, що титул «всея Руси» не дотикає польської Русі. Друга справа була висунена польськими депутатами, очевидно, на бажання козаків: вони зажадали, аби в трактат було вложено, що від царя має йти річна плата запорозьким козакам, як то бувало давніше, і запорозькі козаки на те мають грамоту. Бажання з становища польської державної політики було абсурдне, але й московські посли, розуміється, не могли вложити на своє правительство такого обов'язку: відповіли, що не знають ближче сеї справи,

думають, що козаки діставали гроші з Москви тоді, як служили цареві, і далі в такім разі діставатимуть.

Покінчивши війну, король поїхав на надзвичайний сейм, скликаний на липень 1634 року для ухвали кредитів на заплату війська за війну московську і на війну з турками, що тепер займала короля. Сейм, одначе, був дуже неприхильно настроєний для таких воєнних планів і всякими способами старався прохолодити запал короля. Ухвалено загальний похід на випадок турецького нападу, але Конецьпольському післано наказ, щоб не зачіпав турків з свого боку і не переходив за Дністер, як то було в плані: перейти на волоську територію, знищити і підбити собі Молдову. Проект союзу з Семигородом, що заохочував до війни з турками і обіцяв Польщі 20 тисяч війська, відкинено. Король все-таки сподівався, що війна вив'яжеться, стримував від великих уступок туркам і просто з сейму поїхав до Львова, зайнятися організацією походу. За словами нашого літопису, Конецьпольський стояв в двох милях від Кам'янця на Дністрі з величезним військом, якого ще не бувало, а козаків іще було 12 тисяч, і вони стояли осібно, «бо не можна було столпити ся в купѣ и для облеженя и для живности»; говорили, що король наказав пустити їх наперед на Волощину.

Але до війни все-таки не прийшло. Новий шеф турецької політики візир Мартаза-баша всіма силами пер до згоди, валив усе на Абазу, і кінець кінцем нове посольство турецьке привезло до польського обозу замість війни згоду.

Король, рад не рад, мусив вертати зі Львова з нічим, він міг потішати, одначе, себе, що замість турецької війни у нього була в запасі недалека війна шведська. Шведи не спішилися з відновленням перемир'я, котрого час кінчився незадовго (1635 року), і Володислав приготовляв настрій в польських сферах для війни з Швецією. Через те треба було запевнити себе від можливих несподіванок з турецького боку, а з тим виникала справа стримання козаків від моря. До того ж, очевидно, зібрався на козаків за дволітній період їхньої мобілізації всякий кримінальний матеріал «з волості». Вже на сеймі 1633 року звертає на себе увагу постанова сейму, щоб на будуче виплату платні козакам перенести з Києва до Канева, бо в Києві вони роблять «велику перешкоду тамошнім судам». Коли почала сунути з весною 1634 року маса того змобілізованого, а не заплаченого війська козацького з московської війни — горючого матеріалу збиралося все більше. В листах короля Володислава, головнім, але дуже скупім матеріалі, яким розпоряджаємо для сих півтора року (до повстання 1635 року), маємо деякі відгомони тодішніх замішань і тривог. Рішено було розложити частину польського війська в подніпрянських сторонах і вислати комісію для заведення порядку в козацькім війську. Визначено до сього старосту калуського Лукаша Жолкевського, Адама Киселя і кількох менш визначних осіб (вроді ротмістра Романовського, Голуба); головно зайнявся справою Кисіль, котрому разом з тим були поручені переговори з московськими делегатами в справі уставлення границь. На жаль, не маємо ближчих звісток про його зносини з козаками і «кондиції», передані їм. З припадкових згадок довідуємося, що козаки нереєстрові, що прийшли з московської війни, претендували на права козацькі і різні вільності. Скаржилися на різні утиски і кривди від старост. Нарікали, що до реєстру приймають за хабарями, а найбільш заслужені опинилися поза реєстром і їм не дають ніяких прав. Конецьпольський запитував короля в тій справі, і король відповів, що він козакам нічого не обіцяв і не позволяв, виключивши тільки воєнний час, коли вони були при королі в московськім поході.

Все се збирало багато елементів невдоволення. Козаки мусили розчаруватися в своїм вибранці, за котрим так розбивалися на елекції; Володислав міг похвалитися перед ними «заспокоєнням православної віри», і се був єдиний конкретний пункт, на котрий він міг вказать у своїй грамоті, висланій козацькому війську по коронаційнім сеймі. Все інше скінчилося на фразах. Король обіцяв потвердити козакам Баторіїв й інші привілеї, про які вони згадували, коли вони їх в оригіналі предложать. В справі збільшення війська і платні обіцяв порозумітися з Конецьпольським. Але тоді могли себе козаки потішати фактичними свободами, які давали їм мобілізація, війна, походи. Се скінчилося, і маси козацькі мусили почути знову, що вони вже не потрібні і ніяких ласк для них вже нема. Реєстр не збільшено, але й новопричинені дві тисячі знов

поставлено під знак запитання. Військо було не заплачене, і замість грошей правительство сипало накази, щоб старшина пильнувала своєвільних і не випускала на море. Не покладаючися на накази, король проектував вислати козацьку залогу на Запорожжя за осібною платою. Потім ухопилися за проект — поставити замок на порогах, щоб загородити козаками дорогу на море. Подав його, мабуть, Конецьпольський, що потім так жваво взявся за його виконання. Справу внесено на сеймі 1635 року в серії різних способів на «погамування морських наїздів з Війська Запорозького». Жадна спокою шляхта понаухваляла цілу гору драконівських постанов, які мали забезпечити спокій полудневій границі. Дивне роблять вони враження, наче по якійсь страшенній галабурді козацькій, а не по дволітній вірній службі королеві, що віддала такі неоціненні прислуги шляхетській Речі Посполитій. Припускаючи навіть, що за мовчанням джерел дещо з своєвільства козацького нам зісталося незвісним, все-таки левову пайку сих перунів треба покласти на стару ворожнечу до козаччини Конецьпольського й інших українських магнатів, а не на державні вимоги польського життя.

«Хоч за ласкою Божою не страшна нам і Речі Посполитій нашій зброя неприятелів наших, то все-таки хочемо мати з ними згоду і умову, не порушену з нашого боку,— зачинає ся конституція. — І так як цісар турецький за ласкою Божою і готовністю нашою, за скорим нашим виступом проти нього на Україну по щасливо скінченій експедиції московській, за відвагою військ наших, яку показали вони при ясновельм. Стан. Конецьпольськім, гетьмані і т. д. і охотою, яку виявили обивателі Корони, збираючися до нього,— з поля уступився і до згоди прихилився, і ту згоду з захованням гідності Речі Посполитої з ним уложено,— то і ми бажаємо показати цілому світу, що вміємо додержати слова в угоді з неприятелями нашими, і хочемо.

А для того властю нинішнього сейму, за згодою всіх станів постановляємо, щоб козаки ані на суші, ані на морі не давали найменшої причини до розірвання того покою, під грозою утрати всіх прав, вільностей і привілеїв, наданих їм предками нашими і Річчю Посполитою. Докладаємо до того старостам нашим, аби вони, запобігаючи тій своєволі, не позволяли в староствах своїх готувати і приладжувати дерево на човни, ані живності, пороху, куль й інших припасів, без котрих не можуть відбуватися козацькі походи на море; мають того пильнувати також і уряди міські під страхом смерті. Під тою ж карою має уряд міський забороняти синам і молоді, аби не прокрадалися до Війська Запорозького. А що часто трапляється на тамошній Україні різним людям стану шляхетського допомагати запорозьким козакам в тих морських походах,— роблять їм різні прислуги в тій своєволі, або й самі з ними на море ходять і здобичею з ними діляться,— отже, на кого буде се показано, має бути нашим інстигатором (прокурором) на сейм пізваний і, як буде доведено, має бути караний як за зраду державі.

Війська Запорозького на нашій службі ніколи не має бути більше понад сім тисяч, се ми забезпечуємо властю нинішнього сейму, і гетьмани мають того пильнувати; на вписання в реєстр тої семи тисячі пошлемо наших комісарів. Плата тому війську, що буде вписане в реєстрах тих семи тисяч, має завсіди видаватися в Каневі; а хто б з тих реєстрованих був бунтівник, не послушний гетьманові нашому або його намісникові, або своїй старшині, або ***чернецьку раду*** скликав, такий не тільки має бути виключений з реєстру, але й смертю покараний.

А хотячи певніше додержати ту новопостановлену з цісарем турецьким згоду і умову через загамування походів козацьких на море, за згодою станів постановляємо: вибравши через інженерів місце над берегом Дніпровим, де гетьманам нашим здається найвідповідніше, поставити замок і достатньо опорядити його сильною залогою війська пішого і кінного і амуніцією воєнною. А для скоршого збудування його і на ту залогу має скарб виплатити сто тисяч, частями з тих будучих податків, аби в роботі того замку не було замішки».

В усім сім не було багато нового; навпаки, можна сказати з бен-Акібою, що «все се вже бувало». І ті драконівські постанови про неперепускання на Запорожжя, і ті постанови про незбільшування реєстру, і той замок на Дніпрі,

Козацький казан і порохівниці

про який так багато було говорено ще в XVI в. Одначе сим разом се на розмовах не скінчилося, і Конецьпольський, діставши дозвіл сейму, дуже гаряче взявся за здіснення сього проекту. Француз-інженер, що служив у нього і займався колонізацією й укріпленням його задніпрянських маєтностей, Гійом-Левассер де Боплан, автор славних записок про Україну, вибрав місце на замок коло першого порога Кодацького, недалеко від устя Самари, на високім правім Дніпровім березі, що рогом вганяється тут в ріку, змушуючи її до крутого коліна. Зараз же з весною закипіла робота, і в липні замок настільки був підкінчений, що в нім можна було поставити залогу і ввести замок, так сказати, вже в життя — сповняти ті сторожові функції, на які він був призначений.

Правдоподібно, тривожні чутки про козацькі збори на море і взагалі про небезпечний настрій між козаччиною були причиною такого незвичайного і нечуваного поспіху.

Дійсно, козацька старшина і всякі статочні елементи мусили переживати тяжкі часи. Різка зміна правительственого фронту не могла не викликати великого невдоволення серед козаків. Репрезентант лояльної політики Тиміш Орендаренко мусив скоро по кампанії уступитися з свого місця. Бачимо потім на гетьманстві Тараса — представника опозиції, але й він з кінцем року зложив старшинство (про се довідуємося з листа короля з 15/I. — М. Г.). Що було потім, не знаємо. В записках про сейм 1635 року маємо ледве глуху згадку про козацьке посольство на його відкритті і нічого більше. Постанови сього сейму в козацькій справі могли тільки ще більше збільшити невдоволення і роздвоєння між лоялістами і опозиціоністами. Король і сейм могли вважати признання сьомої тисячі актом ласки для козаччини, але після того, як сам Жигимонт ще три роки тому згодився на вісім тисяч, ся постанова могла викликати тільки невдоволення. Ще більше — сей план побудувати замки в самім серці Запорожжя і наложити важку жовнірську руку на тутешнє життя. Поставлена тут залога справді стала даватися взнаки. Вона складалася з двохсот драгунів під командою французького офіцера Маріона (так зве його земляк Боплан; Радзивілл переробив на Маріана, а Куліш зробив з того «капітана Марієта». Про нього, очевидно, каже львівський літописець: «нѣякій капитанъ, который ся былъ оженилъ ве Лвовѣ у пана Дзяного у Влоха, обнялся королеви, а найбольше духовнымъ, на Украинѣ, где Днѣпръ упадаєтъ въ Дунай, замокъ муровати и мѣсто осадити». Маріона тут помилкою зроблено будівничим замку, бо центр ваги оповідання в тім, як сього «капітана» потім козаки убили, значить, його, а не Боплана розумів тут літописець. — М. Г.), і не тільки стерегла походів на море, але зачала справді чіплятися в усяких справах до козаків в дусі тих сердитих постанов сеймових. Ольбрахт Радзивілл, хоч настроєний до козаччини зовсім неприхильно, оповідає, що Маріон, «мабуть, вийшовши з означених йому меж» (поручень), «видумав більше: не тільки не

давав проходу козакам водою в сусідстві, але й боронив їм ловити рибу і звіра полювати, і непослушних забивав у кайдани ручні і нашийні — двадцять таких держав у в'язниці, а ще більше, судячи по всьому, збирався їх наловити в будучності. Заборонив продавати козакам порох від жовнірів і, підозрюючи, що ночами таки порох продають, замкнув його в підземнім сховку».

Все се дражнило козаччину, і добичницькі елементи все замітніше виривалися з-під рук статочніших, що тратили все більше вплив і повагу супроти прикростей, які з усіх боків підіймалися на козаччину. Вже ранньою весною 1635 року прорвалася невелика компанія козацька на море: каймакам писав Володислав, що місяця зількаде (квітень — май) «розбійників козацьких Дніпрових сім човнів, вийшовши на Чорне море, прийшли аж сюди до устя морського (Босфору), тому що галери і армата цісарська (султанська) були на Білім морі (Середземельнім), а декотрі воєнні кораблі за справами воєнними пішли до Трапезунда; багато зла наробили убогим підданим, чимало забрали майна; галери, які були на усті морськім, виїхали на них і погналися, і зловили два човни, що, утікаючи, були викинені на берег, а інші темної ночі утекли і пішли в свої сторони». Потім в місяці серпні в листі короля до польного гетьмана Миколи Потоцького маємо згадку про похід на море: «Козаки, що проти заборони нашої ходили на море, треба, аби були зловлені і покарані». Не знати, чи мова про той же, чи другий похід. Але було їх, мабуть, кілька в тім часі; Радзвивілл оповідає загально, що Кодак збудовано тому, бо за останні війни дуже намножилося козацтва, і вони набігали на осади турецькі і чайками ходили під сам Стамбул, а Львівський літопис навіть категорично каже, що того року 1635 «козаки п'ять разів ходили на море», хоч за докладність сеї цифри, розуміється, не можна дуже покладатися.

На хвилю здавалося, що з сього напруженого стану виведе козаччину шведська війна. Володислав дуже охотився до неї, весною 1635 року мобілізував військо до Пруссії і сам туди виїхав. При тім в королівських сферах пригадали собі морські подвиги козаків і задумали за браком польського флоту покористуватися козаками проти шведів. З донесень нунціатури знаємо, що ще під час попередньої шведської війни при кінці 1626 року козаки піддавали правительству сей проект, що вони будуть на морі воювати з шведами, але тоді сей проект не знайшов в двірських кругах спочуття: говорили про трудності з переправою козацьких чайок на Балтійське море і необізнання козаків сим морем, його відмінний характер, багато підводних скель і т. ін. Тепер захотіли спробувати. Не журячися щойно виданою сеймовою постановою, аби козаків понад реєстр до служби не бралося, король десь в маю 1635 року дав Костянтинові Вовку, одному з визначних козацьких старшин, поручення набрати для прусської кампанії півтори тисячі козаків з-поміж нереєстрових (виписаних) і привести їх до Пруссії. Заразом козацькі майстри мали зробити для них тридцять човнів на місці — на Німані. Крім того, 500 козаків мав дістати до війська литовського Криштоф Радзивілл.

З тим усім, одначе, справа затяглася. Від Вовка довго не було вістей, і король 5/VII н. ст. написав на Україну, щоб запиталися Вовка, і, якщо йому не вдалося зібрати випищиків, то взяти тисячу козаків з реєстрових семи тисяч, «добрих і з морем обізнаних», і вислати на Німан під проводом якогось солідного полковника, щоб не позволяв їм по дорозі своєволити (правдоподібно, в пам'яті був той страх, який навела на литовську шляхту вість про похід козаків на шведську війну в 1621 році), (див. т. 1, р. VIII. — Ред.). Незадовго, одначе, прийшли, видко, вісті, що Вовк козаків веде, і король наглить уже своїх міністрів з човнами: тут теж вийшла плутанина — замало їх зробили — 15 замість 30. Але якийсь козак, «що човни робив», побачив в Королевці підхожі човни (baty), що могли бути ужиті замість чайок, і король наказав арештувати ті човни стільки, скільки їх буде потрібно для козаків, і обшити їх тростиною звичаєм козацьких чайок.

Все се заінтересування показує, що король і двір покладали велику надію на сю імпровізовану козацьку флотилію на Балтійськім морі. Але поки козацьке військо наспіло, обставини так уложилися, що вже на війну було мало надій. Англійський і французький посли посередничали і вели діло до згоди; цісарський посол, навпаки, старався підтримати войовничий запал у Володислава, але

супроти таких обставин і ще більше-супроти неохоти польської суспільности до війни, Володиславові трудно було що-небудь зробити. Вовк прийшов з своїми козаками на прусську границю десь у середині липня ст. ст., коли вже догоряли останні надії на війну. «Вовк, чоловік свідомий, проворний і досить строгий»,— записує в своїх записках Радзивілл під днем 19/VII н. ст., привів козаків через Литву у великім порядку без усяких грабувань, вдовольняючись тим, що їм давали добровільно. Се була приємна несподіванка, бо вся Литва чекала їх з великим перестрахом. До Городка козаки йшли окремими відділами, від Городка кінні поспішили навпростець лісами до своїх чайок, піші попливли рікою день і ніч, повз Ковно, де був присутній Радзивілл і приймав їх: частував їхню старшину горілкою і медом, забавлялися охоче, але наглили з від'їздом; міщани їх приймали їжею і напитками, і того ж дня вони відійшли від берега, «відправлені прихильними бажаннями». Під Юрбургом (на прусській границі), чекали їх чайки вже готові, зроблені коштом короля (оригінал в сім місці в друкованім перекладі сильно змінений; дата 19/VII н. ст. більше менше означає час, коли козаки йшли повз Ковно; дня 3/VIII н. ст. король ще дає розпорядження щодо прилагодження човнів. — М. Г.). З устя Німану, очевидно, пішли на чайках під Королевець, і хоч король потім відказував Вовкові, що він через своє спізнення, тому що занадто довго барився на волості, ніякої послуги не зробив, то завдяки Радзивіллові знаємо, що козаки все-таки ще встигли себе показати. Король, очевидно, перегинав справу, щоб не давати козакам претензій на гроші понад заплачену їм двомісячну плату. Радзивілл же, не маючи потреби заперечувати козацької служби, каже, що і в прусськім поході король мав нагоду бачити козацьку відвагу і оповідає такий справді інтересний епізод:

«Вночі ставилися вони на чайках своїх від Пілави (на проході з Віслянського лиману до моря, під Королевцем). Коли день розсвінув і перед очима шведів відкрилися отсі приходні, ті спочатку остовпіли, потім привітали їх кулями з гармат. Але се козакам нічого не завадило, бо перешкодило велике віддалення. Потім через посланців запитано їх, що за люди, за чиїм наказом і чого тут хочуть. Відповіли, що вони козаки запорозькі, прийшли за наказом королівським і чекають його розпорядження. І зараз почали плавати по затоці, а потім кинулися на шведський корабель, наповнений амуніцією і провіантом для війська. Захопили його і дуже настрашили тим шведів. Потім, як уложено трактати, мусили вони, щоправда, вернути той корабель, але що там було до їдження, то з звичайною зажерливістю все спожили. І чисте диво — на такім малім судні, обплетенім в'язками тростини (див. т. І, р. IV. — Ред.), протистати роз'яреному морю. Коли вітер високо підносить пінисті хвилі і, здається, от-от їх розкидає, вони носяться на хвилях, охоронені від води тими плетеними в'язками, прив'язаними з обох боків; коли тиша тихо рухає хвилями, вони за поміччю весел пливуть. Бачила те Пілава на очі, як при сильнім вітрі буря, піднявшися, рознесла їх, але без усякої шкоди, вернувшись в свої ряди, вони знову в своїм попереднім порядку стали перед портом».

В двадцятих числах серпня н. ст. справа згоди здавалася вже настільки певна, що король дав наказ Вовкові вертатися з козаками назад на Україну. Потім, здається, справа трактатів була трохи загрузла, і король поручив козаків затримати, аж в 20-х днях вересня 17. ст. по підписанню трактатів поновив свій наказ — іти скромно додому, стараючися не дати приводу до ніяких скарг. Човни і весь припас казав віддати на схования в Ковні,— мали їх там переховувати старанно. Можливо, що Володислав, не згодившися зректися при сих трактатах своїх претензій на шведську корону, сподівався ще покористуватися і з тих чайок і з козацької служби на Балтійськім морі.

Так маловажно скінчився сей прусський епізод. Він дав, одначе, на Україні привід до голосної події, яка зробила сильне враження на сучасників: запорозькі козаки зруйнували тільки що поставлений замок Кодацький і вибили до ноги зненавиджену залогу його, що так швидко потрапила їм датися взнаки.

Далі буде

ЮРІЄВА РОСА КРАЩА ОД ВІВСА

Одним чи не найшанобливішим іменем святкового календаря є ім'я великомученика і побідоносця Юрія (Георгія, Юрая, Урая, Рая, Ір'я, Єгорія), що припадає на 6 травня. Щоправда, крім весняного («теплого»), є ще й зимовий («холодний») Юрій — 9.XII.

Проте весняний Юрій особливий, оскільки вважався захисником і покровителем хліборобства й тваринництва, оберігачем полів та врожаю, доброчинцем бджіл і медоносів, опікуном свійських та диких тварин, зосібна вовків, стояв на чатах усіх ловців, вершників, вояків; виступав він також в ролі «заорювача полів». Святий Георгій був патроном молодих жінок та дівчат: якщо йому молитися, то подружнє життя буде щасливе.

Святий Юр у народних віруваннях — «наче Син Божий і воротар, що відкриває небо і спускає дощ та росу на землю», а тому з цього дня «весна сходить на землю».

Святого теплого Юрія відоме в багатьох народів. До нас воно прийшло з Греції в IV—V століттях. За переказом, перський цар Дадіян протягом семи років мучив Юрія (його ім'я грецькою мовою означає «хлібороб»). Він тричі вмирав і воскресав. Учетверте йому відтяли (усікли) мечем голову. За таку наругу Господь покарав мучителів наглою смертю.

Побутує й інша, християнська легенда. Юний рицар на ймення Юрій у лівійських степах вирятував невинну юнку, яку начебто язичники принесли в жертву триголовому драконові. Сміливець убив змія. За іншим сюжетом, цар, аби порятувати свою землю від спустошення, віддає змієві свою дочку. Але несподівано з'являється молодий вояк Юрій і утихомирює змія хрестом. Опісля царівна, за наказом свого рятівника, прив'язала змія до пояса і привела в місто. Ось чому на церковних іконах святий великомученик Юрій зображується юним рицарем на коні, що убиває триголового дракона.

Як неважко здогадатися, прообразом змія є дайбозьке вірування. У такий спосіб християнство намагалося знеславити своїх попередників. Тим часом саме в дайбожичів володарем сонця та покровителем хліборобства й тваринництва був бог Усіня. Йому давні народи приносили всілякі жертви. В одній з пісень мовиться:

Сьогодні ввечері, сьогодні ввечері
Поведемо, брати, коней на нічне,
Принесемо Усіню жертву —
Сотню яєць.

Я зарізав півня для Усіня,
Півень має дев'ять гребенів,
Нехай росте жито, росте ячмінь,
Щоб коні були ситі...

Вочевидь, усі ці риси, характерні Усіню (а в нас цю роль виконував, либонь, Ярило та «скотій бог» Велес), згодом були передані Юрію. Згадка у вищенаведеному тексті: «Поведемо, брати, коней на нічне»,— підтверджує наше припущення, оскільки саме на Юрія уперше вигонили на нічний попас коней, беручи із собою яйця, щоб приготувати обрядову яєчню.

За звичаєвим правом, до Юрія можна було вільно випасати худобу будь-де, але з його приходом уже заборонялося пасти на сінокосах та озимині. З цього приводу казали: «До Юрія в житах і травах б'ють тільки дурня, а після Юр'я наб'ють і розумного». В перший день свята виганяли домашніх тварин на юрієву росу, котра вважалася особливо корисною. Корів (переважно на

Лівобережній Україні) вигонили до сходу сонця зі свяченою вербовою галузкою — «щоб святий Юрій оберігав худобу». При цьому годилося примовити спеціальну молитву:

Юрію святий! Пускаєш нори-принори,
Луги, береги, керниці-теплиці,
Тепер спусти нам так манну-сметану,
Ладне молоко, густий сир, жовте масло!
Тьху, тьху, тьху, щезай,
Манну не віднімай!

В цей день господарі, окрім дітей, говіли. Не мав права їсти й пастух, доки не вижене в поле товар. Доки тварини йшли в поле, жінки нашіптували молитву:

Гоню я, Господи, скотину на луки,
Вручаю я, Господи, тобі в руки.
Святий Отче Спас,
Щоб ти мою скотину пас;
Святий Миколай, додому навертай;
Святий Отче Ягорій, собак припинай
І лихих лиходіїв, щоб бистрими очима
І лихих слів не вимовляли,—
Зав'яжи їм, Господи, рот на весь год
Білими хустками.
Дай, Господи,
Час добрий на всякий час,
на всяке врем'я!

Як тільки тварини ступали на толоку, вдаряли церковні дзвони, і батюшка з процесією йшли на пасовисько — «щоб благословити молитвою на сезонне неушкодження худібки од звіра».

Тут же, на вигоні, стояв застелений білою скатертиною стіл і поруч з ним двоє відер з водою; на ряднині, простеленій долі, господарі складали дарунки пастухові. Після молитовного обходу отари присутні обливали водою попа та пастухів — «на дощ, на очищення, на розродження і щастя».

Це одне з дійств, пов'язаних з вигоном у поле тварин, а на Україні побутувало їх безліч.

З Юрієм пов'язаний ще один обряд, котрий зберігся й дотепер у деяких селах Прикарпаття та Карпат, а у давнину був поширений по всій Україні. В пообідню священик з півчею та мирянами робили хресний хід на поля.

На обочині лану, а це переважно була засіяна озиминою нива за селом, робили престол і «фігуру» — хрест із розп'яттям. Священик читав молитву на щедрий врожай та рясні дощі, виголошував проповідь, а потім обходив ниву, скроплюючи її водою (дехто запрошував і на індивідуальний посів). Після обходу всі сідали обідати. Недоїдки закопували на межі — «щоб польові душі оберігали збіжжя». Під час обрядової трапези вживали й напої, промовляючи:

— Роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю!

— Роди, Боже, на всякого долю: бідного й багатого!

— Дай, Боже, нам урожаю!

По закінченні обіду присутні качалися по врунах — «щоб добре родило жито, а юрієва роса давала силу». Вважалося, як у цей час проспіває будь-яка птаха чи долине грім,— «то лиха вістка».

У тих регіонах, де не були вельми поширені хресні ходи, організовували, зібравшись кількома родинами, обіди в полі. Найцікавіше це проходило на Волині. Перед обідом або опісля молоді чоловіки та парубки їздили верхи на конях, вважаючи, що то святий Юрій «об'їжджає білого богатирського коня», оглядаючи пасовиська та посіви.

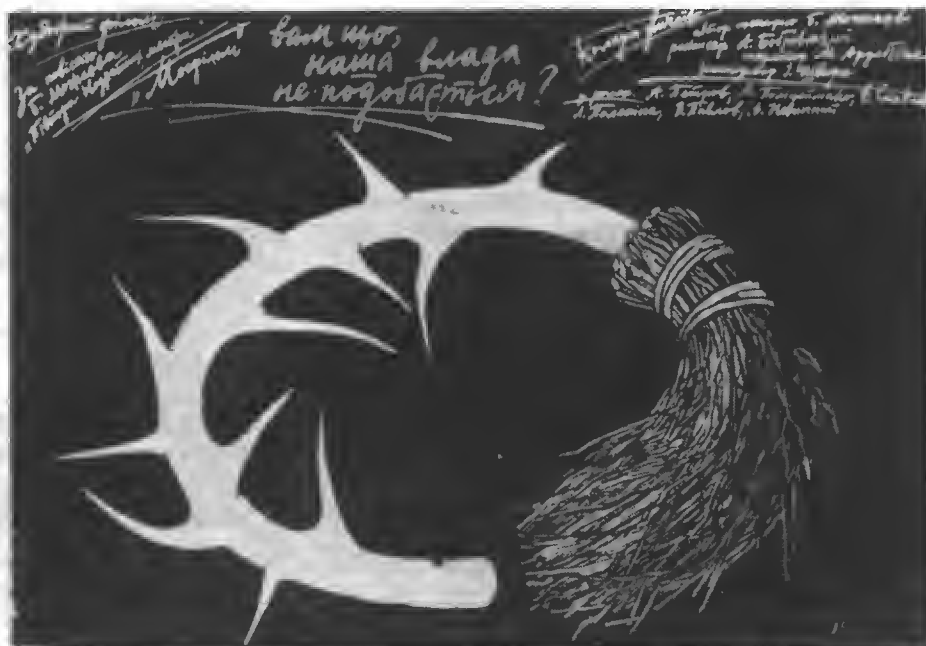

В. Шостя. Плакат

Нарешті, чимало легенд, переказів та повір'їв пов'язано з юрієвою росою. У деяких джерелах про дохристиянські вірування згадується загадкове ім'я Урая, котрий «спускає на землю весняні роси». Можливо, у давнину наші пращури пов'язували з дайбозьким Ураєм покровительство «божого дощу», як називають у народі ранкові роси. П. Чубинський зафіксував одну з пісень на Волині, в якій приписується Ураю відмикання неба:

Та Урай матку кличе:
— Та подай, матко, ключа
Одімкнути небо,
Випустити росу,
Дівоцькую красу.
Та дівоцькая краса
Як літняя роса:
У меду потопає,
В вині виринає.
Та Урай матку кличе:
— Та подай, матко, ключа,
Одімкнути небо,
Випустити росу,
Парубоцькую красу.
Парубоцькая краса
Як зимняя роса:
В смолі потопає,
З дьогтю виринає.

Справді, на всьому терені України її, себто юрієву росу, вважали цілющою не тільки для тварин, а й для людей. Існував спеціальний обряд — збирання роси.

В повсякденному побуті нею користувалися досить широко. Батьки припрошували дітей ходити по росі босоніж — «щоб не нападали парші та не боліли ноги»; дівчата вмивали нею обличчя — «аби красивим та рум'яним було». Господарі ретельно стежили за тим, чи качаються в росі коні. Якщо тварина, котру вигонили зі стайні, не робила цього,— ознака старіння чи хвороби, бо казали: «Коли кінь у росу — ти його в шлею, а коли без роси — фельдшера проси», бо «на Юрія роса — не треба коням вівса». Це стосувалося й до корів: «Хочеш масла — треба, щоб корова з росою паслась», а отже, намагалися череду вигонити якомога раніше, доки на травах густі роси.

В глибинних поліських селах давній обряд збирання роси дожив до середини 70-х років. Сюжет одного з таких дійств я нещодавно записав на Ровенщині.

Кілька родин, зодягшись по-святковому і прихопивши із собою їство, до схід сонця зібралися в одній з осель. Як тільки прокинувся досвіт, господиня нагадала:

— Пора вже йти, сонце дає відтінки!

У поле йшли попарно — чоловік і жінка, хлопчик і дівчинка. Дорогою не розмовляли, а коли траплялися зустрічні, то віталися з ними лише кивком голови.

На межі городів розстеляли білі скатертини, виставляли сніданок, а господар, прилаштувавши на рушнику хліб-сіль, запрошував присутніх тричі обійти ниву. Після цього батьки долонями збирали росу з озимини в пляшечки, якою потім змащували рани і кропили дітей. Після цього всі роззувалися, ходили босоніж, обризкували один одного і нарешті вмивали, приказуючи:

— З роси вам!

Як тільки сходило сонце, сідали снідати. Недоїдки закопували на межі. Як трохи спадала роса, діти качалися по врунах, приповідковуючи:

— Хай густим і повнозерним вродить жито і пшениця!

У багатьох регіонах України на Юріїв день збирали росу, котра, як вважали, вельми корисна для хворих очей.

Юрій багатий не тільки на обряди, а й на численні прислів'я та приказки, метеорологічні завбачення погоди.

Святий Юрій корів запасає, а Миколай — коней.

У нас два Єгорія — один голодний, а другий холодний.

До Юр'я паші хватить і в дурня.

І в дурня стане сіна до Юр'я, а в розумного — до Миколи.

На святого Георгія пливуть льоди до моря.

Гур-гур — іде святий Юр.

З Юрія хороводи, а з Дмитрія (8.XI) вечорниці.

Коли на Юру дощ і грім, то буде радість людям всім.

На святого Юра висохне баюра.

Якщо на Юрка сховається в житі курка, то буде добрий врожай.

Святий Юрій по полю ходить, хліб-жито родить.

Що перед Юрієм виросте, то після Якова (13.V) висохне.

Як піде дощ на Юря, то буде хліб і в дурня.

Як на Юря стала буря, то буде мокре літо.

Коли на Юрія закує зозуля на голе дерево, то буде голодне літо, а як на піст, то буде поліття (сприятлива, добра погода).

На Юрія починає співати соловей.

На Юрія посади редьку, то вроде як кулак.

Отже, святий Юрій, відімкнувши ключами небо, остаточно передав їх весні, котра щедро зросила землю. Тому й кажуть: «Юрієва роса краща од вівса».

В. Єрко. Плакат

ЕПІТАФІЯ УКРАЇНСЬКОМУ КІНОПЛАКАТУ

РОЗДУМИ ПІСЛЯ ВИСТАВКИ

У середньовіччі кожен цех мав свій ремісничий герб. Якби ця традиція ожила сьогодні, на гербі цеху кіноплаката я зобразила б канатохідця, що, балансуючи, ступає по натягнутому дроті. Аналогія не випадкова. Бо увесь процес створення кіноплаката — складне балансування на гранях між вимогами замовника і свободою творчості плакатиста, між образною метафорою кінострічки і рекламою конкретних акторів, між режисерською і власною інтерпретацією теми фільму, між вишуканістю кольорових поєднань і кричущістю постера, між твором мистецтва, нарешті, й утилітарною річчю. Це забирає багато сил, але такі вже умови існування жанру.

В симфонії великого міста кіноплакат виконує різні за складністю партії: чи не найлегший мотивчик у інформаційної, більш мудрований у рекламної, найскладніший в естетичної. Гармонійне злиття всіх партій і народжує поліфонію звучання кіноплаката — твору мистецтва. Спробуємо підійти до виставки саме з цим критерієм.

З експозиції видно, що зараз досить постійно працюють у цьому жанрі О. Штанко, В. Шостя, В. Вітер, В. Подчекаєв, В. Шпанько, О. Гайдай, В. Калуцький, В. Трегубенко, В. Єрко; більш епізодично — О. Микула, О. Скрипник, В. Софронов, В. Васянович, О. Калмиков, Н. Фандикова, В. Вештак, В. Решетов, В. Мельникова.

Слід зауважити: скромно тримаючись на шанобливій відстані від поважної мистецької еліти, кіноплакат, проте, має свій норов, потребує якогось особливого чуття і далеко не кожного до себе підпускає. І декому з художників, які цікаво й винахідливо працюють у політплакаті, цього коника осідлати не пощастило.

Навіть на перший погляд помічаєш різноманітність «діючих осіб» кіноплакатних аркушів. А тільки нещодавно така виставка являла б собою щось на зразок великого альбому з портретами акторів. Інший ракурс, зображення голови чи фігури на повний зріст, кількох фігур — от загалом і все, чим відрізнялись подібні роботи одна від одної. Оскільки ж на головні ролі запрошували досить обмежене коло акторів, то візуальна монотонність аркушів справляла просто-таки гнітюче враження. Відома істина, що представлення актора — один, але далеко не єдиний шлях вирішення образу фільму в плакаті, довго ігнорувалась тими, хто замовляв музику. Якою бути кіноафіші, тоді вирішували не художники, а адміністратори, часто люди в мистецтві плаката некомпетентні.

Виставка виявляє, що наголос сьогодні падає на другу частину слова «кіноплакат». Художники доводять його потенції автономно, не вдаючись до послуг кінокадрів, створюють графічні парафрази фільмів. І тому шукання йдуть у загальному руслі плаката: кіноплакат не випереджає інші жанри, а скоріше зберігає відстань, яка дає змогу засвоїти новації для свого внутрішнього вживання.

Символічно-метафоричне мислення — основа побудови образних вирішень багатьох робіт. Поряд з метафорою прямою, так би мовити, в чистому вигляді («Фонтан» В. Подчекаєва, «Двійник» О. Микули, «Гобсек» В. Шпанька), художники вдаються до трансформацій найнесподіваніших: рятівне коло викривлюється в серце («Дама з папугою» В. Шості), стіл — у зігнуту в поклоні людину («Людина світу» В. Трегубенка), гора — в книгу («Відкрий себе» Ю. Во-

О. Штанко. Плакат

єводи). Щодо контурів обличчя, то їх може набути практично будь-який предмет: листок дерева («Усе нормально» В. Єрка), яблуко («Маленька Віра» В. Подчекаєва), телефонна трубка («Де знаходиться Нофелет» Ю. Воєводи).

Потяг до алегоричного переосмислення образу фільму характерний для О. Штанка. Спадають на думку паралелі з таким літературним жанром, як байка: чимало авторських персонажів — тварини. Втілення рис головного героя, ідеї стрічки через орла, тигра, осла незвичне і незаяложене в кіноплакаті, тому аркуші художника вражають особливою гостротою. Загалом роботи О. Штанка приваблюють високою майстерністю, професійною гідністю, що не дозволяє йому гнати халтуру навіть при тих стислих строках, що випадають на створення кіноплаката. Автор однаково уважно ставиться до усього поля аркуша, часто заповнюючи його зображенням по вінця, вирізняючи головне, вміло доповнює сюжет дрібними графічними деталями, які хочеться роздивитись ближче. Вплив книжкової ілюстрації проглядає і в тактовному використанні стилістики іранської та давньоруської книжкової мініатюри, і в прискіпливому майстерно технічному малюнку («Остання ніч Шахрезади», «Данило — князь Галицький»). Естетична вишуканість, рельєфна виразність образів, чітко висловлена ідея, яскраві кольорові акценти — складові успіху кращих робіт О. Штанка.

Арсенал, що им користуються кіноплакатисти, поповнюється новими прийомами, що, розширюючи рамки жанру, збагачують його мову, діапазон. Парадокс з його невичерпною варіабельністю допомагає уникнути трюїзмів. Вільні, нетрадиційні зіткнення народжують асоціації, цілком запрограмовані авторами: патефон, на якому замість платівки кашкет («Дзеркало для героя» В. Шості), статуя Феміди у військовій формі («Усе нормально» В. Єрка) тощо. Цей тип вираження думки в поєднанні з цікавою формою, на мій погляд, має потужні ресурси.

Підвищений інтерес до фактури, виплеканий ще поп-артом, вносить свіжий подих в кіноплакат. Впритул наближаючи до нас предмет, вдивляючись і досліджуючи його структуру, художники відкривають нові аспекти образно-символічної дії звичних речей.

Гіперреалістичні прийоми передачі зображення часто виступають у парі з сюрреалістичними елементами трактування. Плідні можливості такої традиції демонструє, наприклад, В. Вітер у «Фантастичній історії» — плакаті яскраво рекламному, інтригуючому, яскравому. Творчу манеру цього художника позначає багатоплановість шукань. Він не боїться ризикувати. Не зациклюючись на одному прийомі чи манері, застосовує різні техніки.

Близьку позицію займає і В. Подчекаєв — один із загартованих бійців кіноплаката. Внутрішній контакт із жанром, співзвучність темпераменту художника з магією видовища нерідко дають ефектні сплави в його рекламній галереї.

Не поступається метрам і новобранець В. Єрко. За представленою ним колекцією робіт вгадується особистість у плакаті: неординарно мисляча, з тонким рекламним нюхом, віртуозною художньою технікою і дуже точним відчуттям часу.

Усвідомлення необхідності візуальної новизни — добрий стимул для багатьох кіноплакатистів. Вводячи в роботи елементи так званої спонтанної графіки — штрихи, мазки, бризки, плями,— автори досягають ефекту імпровізаційної легкості, артистизму, безпосередності. І як діаметральна протилежність їм — аскетичний чорно-білий аркуш «Браво, Альберт Лоліш» В. Шості, «Збіг обставин» В. Калуцького — зібрані, чіткі, виразні графічні знаки на чистому тлі.

«Реклама в рекламі» — так можна охарактеризувати принцип побудови фабули творів «Загін», «Вибір» Ю. Воєводи, «Асса», «Сліди перевертня» В. Вітра. Використовуючи і почасти пародіюючи хрестоматійні атрибути туристичної, торговельної реклами, художники примушують їх грати в новому контексті. Паралельно хотілося б відзначити плакат В. Вітра «Біле прокляття» як зразок нестандартної композиційної побудови аркуша (на жаль, дуже рідкісне на виставці явище). Зображення ніби зметене білою лавиною в правий куток; динамічний рух посилює і діагональна лінія чорного шрифту.

Взагалі ж шрифт — вузьке місце в нашому кіноплакаті. Розміщення цього важливого інгредієнта в багатьох аркушах грішить непродуманістю, стандартністю, невмілістю. Штучно приліплений, він часто не бере ніякої участі в образній канві твору, лишаючись інформатором, та й годі. Тонке відчуття особливостей і стилістики шрифту, його історичної й національної своєрідності

роблять честь О. Штанку; увагою до шрифту позначені і плакати «Час літати» В. Подчекаєва, «Витівки у старовинному дусі» О. Гайдая.

Органічне поєднання вербального ряду і малюнка, ставлення до шрифту як до співавтора ідейно-пластичної конструкції плаката, артистична розкутість написання, доречність використання поєднує аркуші В. Вітра і В. Шості. У творах В. Шості, наділених, здається, всіма характерними для професійних плакатів рисами, впадає в очі одна особливість. Це інтелектуальність високої проби, що, як струмок, знаходить собі шлях навіть крізь пересічні кінострічки, що їх доводиться рекламувати митцю. І при цьому ніякої зовнішньої напруги, лише смак та елегантність форми.

Створюючи плакати, художники намагаються не тільки дати пластичну метафору фільму, а й відтворити його атмосферу. Таким проникненням у тональність картини відзначається аркуш О. Гайдая до детективу «Таємниця королеви піратів», де око-вертоліт саме та іскринка, від якої робота оживає і набуває завершеності, Ю. Воєводи до комедії «Де знаходиться Нофелет?», що виглядає напрочуд цільним у своїй імпровізаційній невимушеності.

Однак звуження плакатного вирішення до примітивного, лобового ілюстрування назви фільму чи до схематичного потрапляння в жанр народжує плакати-ембріони. Така ідейна недоношеність (я вже не кажу про формальну!) притаманна цілій групі робіт як авторів-новачків, так і досвідчених майстрів. Якщо першим бракує досвіду, чуття, знання кіноплакатних тонкощів, то у майстрів з чималим стажем дається взнаки своєрідна втомленість жанром, коли напрацьований багаж дає можливість, особливо не напружуючи творчу уяву, компонувати «детективні», «військові» чи «мелодраматичні» аксесуари, піклуючись тільки, аби вони пасували до обличчя фільму. Поверхова універсальність виготовлених в такий спосіб плакатів може дати навіть економічний ефект: назви фільмів на них можна міняти, як номери на автомашинах, вони від цього не виграють і не програють. Використовуючи такі жанрові заготівки, автор не ризикує промахнутись, навіть коли він і не дивиться кінострічки (що, на жаль, практикується досить часто і далеко не завжди від можливостей і бажання художника). Проте, послуговуючись тільки отими конструкціями-болванками, навряд чи можна створити кіноплакат — твір мистецтва, рекламу конкретного фільму.

Не менш прикро, коли авторові вдається знайти небанальну змістовну візуальну ідею, та не стачає вміння, бажання, терпіння, часу, професійної вимогливості, щоб довести образ до художньо досконалого звучання. Інакше кажучи, одягти свою ідею в гідні її шати. А ущербна пластична форма — погребальний саван для найгеніальнішої ідеї.

Кіноплакат — самостійний вид мистецтва, що живе і розвивається за внутрішніми законами свого жанру. І художник має право відобразити свій погляд на проблему, що її порушив режисер у фільмі, висвітлити її в іншому ракурсі. Але, на мій погляд, автори не повинні забувати й специфіку

В. Шостя. Плакат

В. Єрко. Плакат

О. Штанко. Плакат

кіиоматографа, прагнути передати самий дух кіио, його дииаміку. Певна річ, рекламувати той безликий, сірий прохідияк, що становнть чималу частку иашої кінопродукції,— заняття малоприємие, иевдячне і, відверто кажучи, ие таке вже й почесне. Та хіба не гідне завдання відтворнти в плакаті поетнку фільмотвореиня Т. Абуладзе, Л. Осики, Ю. Іллєнка, Р. Балаяиа та багатьох інших майстрів з яскравим почерком, стилем, світосприймаииям!

Символом у Стародавній Греції иазивалн половиики розрізаиої иавпіл палички, які допомагалн їхнім власннкам впізнаватн одии одиого в далекому місці. Фільм і плакат до иього як дві частини палички-символу. Таким я бачу шлях майбутиіх відкриттів мнстецтва кіноплаката.

P.S. То чому ж «епітафія»? Стаття ця писалася про живий жаир. А сьогодиі... український кіиоплакат тнхо коиає иа широкій ииві мистецтва. Схоже, ось-ось заб'ють остаииій цвях у домовииу, відспівають і згадають, як заведено, що иебіжчнк таки був «хорошою людиною».

Вельми прикро, що саме зараз, коли після десятиріччя баиальиої посередиості кіноплакат став випростуватись, завирував ідеями, коли з'явились свіжі роботи, яскраві автори, він приречеиий іти в безвість! У тісиому клубку суперечиостей переплелися і иедовіра з боку кінопрокату у рекламну дієвість плаката, і старі гріхи тих художииків, що вбачали в цьому жаирі ие більш як заробітчаиську годівиицю, і жорсткі умови госпрозрахуику тощо. Від кіиоплаката відмовились і прокатники, і режисери. Більше року практично жодиого замовлення, жодиої роботи.

Незручио писати про такі всім відомі речі, як роль рекламн. Ось уже і у иас воиа впевиеио завойовує дедалі більше жнттєвого простору иа шпальтах газет і журиалів, иаполегливо атакує телебачення і радіо. Ще далека від доскоиалості, воиа швндко надолужує згаяиий час: рииок без реклами ие діє! Безперечио, скоро кіноплакат як традиційиий витвір мистецтва у рекламі зиову покличуть до роботи. Але яким він повериеться із забуття?

НАДІЯ ВАСИЛЬЧЕНКО

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукопнсн, а лнше повідомляє про своє рішення.

Рукопнсн менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція прнймає тількн перші прнмірники машннопису.

«Внтчызна»(«Отчнзна»).
Литературно-художествениый н общественно-полнтический ежемесячнкк. На украинском языке.
Учреднтель Союз пнсателей Украины.
Зарегнстрирован Госкомитетом УССР по печатн. Серня КП № 94.
Издается с 1933 года.
№ 5, май, 1991.
Главный редактор АЛЕКСАНДР ГЛУШКО.

Кнев, нздательство «Радянськый пысьмэнныk», 252054,
Кнев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Адрес редакцнн: 252021, Кнев, ул. Кирова, 34.

Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Кнев-47, проспект Победы, 50.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА ВИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ
Коректорн СВІТЛАНА ГОЛУВ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

Здано до набору 18.02.91. Підпнсано до друку 06.06.91. Формат $70 \times 108/_{16}$. Папір книжково-журнальний.
Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 23,26 обл.-внд. арк.
Тнраж 30 993 прнм. Зам. 01250051. Роздрібна ціна — 1 крб. 90. коп., по передплаті — 1 крб. 50 коп.

Адреса редакції: 252021, Кнїв, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Комбінат друку видавннцтва «Радянська Україна», 252047, Кнїв-47, проспект Перемогн, 50.

Інтер-
дівчина

В. Шостя. Плакат

Анонс „Вітчизни“

У НАСТУПНОМУ НОМЕРІ:

З ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Добірками поетичних і прозових творів українські письменники Канади знайомлять читачів з незнаною гілкою нашої літератури.

«СМЕРЕКИ У КЛЕНОВОМУ ЛІСІ»

Документальні новели **Федора Зубанича** про життя українців за океаном.

У наступному номері репродукуються твори канадського художника Миколи Бідняка

«УКРАЇНСЬКИЙ СИНОДИК МИКИТИ ХРУЩОВА»

Публіцистичне дослідження **Ю. Аксютіна та Д. Табачника** про те, як М. Хрущов ще за десять років до XX з'їзду КПРС робив спробу реабілітації діячів української культури.

«КОБЗАР» ПІД СЕРПОМ І МОЛОТОМ

Стаття про втручання нашої ідеологічної цензури у тексти «Кобзаря» та обскубування його творів.

З архіву актора й кінорежисера

ІВАНА МИКОЛАЙЧУКА,

який передчасно пішов від нас — публіцистичний виступ **«Туга за дивом»**, котрий свого часу був не допущений до ефіру ідеологічними перестрахувальниками українського телебачення.